

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ СТРАТЕГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стратегічні пріоритети

№ 3 (20), 2011 р.

Національний інститут стратегічних досліджень

Зареєстрований
Міністерством юстиції України 26.06.2006 р.
Свідоцтво № 11337-210Р

Адреса редакції:
01030, м.Київ, вул. Пирогова, 7-А
тел. 249-44-06

Головний редактор **Єрмолаєв А. В.**,
директор Національного інституту
стратегічних досліджень

Заступник головного редактора **Жаліло Я. А.**,
перший заступник директора Національного інституту
стратегічних досліджень, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник

Заступник головного редактора –
відповідальний секретар **Рубанець М. Л.**,
кандидат філософських наук

Члени редколегії:

Бегма В. М. – доктор економічних наук

Белінська Я. В. – доктор економічних наук, старший
науковий співробітник, доцент

Біла С. О. – доктор наук з державного управління, професор

Воротін В. Є. – доктор наук з державного управління,
професор

Гальчинський А. С. – доктор економічних наук, професор

Горбулін В. П. – академік НАН України, доктор технічних
наук, професор

Литвиненко О. В. – доктор політичних наук, старший
науковий співробітник

Малиновська О. А. – доктор наук з державного управління,
старший науковий співробітник

Ожеван М. А. – доктор філософських наук, професор

Парахонський Б. О. – доктор філософських наук, професор

Пирожков С. І. – академік НАН України, доктор
економічних наук, професор

Розумний М. М. – доктор політичних наук

Скалецький Ю. М. – доктор медичних наук, доцент

Степико М. Т. – доктор філософських наук, професор

Сухоруков А. І. – доктор економічних наук, професор

Тацій В. Я. – академік НАН України, доктор юридичних
наук, професор

Фісун О. А. – доктор політичних наук, доцент

Шевцов А. І. – доктор технічних наук, професор

© НІСД, Київ, 2011

Фахове видання
з економічних, філософських,
політичних наук
та державного управління.
Затверджено постановами
Президії ВАК України
від 11 жовтня 2007 р. № 1-05/8;
від 26 січня 2011 р. № 1-05/1;
від 30 березня 2011 р. № 1-05/3

Рекомендовано до друку Вченою радою НІСД
Протокол № 6 від 28.09.2011 р.

Усі права захищено. При використанні матеріалів «Стратегічних пріоритетів» посилання на видання обов'язкове.

Рукописи не повертаються. Редакція залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти. Редакція не завжди поділяє позицію авторів. Відповідальність за зміст несуть автори матеріалів.

«Стратегічні пріоритети» – науково-аналітичний щоквартальний збірник Національного інституту стратегічних досліджень. У збірнику публікуються результати наукових досліджень проблемних питань суспільно-політичного, соціально-економічного, гуманітарного розвитку України, зовнішньої політики України, регіональних проблем суспільного розвитку та національної безпеки і оборони України.

Видання розраховане на широке коло вітчизняних і зарубіжних фахівців, які досліджують проблеми розвитку українського суспільства.

Матеріали подавати за адресою:

Україна, м. Київ,
Чоколівський бульв., 13, к. 416
Національний інститут стратегічних
досліджень.
Белашку Сергію Олександровичу
Тел. для довідок: 245-88-45
e-mail: belashko@niss.gov.ua

Редагування: **Рубанець М. Л.,
Белашко С. О.,**

Оригінал-макет: **Чернявський О. Л.**
Коректура: **Белашко С. О.,
Рубанець М. Л.
Надіон Л. К.**

Підп. до друку 27.10.2011. Формат 60x84/8.
Папір офс. № 1. Обл.-вид. арк. 28,22.
Ум.-друк. арк. 26,04. Наклад 300 прим.

Віддруковано ПП «Вид-во «ФЕНІКС»
03680, м. Київ, вул. Шутова, 13Б
Тел./факс 501-93-01

ЗМІСТ

Тема номера:

УКРАЇНЬКА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ДОСВІД, ІННОВАЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

1

Модернізація інститутів влади

<i>Мовчан У. І.</i>	Прем'єр-президентські системи в контексті консоціальної демократії	5
<i>Сорока С. В.</i>	Форми взаємодії уряду та парламенту у процесі реалізації державно-управлінських функцій	11
<i>Чуніхіна С. Л.</i>	Особливості групової та міжособистісної взаємодії у парламенті (на прикладі Верховної Ради України шостого скликання)	16
<i>Шарій В. І.</i>	Становлення в Україні європейської моделі організації самоврядних структур: проблеми та перспективи	22

2

Становлення громадянського суспільства

<i>Даниляк О. О., Ус І. В., Шутович В. В.</i>	Проблеми законодавчого забезпечення діяльності громадських організацій в Україні	27
<i>Горєлов Д. М.</i>	Вплив організацій української діаспори на розвиток громадянського суспільства в Україні	32
<i>Бакальчук В. О.</i>	Сучасні тенденції розвитку правого радикалізму в українському суспільстві	39

3

Інновації в українській економіці

<i>Покришка Д. С., Павлюк А. П.</i>	Відтворювальна динаміка ВВП і стійкість економічного зростання в Україні	45
<i>Белінська Я. В., Биховченко В. П.</i>	Індикатори фінансової стабільності та інноваційний менеджмент фінансової системи	53
<i>Федулова Л. І., Харченко Г. А.</i>	Державні закупівлі як засіб стимулювання інноваційної діяльності	69
<i>Колесніков Д. В.</i>	Створення вертикально-інтегрованих структур у державному секторі економіки та їх роль у забезпеченні економічної безпеки України	76
<i>Воронцов С. Б., Сменковський А. Ю.</i>	Аналіз ефективності виконання державних програм енергозбереження	83
<i>Ляпін Д. В. Коваль О. П.</i>	Основні моделі розвитку малого підприємництва в Україні	90
	Мотивація участі роботодавців та робітників у системі недержавного пенсійного забезпечення	96

4

Перспективи модернізації оборонно-промислового комплексу

<i>Боднарчук Р. В.</i>	Пріоритети інвестиційно-інноваційної політики в оборонно-промисловому комплексі України	102
<i>Бараш Ю. Н.</i>	Перспектива оснащення Збройних сил України безпілотними авіаційними комплексами	111

5

Комунікативні аспекти модернізації

<i>Ожеван М. А.</i>	Основні напрями зовнішніх інформаційно-маніпулятивних впливів на суспільні трансформації в Україні: засоби протидії	118
<i>Западинчук О. П.</i>	Інформаційно-комунікативні технології як інструмент проведення адміністративної реформи	127

6

Міжнародні відносини і питання безпеки

<i>Резнікова О. О.</i>	Наслідки глобального розвитку для України: вибір стратегічних пріоритетів у контексті модернізації	133
<i>Мерніков Г. І.</i>	Модернізація України і досвід Китаю	137
<i>Брежнєва Т. В.</i>	Глобальне партнерство: НАТО і контактні країни	146
<i>Телеховський Ю. Г.</i>	Реформування спеціальних служб Румунії: досвід для України	154
<i>Захарченко А. М.</i>	Проблеми мирного врегулювання на Близькому Сході в контексті американсько-російських відносин	159
<i>Ігошина Ж. Б.</i>	Траєкторія демократичного транзиту арабських держав у контексті «арабських революцій» 2011 року	165
<i>Котелянець О. О.</i>	Демократичні процеси в країнах Південного Кавказу: політико-правові аспекти	173
<i>Лендъел М. О.</i>	Політичні конфігурації місцевих органів влади у країнах Центральної Європи після виборів осені 2010 року	181

Наукові повідомлення

<i>Бойко Н. Л.</i>	Тези до соціологічного портрету українських користувачів Інтернету	190
--------------------	--	-----

Нові видання НІСД

<i>Економіка України у 2011 році: прогноз динаміки, виклики та ризики</i>	195
<i>Забезпечення фінансової стабільності в Україні в умовах посткризової економіки</i>	196
<i>Перспективи взаємовідносин України і Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації</i>	197
<i>Перспективи взаимоотношений Украины и Таможенного союза Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации</i>	197
<i>Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення</i>	199
<i>Малиновська О. А. Трудова міграція: соціальні наслідки та шляхи реагування</i>	201
<i>Александров О. С. Україна – НАТО: нові умови та реалії співробітництва</i>	202
<i>Військово-технічне співробітництво в умовах глобалізації: український вимір</i>	204
Хроніка діяльності Національного інституту стратегічних досліджень, липень-вересень 2011 р.	206
Аннотации/Summary	214
Відомості про авторів	222
Вимоги до статей	224

УДК 328.1:321.7

ПРЕМ'ЄР-ПРЕЗИДЕНТСЬКІ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ КОНСОЦІОНАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Мовчан Уляна Ігорівна

Розглянуто основні риси напівпрезиденталізму та проблеми, які виникають при запровадженні цього режиму. Запропоновано звернутися до консоціальної теорії демократії для оптимізації політичної системи України.

Ключові слова: напівпрезиденталізм, прем'єр-президентська система, консоціалізм, велика коаліція, пропорційне представництво.

Останнім часом у політологічній літературі обговорюється проблема функціонування не-класичних варіантів демократії, які виникли за межами європейських політій. Наприклад, світовий досвід запровадження мажоритарної моделі в багатосегментних державах продемонстрував її неспроможність сприяти ефективному управлінню. Аналогічній критиці піддається система президентського правління (Х. Лінц, А. Степан та С. Скеч, А. Валензуела). Увага дослідників дедалі більше зосереджується на пошуку альтернативних варіантів, адекватних процесам пізнього націо- та державотворення. Частина дослідників обговорює можливості альтернативних моделей, зокрема консенсусної демократії, завдяки якій можливе представництво усіх значущих суспільно-політичних груп. Це питання дуже актуальне для України у зв'язку з неспроможністю функціонування класичного варіанта конкурентної демократії, яка в українських реаліях призводить до перманентного паритету сил, де ніхто не здатен отримати абсолютної більшості. Особливу роль відіграє інституціональний дизайн системи, який може сприяти як доцентровим, так і відцентровим тенденціям. Одним із перспективних напрямів досліджень, на нашу думку, є теорія консоціальної демократії А. Лейпхарта.

Стаття присвячена вивченню прем'єр-президентської системи в контексті теорії консоціальної демократії. **Мета дослідження** – визначити, як можна застосувати прем'єр-президентську форму правління для оптимізації інститутів, що будуються на основі принципів консоціальної демократії.

Серед фахівців інституціонального дизайну триває дискусія щодо інститутів, які запроваджують держави (особливо багатосегментні) на шляху демократизації. Вивчаючи ту чи іншу систему, дослідники звертають увагу на те, чи вона зводиться до принципу «переможець отримує все» та монополізації влади на недемократичних принципах. Так, Х. Лінц вважає, що «парламентська система більш сприяє стабільній демократії, ніж президентська» [1, с. 803]. Він зазначає, що «президентський устрій функціонує відповідно до правила «переможець отримує все» – принципу, якому властива тенденція перетворювати демократичну політику в гру з нульовою сумою». Зроблений Х. Лінцом висновок особливо вартий уваги для країн із глибокими політичними розколами й численними політичними партіями; їм парламентаризм загалом пропонує кращу надію на збереження демократії. В суспільствах, що «поляризовані або поділені численними розламами, багатопартійна система з пропорційним

представництвом може дати змогу сформувати альтернативні коаліції, а отже, запобігти небезпечним результатам гри з нульовою сумою виграшу» [1, с. 804–807]. З цією точкою зору погоджується і Дж. Сарторі, який зазначає, що «система «переможець отримує все» є недоцільною, якщо державний устрій поляризований і (або) характеризується різномірною політичною культурою» [2, с. 100]. Однак висновок Х. Лінца про зв'язок президенціалізму та принципу «переможець одержує все» піддається критиці. Зокрема серйозні заперечення були висунуті Д. Горовіцем та С. Мейнверінгом. Так, Д. Горовіц пише, що «модель мажоритарної демократії теж має таку рису, як «переможець отримує все», коли кожен, хто має більшість у парламенті, може узурпувати собі державну владу» [3, с. 828]. Він наводить приклад колоніальних держав, що успадкували парламентські системи під час набуття незалежності, коли низка етнічних груп спромоглася забезпечити собі більшість місць у парламенті й закрити шлях до влади решті груп [3, с. 828]. С. Мейнверінг зазначає, що «парламентські системи з дисциплінованими партіями здатні контролювати відносну більшість у парламенті, формують уряд, для якого практично немає заборон. В цьому сенсі вони реалізують принцип «переможець отримує все» більшою мірою, ніж президентські системи» [4, с. 55]. С. Мейнверінг та М. Шугарт вказують на ще одну загрозу парламентаризму: «В країнах з недисциплінованими політичними партіями перехід до парламентаризму здатен загострити проблеми функціонування всієї політичної системи і навіть призвести до її нестабільності» [4, с. 72].

Парламентські демократії мали значну перевагу над президентськими в багатьох ключових аспектах, особливо у здатності виживати в широкому наборі умов. Президентські режими характеризуються слабкими політичними партіями та частими патовими ситуаціями між президентом і парламентом у контексті розробки рішень через недоліки механізму вирішення конфліктів між виконавчою та законодавчою владою. У парламентській системі уряд повинен мати довіру та підтримку з боку законодавців, отже не може існувати без підтримки більшості парламенту. В президентських режимах президент обирається на фіксований термін народом і не залежить від парламенту. І якщо на виборах його партія не отримала більшості, то не існує механізмів вирішити конфлікт між двома легітимними гілками влади (президентом і парламентом) [5].

М. Шугарт і Дж. Кері стають на захист президентських систем і стверджують, що іс-

нуючі дослідження ігнорують багато важливих факторів, зокрема інституційний дизайн та електоральні правила. Вони наголошують, що не президентські режими викликають нестабільність, а тільки певні конфігурації президентських повноважень. Дослідники поділяють аргументи проти президенціалізму на три категорії: проблеми тимчасової жорсткості системи (фіксовані терміни), мажоритарні тенденції та подвійна демократична легітимність. Автори стверджують, що існують чотири основні переваги президенціалізму, які відсутні в парламентських системах: пряма підзвітність виконавчої влади, чітка визначеність результатів виборів, існування системи взаємних стримувань і противаг між гілками влади, а також потенційна роль президента як арбітра в системі [6].

Дана дискусія свідчить про те, що ані президентська, ані парламентська система не здатна ефективно функціонувати в багатосегментних суспільствах із нерозвиненою та слабкою партійною системою. Виходом може бути звернення до змішаних різновидів, зокрема пошук оптимальної інституціональної конфігурації напівпрезидентської моделі. Напівпрезиденціалізм поєднує всенародно обраного на чітко визначений термін президента, який співіснує з прем'єр-міністром та урядом, що відповідає перед парламентом. М. Шугарт та Дж. Кері пропонують розділяти напівпрезиденціалізм на прем'єр-президентський і президентсько-парламентський підтипи: в першому прем'єр-міністр та уряд підпорядковані тільки парламентській більшості, в другому – і парламенту, і президенту. В типовій прем'єр-президентській системі «президент висуває кандидатуру прем'єр-міністра, який є головою кабінету, але влада зміщати кабінет залишається за парламентською більшістю» [7, р. 333]. У табл. 1 представлені країни за чотири типи демократичних режимів [6, р. 73-74].

На нашу думку, в цілому напівпрезиденціалізм можна розглядати як оптимальний вибір інституційного дизайну: він привносить у демократію як дієву легітимність, так і ефективне управління. Прямі вибори президента допомагають забезпечити легітимність, тоді як інституційне розосередження влади робить управління відкритішим і допомагає обмежити авторитарні тенденції. Народна підтримка сильної національної фігури може сприяти об'єднанню розколотого суспільства, проте у разі, коли сильний президент приймається тільки однією стороною (як правило, більшістю етнічної та/або соціетальної/регіональної групи у багатоетнічному суспільстві), навіть напівпрезиденціалізм перетворюється на

Типи демократичних режимів у світі

Президентські	Президентсько-парламентські	Прем'єр-президентські	Парламентські
Аргентина Бенін Болівія Бразилія Венесуела Гамбія Гватемала Гондурас Домініканська Республіка Замбія Індонезія Китай Кіпр (Південний) Колумбія Коста-Рика Корея (Південна) Мадагаскар Малаві Мексика Нікарагуа Панама Парагвай Сальвадор США Уругвай Чилі Філіппіни	Австрія Грузія Мозамбік Намібія Перу Росія Сенегал Тайвань Україна Шрі-Ланка	Болгарія Вірменія Ірландія Литва Македонія Малі Монголія Польща Португалія Румунія Словаччина Словенія Фінляндія Франція Хорватія	Австралія Албанія Бангладеш Бельгія Ботсвана Велика Британія Греція Данія Естонія Індія Іспанія Італія Канада Латвія Малайзія Маврикій Молдова Нідерланди Німеччина Нова Зеландія Норвегія Папуа Нова Гвінея ПАР Тринідад і Тобаго Туреччина Угорщина Чехія Швеція Ямайка Японія

найважливіший фактор подальшого розколу та нестабільності [8]. Ще однією загрозою напівпрезиденталізму в умовах транзитного суспільства, як зазначає Л. Кіршке, є «боротьба між опозиційними партіями всередині виконавчої влади (між президентом і прем'єр-міністром) за доступність до ресурсів, яка може призвести до розпаду системи» [9, р. 1390].

Напівпрезидентські системи ефективно функціонують у сформованих національних державах та відносно гомогенних суспільствах з невеликою кількістю соціетальних розколів (Франція, Польща, Румунія, Фінляндія, Португалія). Як правило, в таких країнах діє або різновид мажоритарної, або помірно пропорційна система виборів, що створює партійну систему з числом ефективних парламентських партій 2 або 2,5. Тому в таких країнах більшість і меншість перебувають в уряді по черзі. В Україні ж за умови існування рівноваги політичних сегментів уряд на такій осно-

ві фактично втрачає можливість ефективного функціонування.

Існуючий паритет сил і неможливість ефективного функціонування системи й викликають дискусії щодо напівпрезидентської моделі серед українських учених і політиків. Частина вважає, що інститут президентства необхідно посилювати, завдяки чому зміцниться виконавча вертикаль влади, а це дасть змогу ефективніше здійснювати реформи. Інші вказують, що прем'єр-президентська система тільки посилює дисбаланси, дуальна структура влади призводить до постійних патових ситуацій, тому необхідно переходити до парламентської системи.

Ключовим моментом, що визначає ефективність або неефективність даної моделі, є переважно «екстраконституційні» фактори, пов'язані з функціонуванням політичної системи в цілому, особливо форматом партійної та електоральної систем. У напівпрезидентських системах найважливішим елементом є

наявність або відсутність стабільної пропрезидентської більшості в парламенті. Якщо президент не має стійкої партійної підтримки, він, навіть маючи значні конституційно закріплені повноваження, залишається «слабкою» фігурою в політичному процесі. А повноваження прем'єр-міністра, що користується підтримкою абсолютної парламентської більшості з жорсткою партійною дисципліною, інколи дорівнюють повноваженням президента в президентських системах. В українській практиці традиційно має місце паритет основних сегментів суспільства, коли жодна із суспільно-політичних груп не може отримати значно більше, ніж 50 % на загальнонаціональних виборах. Відповідно, часто виникає «коабітація», коли президент і прем'єр-міністр належать до різних політичних сил. Така патова ситуація призводить до дисфункціональності політичної системи, особливо за слабкої партійної системи або наявності «партійних субінститутів (регіональних політичних машин і політизованих фінансово-олігархічних груп)» [10, р. 152]. За президентства В. Ющенка Україна пережила три періоди коабітації (під час прем'єрства Ю. Тимошенко (два терміни) та В. Януковича), що характеризувалися гострим конфліктом між президентом і прем'єр-міністром (табл. 2).

Таблиця 2

Періоди коабітації у 2005–2010 рр.

Прем'єр-міністр	Партія/блок	Термін
Тимошенко Ю. В.	БЮТ	4 лютого – 8 вересня 2005 р.
Янукович В. Ф.	Партія регіонів	4 серпня 2006 – 23 жовтня 2007 р.
Тимошенко Ю. В.	БЮТ	18 грудня 2007 – 3 березня 2010 р.

Рівновага політичних сегментів та часте виникнення коабітації, що блокує політичний процес, викликає питання: як можна нейтралізувати «вузькі місця» напівпрезидентської системи в Україні? В даних умовах необхідно шукати нові шляхи вирішення проблем, пов'язані як з новими концепціями демократії, так і з новими конфігураціями інституціонального дизайну. Певним виходом може слугувати теорія консоціальної демократії

А. Лейпхарта, що вперше була запропонована в статті «Консоціальнона демократія» (1969 р.) журналу *World Politics* та набула розвитку в подальших його роботах «Демократія в багатоскладових суспільствах: порівняльний аналіз» (1977 р.) [11] і «Типи демократії: форми правління та їх ефективність у 36 країнах» (1999 р.) [12].

Визначальною рисою консоціалізму є те, що еліти уникають вироблення рішень простою більшістю. Замість цього вони шукають способи акомодатії політичного конфлікту шляхом досягнення компромісу та мирної згоди через побудову ширших коаліцій [13]. А. Лейпхарт дає визначення консоціальної демократії через її чотири характерні риси. Перша і найважливіша з них – здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства. Вона може мати різні форми, наприклад, кабінет великої коаліції в парламентській системі, «велика» рада або комітет із важливими дорадчими функціями чи велика коаліція найважливіших посадових осіб у президентській системі. Три інших важливих елементи консоціальної демократії: 1) взаємне вето або правило «співпадаючої більшості», що виступає як додаткова гарантія життєво важливих інтересів меншості; 2) пропорційність як головний принцип політичного представництва, що поширюється на правила призначення державних посадовців та розподіл бюджетних фондів; 3) високий ступінь автономності кожного сегмента при здійсненні своїх внутрішніх справ [14, с. 86].

У своєму класичному вигляді теорія А. Лейпхарта була створена для держав із парламентською формою правління та пропорційною виборчою системою. Критики зазначають, що в багатосегментному суспільстві значна пропорційність результатів призводить до їх невизначеності, що може викликати дисбаланси та колапс системи. Значна фрагментація партійного поля ускладнює створення навіть мінімально виграшних коаліцій, тим більше в умовах, коли президент і прем'єр-міністр належать до конкурентних політичних сил, або пропрезидентська сила нездатна сформувати чи контролювати коаліційну більшість. Таким чином, напівпрезидентська система в Україні не працює так, як у сталих гомогенних суспільствах (Франція, Фінляндія, Польща).

Виходом може бути інкорпорація прем'єр-президентської системи в єдину логіку консоціальної теорії, яка була розроблена А. Лейпхартом. На нашу думку, найефективнішим інструментом ліквідації недоліків напівпрезидентізму є велика коаліція. Стиль правління в консоціальній моделі заснова-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

ний на побудові коаліції інтересів. Оскільки в багатоскладових суспільствах політичні ставки часто піднімаються дуже високо, небажано уподібнювати політику гри з нульовою сумою. Тому для таких суспільств більше підходить велика коаліція, а не схема «уряд проти опозиції». При розробці «нормальних» демократичних конституцій ця дилема вирішується встановленням влади простої більшості для звичайного перебігу подій і спеціальної абсолютної більшості для прийняття важливих рішень [14, с. 86-87]. Головною рисою великої коаліції є не її інституціональний устрій, а участь лідерів найбільших політичних сегментів в управлінні багатоскладовим суспільством. Необхідні умови формування великої коаліції – помірність позицій і готовність до компромісу. У цьому сенсі перспектива участі в уряді – потужний стимул для помірності та компромісу, оскільки в цьому разі зводиться до мінімуму ризик бути обманутих іншими партіями або власним необґрунтованим оптимізмом із приводу їхньої готовності до примирення. Будучи разом при владі, партії, що не цілком довіряють одна одній, отримують важливу гарантію політичної безпеки [14, с. 89]. Велика коаліція може досягатися завдяки широкому представництву у виконавчому органі за допомогою таких конституційних вимог: уряд формується шляхом рівного представництва двох етнополітичних груп (Бельгія); всі партії, що подолали 5-відсотковий бар'єр, мають право бути представленими в уряді (ПАР, 1994–1999 рр.); рівне представництво двох головних партій у кабінеті та їх чергування на президентському посту (Колумбія, 1958–1964 рр.); «резервування» поста президента за однією групою, а прем'єр-міністра – за іншою (Ліван) [15, с. 168].

Таким чином, завдяки цьому механізму можливе створення дієвої більшості, де будуть представлені всі значущі соціально-політичні групи. Велика коаліція відходить від принципу «переможець отримує все», що дуже важливо для української політичної системи. Вона створює механізми, де існуючий паритет сил не призводить до патових ситуацій, а навпаки – генерує співробітництво.

Щодо інших елементів консоціальної демократії, наприклад, пропорційності результатів, то А. Лейпхарт зазначає, що країна

форма пропорційності така ж небажана, як і мажоритарна система. Для змішаних режимів більш підходить така електоральна формула, яка запобігає партійній фрагментації або обмежує її. Високий рівень партійної фрагментації може мати різні, інколи важкопрогнозовані наслідки щодо парламентської більшості та її відносин із президентом. Тому необхідно дотримуватися формату помірної пропорційності, яка досягається за допомогою зниження магнітуди округу та/або введення загороджувального бар'єра.

Таким чином, консоціальна демократія А. Лейпхарта може вирішити ключову проблему напівпрезидентських режимів – перманентну залежність президента від формування коаліцій у парламенті. Саме завдяки консоціальному механізму система представництва і конкуруюча легітимність у прем'єр-президентській системі можуть працювати на користь укладення угод, переговорів і компромісу як життєво важливих елементів подальшої консолідації суспільства.

Висновки

Питання про зв'язок прем'єр-президентської системи та консоціальної демократії не випадкове. Парламентська демократія є невід'ємним атрибутом консоціальної демократії. Водночас у країнах зі слабкою партійною системою, де партії більш схожі на партійні субститути, розбудова парламентаризму стикається з труднощами. Виходом може бути прем'єр-президентська система, яка за набором інститутів близька до парламентської, але водночас зберігає переваги президентської. Всенародно обраний та політично сильний президент може компенсувати відсутність організованих політичних партій, які необхідні для ефективного функціонування парламентської системи.

Консоціальна модель напівпрезиденціалізму може бути ефективною для держав-націй із соціально-політичними розмежуваннями та недорозвинутою партійною системою, зокрема для України. Велика коаліція всіх значущих сегментів суспільства та помірний пропорційний формат виборів слугуватиме стабільному та ефективному здійсненню влади в прем'єр-президентській республіці та забезпечить консолідацію українського суспільства.

Список використаних джерел

1. *Ліниц, Х.* Президентська система і парламентаризм / Х. Ліниц // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2005. – Ч. IV. – XXVIII + 1108 с. – С. 802–827.
2. *Сарторі, Дж.* Порівняльна конституційна інженерія : Дослідження структур, мотивів і результатів / Джованні Сарторі. – К. : АртЕк, 2001. – 224 с.

3. *Горовіц, Д.* Порівняння демократичних систем / Д. Горовіц // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Смолоскип, 2005. – Ч. IV. – XXVIII+1108 с. – С. 826–833.
4. *Шугарт, М.* Хуан Линц, президенциализм и демократия: качественная переоценка / М. Шугарт, С. Мэйнуоринг // ОЙКУМЕНА : Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – X. : Константа, 2003. – Вып. 1. – С. 50–75.
5. *Cheibub, J. A.* Democratic institutions and regime survival : Parliamentary and presidential democracies reconsidered / J. A. Cheibub, F. Limongi // Annual Review of Political Science. – 2002. – Vol. 5. – P. 151–179.
6. *Samuels, D. J.* Presidents, Parties, and Prime Ministers / D. J. Samuels, M. S. Shugart. – Cambridge University Press, 2010.
7. *Shugart, M. S.* Semi-Presidential Systems : Dual Executive and Mixed Authority Patterns / M. S. Shugart // French Politics. – 2005. – № 3. – P. 323–351.
8. *Basta, L. R.* Governmental Systems in Multicultural Societies / L. R. Basta [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.federalism.ch/files/documents/governmentalsystems_tipsheet_209.01_final.pdf
9. *Kirschke, L.* Semipresidentialism and the Perils of Power-Sharing in Neopatrimonial States / L. Kirschke // Comparative Political Studies. – 2007. – Vol. 40, № 11. – P. 1372–1394.
10. *Hale, H. E.* Why Not Parties? Electoral Markets, Party Substitutes, and Stalled Democratization in Russia / H. E. Hale // Comparative Politics. – 2005. – Vol. 37, № 2. – P. 147–166.
11. *Лейпхарт, А.* Демократия в многосоставных обществах : сравнительное исследование : [пер. с англ.] / А. Лейпхарт ; под ред. А. М. Салмина, Г. В. Каменской. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
12. *Lijphart, A.* Patterns of Democracy : Government Forms and Performance in Thirty-six Countries / A. Lijphart. – New Haven : Yale University Press, 1999. – 351 p.
13. *Andeweg, R. B.* Consociational Democracy / R. B. Andeweg // Annual Review Political Science. – 2000. – № 3. – P. 509–536.
14. *Лейпхарт, А.* Со-общественная демократия / А. Лейпхарт // Полис. – 1992. – № 3. – С. 86–99.
15. *Лейпхарт, А.* Конституционный дизайн для расколотых обществ / А. Лейпхарт // ОЙКУМЕНА : Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / ред. кол. : В. П. Семиноженко (рук. проекта) и др. ; науч. ред. и сост. А. А. Фисун. – X., 2009. – Вып. 6. – С. 165–179.

ФОРМИ ВЗАЄМОДІЇ УРЯДУ ТА ПАРЛАМЕНТУ У ПРОЦЕСІ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНО- УПРАВЛІНСЬКИХ ФУНКЦІЙ

Сорока Світлана Вікторівна,
кандидат політичних наук

Проаналізовано функції державного управління та їх співвідношення з функціями окремих державних органів – уряду та парламенту. З'ясовано основні форми взаємодії уряду та парламенту в процесі реалізації ними державно-управлінських функцій.

Ключові слова: взаємодія уряду та парламенту, функції державного управління, поділ державної влади.

В історичному вимірі Україна – молода незалежна держава, розбудова якої в багатьох напрямках ще триває. Це стосується як загальних питань вибору моделі політичної системи, оптимальних форм державного управління, зміцнення основ демократії, так і конкретних питань розбудови та вдосконалення діяльності органів державного управління, визначення їх функцій, поліпшення координації тощо.

Як відомо, принцип поділу державної влади забезпечує поряд із гарантією незалежності окремих гілок влади та несумісності їх функцій також налагодження конструктивної співпраці між ними, правомірний вплив одних гілок влади на інші з метою досягнення максимальної ефективності державного управління. Система взаємодії органів державної влади має включати як елементи взаємного контролю, так й елементи самостійності при виконанні власних повноважень. Взаємодія гілок влади є необхідною умовою єдності державної влади як форми існування єдиної держави. Важливість конструктивного співробітництва уряду та парламенту для системи державного управління засвідчує досвід розвинених європейських країн. Така взаємодія дозволяє країнам стабільно розвиватися, здійснювати реформи, адекватно реагувати на зміни міжнародної ситуації тощо. На практиці забезпечити бездоганну урядово-парламентську співпрацю досить важко, тому країни змушені періодично залучати нові механізми та засоби для її оптимізації.

Проблема взаємодії уряду й парламенту в процесі реалізації державно-управлінських функцій є малодослідженою. Значна увага науковців приділена вивченню функцій державного управління в цілому або функцій окремих

органів державної влади, зокрема у працях українських дослідників В. Я. Малиновського [7], Х. В. Сушкової (Приходько) [9,11], О.О.Майданник[6], А.В.Дуди[5] та російських авторів І. І. Бринзова та А. Ю. Чернобаєвої [1], Н. Ф. Попова [8], Ю. А. Соколової [10], М. А. Бучакової [2].

Проте в наукових доробках майже не висвітлюються проблеми особливостей реалізації державно-управлінських функцій у процесі взаємодії окремих органів, зокрема уряду та парламенту.

Мета даної статті:

- визначити функції уряду та парламенту як органів державного управління;
- виявити форми взаємодії уряду та парламенту у процесі виконання державно-управлінських функцій.

У процесі взаємодії уряд і парламент виконують власні державно-управлінські функції, а отже від якості співпраці напряму залежить і якість їх реалізації. Функції органів державного управління слід відрізнити від функцій державного управління, хоча вони за суттю є управлінськими впливами, але перші – юридично встановлені для певної органу або організації, а другі – загальні для всіх органів та держави в цілому.

Перш ніж перейти до визначення тих функцій, які виконують парламент та уряд у процесі управлінської діяльності, звернімося до визначення поняття функцій державного управління. Функції державного управління – це роль, яку виконує державний апарат для того, щоб здійснити відповідний вплив на суспільну систему для досягнення цілей держави, напрям його владного впливу [4,

с. 160]. Існують декілька класифікацій функцій державного управління. Наведемо дві найбільш розповсюджені у науковій думці. Так, В. Я. Малиновський розподіляє управлінські функції в межах єдиної системи на три види: а) основні; б) загальні; в) допоміжні. Вони визначаються так:

– основні функції – це ті, що покликані служити колективним (загальним) інтересам суспільства для вирішення завдань політико-адміністративного, економічного та соціокультурного характеру (політико-адміністративні, економічні, соціальні, гуманітарні функції);

– загальні функції – відносно виокремлені напрями управлінської діяльності, що виходять із загальних завдань державного управління, є типовими для всього управлінського процесу та спрямовані на забезпечення ефективного функціонування апарату державного управління (стратегічне планування, прийняття управлінських рішень, організація діяльності, мотивація, контроль);

– допоміжні функції – ті, що походять із допоміжних завдань управління, безпосередньо не впливають на діяльність об'єкта управління, однак повинні забезпечувати реалізацію основних і загальних функцій державного управління, а також життєздатність самого органу виконавчої влади та його структурних підрозділів (управління людськими ресурсами, бюджетно-фінансова функція, юридично-судова функція, діловодство і документування, зв'язки з громадськістю) [7, с. 9].

За іншою класифікацією державно-управлінські функції поділяють на загальні, спеціальні й допоміжні. Реалізація загальних функцій є основою будь-якої управлінської діяльності, серед них функція планування, прийняття рішень, мотивація, організація, комунікація та контроль [4, с. 161-162].

Важливу роль у сучасних системах державного управління відіграє функція координації, яка є об'єктивною передумовою вдосконалення системи державного управління [2, с. 6]. Координація забезпечує узгодженість діяльності різних державних органів для досягнення спільних цілей і завдань. Тенденції адміністративних перетворень у демократичних країнах свідчать про посилення різноманітних координаційних зв'язків і створення координаційних органів управління. Вперше сутність координації як однієї з основних функцій управління визначив французький дослідник, засновник класичної школи управління А. Файоль. Згідно з його теорією сутністю координації є посилення функціональності цілого через забезпечення безумовної взаємної підтримки функцій [3, с. 146]. Отже,

координація як загальна функція державного управління є однією із засадничих і такою, що впливає на ефективність реалізації всіх інших функцій.

Види та зміст спеціальних функцій обумовлюються відповідною сферою, на яку здійснюється державно-управлінський вплив. Такими функціями є:

– забезпечення прав і свобод людини і громадянина, захист форм власності;

– адміністративно-політичні;

– економічні;

– соціальні;

– культурно-освітні;

– надання державних послуг.

Допоміжні функції обслуговують здійснення загальних і спеціальних функцій, тому від їх успішної реалізації значною мірою залежить результативність та ефективність державно-управлінської діяльності загалом. Серед допоміжних функцій виокремлюють функцію управління персоналом, юридичне забезпечення державно-управлінської діяльності, інформаційно-аналітичне забезпечення, документування та ін. [4, с. 162-163].

Визначивши зміст і класифікацію функцій державного управління перейдемо до розгляду державно-управлінських функцій парламенту та уряду, а потім зупинимось конкретніше на тих, які вони виконують у процесі взаємодії.

Структурно-функціональний аналіз діяльності парламенту дозволяє говорити про наявність таких функцій парламенту як органу законодавчої влади. По-перше, це **представницька функція**, яка полягає в представництві народу при здійсненні законодавчої влади шляхом виявлення, узагальнення, узгодження, формування, реалізації та захисту його інтересів і реалізується у двох основних формах – організаційній та правотворчій. Організаційними формами є сесії, пленарні засідання, парламентські дебати, парламентські слухання з окремих питань та ін. Правотворчими формами реалізації представницької функції парламенту є прийняття законів, постанов, декларацій, звернень та інших актів [9, с. 8]. Засадничою функцією парламенту є **законодавча** – обговорення та ухвалення законів, а також інших правових актів, обов'язкових до виконання на території держави.

Установча функція парламенту насамперед полягає у встановленні системи органів державної влади, що здійснюється через прийняття Конституції, а також передбачає наявність широких повноважень, пов'язаних із призначенням, обранням, наданням згоди на призначення або звільнення посадових осіб, а

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

також із формуванням інших органів державної влади.

Важливою з точки зору взаємодії з іншими органами державної влади є **контрольна функція**, яка полягає у здійсненні парламентом юридично значущих діянь, спрямованих на визначення ступеня відповідності діяльності та правових актів підконтрольних суб'єктів законам, шляхом виявлення, отримання, аналізу, узагальнення отриманих даних, інформації з питань контролю, її оцінки на основі співставлення із приписами закону та, при виявленні порушень, – застосуванні встановлених у законодавстві санкцій та інших заходів впливу щодо усунення виявлених порушень і запобігання їх у майбутньому [6, с. 8]. Парламент здійснює контроль за урядом: може висловити недовіру уряду в цілому або окремому його члену, проводить слухання, розслідування стосовно діяльності уряду, має право звернутися із запитом тощо.

Особливе значення серед парламентських функцій мають **судові та квазісудові функції**, які в принципі не є характерними для парламентів, оскільки свідчать про відхід від системи поділу влади, згідно з якою судові функції належать до компетенції судових органів. Тим не менш у більшості країн парламенти виконують окремі судові функції. До них можна віднести: 1) діяльність слідчих комісій, що може мати наслідком порушення кримінальних справ; 2) конституційно передбачену процедуру імпичменту (парламентського переслідування) державних посадових осіб за скоєні під час служби злочини; 3) створення парламентами спеціальних судових органів зі свого складу для суду над вищими посадовими особами, які звинувачуються у правопорушеннях [1, с. 107].

На нашу думку, необхідно виокремлювати і такі функції парламенту, які раніше не виділялися дослідниками, а саме **інформаційно-комунікативну (координаційну) та функцію відповідальності**. Перша забезпечує надання об'єктивної інформації про діяльність парламенту, налагодження комунікації з іншими органами державної влади, організаціями та громадянами в процесі виконання власних повноважень (публічність пленарних засідань Верховної Ради України, проведення парламентських слухань, «Години запитань до уряду», громадських слухань, виїзних засідань профільних комітетів тощо). Друга має гарантувати відповідальність парламенту перед виборцями та іншими органами державної влади, в тому числі конституційну відповідальність.

Функції уряду як органу виконавчої влади є досить різноманітними, адже саме уряд

є основним органом, що здійснює державно-управлінську діяльність. Серед функцій уряду, що пов'язані із законодавчою діяльністю, слід відзначити **бюджетну функцію** – підготовка проекту закону про бюджет і внесення його на розгляд парламенту, забезпечення виконання затвердженого парламентом державного бюджету та подання звіту про його виконання.

Функція участі у законотворчій діяльності, до якої можна віднести право на законодавчу ініціативу, тобто подання урядових законопроектів до розгляду парламентом, проведення урядом експертизи законопроектів, внесених іншими суб'єктами законодавчої ініціативи. Як свідчать сучасні тенденції державного управління, роль уряду у процесі розробки та прийняття законів постійно підвищується.

Функція виконання законів (виконавчо-розпорядча), яка фактично становить сутність усієї діяльності органів виконавчої влади, полягає у забезпеченні урядом реалізації правових норм, що містяться у законах та підзаконних актах, прийнятих законодавчою владою [8, с. 116]. До цієї ж групи функцій слід віднести **нормотворчу**, яка полягає у виданні нормативних актів на основі парламентських законів у зв'язку із необхідністю втілення їх у життя. Ця діяльність здійснюється урядом за уповноваженням парламенту без втручання у сферу предметної компетенції парламенту. В інших випадках уряд видає нормативні акти, втручаючись у компетенцію парламенту, однак це відбувається внаслідок того, що останній делегує власні повноваження уряду. Подібним нормативним актам у даному випадку не притаманний підзаконний характер, вони мають таку саму юридичну силу, як і парламентські акти.

Делеговане законодавство набуло поширення в урядовій практиці багатьох держав. Вельми слушним у даному контексті є твердження Ю. А. Соколової, яка вважає, що здійснення нормотворчої діяльності не означає втручання у сферу законодавчої влади, але полегшує завдання останньої і робить процес виконання законів гнучкішим. Нормотворчість виконавчої влади заснована на формулі «на підставі та заради виконання закону», що обумовлює не лише характер «вторинності», а й визначає її головним правореалізуючим засобом, що володіє рушійною силою [10, с. 9-10].

Також серед важливих функцій уряду слід визначити **організаційно-розпорядчу (управління державним апаратом)**, відповідно до якої уряд здійснює добір і призначення державних службовців, спрямовує та контролює їх діяльність. Ця функція здійснюється через міністерства, відомства, департаменти тощо. Уряд виступає як керівний центр щодо

Таблиця

Основні форми взаємодії уряду й парламенту у процесі виконання державно-управлінських функцій

Форми взаємодії	Функції уряду	Функції парламенту
Формування уряду	Інформаційно-декларативна	Представницька, установча, контрольна
Законодавчий процес	Функція участі у законотворчій діяльності та контрольна	Представницька, законодавча та інформаційно-комунікаційна
Прийняття та реалізація бюджету держави	Бюджетна, виконавчо-розпорядча та нормотворча	Законодавча та контрольна
Розробка та затвердження загальнодержавних програм	Виконавчо-розпорядча, нормотворча, інформаційно-декларативна та функція здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави	Законодавча та контрольна
Делеговане законодавство	Нормотворча	Законодавча та контрольна
Виконання законів та інших нормативних актів, прийнятих парламентом	Виконавчо-розпорядча, нормотворча функція	Контрольна функція
Здійснення поточного контролю парламенту за діяльністю уряду (запити депутатів, інтерпеляції, робота спеціальних слідчих комісій)	Виконавчо-розпорядча, інформаційно-комунікативна та функція відповідальності	Представницька, інформаційно-комунікативна та контрольна
Притягнення уряду до парламентської відповідальності (вотум довіри, резолюція недовіри)	Функція відповідальності, підконтрольності та підзвітності	Представницька та контрольна
Юридична парламентська відповідальність членів уряду (імпічмент і подібні до нього процедури)	Функція відповідальності	Представницька, контрольна та судова (квасісудова)
Розпуск парламенту за ініціативи уряду	Контрольна функція	Функція відповідальності

різних ланок державного апарату в цілому. **Контрольна функція** здійснюється урядом як всередині виконавчої вертикалі влади, так і зовні, наприклад у вигляді контролю за парламентом, наслідком якого може бути ініціювання урядом його розпуску. І зрозуміло, що складно уявити діяльність уряду без **функції здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави**.

Поряд із зазначеними функціями автор викремлює такі:

– інформаційно-комунікативна функція (координаційна) – надання об'єктивної інформації про діяльність виконавчої влади, інфор-

маційний обмін та налагодження ефективної співпраці з іншими органами державної влади, організаціями та громадянами в процесі виконання власних повноважень;

– інформаційно-декларативна функція – представлення парламенту програми діяльності уряду під час його формування, а також звіти з виконання даної програми;

– функція відповідальності, підконтрольності та підзвітності перед іншими органами державної влади та населенням.

Автор намагався якомога ширше представити основні функції уряду та парламенту. У процесі дослідження виявилось, що функції

окремих органів державного управління є достатньо дослідженими, водночас малодослідженими залишаються особливості реалізації цих функцій у процесі взаємодії окремих органів і структур. Так само значна увага науковців присвячена механізмам і методам управління органами державного управління, але вони майже не досліджуються під час їх взаємодії та взаємовпливу. Зважаючи на це, спробуємо визначити основні форми взаємодії уряду й парламенту у процесі реалізації ними функцій державного управління (табл.).

Висновки

1. Важливу роль у сучасних системах державного управління відіграє функція координації, яка є об'єктивною передумовою вдосконалення системи державного управління. Координація є однією із засадничих функцій державного управління і такою, що впливає на ефективність реалізації всіх інших функцій.

2. Здійснений автором порівняльно-функціональний аналіз повноважень і сфер діяльності уряду та парламенту дозволив виокремити та охарактеризувати їх основні функції, у тому числі ті, які раніше не виділялися дослідниками. Це переважно функції, виконання яких забезпечує можливість взаємодії уряду та парламенту, а також з іншими органами державного управління та громадськістю. Такими функціями є **інформаційно-комунікативна (координаційна)**, що полягає у наданні об'єктивної інформації про діяль-

ність уряду та парламенту, налагодження комунікації з іншими органами державної влади, організаціями та громадянами в процесі виконання власних повноважень, а також **функція відповідальності** перед виборцями та іншими органами державної влади. Серед функцій уряду як органу виконавчої влади також слід назвати інформаційно-декларативну – представлення парламенту програми діяльності уряду під час його формування, а також звіти з виконання даної програми.

3. Автор виокремлює такі основні форми взаємодії уряду та парламенту в процесі реалізації державно-управлінських функцій: формування уряду, законодавчий процес, прийняття та реалізація бюджету держави, розробка та затвердження загальнодержавних програм, делеговане законодавство, виконання законів та інших нормативних актів, прийнятих парламентом, здійснення поточного контролю парламенту за діяльністю уряду, притягнення уряду до парламентської відповідальності, юридична парламентська відповідальність членів уряду, розпуск парламенту за ініціативи уряду.

Перспективою подальших наукових досліджень взаємодії уряду і парламенту в процесі реалізації державно-управлінських функцій може бути проблема невідповідності функцій та повноважень уряду й парламенту, що заважає їх ефективній діяльності, реалізації державної політики та основних цілей державного управління.

Список використаних джерел

1. Брынзов, И. И. Конституционные основы законодательной власти / И. И. Брынзов, А. Ю. Чернобаева // Публичное и частное право. – 2009. – № 2. – С. 102–113.
2. Бучакова, М. А. Координация в управлении : теоретические подходы / М. А. Бучакова // Научный вестник Омской академии МВД России. – 2009. – № 2. – С. 3–7.
3. Государственная политика и управление. Уровни, технологии, зарубежный опыт государственной политики и управления / под ред. Л. В. Сморгунова. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2007. – 495 с.
4. Державне управління : основи теорії, історія і практика : навч. посіб. / [В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи]. – Одеса : Вид-во ОРІДУ НАДУ, 2009. – 394 с.
5. Дуда, А. В. Удосконалення функцій і структури Кабінету Міністрів України в період адміністративної реформи : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 / А. В. Дуда. – К., 2001. – 19 с.
6. Майданник, О. О. Теоретичні проблеми контрольної функції парламенту України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 / О. О. Майданник. – К., 2008. – 39 с.
7. Малиновський, В. Я. Оптимізація функцій органів виконавчої влади України : теоретико-методологічні засади : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / В. Я. Малиновський. – Чернівці, 2002. – 24 с.
8. Попова, Н. Ф. О функциях исполнительной власти / Н. Ф. Попова // Вестн. Рос. гос. гуманит. ун-та. – 2010. – № 14. – С. 111–118.
9. Приходько, Х. В. Представницька функція Верховної Ради – парламенту України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 / Х. В. Приходько. – К., 2004. – 20 с.
10. Соколова, Ю. А. Нормотворчество органов исполнительной власти и механизм реализации закона / Ю. А. Соколова // Финансовое право. – 2006. – № 6. – С. 9–11.
11. Сушкова, Х. В. Конституційно-правові форми реалізації представницької функції Верховної Ради України / Х. В. Сушкова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 4 (66). – С. 65–74.

ОСОБЛИВОСТІ ГРУПОВОЇ ТА МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У ПАРЛАМЕНТІ (НА ПРИКЛАДІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ ШОСТОГО СКЛИКАННЯ)

Чуніхіна Світлана Леонідівна

Аналізуються актуальні аспекти групової та міжособистісної взаємодії депутатів парламенту, розглядається вплив правових, інституційних, політичних факторів на функціонування парламенту як групи.

Ключові слова: група та міжособистісна взаємодія, лідер, група.

Парламент як один із ключових політичних інститутів у системі державної влади є об'єктом численних досліджень, здійснюваних у рамках інституціоналістських, правознавчих, партійно-електоральних підходів. Накопичено достатній обсяг знань, необхідних для пояснення закономірностей таких процесів, як партійна фрагментація, лобізм, міжінституційна взаємодія залежно від впливу соціально-політичних, конституційно-правових, електоральних факторів.

Водночас низка дослідників вказує на необхідність розробки теоретичних концепцій, що базуються на вивченні суб'єктивних факторів функціонування політичних інститутів. На їхню думку, саме в суб'єктивній площині лежать причини «збоїв» у роботі об'єктивістських моделей, що застосовуються для прогнозування парламентської діяльності в конкретних соціально-політичних умовах. Це цілком справедливо для України як молодої держави з досить тривалою, проте специфічною та суперечливою парламентською традицією.

У зв'язку з цим перспективним вбачається дослідження неінституційних чинників діяльності парламенту, який є не лише політичним інститутом чи законодавчою гілкою державної влади, а й передусім групою у соціально-психологічному розумінні цього терміна.

Предметом даної статті є вивчення особливостей функціонування українського парламенту як групи на прикладі Верховної Ради України шостого скликання. Беручи до уваги системоутворюючий вплив політико-правових умов (Конституція, Регламент, виборче законодавство тощо) на склад, структуру і діяльність парламенту, ми сконцентруємо увагу на психологічних закономірностях групової та міжосо-

бистісної взаємодії членів парламенту як чинників ефективності законотворчої діяльності.

Склад, організаційна структура і динаміка розвитку Верховної Ради України шостого скликання

Верховна Рада України шостого скликання розпочала роботу 23 листопада 2007 року за підсумками проведення дострокових виборів народних депутатів, що відбулися 30 вересня 2007 року в результаті тривалого політичного конфлікту між Президентом і Прем'єр-міністром. Відповідно до законодавства вибори відбулися на пропорційній основі за закритими партійними списками, що формувалися рішеннями партійних з'їздів. Виборчий бар'єр подолали й отримали право на формування фракції в парламенті п'ять партій і блоків.

Відносно попереднього скликання персональний склад Верховної Ради України оновився на 34 %, тоді як частка осіб, обраних народними депутатами України вперше, у Верховній Раді п'ятого скликання складала 60 % (269 депутатів).

У Верховній Раді України шостого скликання сформовано 27 комітетів і Спеціальна контрольна комісія з питань приватизації.

18 грудня 2007 року був сформований персональний склад Кабінету Міністрів, який очолила Юлія Тимошенко. 9 грудня 2008 року після тривалих переговорів, у тому числі між політичними антагоністами – БЮТ та Партією регіонів – депутатські фракції БЮТ, НУНС і Блоку Литвина створили парламентську коаліцію, яка налічувала мінімально необхідну кількість депутатів – 226 – і була практично недієздатною.

Після перемоги Віктора Януковича на президентських виборах 2010 року структура і персональний склад Верховної Ради істотно змінилися. 11 березня 2010 року була сформована нова коаліція депутатських фракцій – «Стабільність і реформи» – у складі Партії регіонів, Комуністичної партії України і Блоку Литвина, загальною чисельністю 235 народних депутатів. Незважаючи на відсутність належних правових підстав, до складу коаліції увійшли також 6 депутатів із фракції НУНС, 7 членів фракції БЮТ і 3 позафракційних.

Згодом до коаліції або на роботу до виконавчих органів влади перейшло декілька членів фракцій БЮТ та НУНС. Фракція Партії регіонів поповнилася 22 новими членами у зв'язку з урядовими та іншими призначеннями.

Таблиця 1

Фракційна структура ВРУ шостого скликання за підсумками дострокових парламентських виборів 2007 року (дані ЦВК)

Партія (виборчий блок партій)	Кількість мандатів
Комуністична партія України	27
Партія регіонів	175
Блок Литвина (Народна партія)	20
Блок «Наша Україна – Народна самооборона»	72
Блок Юлії Тимошенко	156

Таблиця 2

Кількість депутатів, обраних вперше, у фракціях ВРУ п'ятого і шостого скликання (% від чисельності фракції)

Партія (виборчий блок партій)	п'яте скликання	шосте скликання
Комуністична партія України	21	44
Партія регіонів	80	13
Блок «Наша Україна – Народна самооборона»	30	32
Блок Юлії Тимошенко	57	39
Блок Литвина (Народна партія)*	–	65

*До фракції Блоку Литвина увійшли 13 депутатів, які отримали мандат вперше, і 7 депутатів, які працювали у ВРУ попередніх скликань у складі інших фракцій.

Таблиця 3

Комітети ВРУ України шостого скликання

Назва комітету	Кількісний склад	Партійний склад	Керівник
Спеціальна контрольна комісія Верховної Ради України з питань приватизації	37		
Комітет з питань бюджету	34	п/ф – 1; КПУ – 1; Народна партія – 3; НУНС – 6; БЮТ – 9; ПР – 14	Народна партія
Комітет з питань транспорту і зв'язку	27	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 3; НУНС – 3; БЮТ – 7; ПР – 12	ПР
Комітет з питань правосуддя	25	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 3; НУНС – 2; БЮТ – 7; ПР – 11	ПР
Комітет з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією	23	КПУ – 1; п/ф – 2; НУНС – 4; БЮТ – 5; ПР – 11	КПУ
Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин	22	КПУ – 1; Народна партія – 2; НУНС – 3; БЮТ – 7; ПР – 9	ПР

Продовження табл. 3

Назва комітету	Кількісний склад	Партійний склад	Керівник
Комітет з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України	22	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 3; НУНС – 2; БЮТ – 6; ПР – 9	ПР
Комітет з питань паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки	20	КПУ – 1; Народна партія – 1; НУНС – 4; БЮТ – 6; ПР – 8	НУНС
Комітет з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи	19	КПУ – 1; Народна партія – 2; п/ф – 1; НУНС – 3; БЮТ – 7; ПР – 5	БЮТ
Комітет з питань економічної політики	19	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 2; НУНС – 3; БЮТ – 4; ПР – 8	КПУ
Комітет з питань національної безпеки і оборони	18	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 1; НУНС – 2; БЮТ – 6; ПР – 7	НУНС
Комітет з питань податкової та митної політики	18	КПУ – 1; Народна партія – 1; НУНС – 2; БЮТ – 6; ПР – 8	ПР
Комітет з питань будівництва, містобудування і житлово-комунального господарства та регіональної політики	17	КПУ – 1; Народна партія – 2; п/ф – 2; НУНС – 3; БЮТ – 3; ПР – 6	ПР
Комітет з питань фінансів і банківської діяльності	17	КПУ – 1; Народна партія – 1; НУНС – 3; БЮТ – 1; ПР – 10	ПР
Комітет з питань державного будівництва та місцевого самоврядування	16	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 1; НУНС – 2; БЮТ – 5; ПР – 6	НУНС
Комітет з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності	16	КПУ – 1; п/ф – 1; НУНС – 3; БЮТ – 3; ПР – 8	БЮТ
Комітет з питань промислової і регуляторної політики та підприємництва	15	КПУ – 1; п/ф – 1; НУНС – 3; БЮТ – 3; ПР – 7	БЮТ
Комітет у закордонних справах	13	КПУ – 1; п/ф – 1; НУНС – 2; БЮТ – 6; ПР – 3	БЮТ
Комітет з питань охорони здоров'я	13	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 1; НУНС – 2; БЮТ – 2; ПР – 5	ПР
Комітет з питань соціальної політики та праці	13	КПУ – 1; НУНС – 2; БЮТ – 5; ПР – 5	БЮТ
Комітет з питань правової політики	12	КПУ – 1; НУНС – 3; БЮТ – 3; ПР – 5	БЮТ
Комітет з питань сім'ї, молодіжної політики, спорту та туризму	12	КПУ – 1; НУНС – 1; БЮТ – 7; ПР – 7	БЮТ
Комітет з питань культури і духовності	11	КПУ – 1; НУНС – 3; БЮТ – 5; ПР – 2	БЮТ
Комітет з питань свободи слова та інформації	11	КПУ – 1; НУНС – 1; БЮТ – 5; ПР – 4	БЮТ
Комітет з питань науки і освіти	10	КПУ – 1; п/ф – 2; НУНС – 3; БЮТ – 1; ПР – 3	п/ф
Комітет з питань європейської інтеграції	8	НУНС – 3; БЮТ – 4; ПР – 1	НУНС

Закінчення табл. 3

Назва комітету	Кількісний склад	Партійний склад	Керівник
Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин	8	КПУ – 1; Народна партія – 1; НУНС – 1; БЮТ – 3; ПР – 2	Народна партія
Комітет у справах пенсіонерів, ветеранів та інвалідів	7	КПУ – 1; Народна партія – 1; п/ф – 1; НУНС – 1; БЮТ – 2; ПР – 1	БЮТ

Таблиця 4

Зміни у фракційній структурі Верховної Ради України шостого скликання

Назва депутатської фракції	Кількісний склад	Δ
Фракція Партії регіонів у Верховній Раді України	180	+5
Фракція Блоку Юлії Тимошенко – «Батьківщина»	114	-42
Фракція Блоку «Наша Україна – Народна самооборона»: Народний Союз «Наша Україна», Політична партія «Вперед, Україно!», Народний рух України, Українська народна партія, Українська республіканська партія «Собор», Партія Християнсько-Демократичний Союз, Європейська партія України, Громадянська партія «ПОРА», Партія захисників Вітчизни	71	-1
Фракція Комуністичної партії України	26	-1
Фракція Народної партії (Блоку Литвина) у Верховній Раді України	20	0
Народні депутати, які не входять до складу жодної фракції	39	+ 35

Згідно з рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) інституційна вага Верховної Ради України у системі державної влади значно зменшилася. 4 жовтня 2010 року була підписана Угода про формування у Верховній Раді України парламентської більшості «Стабільність і реформи». Станом на 1 грудня 2010 року фракційна структура Верховної Ради України шостого скликання стала досить відмінною від тієї, що була на початку її роботи. Особливості правил формування складу, організаційної структури та динаміка загальнополітичних процесів в українському парламенті формують специфічні умови міжособистісної та внутрішньогрупової взаємодії.

Міжособистісна та внутрішньогрупова взаємодія членів Верховної Ради

З точки зору різних соціально-психологічних підходів до вивчення групової динаміки сутнісними характеристиками групи є:

1) спрямованість членів групи на досягнення спільної мети або здійснення спільної діяльності;

2) питання лідерства;

3) міжособистісні відносини членів групи.

Відповідно до положень Конституції України та Регламенту Верховної Ради України парламент є єдиним органом законодавчої влади в Україні, головні функції якого сконцентровані на розробці та прийнятті законів, проведенні відкритих слухань з актуальних питань державного порядку денного, заслуховуванні послань Президента України тощо. Рішення приймаються відносною, конституційною або абсолютною більшістю голосів від конституційного складу парламенту. Діяльність Верховної Ради є цілком публічною, вичерпна інформація про її зміст доступна в мережі Інтернет, пленарні засідання транслюються у прямих ефірах телебачення і радіомовлення.

Отже, виконання парламентом своїх функцій вимагає постійної взаємодії народних депутатів з метою досягнення компромісів з тих чи інших питань. Взаємодія відбувається в рамках пленарної роботи, роботи в комітетах, спеціальних і слідчих комісіях, депутатських фракціях.

Таким чином, можна виділити кілька ключових контекстів міжособистісної та групової взаємодії народних депутатів, з яких складається діяльність парламенту.

Контекст «Керівництво парламенту – народні депутати». Найважливіша функція, яку виконують голова парламенту та його заступники як головуючі на пленарних засіданнях або під час проведення засідань Погоджувальної ради, є фасилітація (модерація) дискусій, спонукання депутатського корпусу до досягнення компромісу, підвищення продуктивності та ефективності роботи.

Міжособистісна та групова взаємодія в цьому контексті є найбільш формалізованою, можливості безпосередньої комунікації – максимумом регламентовані. Виключенням є періоди ескалації конфлікту в парламенті, коли його керівництво потрапляє в емоційний фокус парламентських подій.

Контекст «Члени парламентської більшості – депутати, які не увійшли до більшості». Одна з найактуальніших проблем парламентської діяльності в історії незалежної України – це боротьба за легітимацію та впорядкування прав парламентської меншості. З поверненням України до президентсько-парламентської моделі влади ця проблема лише загострюється. Нині члени депутатських фракцій та груп, що не входять до парламентської більшості, мають обмежені можливості впливати на діяльність Верховної Ради, що підвищує конфліктний характер взаємодії між більшістю та меншістю. У тих випадках, коли прийняття рішень Верховною Радою передбачено конституційною або абсолютною більшістю голосів, це може стати суттєвою перешкодою нормотворчої діяльності парламенту.

Деякі епізоди з історії українського парламентаризму, наприклад, зірвані домовленості між більшістю та меншістю щодо «розміну інтересів» у голосуваннях, стали причиною руйнації міжгрупової довіри, що також не сприяє ефективній та злагодженій роботі ВР.

Контекст міжфракційної взаємодії. Характер міжфракційної взаємодії не завжди визначається приналежністю певної фракції до більшості або меншості. Існування принципових ідеологічних розбіжностей (як між Партією регіонів і Комуністичною партією) або конкуренція за панування на одному електоральному полі (як, із певними застереженнями, між БЮТ та НУНС) інколи підштовхує позиційно близькі депутатські об'єднання до антагоністичної поведінки та провокує конфліктність відносин на міжособистісному рівні.

Контекст внутрішньофракційної взаємодії. Сила впливу цього контексту на побудову

парламентської діяльності та ефективності, на наш погляд, є найбільшою.

Величезна роль партійних лідерів у формуванні передвиборчих списків та рівень популярності партії в суспільстві обумовлюють виключний вплив лідерів партії (фракції) на позицію та поведінку її членів.

З певною мірою узагальнення сьогодні можна виділити два ключових типи структур фракцій, виходячи зі стилю взаємодії між лідером і членами фракції. Перший – вертикально-інтегрований – притаманний фракціям політичних партій (Партії регіонів, Комуністичної партії, Народної партії) і характеризується більшою консолідованістю і впорядкованістю ієрархічних зв'язків. Разом з тим наявність неформальних (неінституціоналізованих) груп, передусім бізнесового походження, спричиняє високий рівень внутрішньофракційної конфліктності, що, як правило, має прихований характер і не провокує розколів та організаційних змін.

Другий тип структури – дифузний – характерний для фракцій виборчих блоків (НУНС і БЮТ), відмінними рисами якого є відносна автономність структурних підрозділів (партій, «груп», що сформували блок). Консолідуючою силою в такій структурі є відносини з лідером блоку. Специфікою вказаних фракцій є факт відсутності у парламенті лідерів НУНС (В. Ющенко) і БЮТ (Ю. Тимошенко). За таких умов сила їх впливу на позицію фракції, її груп і членів неухильно слабшає, а отже, слабшають і механізми внутрішньофракційної консолідації. Про це свідчать великі кадрові втрати БЮТ і фактичний розкол НУНС на групу, що увійшла до більшості (проте не припинила членства у фракції), і групу, що залишилась у меншості.

Отже, головною особливістю міжфракційної взаємодії, притаманної Верховній Раді України шостого скликання, є високий рівень внутрішньогрупової та міжособистісної конфліктності.

Контекст взаємодії в парламентських комітетах, тимчасових спеціальних і слідчих комісіях. Епіцентром законодавчої діяльності Верховної Ради є парламентські комітети, які сформовані із представників різних фракцій і несуть основну відповідальність за зміст і якість рішень, що виносяться на розгляд парламенту. Необхідність співпрацювати з ідейними опонентами або представниками антагоністичних груп, об'єднання зусиль для вирішення спільних і складних завдань наближує парламентські комітети до поняття групи у класичному соціально-психологічному розумінні більше, ніж інші структурні підрозділи ВРУ.

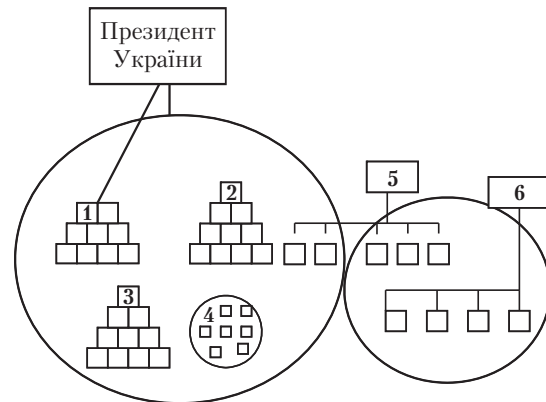
Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Повернення до президентсько-парламентської моделі влади істотно посилює політичну вагу президентських законодавчих пропозицій, що може спричинити певну девальвацію парламентської ініціативи. До того ж у цих умовах змінюється природа лідерства у парламенті, посилюючи вплив Президента на формування внутрішньопарламентських, міжфракційних і внутрішньофракційних відносин.

Незважаючи на незначні зміни у персональному складі депутатського корпусу, за характером і організацією групової та міжособистісної взаємодії Верховна Рада шостого скликання сьогодні фактично є новою групою, що схиляється до більшої консолідації, чіткішої структури та явного звуження простору ініціативності, ніж це було притаманне парламенту як групі до президентських виборів 2010 року.

Висновки

Особливості законодавчого, процедурного, електорального моделювання парламентської діяльності через положення Конституції України, Регламенту Верховної Ради України, виборчого законодавства, а також логіка розвитку політичних подій у державі формує певний контекст міжособистісної та групової взаємодії членів парламенту. За певними ознаками (фрагментованість цілей, складна структура групової конфліктності й лояльності, достатня мобільність персонального складу тощо) Верховну Раду України шостого скликання можна віднести до високорозвиненої групи корпоративного типу, характерними рисами

1, 2, 3 – фракції більшості; 4 – позафракційні члени більшості; 5, 6 – фракції, що не увійшли до складу більшості.

Рис. Структура міжгрупових і внутрішньогрупових відносин у Верховній Раді України шостого скликання

якої є груповий «егоїзм», тенденція до зміцнення зовнішніх меж групи, самоізоляція, закритість щодо інтересів широких суспільних груп.

Підвищення не тільки формальної, а й передусім соціально значущої ефективності парламентської діяльності можливе за умов зниження рівня конфліктності всередині парламенту в рамках усіх контекстів міжособистісної та групової взаємодії, посилення консолідації та кооперації в рамках спільної діяльності. Бажаних ефектів можна досягти шляхом законодавчого моделювання парламентської діяльності, змін виборчого та партійного законодавства щодо підвищення партійної, фракційної та персональної відповідальності членів парламенту.

Список використаних джерел

1. Аронсон, Э. Большая психологическая энциклопедия. Почему человек ведет себя так, а не иначе. Психологические законы человеческого поведения / Эллиот Аронсон, Тим Уилсон, Робин Эйкерт ; пер. с англ. В. Волохонский, Л. Ордановская, А. Палий, С. Рысев и др. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2008. – 558 с.
2. Берн, Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Эрик Берн ; пер. с англ. А. Грузберга. – М. : Эксмо, 2008. – 288 с.
3. Дилигенский, Г. Г. Социально-политическая психология : Учеб. пособ. для высших учеб. заведений / Г. Г. Дилигенский. – М. : Наука, 1994. – 303 с.
4. Ольшанский, Д. В. Основы политической психологии / Д. В. Ольшанский. – Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – 477 с.
5. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.rada.gov.ua/>
6. Петровский, А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Инфра-М, 1998. – 388 с.
7. Шестопал, Е. Б. Политическая психология / Е. Б. Шестопал. – М. : Инфра-М, 2002. – 448 с.

СТАНОВЛЕННЯ В УКРАЇНІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МОДЕЛІ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОВРЯДНИХ СТРУКТУР: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Шарий В'ячеслав Іванович,
кандидат наук з державного управління

Досліджено напрями формування європейської моделі організації діяльності системи самоврядних структур. Запропоновано авторську методологію визначення особливостей трансформації існуючої бюрократичної моделі організації самоврядної системи в Україні відповідно до принципів, визначених Європейською Хартією місцевого самоврядування та досвідом країн ЄС.

Ключові слова: місцеве самоврядування, бюрократична модель, європейська модель, територіальна громада, політика самоврядних структур.

Однією з найважливіших ознак трансформації держави й суспільства є розвиток самоврядування. Українська політика розвитку місцевого самоврядування на початку 1990-х, успадкована від СРСР, була орієнтована на роботу з адміністративно-територіальними одиницями у режимі підпорядкування і практично виключала можливість самовираження регіонів як у політичному, так і в економічному сенсі. Досвід державотворення доводить: якщо не інституціоналізувати регіональну активність, то різниця у темпах перетворень провокує кризу у відносинах «центр – регіони». Тому загальною проблемою сучасних досліджень науки державного управління є напрацювання нової методології аналізу формування та реалізації державної політики в умовах соціально-економічних і політичних перетворень. Така постановка проблеми відповідає загальному напрямку наукового дослідження галузі державного управління – дослідження місцевого самоврядування як специфічної форми публічної влади з метою досягнення цілей і завдань держави через діяльність органів місцевого самоврядування, з урахуванням його політичних, економічних, соціальних, правових, організаційних, фінансових та інших аспектів.

Бюрократична модель на основі номенклатури та існуючої муніципальної культури зумовлює об'єктивну складність переходу від радянської моделі місцевого самоврядування до європейської. Проте, критикуючи бюрократичну модель на основі номенклатури місцевого самоврядування, слід відзначити, що вона виконала певну історичну місію, оскільки ін-

спірувала (позитивно чи негативно) розвиток самоврядування як суспільного інституту.

У наукових працях, присвячених діяльності самоврядних структур, досліджені окремі напрями загальних проблем державного управління, теорії держави і права, конституційного права, адміністративного права. Значний внесок у формування та розвиток наукової галузі державного управління з даної проблематики зробили В. Б. Авер'янов, Г. В. Атаманчук, М. О. Баймуратов, М. Й. Байтін, В. Д. Бакуменко, О. В. Батанов, І. Л. Бачило, В. І. Борденюк, О. В. Негодченко, Н. Р. Нижник, М. Оніщук, О. Ю. Оболенський, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, М. О. Пухтинський, М. Ф. Селівон, С. М. Серьогін, А. Ф. Ткачук, Ю. О. Тихомиров, О. Ф. Фрицький, В. М. Шаповал та інші.

Роботи зазначених учених дали змогу конкретизувати мету, завдання та напрями дослідження цієї статті. Водночас цілісна картина розвитку організаційного забезпечення діяльності самоврядних структур у контексті адаптації європейських принципів управління в Україні та побудови європейської моделі організації діяльності та політики самоврядних структур поки що не відтворена. Нині відсутні комплексні дослідження засад трансформації існуючої бюрократичної моделі організації самоврядної системи України відповідно до принципів, що визначені Європейською Хартією місцевого самоврядування та досвідом країн-членів ЄС.

Бюрократична модель місцевого самоврядування ніколи не була реальним самоврядуванням. Відповідно, бюрократична модель на основі номенклатури фактично виявляється перешкодою у розвитку місцевого самовря-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

дування і потребує концептуальної заміни. Сьогодні в Україні європейська модель місцевого самоврядування формально визнана та усвідомлена, але не втілена у практичну діяльність. Тому попередній аналіз зарубіжного досвіду має бути спрямований на визначення сутності європейської моделі самоврядування, виділення перешкод у реалізації її в Україні та напрацюванні державної політики з побудови системи самоврядування європейського типу.

Слід зазначити, що спроби модернізації бюрократичної моделі на основі специфікації самоврядування впродовж минулих років не привели до суттєвих змін. Отже, Україні потрібно впровадити європейську модель місцевого самоврядування, що найбільше відповідає інтересам кожного громадянина, оскільки заснована на прийнятних для українців соціальних і політичних цінностях.

У європейській моделі місцевого самоврядування місцеві органи виконавчої влади політично нейтральні. Це гарантує, що: 1) існує можливість реальної участі громадян у справах місцевого самоврядування на основі пріоритету їхніх прав; 2) органи самоврядування створюють умови для такої участі відповідно до власного вибору громадян; 3) політичні партії виконують роль посередників між громадянами та органами місцевого самоврядування.

Європейська модель передбачає, що громадян слід забезпечити необхідними муніципальними послугами (водопостачання, дозвілля, захист навколишнього середовища тощо) без права втручання у їхні справи, при цьому органи місцевого самоврядування мають надавати їх якісно. Це демократична модель місцевого самоврядування, вона принципово відрізняється від бюрократичної номенклатурної моделі, що нині діє в Україні, яка узалежнює місцеве самоврядування від центральної влади, а громадян – від виконавчих органів місцевого самоврядування.

Європейський вибір, зроблений Україною у 1991-1992 рр., став передумовою відродження системи місцевого самоврядування та її включення до політичної і правової системи нової держави. Сучасна українська модель місцевого самоврядування виникла як результат виведення органів місцевого самоврядування радянських часів з-під впливу централізованої влади (процес роздержавлення) та усунення домінуючої ролі однієї партії. За таких політичних умов почала розвиватися бюрократична модель самоврядування. Утворення системи місцевого самоврядування в Україні не стало інструментом демократичних, соціальних і політичних перетворень, як у більшості постсоціалістичних європейських країн.

Відбулася інтеграція переважної частини радянської номенклатури у нову муніципальну структуру, що здебільшого зберегла традиції радянської школи адміністрування. Фактично, в Україні почала працювати своєрідна система місцевого самоврядування, де бюрократична модель, заснована на традиціях і звичаях радянської адміністративно-командної системи, була об'єднана з окремими елементами ліберальної та демократичної моделей (на основі Конституції 1996 року та Європейської Хартії місцевого самоврядування, ратифікованої Україною у 1997 році). Нині постало завдання вироблення української моделі місцевого самоврядування, що ґрунтується на адаптації зарубіжного досвіду та самостійно формалізує концепцію розвитку місцевого самоврядування. Напрацювання саме європейської моделі розвитку системи самоврядних структур в Україні дасть змогу уникнути помилок постсоціалістичного модерну та реалізувати демократичні засади суспільного управління.

Актуальність конституювання європейської моделі в системі місцевого самоврядування України у контексті реформування регіонального управління пов'язана з необхідністю систематизації принципів діяльності самоврядних структур з позицій адміністративного права, оскільки сучасне розуміння державно-управлінських відносин інтегрує поняття суспільного та державного управління. Водночас актуалізується потреба імплементації європейських принципів самоврядування як у теорію, так і в практику державно-управлінської діяльності, насамперед на рівні територіальної громади (базовий рівень) і регіонального управління (вищий рівень у системі самоврядування, базовий – у системі виконавчої влади). Саме тому об'єктом дослідження обрано систему місцевого самоврядування в Україні на рівні «територіальна громада – регіон», а предметом дослідження визначено комплекс організаційно-правових принципів діяльності самоврядних структур, його формування на національному ґрунті в контексті європейського досвіду організації територіального управління.

Важливо наголосити на доцільності того, щоб подальша реалізація політики децентралізації в Україні розглядалася саме в контексті європейського вибору. Досвід децентралізації та регіоналізації у Франції, Німеччині та Польщі пропонує низку відповідних прикладів. Ключовим моментом, який виділяють багато експертів, є те, що територіальна реформа та децентралізація мають здійснюватися у демократичному руслі, спираючись на принципи Європейської Хартії місцевого самоврядування та проекту Хартії про регіональне самоврядування [1,

с. 200]. Зокрема, потрібно використати досвід більшості країн Європи щодо перегляду кількості громад, чисельність жителів у яких має бути не менше п'яти тисяч.

Сучасний стан розвитку самоврядних структур в Україні характеризується такими рисами: відсутністю дієвої системи гарантій виконання функцій і повноважень органів місцевого самоврядування та їх належного матеріального, фінансового, кадрового забезпечення; держава поки що створює недостатньо умов для розвитку місцевого самоврядування і громадянського суспільства; поглибленням диспропорцій у соціально-економічному становищі територіальних громад і регіонів та невирішеністю нагальних питань реформування системи адміністративно-територіального устрою [2, с. 179]. Причини цієї кризи мають багатоплановий характер. По-перше, законодавство про управління місцевим і регіональним розвитком в Україні формувалося спонтанно, за відсутності єдиної правової бази та без необхідної узгодженості актів, прийнятих у різні часи з різних питань організації місцевого самоврядування і виконавчої влади на місцях. Це призвело до суттєвих суперечностей і неврегульованості багатьох питань місцевого та регіонального розвитку в чинному законодавстві. По-друге, закріплена в Конституції України модель організації влади на місцевому та регіональному рівнях з позиції сьогодення є архаїчною, не повною мірою відповідає європейським стандартам. Зокрема вона передбачає: 1) запровадження місцевого самоврядування лише на низовому територіальному рівні (село, селище, місто), а на регіональному рівні (район, область) продовжує існувати централізована система прямого державного управління; 2) дуалізм влади на регіональному рівні, де одночасно функціонують органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації, наділені близькими функціями у сфері соціально-економічного розвитку території, причому їх повноваження чітко не розмежовані; 3) невизначеність територіальної основи місцевого самоврядування, оскільки не встановлено просторових меж громад.

Отже, головна мета перетворень системи територіальної організації влади – побудова децентралізованої моделі, в якій влада спроможна в умовах ринкової економіки ефективно впливати на соціально-економічний і культурний розвиток територій, забезпечує надання управлінських послуг населенню на рівні європейських стандартів, здатна до самодосконалення і саморегуляції (рис.).

На нашу думку, вирішення проблем розвитку місцевого самоврядування можливе таким шляхом.

1. Рационалізація адміністративно-правового регулювання через здійснення адміністративної реформи на місцевому та регіональному рівнях організації влади, розмежування функцій і повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, а також між органами місцевого самоврядування різних рівнів; розв'язання проблем стратегічного планування розвитку територій, налагодження міжсекторального співробітництва місцевих органів влади, неурядових організацій, бізнесових структур; удосконалення статусу органів місцевого самоврядування регіонального рівня та місцевих державних адміністрацій.

2. Удосконалення конституційно-правових гарантій розвитку самоврядних структур через законодавче забезпечення розвитку (реформи) місцевого самоврядування, розробку та прийняття Програми законодавчого забезпечення розвитку місцевого самоврядування; здійснення кодифікації законодавства про місцеве самоврядування.

3. Реформування фінансово-економічної політики розвитку самоврядних структур, розробка мінімальних державних соціальних стандартів надання громадських послуг населенню та фінансових нормативів їх забезпечення; визначення правового статусу комунальної власності та спільної власності територіальних громад; здійснення реформи житлово-комунального господарства.

4. Вирішення питань системного розвитку адміністративно-територіальних одиниць через здійснення адміністративно-територіальної реформи; визначення статусу адміністративно-територіальних одиниць первинного рівня і критеріїв забезпечення їх дієвості та самоврядності; визначення кордонів адміністративно-територіальних одиниць.

Кінцевою метою удосконалення організації влади на регіональному та місцевому рівнях має стати розбудова сучасної європейської комунальної (муніципальної) моделі місцевого самоврядування, визначення структури адміністративно-територіального поділу України. Здійснення адміністративної реформи на місцевому рівні на зазначених концептуальних засадах сприятиме підвищенню рівня життя громадян, дотриманню гарантованих соціальних стандартів, створенню умов для отримання громадянами України сучасних управлінських (адміністративних) послуг. Реформування системи самоврядування відповідно до європейських стандартів і побудова європейської моделі діяльності самоврядних структур – це, окрім багатьох суспільно-політичних чинників, ще й суто ад-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Рис. Європейська (децентралізована) модель реалізації публічної влади в Україні на рівні самоврядних структур

міністративна процедура, що передбачає чітку ієрархію у процесі розробки і впровадження політичних рішень, визначення рівня відповідальності та компетентності.

В умовах перманентного політичного реформування системи влади в Україні виникла потреба у системному дослідженні особливостей гармонізації європейського і національного правового забезпечення діяльності самоврядних структур. Європейський вибір України 1991 року мав на меті відбудову місцевого самоврядування та включення його до політичної системи як самостійного суб'єкта, а не складової державної влади, як це визначала Конституція УРСР 1978 року. Шістнадцять років реформування цієї системи значно змінили роль самоврядних структур у суспільстві. Проте самоврядування досі є інститутом, де-факто підпорядкованим, інкорпорованим до механізму державно-управлінських рішень (через наявні механізми делегування повноважень, бюджетний процес, податкову політику тощо). Європейські принципи організації управління на рівні самоврядних структур першинного і регіонального рівня в Україні стали гаслами державної політики, але реальні зміни здійснені не були. Загальна система європей-

ського врядування, притаманна всім рівням управління, заснована на принципах: народовладдя; верховенства закону; розподілу та взаємодії влади; розмежування повноважень органів центрального, регіонального і локального рівня; гласності й відкритості; пріоритету та гарантованості прав особи; плановості; розмежування функцій і повноважень у системі влади. Сформульовані в Європейській Хартії базові принципи місцевого самоврядування – правова автономія (ст. 2 та 11), організаційна автономія (ст. 6, 7, 8, 10), фінансова автономія (ст. 9) – закріплені у ст. 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»: народовладдя, законність, гласність, колегіальність, поєднання місцевих і державних інтересів, виборність, правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність у межах повноважень, визначених законами; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державна підтримка та гарантія місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування [3].

Неврегульованими залишилися багато питань подальшого розвитку системи врядування на територіях, що нерозривно пов'язані з організацією регіонального управління. Довкола

них виникла дискусія як у колі правників, так і серед працівників органів місцевого самоврядування. Зокрема проблемною сферою залишається удосконалення правового регулювання впровадження в систему місцевого самоврядування України європейських принципів управління. На нашу думку, зростання ефективності управління в системі самоврядних структур може бути досягнуто через удосконалення форм, методів і механізмів діяльності органів місцевого самоврядування, а також оптимізацію відносин органів виконавчої влади та місцевого самоврядування – як складову адміністративної реформи, на підставі адаптації вітчизняної теорії управління розвитком територій до європейських принципів правового визначення діяльності самоврядних структур і принципів регіональної політики ЄС.

Висновки

У сучасних умовах місцеве самоврядування в Україні має значні переваги перед іншими формами управління на місцях, зокрема перед інститутом представників глави держави (місцевих державних адміністрацій). Зокрема слід відзначити такі переваги: гарантія рівності, створення найсприятливіших умов для участі громадян в управлінській діяльності, безпосередній зв'язок влади і громади, влади і об'єднань громадян; забезпечення узгодження інтересів і потреб громадськості з політикою, максимальна відкритість владних рішень, впровадження механізму громадських слухань; стимулювання конкуренції між різними одиницями (органами влади) територіального управління. Аналіз формування органів влади на рівні села, селища, міста районного підпорядкування свідчить, що співпраця місцевого самоврядування і виконавчої влади на такому рівні майже відсутня або має ситуаційний характер, спрямований на вирішення комунально-побутових питань. Крім того, така співпраця має місце під час парламентських і президентських виборів, а іноді й виборів міських, селищних, сільських голів, актуалізуючись через надмірну їх персоналізацію. При визначенні напрямів оптимізації державно-управлінської діяльності на регіональному рівні в контексті організаційного сприяння розвитку місцевого самоврядування

основні проблеми пов'язані зі створенням системи взаємодії центральних органів державної влади з органами місцевого самоврядування. Така взаємодія вкрай необхідна, насамперед самій центральній владі, Кабінету Міністрів України, у контексті адміністративної, політичної, житлово-комунальної, бюджетної, податкової та соціальної реформ. Адже ці реформи неможливі без активної участі в їх проведенні органів місцевого самоврядування, муніципальних службовців, широких верств населення. Напрямом подальших досліджень має стати розробка концептуальних засад правового регулювання механізму управління на базовому рівні самоврядування. Окремого дослідження заслуговує проблема співвідношення «самоврядних» і «делегованих» повноважень місцевого самоврядування. Її розв'язання сприятиме зміцненню правової та організаційної самостійності місцевого самоврядування, зростанню ресурсного забезпечення виконання органами місцевого самоврядування делегованих їм повноважень органів виконавчої влади. При цьому слід законодавчо визначити принципи, умови та порядок делегування окремих повноважень органів виконавчої влади, форми контролю за виконанням делегованих повноважень, а також відповідальність органів і посадових осіб виконавчої влади та місцевого самоврядування за їх невиконання або неналежне виконання. Для кожного територіального рівня влади законом має бути встановлено перелік повноважень, що не можуть бути вилучені, передані або делеговані на інший рівень.

Іншою важливою проблемою є удосконалення організації місцевого самоврядування, зокрема методичне забезпечення органів місцевого самоврядування з питань структурної організації управління соціальним розвитком, муніципальним господарством і місцевими фінансами, а також підготовка муніципальних управлінських кадрів. Завдання може бути вирішене через створення системи безперервного навчання муніципальних службовців. Усе це вимагає реалізації перспективної національної програми державної підтримки місцевого самоврядування, що має стати самостійним дослідженням галузі державного управління.

Список використаних джерел

1. Чумакова, О. В. Сучасна концепція місцевого самоврядування в Україні / О. В. Чумакова // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2007. – С. 199–204.
2. Райнін, І. Л. Механізми реалізації муніципальних реформ : стан, передумови та проблеми впровадження / І. Л. Райнін // Теорія та практика державного управління : зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2007. – Вип. 1 (16). – С. 178–183.
3. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.

УДК 340.134.061.2 (477)

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Даниляк Олександр Олександрович,
кандидат наук з державного управління;
Ус Іван Васильович;
Шутович Віталій Вячеславович

Розглянуто питання законодавчого унормування інституту громадських організацій в Україні. Визначені основні проблеми, що заважають ефективній діяльності цього інституту. Запропоновані альтернативи вирішення цих проблем.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститут громадських організацій, європейські стандарти, законодавство України.

Сильна демократична держава не може ефективно функціонувати без розвинутого громадянського суспільства. Одним із важливих напрямів демократизації українського суспільства є підвищення ролі громадських організацій в управлінні державними справами. Основні права громадянина на свободу об'єднання у громадські організації закріплені в Конституції України. Однак ці права не є вичерпними і можуть бути розширені законами та іншими нормативно-правовими актами, що підвищує актуальність подальшого законодавчого унормування діяльності громадських організацій в Україні.

Необхідність удосконалення законодавства про об'єднання громадян зумовлена також рішенням Європейського суду із прав людини від 3 квітня 2008 року у справі № 40269/02 «Корецький та інші проти України». Відповідно до частини першої статті 16 Закону України «Про об'єднання громадян» об'єднання може бути відмовлено у реєстрації, «якщо його назва, статутний або інші документи, подані для реєстрації

об'єднання, суперечать вимогам законодавства України». Водночас Європейський суд з прав людини (пункт 48 згаданого рішення) встановив, що «положення Закону України «Про об'єднання громадян», які регулюють реєстрацію об'єднань громадян, є занадто розмитими, щоб бути достатньо «передбачуваними» для зацікавлених осіб, та надають державним органам занадто широкі межі розсуду у вирішенні питання, чи може певне об'єднання бути зареєстрованим» [10].

Питання становлення інституту громадських організацій в Україні досліджувалося багатьма фахівцями. Зокрема проблемам, пов'язаним зі створенням і функціонуванням громадських організацій, приділяли увагу О. Ващук [1] (конституційно-правовий статус громадських організацій), Є. Додіна [2] (адміністративно-правовий статус громадських організацій), з точки зору практики у цій сфері працюють Є. Захаров [7], М. Лациба, О. Вінніков [3] та інші.

Враховуючи зазначене, метою дослідження є аналіз чинної нормативно-правової бази

у сфері громадських організацій та надання альтернативних пропозицій для подальшого законодавчого унормування їхньої діяльності в Україні.

Під час дослідження проаналізовано положення Конституції та законів України у системному взаємозв'язку із європейським законодавством, що регулює питання утворення та діяльності громадських організацій. На основі цього визначені основні проблеми, що стоять на заваді ефективній діяльності громадських організацій, та запропоновані альтернативи їх вирішення.

Нині діяльність громадських організацій в Україні регулюється статтями 36, 37 Конституції України та Законом України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. № 2460-XII. Окремі аспекти діяльності громадських організацій регулюються іншими законами (Цивільний кодекс України, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР, Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р. № 2625-III) та підзаконними нормативно-правовими актами (постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок реєстрації філіалів, відділень, представництв та інших структурних осередків громадських (неурядових) організацій зарубіжних держав в Україні» від 26 лютого 1993 р. № 145 тощо). Варто зазначити, що відсутність окремого закону про громадські організації ускладнює реалізацію передбаченого Конституцією України права громадян на задоволення економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

Право участі громадян і громадських організацій в управлінні державними справами, гарантоване статтею 38 Конституції України, регулюється низкою нормативно-правових актів, зокрема Указом Президента України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 вересня 2005 р. № 1276, постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 15 жовтня 2004 р. № 1378, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку залучення громадян до формування та реалізації державної політики» від 6 січня 2010 р. № 10 та іншими.

Як відзначено в аналітичній доповіді «Громадянське суспільство як основа демократичного розвитку України» Національного інституту стратегічних досліджень, показовим є факт зростання спроможності громадських організацій України представ-

ляти та захищати інтереси громадян. Якщо у 2002 році відповідні показники склали лише 16 % у загальному спектрі основних сфер діяльності неурядових організацій, то у 2008 році вони помітно зросли і становили 42 % [5]. Таку позитивну тенденцію можна пов'язати не тільки із зростанням правосвідомості громадян, але і зі збільшенням показників утворення громадських об'єднань. Так, станом на 1 липня 2009 р. в Україні зареєстровано: громадських організацій та їх осередків – 61610 (у 2006 р. було 46682, у 2008 р. – 59321), профспілок та їх місцевих об'єднань – 23564 (у 2008 р. – 22678), благодійних організацій – 11972 (у 2008 р. – 9590) [7].

Однак реалізація прав і свобод громадян, закріплених низкою нормативно-правових актів, на практиці залишається низькою, що спричиняє конфлікти між інституціями громадянського суспільства та органами державної влади. Основною передумовою проблемних ситуацій є недосконалість нормативно-правова база. Так, за оцінкою фахівців Міністерства юстиції України [8], з якою в цілому погоджуються експерти, які працюють у сфері громадянських прав і свобод, Закон України «Про об'єднання громадян» слід визнати застарілим і таким, що не забезпечує дотримання європейських стандартів у сфері правового регулювання діяльності громадських організацій.

Представники зареєстрованих в Україні громадських організацій також висловлюються за перегляд чинної нормативно-правової бази в частині створення сприятливішого для їхнього функціонування законодавчого поля. Так, під час «круглого столу», проведеного Українським незалежним центром політичних досліджень 10 листопада 2009 року в місті Києві з теми «Перспективи нового закону «Про громадські організації»: як запровадити європейські стандарти?» [9], 23 громадські організації підписали меморандум щодо підтримки вдосконалення законодавства про громадські організації України, де виклали своє бачення необхідних законодавчих змін.

Суттєвим чинником, що впливає на необхідність подальшого законодавчого унормування діяльності громадських організацій, є міжнародно-правові зобов'язання, зокрема щодо адаптації законодавства України до норм Європейського Союзу. Так, уже згадане рішення Європейського суду із прав людини у справі «Корецький та інші проти України» зобов'язало уряд України відшкодувати заявникам, яким було відмовлено у реєстрації громадської організації, моральну шкоду та

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

судові витрати (фактично причиною стягнення цього штрафу можна назвати низьку якість чинного Закону України «Про об'єднання громадян») [10]. Зазначимо, що наявність прецеденту із рішенням Європейського суду з прав людини може відповідно позначитися на розгляді ймовірних аналогічних справ. Крім того, необхідно враховувати Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № СМ/Rec (2007) 14 від 10 жовтня 2007 року, де визначено основні засади та стандарти, на яких мають базуватися національні закони, що регулюють діяльність організацій громадянського суспільства [4, с. 28].

Враховуючи викладене, пропонуємо альтернативні варіанти подальшого унормування діяльності громадських організацій в Україні.

Альтернатива № 1 полягає в розробленні змін і доповнень до чинного Закону України «Про об'єднання громадян».

Переваги альтернативи № 1. Прийняття цієї альтернативи дозволить відносно швидко вирішити проблеми, що ускладнюють діяльність громадських організацій. Шляхом внесення змін до окремих статей чинного Закону України «Про об'єднання громадян» можна:

– надати громадським організаціям можливість захищати права громадян незалежно від їхнього членства в них (стаття 3 чинного Закону надає право об'єднанням громадян захищати інтереси тільки своїх членів, тобто фактично забороняє відстоювати суспільні інтереси);

– скасувати обмеження для місцевих громадських організацій займатися статутною діяльністю поза межами адміністративно-територіальної одиниці, де вони зареєстровані (стаття 9 чинного Закону забороняє їхню діяльність в інших регіонах, що не відповідає європейській практиці);

– зменшення термінів та полегшення процедури реєстрації громадських організацій (чинне законодавство містить положення, що суттєво гальмують та ускладнюють цей процес, а саме: 1) подвійна процедура реєстрації; 2) відсутність єдиного органу реєстрації; 3) тривалий період реєстрації; 4) подвійна плата за реєстрацію).

Недоліки альтернативи № 1. При реалізації цієї альтернативи можна вирішити (а фактично «підлатати») лише окремі проблеми громадських організацій, залишивши чинним застарілий закон, що не відповідає нормам Європейського Союзу.

Чинний Закон України «Про об'єднання громадян» є «базовим» і регулює діяльність як політичних партій, так і громадських організацій. Разом з тим діяльність політичних партій регулює і «профільний» Закон України «Про політичні партії в Україні». Відсутність «профільного» Закону України «Про громадські організації» ускладнює діяльність громадських організацій та не сприяє чіткості правового поля.

Багато громадських організацій виступає за необхідність розробки та прийняття саме нового Закону України «Про громадські організації», а не усунення окремих недоліків чинного. Отже, існує ймовірність негативного ставлення суб'єктів, чий інтереси найбільшою мірою зачіпаються законодавством в окресленій сфері, до даної альтернативи.

Альтернатива № 2 полягає в розробленні проектів нового Закону України «Про громадські організації» та Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо громадських організацій».

Переваги альтернативи № 2. Вибір цієї альтернативи обумовлений як уже наведеними аргументами, так і необхідністю відокремити громадські організації від політичних партій, законодавчо розмежувати ці інститути. Адже чинна нормативно-правова база України містить прив'язку громадських організацій до політичних партій, зазначаючи, що останні створюються як об'єднання громадян зі всеукраїнським статусом. Тобто вимоги до громадської організації зі всеукраїнським статусом ідентичні вимогам до політичної партії.

У частині 4 розділу I про загальні принципи Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № СМ/Rec (2007) 14 зазначено, що неурядові організації можуть бути національними та міжнародними. Виходячи з цієї вимоги та аналізу пропозицій фахівців, громадським організаціям в Україні потрібно надати всеукраїнський або міжнародний статус. Запровадження такої дворівневої системи зніме територіальне обмеження з діяльності громадських організацій. Причому при знятті цього обмеження необхідно максимально полегшити вимоги щодо реєстрації (перереєстрації) громадських організацій. Натомість така лібералізація не повинна поширюватися на політичні партії, тобто законодавчі вимоги до створення партій мають бути жорсткішими, ніж до створення громадських організацій. Для цього необхідно прийняти новий Закон України «Про

громадські організації» та визнати таким, що втратив чинність, Закон України «Про об'єднання громадян».

На необхідності нового закону, який би не визначав основи реалізації права осіб на свободу об'єднання у громадські організації, що вже передбачені статтею 36 Конституції України, статтею 20 Загальної декларації прав людини, статтею 22 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статтею 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а врегульовував питання утворення та функціонування громадських організацій наголошується Верховним Судом України [6].

Прийняття Закону України «Про громадські організації» дозволить:

- встановити виключне коло обмежень діяльності громадських організацій;
- встановити вимоги щодо мови найменування громадської організації;
- визначити особливості громадських організацій, створених за участі державних установ;
- встановити перелік офіційних друкованих засобів масової інформації (або порядок їх визначення), в яких будуть публікуватися повідомлення про втрату оригіналу свідоцтва про державну реєстрацію громадської організації (спілки громадських організацій);
- визначити виключний перелік організацій, на які не поширюється дія цього Закону;
- врегулювати питання зобов'язань членів громадських організацій за борги цих організацій;
- визначити, які саме активи громадської організації та за яких умов можуть бути передані іншій громадській організації або перейти у власність держави.

Досвід діяльності громадських організацій в Україні свідчить, що вони далеко не завжди створюються для свого головного призначення – захисту інтересів своїх членів та досягнення відповідних цілей. Якщо уважно розібратися, які функції насправді виконують українські громадські організації, то виявиться, що вони по суті є прихованими бізнес-політичними проектами, створеними або для заробляння грошей шляхом використання грантів, або як допоміжні структури політичних партій, або як майданчики для реалізації амбітних планів однієї людини чи невеликої групи.

Діяльність міжнародних фондів породила в Україні особливий вид громадських організацій – «грантоїдів». Утім, доцільно говорити скоріше не про організації, а про персоналії, які створюють фіктивні громад-

ські організації «під гранти» і «роблять» усе, на що виділяються кошти. Такі люди мають унікальні здібності з написання заявок і звітів, але, як правило, ніхто, крім власне донорів, про їх бурхливу діяльність навіть не здогадується.

Політичні партії створюють громадські організації як з метою популяризації власних ідей, так і для дискредитації опонентів. Не маючи публічного зв'язку з такою організацією, політичні лідери можуть перевіряти через них реакцію суспільства на ті чи інші ідеї.

Амбітні особи створюють громадські організації для власної популяризації з метою участі у виборчому процесі.

Фінансово-промислові групи створюють громадські організації для публічного лобіювання ідей, що сприяють їхній діяльності. Світовий досвід свідчить, що досить часто громадські організації під прикриттям суспільно значимих ідей працюють задля реалізації інтересів потужних корпорацій.

Все це дає змогу противникам громадських організацій обґрунтовувати необхідність жорстких правових умов їхньої реєстрації та діяльності.

Таким чином, наявність в Україні значної кількості громадських організацій зовсім не гарантує їхньої політичної незаангажованості, незалежності від держави та фінансово-промислових груп. Це обумовлює необхідність підготовки нового Закону України «Про громадські організації», в якому слід створити максимально сприятливі умови реєстрації та діяльності громадських організацій і надати їм реальні важелі впливу на суспільно-політичне життя.

Реалізація цієї альтернативи сприятиме утвердженню інституту громадських організацій як окремого, визначеного статтею 36 Конституції України, виду об'єднань громадян, підкреслить його значимість для побудови громадянського суспільства, що позитивно вплине на розвиток України як демократичної держави.

Недоліки альтернативи № 2. Реалізація цієї альтернативи потребуватиме часу на розробку концепції та самого законопроекту «Про громадські організації», а також кардинальних змін у чинній нормативно-правовій базі.

Альтернатива № 3 полягає у відсутності будь-яких кроків у сфері законодавчого унормування діяльності інституту громадських організацій в Україні.

Переваги альтернативи № 3. Реалізація цієї альтернативи не потребує будь-яких додаткових ресурсів чи витрат.

Недоліки альтернативи № 3. Існує ймовірність загострення конфліктів між організаціями громадянського суспільства та органами влади через ігнорування державою проблем «третього сектору». Серед проблемних моментів можна виділити тривалу за часом та ускладнену за вимогами процедуру державної реєстрації громадських організацій, здійснення реєстрації за територіальним принципом, відсутність порядку реєстрації осередків іноземних громадських організацій, здійснення державного контролю за статутною діяльністю. Крім того, у цьому випадку зберігаються недосконалі норми Закону України «Про об'єднання громадян» та інших нормативно-правових актів, що не відповідають європейським стандартам у сфері правового регулювання діяльності громадських організацій.

Висновки

Оптимальним шляхом створення сприятливого правового поля для ефективного функціонування інституту громадських організацій в Україні, збільшення ролі громадських організацій у суспільно-політичному житті, на нашу думку, є реалізація другої альтернативи – розроблення проекту нового Закону України «Про громадські організації». Законопроект повинен враховувати думку громадських організацій, Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи та рішення Європейського суду з прав людини від 3 квітня 2008 року. Вибір цієї альтернативи зумовлює перспективність подальших досліджень проблем удосконалення законодавчого унормування діяльності громадських організацій в Україні.

Список використаних джерел

1. Ващук, О. М. Конституційно-правовий статус громадських організацій України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук : спец. 12.00.02 «Конституційне право» / О. М. Ващук. – К., 2004. – 17 с.
2. Додіна, Є. Є. Державний контроль за порядком створення громадських організацій / Є. Є. Додіна // Вісн. Одес. ін.-ту внутр. справ. – 2001. – № 2. – С. 136–139.
3. Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році : плани на майбутнє / О. П. Айвазовська, О. Ю. Вінніков, Г. М. Голубовська-Онісімова та ін. ; за ред. М. Лациби ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2009. – 84 с.
4. Лациба, М. В. Чому нам потрібен новий закон «Про громадські організації» / М. В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М. М. Слюсаревський ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К., 2008. – 40 с.
5. Громадянське суспільство як основа демократичного розвитку України : аналіт. доп. / за заг. ред. Н. В. Грицяк. – К. : НІСД, 2009. – 25 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Table/Kaln22092009/anal_dop.htm#_ftn12
6. Зауваження та пропозиції Верховного Суду України до проекту Закону України «Про громадські організації», реєстр. № 3371 від 14 листопада 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/81b1cba59140111fc2256bf7004f9cd3/3b26d10016aedbd3c2257535004885c6?OpenDocument>
7. Захаров, Є. Недержавні організації в Україні та їх взаємостосунки з органами влади / Є. Захаров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1084631241&r=20>
8. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні : теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/20126>
9. Перспективи нового закону «Про громадські організації» : як запровадити європейські стандарти? : Матеріали «круглого столу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/handouts_rt10Nov09.pdf
10. Рішення Європейського суду з прав людини від 3 квітня 2008 року у справі «Корецький та інші проти України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/24530>

ВПЛИВ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ НА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Горєлов Денис Миколайович

Проаналізовано динаміку активності української діаспори щодо внутрішніх процесів в Україні. Показано, що західна українська діаспора, яка є частиною розвинутих суспільств країн розселення українців, накопичила значний досвід розбудови інститутів громадянського суспільства, використання якого є корисним для України.

Ключові слова: діаспора, громадянське суспільство, організації української діаспори, вплив діаспори.

Порівняно стабільний розвиток незалежної України належить до найбільших здобутків у звільненні постбіполярної Європи від розмежувальних ліній. Однак в історичній науці відсутнє комплексне дослідження політичної історії незалежної України через призму європейської ідентичності – відповідності закономірностям розвитку західної цивілізації.

Державотворчий процес у незалежній Україні є не лише органічною частиною постсоціалістичної модернізації суспільства, а й корегується через інформаційно-аналітичні, дипломатичні та зовнішньоекономічні інструменти розвинутих країн, у тому числі й через впливи української діаспори. Маємо справу з так званим вестернізаційним стандартом, який глибоко вкорінюється у масовій свідомості у межах одного цивілізаційного поля [1, с. 21].

Мета даної статті – показати: які обставини змусили поживати активність української діаспори щодо України та динаміку відповідних стосунків; яке значення для відносин між Україною та діаспорою мала розбіжність на початковому етапі у сприйнятті розвитку демократичних світових тенденцій та ролі України в цьому процесі; що західна діаспора як складова розвиненіших громадянських суспільств позитивно впливає на становлення громадянських свобод в Україні.

Актуальність статті визначається тим, що вплив організацій української діаспори на розвиток громадянського суспільства в Україні мало досліджений. Зазвичай йдеться про вплив діаспори на державотворчі процеси. Виокремлення впливу на громадянське суспільство в культурно-цивілізаційному вимірі,

тобто ступеня наближеності до стандартів гуманітарного розвитку західноєвропейської цивілізації, є новим підходом.

Проблемі відносин України та української діаспори присвячений досить великий обсяг наукових досліджень. Було проведено низку конференцій, з'їздів, форумів, підготовлено ряд наукових монографій, дисертаційних досліджень, методичної літератури тощо. Зокрема варто відзначити наукові розробки з питань пошуку ефективної моделі взаємодії етнічної батьківщини з діаспорою Є. Антонюк, Д. Варги, Т. Васильєвої, С. Вдовенка, С. Градиловського, В. Євтуха, С. Лазьника, Г. Москаля, В. Мукомеля, Т. Полоскової, А. Попка, С. Савоскула, Г. Середи, В. Трощинського, М. Шульги та інших.

За період незалежності України побачили світ ряд колективних монографій та навчальних посібників, серед яких виокремимо: А. Шлепаков, І. Буркут, Л. Васильєва та інші «Українці в зарубіжному світі» (1991 р.); О. Зубалій та інші «Історія української еміграції: Навчальний посібник» (1997 р.); В. Трощинський, А. Шевченко «Українці в світі» (1999 р.); В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок, О. Швачка «Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії» (2003 р.); В. Євтух, В. Трощинський, А. Попок та інші «Закордонне українство» (2005 р.).

Слід також виділити монографії Ф. Заставного «Українська діаспора» (1991 р.), І. Винниченка («Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис» (1992 р.), В. Маркуся («Українська західна діаспора на порозі XXI століття» (1993 р.), В. Євтуха «Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій»

(2004 р.), А. Попка «Закордонне українство як об'єкт державної політики» (2007 р.), М. Пірен «Етнополітика в Україні: соціо-психологічний аналіз» (2007 р.), К. Чернової «Українська діаспора як соціокультурна система» (2007 р.), Ю. Недужка «Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України» (2009 р.).

Цій темі присвячено дисертаційні дослідження: А. Попка «Формування та реалізація державної політики щодо закордонного українства», Ю. Лагутова «Політико-управлінські засади взаємодії України з українською діаспорою в державах Європейського Союзу», Ю. Недужка «Діяльність української діаспори щодо відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ ст.)», Н. Горбатюка «Роль української діаспори Канади в формуванні українсько-канадських відносин (1991–1997 рр.)», Р. Офіцинського «Державотворчий процес в Україні 1991–2004 років (на матеріалах періодики Заходу)», С. Вдовенка «Організаційні та договірно-регуляторні механізми взаємовідносин Української держави і закордонного українства», Л. Дибчук «Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991–2005 рр.)», Н. Совінської «Внесок української діаспори країн Західної Європи в розвиток економіки та культури незалежної України (1991–2001 рр.)» та інших.

Окрім того, було оброблено значний обсяг періодичної літератури, Інтернет-ресурсів, матеріалів наукових конференцій, архівних джерел тощо.

Повоєнний період розвитку системи міжнародних відносин характеризувався активізацією міграційних процесів. Сучасні діаспори отримали широкі можливості для самоорганізації та розвитку в умовах природного самоствердження в нових суспільствах на тлі глобального повороту до прав людини, захисту інтересів національних меншостей, засудження дискримінації за національною та расовою ознакою. Згодом це привело до того, що етнічні спільноти поступово починають трансформуватися в політично й економічно спроможні групи тиску. Ефективність дій діаспори як суб'єкта сучасної системи міждержавних відносин залежить від двох груп факторів: 1) рівень і ступінь організованості самої діаспори; 2) характеристики політичної системи країни проживання, ступінь розвитку політичних, економічних і громадських свобод у суспільстві, що приймає мігрантів.

Як правило, особливістю дії етнічних груп у сфері зовнішньої політики є спорадична

діяльність, викликана конкретною ситуацією на міжнародній арені. Збудником активної дії етнічних груп стають події, що відбуваються в країні виходу певної групи. До внутрішніх характеристик діаспори, що сприяють успішному процесу етнічної мобілізації, тобто включенню етнічної групи в політичне життя країни з метою захисту своїх інтересів, належать розвинена організаційна структура, єдині для більшості її членів ідеологія і ціль. Як правило, ця мета так чи інакше пов'язана з країною виходу.

Як приклад розглянемо українців Канади, де високого рівня внутрішньої організації (незважаючи на різну спрямованість потреб емігрантів першої, другої і третьої хвиль) вдалося досягти завдяки висуненню єдиної для більшості членів групи мети. Її зміст можна визначити як спільні дії, спрямовані на досягнення Україною статусу незалежної держави. Відповідно до цієї мети формувалися цілі приватного характеру, які пов'язувались із функціонуванням діаспорного організму.

Українська спільнота Канади, використовуючи свою етнічну пресу, різноманітні форми тиску на законодавчі та виконавчі органи влади, завдяки активній діяльності Конгресу Українських Канадців тощо зіграла значну роль у формуванні у світового співтовариства образу України як незалежної держави, що прагне до демократичних перетворень і розбудови ринкової економічної системи. Канадський уряд керувався у своїх зовнішньополітичних діях щодо України загальнонаціональними інтересами та економічною доцільністю, розглядав Україну як стабілізуючий фактор у східноєвропейському регіоні після розпаду СРСР. На цьому етапі інтереси уряду й української діаспори Канади в питанні визнання української незалежності закономірно співпали, але саме найкоротші терміни її визнання Канадою безумовно стали результатом лобістської діяльності української етнічної групи [2, с. 7].

Із здобуттям Україною незалежності українська діаспора, передусім західна, починає активно залучатися до внутрішніх процесів в Україні. Динаміка активності діаспори визначалася розумінням закордонними українцями поточної ситуації в Україні, власними можливостями, політикою Української держави щодо діаспори.

Українська діаспора на момент проголошення незалежності України знала про її внутрішнє життя зовсім небагато. Усі чули про трагедію на Чорнобильській АЕС, щось про дисидентів, але в основному мислили

стереотипами. Амплітуда останніх коливалась від «вишневого садочка» до «кривавого терору». Тож коли настала можливість предметно долучитися до розбудови Української держави, діаспора виявилася не зовсім готовою до пострадянської реальності суспільного життя в Україні. Громадська свідомість більшої частини української громади суперечила уявленням закордонних українців про цілі та завдання, до яких має прагнути Україна. Намагання навчити жити за західними зразками наштовхнулось на стіну зневаги щодо «менторських повчань чужинців». Це передусім стосувалося керуючої ланки державного апарату, яка на той час майже не змінилася з радянських часів.

Р. Офіцинський зазначає, що сумарно глибинні соціально-економічні, політичні й культурно-духовні зміни, що відбулися впродовж усіх років незалежності, дорівнюють мирній революції (В. Кремень, С. Кульчицький), підсумком якої став новий соціум. Ці зміни далеко не однозначно відповідають світовим тенденціям, зокрема постіндустріальній парадигмі [1, с. 8].

Сьогодні Україна знаходиться на етапі докорінних змін соціально-економічних відносин, організації життєдіяльності країни, і основним чинником, здатним забезпечити ці зміни в постіндустріальну, інформаційну епоху, є людський капітал. В Україні цей капітал значно відрізняється від європейського, українському суспільству в цілому та українцю як представнику нації притаманні риси, з якими досить важко інтегруватись у Європу. За таких умов важко переоцінити внесок української діаспори у становлення національної самосвідомості населення України [3, с. 115-116].

Дати вірну оцінку процесам у закордонному українстві неможливо без осмислення інтерпретації в його середовищі української національної ідеї.

Як показують дослідження, на формування національної ідеї у закордонному українстві суттєво впливають такі фактори:

- політична, економічна, соціальна стабільність в Україні;
- поступальний розвиток демократичних засад державотворення, українського інформаційного та культурного простору, національної мови й освіти;
- забезпечення умов для збереження традицій;
- підтримка національних товариств та об'єднань;
- створення правових механізмів реалізації потреб;

- запровадження матеріальних і моральних стимулів;

- сприяння можливості спілкування із співвітчизниками;

- участь у процесах формування Української держави;

- підготовка кадрів для роботи з національними меншинами.

За рівнем ідентифікації закордонних українців можна розподілити на такі категорії:

- 1) мають українське походження, але самі не відносять себе до українців, тобто під час перепису записують себе до іншої національності;

- 2) записують себе українцями і, власне, за статусом є закордонними українцями;

- 3) входять до складу організаційних структур етнічних товариств та асоціацій, беруть участь у діяльності художньо-мистецьких колективів, викладають у школах, тобто транслюють свої національні переконання в середовище українців;

- 4) організатори, керівники українських громад, ті хто найбільше віддає зусиль ідеї згуртування українців за кордоном [4, с. 165].

Зазначимо, що діаспора розглядається в етнополітології як форма адаптації мігрантів до соціального і культурного середовища суспільства, яке їх приймає. Найважливішим показником такого способу життя є наявність економічних і соціальних інститутів (кооперативів, підприємств, культурно-просвітницьких і релігійних організацій та установ), які обслуговують специфічні потреби етнічної громади і забезпечують її максимальну стійкість щодо зовнішніх впливів [5, с. 38].

Слід також розуміти, що ці твердження не є притаманними для всіх українських діаспор однаковою мірою. Пояснити це можна величезним розмаїттям цих інститутів громадського життя як всередині тієї чи іншої країни, так і, особливо, між різними країнами. Американська практика ґрунтується на принципах плюралізму й історично визначена тим, що нові жителі американських штатів були об'єктивно змушені об'єднуватися в асоціації для досягнення як абстрактних політичних, так і щоденних практичних цілей поза будь-яким впливом або контролем держави, і це вирило певні навички самоорганізації для вирішення політичних і суспільних питань. Європейська корпоративістська чи неокорпоративістська практика визнає більшу роль держави як регулятора соціальних відносин. Між цими практиками існують значні відмінності [6, с. 51–60].

В науковому середовищі термін «громадянське суспільство» зазвичай використо-

вують для позначення рівня демократизації соціуму, ступеня наближеності до стандартів гуманітарного розвитку західноєвропейської цивілізації. Гуманістичний зміст концепції громадянського суспільства дозволяє вважати її необхідною складовою процесу демократичної модернізації.

На початку 1990-х про громадянське суспільство в Україні говорити не доводилось, утім, і зараз його рівень не відповідає сучасним зразкам розвинутих країн. Разом з тим, українська діаспора, принаймні західна, була інкорпорована у громадянські суспільства країн поселення українців. Вона має великий досвід розбудови повноцінного громадянського суспільства. Суть такого суспільства полягає в існуванні широкої мережі незалежних громадських організацій – на основі поваги до особистості, на добровільних засадах, з горизонтальною організаційною структурою, з активно зацікавленими членами, які незалежно від зовнішніх стимулів (у тому числі державних) працюють на добро організації (і разом з тим на суспільне благо) з ідейною наснагою, задля власного самозадоволення та самореалізації. В Україні часто декларується бажання побудувати громадянське суспільство, але, незважаючи на значне фінансування недержавних організацій з боку західних донорів, відчувається брак досвіду на місцях, ціннісних мотивацій, прикладів, які можна було б наслідувати. Натомість такий ресурс існує в діаспорі, але він залишається мінімально використаним [7].

Після перших років активних намагань впливати на перебудовчі процеси в Україні діаспора починає поводитися стриманіше, підходячи до українських проблем більш тверезо. Як зазначав колишній міністр закордонних справ України Геннадій Удовенко, «за роки незалежності відчутно скоротилися зв'язки нашої країни із закордонним українством. Закордонні українці втратили інтерес до співробітництва з Україною, який був характерним наприкінці 80-х та на початку 90-х років. Все більше виявлялися ознаки певного розчарування, пов'язані з повільними темпами розбудови та розвитку нашої держави, фактичної неспроможності України надавати належну підтримку українському загалу за її межами» [8, с. 17].

Дійсно, Українська держава й досі перебуває у тому стані, коли сама потребує допомоги й нездатна ефективно забезпечувати потреби українства у світі. Директор Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» Ірина Ключковська

вважає, що «роль держави у питанні стосунків з українською діаспорою є незаперечною, проте слід також наголосити на значенні громадських організацій, які фактично впродовж останнього десятиріччя поклали на себе її обов'язки, забезпечуючи координацію діяльності структур в Україні і поза нею, розробку програми співпраці, сприяли консолідації світового українства. Зокрема слід сказати про діяльність Української Всесвітньої координаційної Ради».

Водночас не можемо погодитися з тезою про те, що «об'єднавчим центром для українців зарубіжжя та історичної батьківщини може бути тільки громадська структура, та аж ніяк не державне відомство чи міністерство». Вважаємо, що для позитивного результату співпраці з діаспорою необхідним є поєднання зусиль державних структур і громадських і створення спільного координаційного центру. Лише біном держави і громадських організацій дасть можливість охопити весь спектр взаємин із самою діаспорою й країнами її проживання і лише результативність цих взаємин буде оптимумом для розробки та реалізації стратегії співпраці України та світового українства [9].

Відомий науковець С. Кульчицький вважає, що Україна за роки незалежності частково пройшла три головні етапи трансформаційного періоду: становлення демократії, ринкової економіки і громадянського суспільства. На його думку, антикомуністична революція в Україні відбулася двічі: як саморозпад комунізму (1991 р.) і як підсумок певного трансформаційного періоду (2004 р.), коли розвинулися нові економічні й громадянські структури, зросло нове покоління [1, с. 21].

З такою класифікацією збігаються і фази активності української діаспори, яка за роки незалежності України двічі помітно активізувала власні ресурси впливу на Україну. У перші роки незалежності вона спрямувала свої зусилля на остаточне її утвердження та допомогу щодо реформування суспільного устрою за західними зразками, а у 2004 році підтримала демократичний, на її погляд, шлях розвитку країни й усіляко сприяла перемозі кандидата в президенти Віктора Ющенка.

Втім, окрім цих двох сплесків активності діаспора постійно впливала на внутрішньополітичний стан України, на розвиток громадянського суспільства. Зокрема можна виділити основні види впливів: економічний, інформаційний, культурний та організаційний.

Колишній президент Світового Конгресу Українців (СКУ) Аскольд Лозинський

оцінює вклад української діаспори у розбудову Української держави дуже високо. Зокрема він відзначає, що згідно зі звітом Світової Ради Суспільної Служби Світового Конгресу Українців на VIII Конгресі СКУ за десять років тільки руками української діаспори в Україну передано гуманітарної допомоги на 70 млн дол. США [10, с. 111]. Це не виключає допомогу родин з Заходу своїм родичам в Україні та допомогу західних неукраїнських урядових і неурядових структур у гуманітарній та в освітньо-технічній сфері, що була надана Україні безпосередньо стараннями діаспори. Це складає мільярди доларів. Чимало зроблено також для розвитку освіти, науки та культури, зокрема завдяки фінансуванню відповідних проектів [11, с. 28-29].

Генеральний секретар СКУ Віктор Педенко відзначає вагомий роль цієї організації у контактах з Україною та наводить такі приклади позитивного впливу діаспори. По-перше, вже понад десять років представники української діаспори беруть активну участь у виборчих процесах в Україні в ролі міжнародних спостерігачів, допомагаючи таким чином нашій державі на шляху демократизації її політичних інституцій. По-друге, Україна протягом багатьох років намагалася вплинути на Сполучені Штати, щоб анулювати поправку Джексона-Веника, яка перешкождала поліпшенню торговельних відносин між двома країнами. Це питання було вирішене на користь України після багатьох петицій, заяв і просто лобювання двох Українських Централь (УККА і УАКР) та інших організацій. По-третє, також завдяки лобюванню провідних організацій діаспори Україна стала повноправним членом СОТ [12, с. 27].

Після розпаду Радянського Союзу Росія, оголосивши себе єдиною його спадкоємицею, взяла на себе всі борги СРСР, але разом з тим привласнила державний золотий запас, будинки дипломатичних служб і торгово-економічних представництв тощо. Перед Україною постали нагальні проблеми: налагодження нормальної діяльності дипломатії, облаштування посольств, кореспондентських пунктів тощо. Для цього були потрібні значні кошти, яких у нової держави не було. Активну допомогу надала українська діаспора, яка зокрема безкоштовно передала Україні приміщення для посольств [13, с. 14].

При переході до ринкових відносин вельми важливими для України стали: надходження інвестицій від зарубіжних українських бізнесменів в економіку та культуру; створення спільних підприємств і розвиток взаємовигідної кооперації; допомога у відкритті

торговельних і культурно-просвітницьких установ на історичній батьківщині; забезпечення технічним і медичним обладнанням, гуманітарною допомогою сиріт, інтернатів, загальноосвітніх і музичних шкіл, лікарень, потерпілих від Чорнобильської катастрофи; фінансування виступів українських спортсменів на світовій арені; встановлення премій за значні досягнення української еліти в розвитку освіти, науки, літератури, мистецтва; оплата навчання в престижних науково-освітніх центрах Америки та Європи української молоді, вчених, представників різних професій; надання стипендій та наукових дотацій.

Представники українського зарубіжжя доклали максимум зусиль, знань і праці для створення організацій, фондів, фірм, які надавали фінансово-матеріальну та гуманітарну допомогу для розвитку держави. На особливу увагу заслуговують: Фонд «Допомагаймо Україні» (протягом 1992-1993 рр. на допомогу жертвам Чорнобиля витрачено понад 1 млн дол.), Суспільна служба українців Канади (лише одна акція із придбання ліків для чорнобильських інвалідів коштувала 500 млн крб), Товариство об'єднаних українських канадців (щорічно допомагають забезпечити Інститут експериментальної патології, онкології та радіобіології НАН України необхідними реактивами), Українська Державницька Організація Канади (загальна вартість наданої благодійної допомоги сягає 15 млн дол.), Світова фундація українських лікарських товариств (протягом 1995–1997 рр. надала українським медичним і культурно-освітнім установам гуманітарну допомогу вартістю понад 400 тис. дол.).

Західна діаспора також робить вагомий внесок у національно-духовне відродження незалежної України. Громадські організації, вчительські колективи, окремі українські патріоти з Канади та Латинської Америки активно долучаються до розвитку шкільництва історичної Батьківщини. Багато уваги цьому приділяють Світова координаційна виховно-освітня рада, крайові Шкільні Ради – члени Світового Конгресу українців. Зокрема вони проводять «круглі столи», присвячені допомозі вчителю України, організують та фінансують щорічні літні учительські курси та семінари, курси з українознавства, стажування за кордоном. Важливим напрямком допомоги діаспори Канади та країн Латинської Америки освітянам і школярам України є передача недоступної для них упродовж довгого часу літератури та допомога комп'ютерами.

Ще одним напрямком діяльності української діаспори є допомога з книгами та періо-

дикою. Завдяки цим зусиллям великою мірою поповнилися бібліотечні фонди столичних, обласних, районних та сільських бібліотек. Так, за період 1993–1998 рр. в Україну за сприяння діаспори передано 106476 одиниць наукових цінностей (7174 праці – з Європи). Українська діаспора Канади та Південної Америки передала значну кількість раритетних видань та рідкісних примірників періодики, а також творів письменників-емігрантів [14, с. 134–136]. Це створює сприятливі умови для формування світогляду молоді зокрема та українського суспільства загалом.

На III Всесвітньому форумі українців у 2001 році делегати підтримали ідею створення Української світової інформаційної мережі (УСІМ), запропоновану культурологом, громадським діячем, головним редактором науково-популярного журналу «Український Світ» Олександром Шокалом. У серпні 2006 року на з'їзді представників 48-ми українських громадських організацій з України та 19 країн світу УСІМ стала одним із 12 галузевих структурних підрозділів Міжнародної громадської організації українців «Четверта Хвиля».

Для оперативного створення якісного інформаційного продукту УСІМ намагається використовувати переваги інтерактивності – можливості побачити подію, почути виступи, взяти участь у форумах і скайп-конференціях. Із розвитком інформаційних технологій закордонні українці створюють не лише сайти, як, наприклад, у Португалії «Фотовісник української громади», в Італії – «Лелеки», в Америці – «Нова українська хвиля», а й інтерактивні форуми, наприклад у Німеччині – «Онлайн-Разом», в Америці – «Стрілка», яка компонує в програму українські відеоуривки [15, с. 311].

Плідно розвивається співпраця між українськими науковцями різних країн. Зарубіжні вчені беруть активну участь у становленні та розвитку демократичних інститутів незалежної України, ринковій трансформації економіки, діляться досвідом зі своїми колегами в культурній, науковій та освітній сферах. Вагомий внесок у розвиток освіти, науки і культури України зробили наукові установи та інституції діаспори, серед яких Наукове товариство ім. Тараса Шевченка (НТШ), Українське історичне товариство (УІТ), Міжнародна асоціація українців (МАУ), Світовий конгрес українців (СКУ), Світова наукова рада (СНР), Українська вільна академія наук (УВАН), Канадське товариство українських робітничих досліджень (КТУРД) тощо [14, 56–58].

Між західною діаспорою й Україною налагоджено системний обмін студентами та викладачами, а також науковою літературою та інформацією. Це сприяє взаємному розвитку та підвищенню професійного рівня, а головне – консолідації етнічних українців, репрезентації держави на міжнародному рівні та визнанню її на світовому освітньому ринку як повноцінного партнера.

Налагоджена тісна співпраця між діаспорою і Центральним державним архівом музею літератури та мистецтва (ЦДАМЛМ), який отримав твори Володимира Винниченка, Емми Андіївської, Олега Ольжича та інших українських авторів.

Щороку завдяки діаспорі збагачуються фонди художніх, історичних, краєзнавчих музеїв, бібліотек, картинних галерей, заповідників Львова, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Тернополя, Канева, Державного історичного заповідника «Києво-Печерська лавра», Національної бібліотеки ім. В. Вернадського та інших закладів культури.

Наприкінці 1992 року уряд України прийняв рішення про утворення спеціалізованого державного органу – Національної комісії, що обстоюватиме державну політику в галузі культурних цінностей та вживатиме заходів для повернення на історичну батьківщину культурних надбань і їх належного збереження. Основним аспектом у її діяльності стала робота з творчою українською діаспорою [13, с. 7].

Підсумовуючи, зазначимо, що українська діаспора двічі активізувала свої намагання допомогти Україні у становленні демократії та громадянського суспільства. Перший – у часи проголошення незалежності України, другий – під час «Помаранчевої революції». Обидві події діаспора вважала переломними щодо становлення в Україні демократії західного зразка. Проте й інша щоденна і кропітка робота, розглянута вище, є не менш важливою.

В цілому вплив діаспори на громадянське суспільство в Україні можна оцінити як позитивний. Діаспорні громадські організації виступили вагомим стримуючим фактором сповзання України за межу недемократичних тенденцій. Позитивним та історично значимим є й те, що Україна на державному рівні (шляхом ухвалення законів, постанов, указів, програм тощо) сприяє налагодженню взаємовідносин із українською діаспорою, хоча цей процес і досі перебуває на стадії становлення. Такі відносини слід розвивати в політичному аспекті, залучати видатних учених, бізнесменів і політиків до участі в роботі Верховної Ради,

Кабінету Міністрів та президентських структур, що забезпечить єднання світового українства з історичною батьківщиною, допоможе

активізувати розвиток економіки України та прискорити її входження до світового співтовариства як повноцінного партнера.

Список використаних джерел

1. *Офіцинський, Р. А.* Державотворчий процес в Україні 1991–2004 років (на матеріалах періодики Заходу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. А. Офіцинський ; Ужгород. нац. ун-т. – Ужгород, 2006. – 36 с.
2. *Горбатюк, Н. П.* Роль української діаспори Канади в формуванні українсько-канадських відносин (1991–1997 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Н. П. Горбатюк ; Одес. держ. ун-т. – Одеса, 1999. – 18 с.
3. *Гришкова, Р.* Вплив діаспори на становлення національної ідентичності українців південного регіону / Р. Гришкова // Діаспора як чинник утвердження Держави Україна у міжнародній спільноті : Перша міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р. : тези доп. – Львів, 2006. – 368 с.
4. *Вдовенко, С. М.* Організаційні та договірно-регуляторні механізми взаємовідносин української держави і закордонного українства : дис... д-ра наук з держ. управління : спец. 25.00.02 «Механізми державного управління» / Станіслав Михайлович Вдовенко. – К., 2005. – 236 с.
5. *Тураєв, В. А.* Етнополітологія : учеб. пособ. / В. А. Тураєв. – М. : Логос, 2004. – 388 с.
6. *Лойко, Л.* Типологічне позиціонування національних організацій в інституціональній структурі громадянського суспільства / Л. Лойко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 51–60.
7. *Винницький, М.* Україна і діаспора – процес формування «Світового українства» / Михайло Винницький [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://intellect.com.ua/news/news.php?id=255>
8. *Удовенко, Г. Й.* В ім'я України : збудуймо українську державу в Україні / Г. Й. Удовенко // Діаспора як чинник утвердження Держави Україна у міжнародній спільноті : Перша міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р. : тези доп. – Львів, 2006. – 368 с.
9. *Ключковська, І.* Україна-діаспора : двовекторність стосунків / І. Ключковська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://miok.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=135:2008-08-31-08-16-47&catid=29:2008-08-31-08-01-18&Itemid=118
10. *VIII конгрес СКУ*, 18–21 серпня 2003 р., Київ : Звіти. 1998–2003. – К. : Укр. Дім, 2003. – 252 с.
11. *Лозинський, А.* Основні питання до діаспори / А. Лозинський // Діаспора як чинник утвердження Держави Україна у міжнародній спільноті : Перша міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р. : тези доп. – Львів, 2006. – 368 с.
12. *Педенко, В.* Вплив української діаспори на розвиток України як європейської демократичної держави та просування українських національних інтересів серед впливових гравців на міжнародній арені / В. Педенко // Діаспора як чинник утвердження Держави Україна у міжнародній спільноті : Перша міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р. : тези доп. – Львів, 2006. – 368 с.
13. *Совінська, Н. В.* Внесок української діаспори країн Західної Європи в розвиток економіки та культури незалежної України (1991–2001 рр.) : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. В. Совінська. – Чернівці, 2002. – 20 с.
14. *Дибчук, Л. В.* Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991–2005 рр.) : дис... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Людмила Василівна Дибчук. – Тернопіль, 2006. – 313 с.
15. *Славов, Д.* ЗМІ українських закордонних організацій у світі й сучасний інформаційний продукт / Д. Славов // Діаспора як чинник утвердження Держави Україна у міжнародній спільноті : Перша міжнар. наук. конф., 8–10 березня 2006 р. : тези доп. – Львів, 2006. – 368 с.

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРАВОВОГО РАДИКАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Бакальчук Владислава Олегівна,
кандидат філософських наук

Розглянуто особливості поширення та ідеологічної трансформації сучасних праворадикальних рухів в українському суспільстві. Проаналізовано тенденцію інтеграції праворадикальних рухів з певними видами молодіжних субкультур.

Ключові слова: праворадикалізм, екстремізм, расизм, субкультура, нетерпимість.

Правий радикалізм залишається характерною рисою сучасного світу, набуваючи значного поширення і в європейських країнах, і на пострадянському просторі передусім у Росії. Не є винятком і Україна, де зростання проявів нетерпимості протягом 2005–2008 рр. актуалізувало дискусію щодо проблеми поширення праворадикальних рухів. В Україні фахові дискусії про причини зростання кількості злочинів на ґрунті нетерпимості розгортались передусім у контексті проблеми поширення діяльності скінхедів, маючи на увазі лише окреме праворадикальне крило цього руху («наци-скіни»). Однак сучасний правий радикалізм представлений значною кількістю різнорідних течій і демонструє постійну еволюцію, що виходить за межі етнополітичної проблематики. Відтак, попри наявну останніми роками в Україні тенденцію зниження кількості злочинів, скоєних на ґрунті міжетнічної та расової нетерпимості, питання особливостей поширення праворадикальних рухів в українському суспільстві залишається відкритим.

Сучасні тенденції розвитку правого радикалізму та екстремізму в Європі стали предметом досліджень Е. Картера, М. Мінкенберга, А. Феннера, Е. Вайтца, М. Нейберга, Ш. Бройера, А. Дж. Грегора, А. Шевцова. Тенденціям поширення ультраправих рухів у Росії присвячені праці В. Цимбурського, А. Іванова, В. Шнірельмана, М. Соколова. Проблеми поширення правого радикалізму та екстремізму в українському суспільстві досліджують В. Головка, В. Лихачов, О. Мартиненко та інші. Більшість дослідників пов'язують ідеологію сучасних праворадикальних рухів з неофашизмом і расизмом, досить часто отожднюють його з екстремізмом.

Метою статті є аналіз характерних особливостей сучасних тенденцій правого радикалізму в українському суспільстві, його ідеологічної еволюції крізь призму проникнення у певні види молодіжних субкультур.

Сучасний правий радикалізм демонструє різні, навіть суперечливі, тенденції, що зумовлює понятійну плутанину в його визначенні, передусім межі між радикальним та екстремістським. Зокрема зустрічаються тотожні визначення: «радикалізм» – прихильність до крайніх рішучих дій і поглядів [1, с. 452] та «екстремізм» – прихильність до крайніх поглядів і заходів, переважно в політиці [1, с. 621]. Існує підхід до визначення екстремізму як різновиду радикалізму – здатності досягнення власних цілей у крайніх формах через насильство й терор [2, с. 307-308]. Натомість Ханс-Герд Яшке розділяє зміст цих понять, відзначаючи, що праві радикали діють у межах конституції, тоді як праві екстремісти – відторгають її, прагнуть створити іншу державу [3].

В українському суспільстві можна зробити поділ між «старими правими», схильними вести боротьбу парламентськими методами, і «новими правими», готовими втілювати свої ідеали в життя будь-якими засобами. Як свідчать дані соціологічного дослідження «Нетолерантна діяльність та організації в Україні» [4], чим більше організація претендує на політичне майбутнє, тим більше її лідери прагнуть уникати екстремізму і діяти в рамках правового поля. Натомість «нові праві», в рамках яких з'являється дедалі більше молодіжних рухів, характеризуються вищим ступенем радикалізації та схильністю до протиправної діяльності.

Формування руху «українських нових правих» пов'язують зі створенням у 2008 році

Соціал-Націоналістичної асамблеї (СНА), що ознаменувала їх відокремлення від «старих правих» (ВО «Свобода», Конгрес Українських Націоналістів тощо) [5]. Зasadничі постулати СНА, до складу якої увійшли ВО «Патріот України», Українська Націонал-Трудова Партія, Національна дія «Рід», «Українська Альтернатива», «Слава і Честь», ґрунтуються на расизмі, праві нації на моноетнічність власної держави і позбавлення від «іншорасових домішок» шляхом депортації їх носіїв, а також ідеях мілітаризму, агресивної зовнішньої політики, авторитарної влади [6].

Активісти праворадикальних осередків активно здійснюють пропагандистські та протестні кампанії, в рамках яких дедалі активніше використовується соціально-економічна проблематика. Прикладом є проведення протягом 2011 року низки акцій в рамках так званої «Всеукраїнської антиурядової соціальної кампанії» із протестами проти соціальної політики уряду, деградації освіти, «грабіжницьких тарифів» тощо.

Активно здійснюються регулярні воєнізовані вишколи (тільки у I кварталі 2011 року їх було щонайменше чотири: 13 лютого та 6 березня – у Житомирі, 19 лютого – у Чернігові, 27 лютого – у Харкові), підтримуються міжнародні контакти, передусім із російським ультраправим рухом, зокрема організаціями «Северное Братство», «Сопротивление», «Движение против нелегальной миграции».

Характерною рисою розвитку праворадикальних рухів, як уже зазначалось, є їх проникнення в певні види молодіжних субкультур. У цій формі правий радикалізм протиставляється офіційній культурі, її ідеологічному та ціннісно-світоглядному підґрунтя ліберально-демократичного характеру. Найбільшого взаємопроникнення молодіжної культури та праворадикалізму набуло у субкультурі наци-скінів, поширення якої в українському суспільстві почалося з 1990-х років.

«Наци-скіни» виділились із первинного молодіжного руху скінхедів (скінхед – англ. мовою *skin head* – лиса голова, бритоголовий), який зародився в Англії у 1960-х роках. Його ідейним підґрунтям був протест робітничої молоді корінного населення проти трудових мігрантів як «дешевої робочої сили». Рух мав виражену агресивну форму (погроми, насильства тощо), однак расистські гасла з'явилися пізніше, коли наци-скіни виокремилися із цього руху.

Оснoвним програмним принципом діяльності «наци» є «очищення» вулиць від представників інших рас та ідея вищості арійської

раси, до якої вони зараховують себе. Відтак ідейне підґрунтя руху вбирає в себе елементи неонацизму та расизму. Згодом ідейним постулатом стають так звані «14 слів» – *We must secure the existence of our people and a future for White children* (Ми повинні зберегти існування нашого народу і майбутнє для Білих дітей) та «88 заповідей» – «Керівні принципи для збереження існування та становлення білого суспільства», розроблені лідером та ідеологом руху «вищості білої раси» Девідом Лейном.

Водночас як феномен молодіжної культури розвивається відповідний стиль одягу, принципом якого є функціональність (пристосованість до вуличної бійки), та музики – «Oi!» або ска-панк, що має гостросоціальний і расистський характер. Цей музичний напрям (тексти пісень, концерти тощо) відіграє одну з визначальних функцій поширення праворадикальної ідеології у цій молодіжній субкультурі. Крім того, у субкультурі скінхедів, як і в будь-якій іншій, важливе місце має власна символіка – аббревіатури *WP* (*White Power* – біла влада), «88!» (вигук *Heil Hitler!* за номером літер в алфавіті), «Oi!» (назва музичного ска-руху), *14 Words* тощо.

О. Яворницька відносить субкультуру скінхедів до підтипу контркультури, що ґрунтується на позиціях, пов'язаних із крайніми націоналістичними рухами, зосередженими на ксенофобії та ненависті до національних і релігійних меншин. Розділяючи як окремі види «правих» скінів – скінів-фашистів та скінів «Oi!», дослідниця констатує складність ідентифікації відмінностей між ними. Фактично й ті, й інші, відзначає О. Яворницька, виступають проти демократії, а ідеологія насильства й культу сили спрямована на досягнення «шляхетних» результатів [7, с. 107].

Оскільки вуличне насильство є однією з основних характерних рис руху, його подальше поширення матиме безпосередній негативний вплив на громадську безпеку. Передусім об'єктами насильства з боку скінів є представники «неслов'янських» народів та інших рас; такі кримінальні прояви характеризуються у міжнародній практиці як «злочини на ґрунті нетерпимості». В Україні, попри взяті зобов'язання, практика ведення окремої статистики злочинів на ґрунті нетерпимості відсутня. За даними правозахисних організацій, зокрема Української Гельсінкської спілки з прав людини (УГСПЛ) і Харківської правозахисної групи (ХПГ), в українському суспільстві кількість злочинів на ґрунті ненависті з жовтня 2006 року до середини 2008 року відображала тенденцію стрімкого зростання, але у 2009-2010 роках їх кількість

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

почала знижуватися [8]. Так, за даними МВС, протягом 2010 року в Україні постраждали 2269 іноземців, що становить 67 % показників попереднього року [9].

Окрім «наци», сучасний скінхедівський рух представлений в Україні і їхніми антагоністами – рухом «Антифа» (антифашисти). Антифа-скіни («червоні») – переважно асоціальні та анархічні угруповання, основним об'єктом агресії яких є расисти, неонацисти і фашисти. Вони також виступають проти політичної системи як у конкретній країні, так і у світі в цілому. В Україні, як і в інших країнах Європи, США та Росії, цей рух представлений двома основними тенденціями – *SHARP (Skinheads Against Racial Prejudices* – «Скінхеда проти расових забобонів») та *RASH (Red and Anarchist Skinheads* – «Червоні скінхеда й анархісти»). Екстремістський рух «Антифа» вельми поширений у російському суспільстві та набуває дедалі більшого поширення в українському. У разі ескалації він здатний відіграти значну деструктивну роль у дестабілізації суспільно-політичної ситуації.

Оскільки «антифа», як і «наци», характеризуються силовими методами дій, їхній «неправомірний антифашизм» створює новий фронт ідеологічного протистояння серед молодіжних рухів радикального характеру. За оцінкою В. Лихачова, сутички між представниками цих двох рухів набувають поширення. Кількість жертв вуличного протистояння наци-скінхедів та молодих неонацистів із антифашистами і представниками ворогуючих молодіжних субкультур різко збільшилась у 2009 році [10].

Характерна особливість розвитку правого радикалізму – взаємопроникнення із субкультурою футбольних хуліганів. Серед основних факторів такої взаємодії та «злиття» А. Тарасов відзначає ступінь розвитку субкультури фанів – вона є неповною та незавершеною, зокрема не має власної філософії (псевдофілософії) та ідеології, окремого музичного стилю тощо [11]. Відтак у русі футбольних хуліганів намітилася тенденція до проявів расизму, контр-позиціонування «ультрас» щодо представників правоохоронних сил і держави як «системи», а об'єктами агресії та насильства стають не лише члени інших фан-клубів, а й представники іншої раси, національності, «не місцеві» тощо. Водночас відбувається проникнення символики «наци» та расистських гасел у рух футбольних хуліганів.

Тривалий час прояви расової нетерпимості серед футбольних уболівальників не були характерними для українського суспільства,

їх ескалація відобразилась у низці інцидентів, що відбулися протягом 2010 року: демонстрація забороненої УЄФА символіки, що асоціюється з неонацистським рухом (Львів, 29 травня), фізичні протистояння під неонацистськими та расистськими гаслами уболівальників «Арсеналу» та «Динамо» (Київ, 15 серпня), проведення маршу «За український футбол!» (Київ, 7 вересня) тощо. Тенденція взаємопроникнення «наци» й «ультрас» набуває зростаючої актуальності для України з огляду на наближення Євро-2012, адже це може призвести до зростання конфліктності в суспільстві й негативно вплинути на міжнародний імідж держави. Відтак вагомим значенням набуває реалізація плану УЄФА «Разом проти насильства», всебічну підтримку якого задекларувала Федерація футболу України.

Іншими потужними напрямками українського праворадикального руху стали *Skinhead-straight edge* (скінхед-стрейтейдж) і політизований *NS Straight Edge* (націонал-соціалістичний стрейтейдж). Основні ідейні постулати: здоровий спосіб життя (відмова від шкідливих звичок), що поєднується з ідеями захисту расової та культурної ідентичності, а також природи (тварин, чистоти довкілля). Традиційна тематична еkleктика гасел: «Наркотики для слабких», «Тверезість – норма життя», «Ідея нації проти деградації», «Тверезий, білий, сильний», «Здорова молодь – здорове майбутнє». Інформаційні сайти *NS Straight Edge*: «Сайт українського стрейтеджу» (<http://uasxe.ucoz.ua/>), «Шторм чистої крові» (<http://sxe.ukrright.info/>), «Пряма лінія» (<http://sxe.km.ua/?q=node/28>), «Позитивні праві» (<http://ukrright.info/>), «Хватит бухать» (<http://hvatitbuhat.info/>).

Втім, діяльність руху не обмежується пропагандою здорового способу життя – «*Straight Edge* – це не просто відмова від шкідливих звичок і речовин, а й боротьба з ними» [12]. В його межах виокремлюється низка екстремістських течій, наприклад, *Militant*, що пропагує заклики не лише ведення здорового способу життя, а й активної боротьби з носіями шкідливих звичок: «Віднині не буде ніяких компромісів, якщо ти відмовляєшся змінитись, ти винуватий і маєш бути знищений...» (група *Eath Crisis* з пісні *Stand By*). Об'єктами агресії з боку стрейтейдж дедалі частіше стають представники «неправильного» способу життя. Відтак протягом останніх років на маршах радикалів із цього руху з'являється дедалі менше відверто ксенофобських і расистських гасел. Натомість

субкультура стрейтейдж додала до руху «нові fronti» протистояння, формуючи у суспільстві соціальну нетерпимість.

Протягом 2009–2011 років ідеологічні трансформації правого радикалізму в бік традиційно ліворадикальної риторики набувають дедалі більшого розвитку. Розширення ідеологічного фундаменту правих радикалів та їх реорганізація у рух «автономних націоналістів» зокрема відзначені в дослідженні Правозахисного Фонду ім. Р. І. Марочкіної «Невільні націоналісти: аналіз нової нацистської субкультури в Україні» [13].

Автономні націоналісти або «автономи» [14] – рух українських нових правих, заснований на ідеї побудови мережі незалежних одна від іншої автономних груп, очолюваних неформальними ватажками. Діючи автономно, кожна група активно використовує Інтернет-мережу для комунікації та взаємодії всередині групи та між автономними центрами. Подібна тактика обґрунтовується як найоптимальніша для досягнення агітаційних і пропагандистських цілей руху. «Автономність», що полягає у відсутності централізованого керівництва, запозичена в аналогічних молодіжних рухів Європи. Автономні товариства цього руху створені в Києві та низці обласних центрів України. Активісти руху провели низку акцій та «маршів», гасла яких відображають певну ідеологічну еклектичність (спротив капіталізму, лібералізму, глобалізації, імперіалізму, матеріалізму, а також приєднанню України до НАТО, Європейського Союзу чи Росії; побудова автаркічної національної держави на соціалістичних принципах; боротьба за екологію та здоровий спосіб життя – під впливом *Straight Edge*). Ідеологічна риторика слугує радше тлом революційного епатажу, ніж ціннісно-світоглядної концепції, а інтернет-гіперактивність створює враження масштабності і результативності «боротьби» [15].

Автономний націоналізм – молодіжна субкультура, що має виразне політичне забарвлення, характеризується відсутністю організаційних обмежень, радикально протестним пафосом і максимальною відкритістю членської участі, а відтак здобуває значну привабливість у молодіжному середовищі. Важливою ознакою субкультурності руху є його стиль одягу, що прийшов на зміну скінхедівському: перевага чорного кольору та забезпечення анонімності, «що в умовах теперішнього посилення моніторингу Системою досить ускладнить дії з ідентифікації окремих особистостей і їх подальшого переслідування» [16]. Отже, зміна стилю зумовлена новими пріоритетами руху: якщо у

скінхедів це максимальна ефективність у вуличній бійці, то в автономів – анонімність, що допомагає учасникам протиправних дій уникнути ідентифікації та покарання.

Еволюція ідеології праворадикального руху в бік «традиційної» ліворадикальної риторики формує тло нових потенційних конфліктів між лівими і правими радикалами, зокрема на ґрунті конкуренції акцій із соціально-економічної проблематики. Прикладом цього став конфлікт між активістами ультраправої США та студентської профспілки «Пряма дія» під час проведення кампанії «Проти деградації освіти» (Київ, 28 лютого 2011 року).

Через значну ідеологічну та субкультурну різноманітність українських праворадикальних рухів складно визначити масштаби їх кількісного поширення у молодіжному середовищі. Станом на 2009 рік на профілактичному обліці в органах внутрішніх справ перебувало понад 1200 осіб, які вважали себе прихильниками ультраправої ідеології: 60 – в АР Крим, 150 – у Запорізькій області, 105 – в Одеській, 6 – у Харківській, 126 – у Чернігівській, 793 – у місті Києві. Крім того, у столиці налічується щонайменше 263 фанати-хулігани спортклубів «Динамо-131», «ЦСКА-94», «Арсенал-38» [17]. На характер поширення сучасних тенденцій правого радикалізму значний вплив має розвиток інформаційних технологій, передусім Інтернету. Веб-сайти, форуми та чати активно використовуються для ідейної пропаганди та вербування нових членів. Праворадикальні рухи та їх осередки є передусім міським феноменом. Так, осередки наци-скінів формуються у великих містах усіх регіонів України: в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Харкові, Львові, Миколаєві, Одесі, Сімферополі.

Українські праворадикальні та екстремістські рухи, відзначає В. Головка, не мають самостійного характеру та підтримки всередині суспільства [18]. Імпульси їх організації та просування в українському суспільстві надходять з-за кордону, передусім з Росії, де ультраправі рухи екстремістського характеру мають значне поширення і демонструють тенденцію активного зростання [19].

Слід відзначити, що дані офіційної статистики щодо кількості прихильників ультраправої ідеології як в Україні, так і в Росії об'єктивно не можуть претендувати на достовірність через субкультурність тенденції, відсутність організації структури та визначеності членства.

Будучи малопоширеним явищем, подібні рухи можуть однак стати каталізатором стратегічних пріоритетів, №3 (20), 2011 р.

дикалізації соціального протесту населення України. Активісти ультраправих рухів дедалі більше використовують зниження суспільної довіри до влади, зокрема правоохоронних органів, актуалізуючи риторичку «влади олігархів», «політичних репресій», «міліцейського свавілля» тощо. Рушійною силою цього процесу стають політична маргіналізація та зниження соціально-економічної захищеності громадян, що фіксуються в Україні протягом останніх років. Існує ймовірність, що він супроводжуватиметься дедалі більшою підтримкою населення – «толерантністю до нетолерантних». За даними соціологічного дослідження «Ставлення населення України до порушення прав людини в Україні, ставлення до мігрантів та до проявів екстремізму», більшість респондентів (73 %) демонструє відсутність екстремістських орієнтацій (схвалення насильницьких дій проти представників інших етнічних груп), однак 19 % проявляють деякі елементи екстремістських орієнтацій, а 8 % мають екстремістську орієнтацію, причому 1 % – дуже високий її рівень. Водночас у дослідженні наголошується, що 1 % дорослого населення України – це близько 400 тисяч осіб, які можуть підтримувати організовані групи [20].

В Україні ультраправі рухи, з огляду на масштаби їхньої поширеності порівняно з європейськими країнами, США, Росією, поки що не становлять значної загрози внутрішньополітичній безпеці. Однак фрагментар-

ний характер державної політики протидії проявам расизму, етнічної та інших форм нетерпимості створює сприятливі умови для їх розвитку в молодіжному середовищі. Правий радикалізм, інтегруючись у нові види молодіжних субкультур, розширює свій вплив на нові цільові аудиторії, зокрема на тих, для кого питання расистської та нацистської ідеології є вторинним.

Вироблення ефективної політики та адекватних механізмів протидії поширенню правого радикалізму в молодіжному середовищі має ґрунтуватись на постійному, всебічному моніторингу та аналізі тенденцій розвитку сучасних ультраправих рухів. Важливу роль у подоланні проблеми расизму та ксенофобії відіграє співпраця з недержавними вітчизняними та міжнародними правозахисними організаціями, інститутами громадянського суспільства з метою культивування неприйняття правого екстремізму в Україні. Водночас не слід забувати, що для протидії правому радикалізму пріоритетне значення має профілактика його поширення, на чому наголошують міжнародні експерти. Відтак держава повинна здійснювати активну соціальну, молодіжну та культурну політику, спрямовану на сприяння міжкультурному діалогу. Комплексний характер протидії проявам нетерпимості й екстремізму міг би бути органічною частиною загальнодержавної програми «Сприяння міжкультурному діалогу та толерантності в українському суспільстві».

Список використаних джерел

1. Мельник, В. А. Современный словарь по политологии / В. А. Мельник. – Минск. : Книжный дом, 2004. – 640 с.
2. Политология. Краткий словарь / под ред. д. ф. н. В. Н. Коновалова. – Ростов-на-Дону : Феликс, 2001. – 448 с.
3. Яшке, Х.-Г. Запрет не решит проблемы правого экстремизма / Ханс-Герд Яшке [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,4142561,00.html>
4. Кобзін, Д. О. Нетолерантна діяльність та організації в Україні : Результати соціол. дослідж. / Д. О. Кобзін, А. М. Черноусов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.khpg.org/index.php?id=1233952914>
5. Українські нові праві [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/>
6. Право Нації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sna.in.ua/archives/308>
7. Яворницька, О. Теорія субкультур у соціологічній перспективі / О. Яворницька // Журнал «І». – 2002. – № 24. – С. 100–108.
8. Звіт «Права людини в Україні 2009-2010» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://khpg.org/index.php?id=1298355452>
9. Стан та структура злочинності в Україні (2009-2010 рр.) : [Статистика МВС] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/374130;jsessionid=7CDAVACC9D0DF78B858275B36F8F0DE>
10. Лихачев, В. Преступления на почве ненависти в Украине – 2009 : подводим итоги / Вячеслав Лихачев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.xenodocuments.org.ua/article/1799>
11. Тарасов, А. Субкультура футбольных фанатов в России и правый радикализм / А. Тарасов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://liberty.ru/layout/set/print/groups/Intellektualy/Subkultura-futbol-nyh-fanатов-v-Rossii-i-pravyj-radikalizm>

12. *Straight edge* як він є // Новий Порядок. – 2009. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sxe.km.ua/?q=node/28>
13. *Невільні* націоналісти : аналіз нової нацистської субкультури в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magochkina.wordpress.com/2010/07/24/avtonom-nazi/>
14. *Автономні* націоналісти, автономі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/>
15. *Дезорганізований* націоналізм [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://totentanz-ua.livejournal.com/115393.html?thread=695233>
16. *Методичний* посібник з автономної боротьби [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gasty.kiev.ua/viewtopic.php?t=12148>
17. *Мартиненко, О. А.* Протидія кримінальним проявам расизму силами МВС України : мовою фактів / О. Мартиненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1270638023>
18. *Головко, В.* Екстремізм та радикалізм в Україні : особливості формування, основні напрямки, форми протидії з боку держави / В. Головко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжвід. зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 19 (2). – С. 248–276.
19. *В Росії* насчитується більше 150 радикальних групувань неонацистської направленості [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lenta.ru/news/2010/10/28/radical/>
20. *Ставлення* населення України до порушення прав людини в Україні, ставлення до мігрантів та до проявів екстремізму : соціол. дослідж., 26.11–6.12.2010 року / Ін-т прав людини та попередження екстремізму й ксенофобії, Київ. міжнар. ін-т соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ihrpex.org/upl/doc/report_rights_2010_extra_short_5.pdf

УДК 330.55 (477)

ВІДТВОРЮВАЛЬНА ДИНАМІКА ВВП І СТІЙКІСТЬ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ В УКРАЇНІ

Покришка Дмитро Степанович;
Павлюк Алла Петрівна,
кандидат економічних наук

Досліджено відтворювальну динаміку економічного зростання України, визначено основні рушії економічного зростання в докризовий період і в умовах розгортання кризових тенденцій 2008-2009 рр. Визначено вплив макроструктурних чинників на посткризове відновлення економічного зростання в Україні. Показано основні суперечності, що формують перешкоди для забезпечення стійкості економічного зростання в Україні.

Ключові слова: економічне зростання, відтворення, валове нагромадження, споживчі витрати, інвестиції, експорт.

Завдання модернізації економіки та зростання національної конкурентоспроможності належать до головних пріоритетів соціально-економічного реформування України [1, с. 122]. Метою структурної модернізації має бути побудова вискоєфективної конкурентоспроможної динамічної соціально орієнтованої економічної системи, в якій розвиток забезпечується насамперед за рахунок розширення застосування інноваційних технологій, раціонального використання людського потенціалу, збільшення й підвищення якісного рівня експортного потенціалу та інтеграції у світові господарські зв'язки, розширення емності й збалансованості внутрішнього ринку.

Зростання української економіки у передкризовий період, що визначалося сукупною дією сприятливих чинників як внутрішнього, так і зовнішнього походження, відбувалося на відновлювальній основі, базувалося на використанні існуючих виробничих потужностей, не супроводжувалося критично

необхідними прогресивними структурними змінами та технологічною модернізацією. Відтак в Україні сформувалась неефективна структура економіки з високою ресурсо- та енергоємністю виробництва, надмірним екстенсивним розвитком добувної промисловості, відсталістю агропромислового сектору, низьким рівнем інноваційного виробництва, відставанням розвитку інфраструктури, відірваністю фінансового сектору від реальної економіки, неефективним функціонуванням секторів, що забезпечують соціальний розвиток.

Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. показала структурну відсталість української економіки, її неготовність до різких коливань попиту та загострення конкуренції на сировинних ринках [2]. У більшості країн світу криза суттєво вплинула на динаміку економічного зростання. При цьому інтенсивність реакції економік на негативні чинники кризи значною мірою визначалася

моделлю включення в глобальну економіку, структурними характеристиками їхнього розвитку. Останні визначали спроможність країни мінімізувати негативні кризові прояви чи, навпаки, спричиняли посилення їх впливу. Відтак постає необхідність дослідження тенденцій і суперечностей макроекономічної динаміки української економіки з метою ідентифікації структурних дисбалансів її зростання, визначення загроз і перешкод стійкому зростанню, а також вироблення заходів економічної політики щодо підвищення її гнучкості та адаптаційної спроможності.

Питання структурної трансформації національних економік, формування структурних дисбалансів економічного зростання висвітлюється у великій кількості наукових досліджень, оскільки ці тенденції визначають підґрунтя, на якому формуються можливості зміцнення конкурентоспроможності економіки, визначаються потенціал стійкості економічного зростання, межі вразливості економіки до шоків впливів і негативних збурень. Зокрема, макроструктурній динаміці економіки присвячені праці С. А. Єрохіна [3], І. В. Крючкової [4]; ідентифікації структурних передумов конкурентоспроможності економіки – дослідження Світового економічного форуму [5], Світового банку [6], Я. А. Жаліла [7], Б. Є. Кваснюка [8], І. В. Крючкової [9]. До проблем структурної динаміки економіки України, формування засад її структурно-технологічної модернізації неодноразово звертались і автори цієї статті [10–12].

Динамічне економічне зростання повинно супроводжуватися «позитивним нагромадженням капіталу і такою структурою економіки й експорту, які відповідають світовим тенденціям змін в економіці й експорті» [13]. Відсутність значних інноваційних і технологічних перетворень призводить до того, що в системі може спостерігатися збільшення кількісних показників економічної динаміки, викликане залученням додаткових ресурсів або змінами в зовнішньому середовищі, проте тенденції зростання, як правило, є нестійкими й істотно не впливають на підвищення ефективності функціонування системи в цілому [14].

Таким чином, ключовим стає питання не темпів економічного зростання, а здатності національної економіки до динамічного розвитку. Поняття економічного зростання й економічного розвитку тісно пов'язані, але не тотожні. Межі економічного зростання визначаються ефективністю виробничих технологій, системи виробничих відносин, наявних ресурсів тощо. Економічний розви-

ток включає, крім економічного зростання, також процес функціональних і структурних змін і перетворень у господарській системі суспільства, що виявляються в еволюції господарського механізму, прогресивному розвитку продуктивних сил і зміні технологічних укладів, якісній та кількісній зміні їх складових, супроводжується трансформацією елементів організаційно-економічних і соціально-економічних відносин, умов і механізму функціонування економічної системи, «удосконаленням базових елементів формують структур» [15, с. 73]. Економічний розвиток передбачає «процес структурних перетворень» в економіці, що веде до загальної вищої траєкторії зростання, тоді як зростання «стосується повторення тієї ж структури» [16, с. 1183]. В широкому розумінні економічний розвиток відображає вихід за обмеження, сформовані поточною моделлю економічного зростання країни.

До структурних диспропорцій української економіки, що мають системний характер і визначальний вплив на формування подальших тенденцій її розвитку, насамперед належить глибока деформація структури суспільного капіталу та умов його кругообігу, тобто відтворення. Передумови стійкого економічного розвитку країни визначаються насамперед пропорціями між споживчими витратами та інвестуванням економіки, пропорціями розподілу наявних доходів між інституційними секторами економіки, обсягами та способом використання зовнішніх інвестицій.

Економічне зростання в Україні в докризовий період 2000–2008 рр. не супроводжувалося суттєвими якісними змінами. Економіка залишалася слабо диверсифікованою і, відтак, вразливою до коливань кон'юнктури світових ринків, характеризувалась низьким рівнем інновацій та ефективності використання ресурсів, а також високою волатильністю траєкторії макроекономічної динаміки. Відтак не вдалося сформувати ефективний внутрішній механізм розвитку, який би сформував стійкий адаптаційний потенціал національної економіки, забезпечив її спроможність до автономної трансформації в умовах значної глобальної невизначеності.

Експортоорієнтованій моделі зростання 2000–2004 рр. були притаманні залежність від зовнішнього попиту, підпорядкування логіки структурного розвитку зовнішній конкурентоспроможності національної економіки. За період 2001–2004 рр. обсяг реального ВВП зріс на 41,1 %. Роль ключової рушійної сили відігравав зовнішній попит – темпи зростання експорту перевищували темпи

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

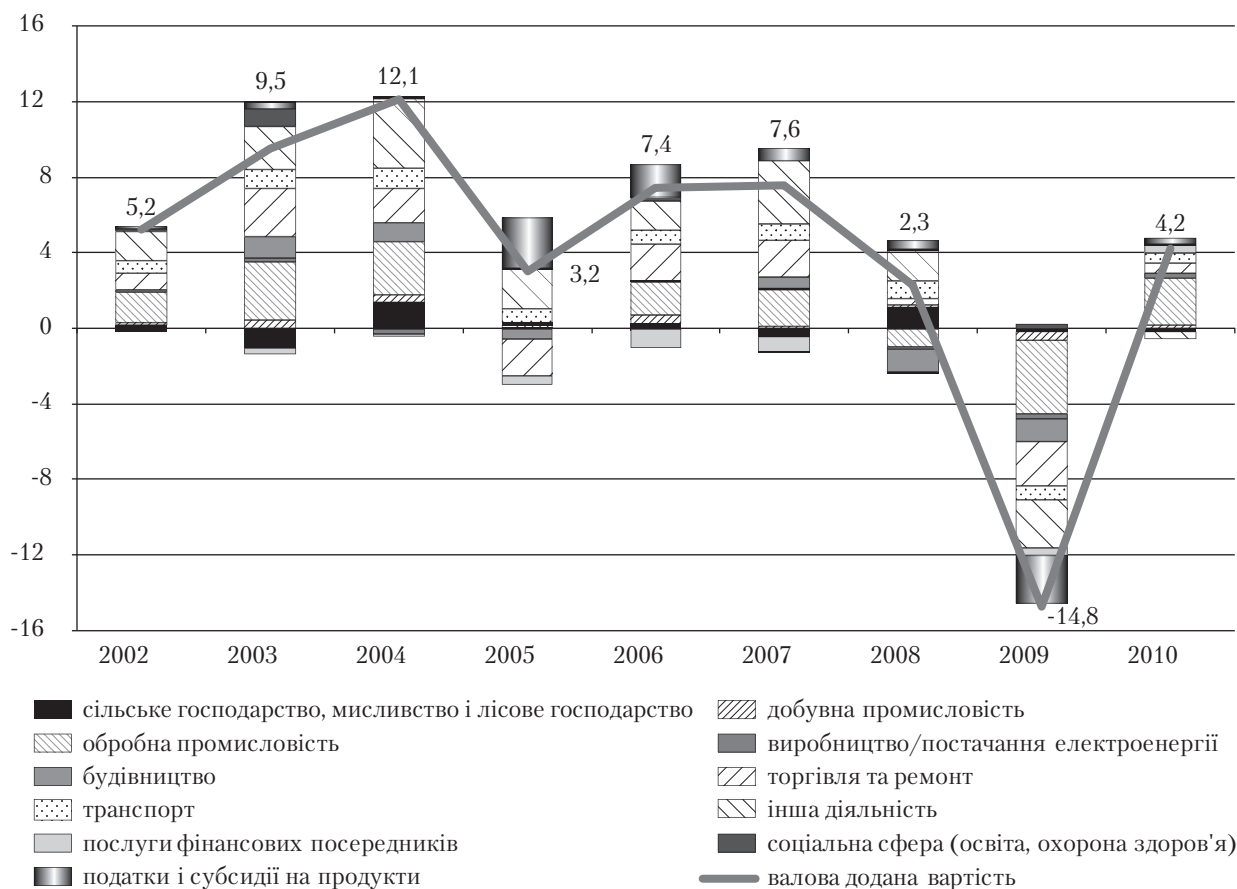

Рис. 1. Внески видів економічної діяльності у приріст ВВП у 2002–2010 рр., %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

зростання ВВП майже в 1,6 разу. Досягнення експорторієнтованого зростання дозволили інтегрувати Україну в світовий ринок, підвищити привабливість економіки для міжнародного капіталу.

З другої половини 2000-х експортно-сировинна модель економіки почала еволюціонувати в бік моделі, що базується на підвищенні ролі внутрішнього попиту, активізації інвестиційної діяльності, орієнтації виробників на виготовлення товарів кінцевого споживання [17]. Загалом за період 2005–2008 рр. реальний ВВП України порівняно з 2004 р. збільшився на 21,8 %, забезпечивши середньорічні темпи зростання на рівні 5,4 %.

Водночас динаміка економічного зростання протягом докризового періоду мала нестійкий характер. У секторальному вимірі спостерігалися значні коливання темпів зростання майже в усіх видах діяльності, що свідчить про нестабільність впливу його основних чинників. Зростання української економіки визначалося насамперед можливостями адаптації до зміни зовнішніх та внутрішніх інституційних та економічних умов, а не формуванням внутрішніх засад

стійкого розвитку. Різке зниження темпів економічного зростання у 2005 р. було зумовлене погіршенням світової кон'юнктури та втратою українськими експортерами частини зовнішніх ринків, лібералізацією доступу на внутрішній ринок готової продукції (товарів легкої промисловості, побутової техніки, світлих нафтопродуктів), ревальвацією гривні та наслідками «інституційного шоку», пов'язаного з радикальними змінами в економічному середовищі. У подальшому (до IV кв. 2008 р.) відбувалось відновлення динамічних темпів зростання з перетворенням промисловості на основний його рушій та підтриманням на високому рівні внеску сфери торгівлі у приріст валової доданої вартості (рис. 1).

Активізація внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту була забезпечена банківськими кредитами та видатками з бюджету – витрати населення зросли у 3,2 разу, видатки бюджету – втричі, інвестиції – в 1,8 разу. Як випливає з рис. 2, внутрішній споживчий попит з 2005 р. перебрав на себе функції головного рушія зростання ВВП та протягом чотирьох років забезпечував ліву частку приросту валової доданої вартості. Частка споживчих

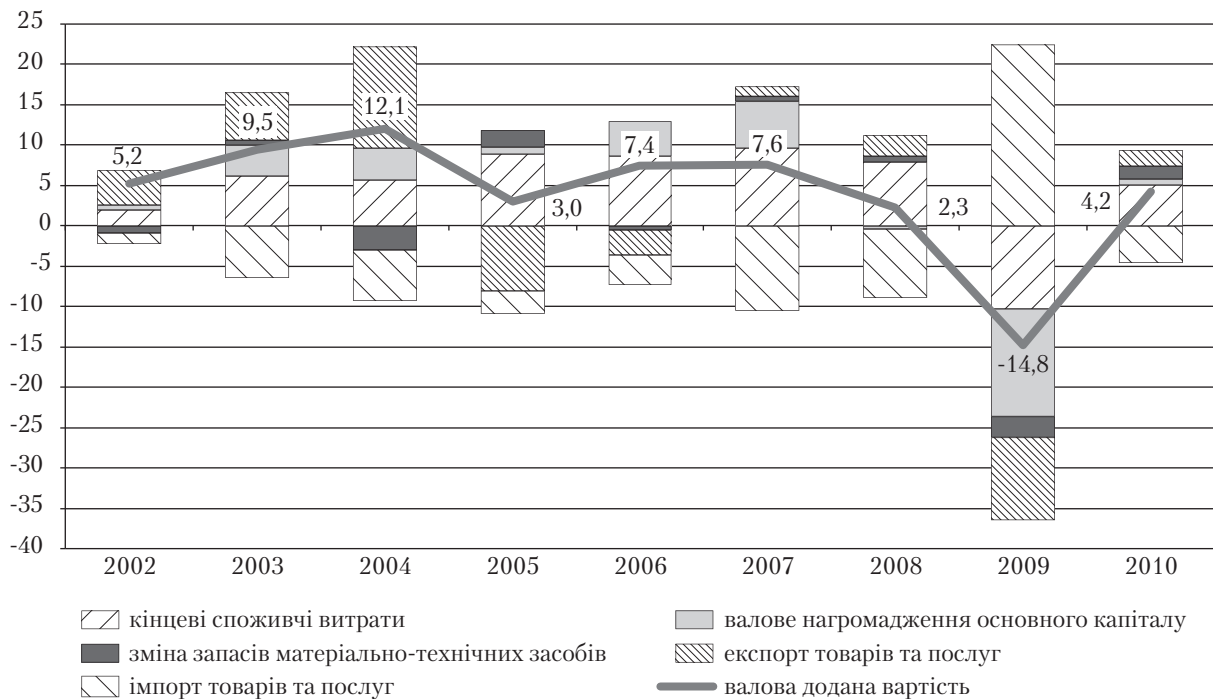

Рис. 2. Внески споживання, нагромадження, експорту та імпорту в приріст ВВП у 2002–2010 рр., %
Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

витрат у ВВП протягом 2005–2008 рр. стабільно зростала – з 71,2 % у 2004 р. до 80,0 % у 2008 р. – за рахунок зростання частки витрат домогосподарств, яка збільшилася відповідно з 52,3 % до 61,4 %. Сукупний приріст кінцевих споживчих витрат за період 2004–2008 рр. майже втричі перевищив загальний приріст ВВП (59,4 % проти 21,8 %).

Період 2005–2007 рр. позначився й помітним зростанням ролі інвестиційного попиту як чинника економічного зростання. За даними Державної служби статистики, інвестиції в основний капітал збільшились у 2006 р. порівняно з попереднім роком на 19,0 %, у 2007 р. – на 29,8 %. Внесок валового нагромадження у приріст ВВП зріс із 3,0 в. п. у 2005 р. до 6,4 в. п. у 2007 р.

Водночас експорт із 2005 р. втратив роль безпосереднього провідного чинника економічного зростання. Попри значну динаміку вартісних показників, основна частка його приросту забезпечувалася ціновим чинником, пов'язаним із висхідними тенденціями на світових ринках. Натомість внесок експорту у зростання ВВП у реальному вимірі був від'ємним у 2005–2006 рр. та незначно відновився лише у 2007–2008 рр. Протягом усього періоду позитивний внесок експортної активності у зростання ВВП у кілька разів перевищувався депресивним впливом розширення імпорту, який підживлювався зростанням споживчих та інвестиційних по-

треб національної економіки. Між тим, опосередковано експорт товарів, обсяги якого протягом 2005–2008 рр. були еквівалентними майже половині ВВП, продовжував відігравати роль активного стимулятора економічної динаміки шляхом: забезпечення попиту на вітчизняні сировину, матеріали, комплектуючі для експортних підприємств; формування доходів зайнятих на експортних і суміжних підприємствах, які своєю чергою формували споживчий та інвестиційний попит; забезпечення валютного доходу від експорту; підтримання значних за обсягом господарських оборотів, які позитивно впливали на розвиток банківської системи [17, с. 228].

Серед структурних характеристик відтворення суспільного капіталу найважливіше значення має оптимізація генеральної відтворювальної макроекономічної пропорції – співвідношення між накопиченням і споживанням у складі національного доходу. Саме оптимальний приріст накопичення капіталу, що забезпечує стійкий стан із найвищим рівнем споживання, визначає темпи економічного і соціального прогресу суспільства. Збільшення норми нагромадження капіталу, як правило, підвищує технічний рівень капітальних ресурсів, що покращує такі якісні характеристики відтворювального процесу, як капіталоозброєність і продуктивність праці, з одного боку, і капіталоємність і матеріалоємність продукту – з іншого.

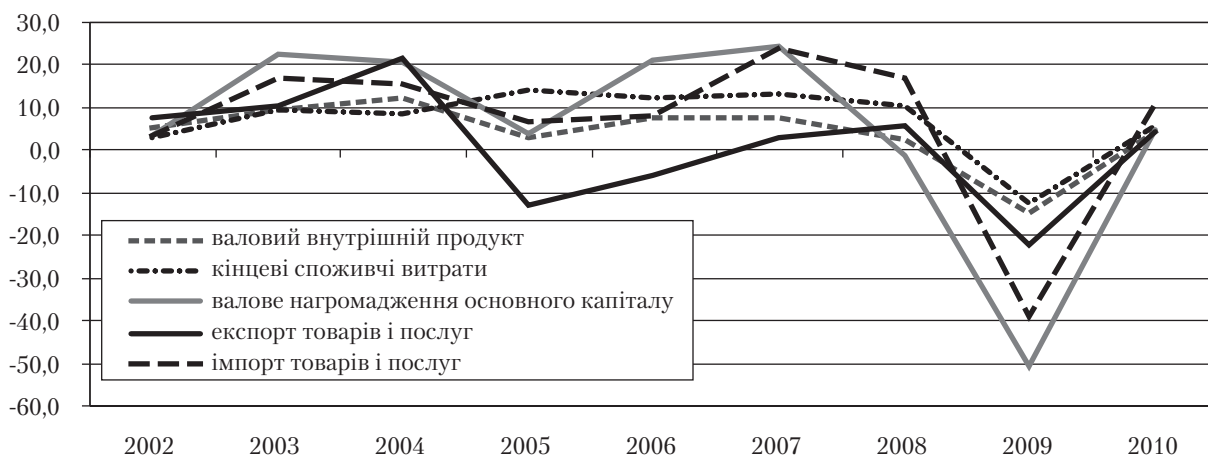

Рис. 3. Динаміка ВВП та його складових за категоріями кінцевого використання у 2002–2010 рр., % до попереднього року

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Динаміка обсягів валового нагромадження основного капіталу у 2002–2008 рр. була позитивною, проте нестійкою (рис. 3). Доволі стрімко зростала норма нагромадження основного капіталу: з 19,2 % до 26,4 %. Такі пропорції відповідають тенденціям розвинених європейських країн, але в країнах, які обрали стратегію прискореної технологічної модернізації, цей показник є значно вищим. У країнах, які здійснювали модернізацію, структурну перебудову своєї економіки, щоб зробити її конкурентоспроможною, протягом тривалих періодів спостерігався високий рівень нагромадження основного капіталу: в післявоєнній Європі до 1970-х норма нагромадження становила не менше 25 %; в Японії – 30 %; в період індустріалізації СРСР – 33–35 %; в Китаї зараз – 38 %, завдяки цьому забезпечуються високі середньорічні темпи зростання (близько 9 %) [18, с. 6].

Висхідний ефект дії зазначеної комбінації чинників економічного зростання виявився відносно нетривалим. Відсутність дієвих інструментів та низька ефективність заходів економічної політики щодо стимулювання інвестиційного й технологічного розвитку вітчизняних суб'єктів господарювання зумовили вичерпання стимулюючого потенціалу нарощування попиту, насамперед – через наростання неспроможності національної економіки до його повноцінного задоволення.

Водночас за умов високого рівня вилучення коштів на потреби споживання та відсутності дієвих механізмів перерозподілу національних фінансових ресурсів на інвестиційні потреби валове нагромадження значною мірою відбувалося за рахунок нарощування зовнішнього позичкового фінансування. Економічне зростання, що не супроводжува-

лося системними реформами, призвело до глибокої деформації структури суспільного капіталу й умов його кругообігу. Залучення іноземних фінансових ресурсів використовувалося переважно не на розвиток вітчизняного виробництва, а на зростання споживання імпортованих товарів, що посилювало структурні диспропорції.

Розгортання світової фінансово-економічної кризи, яка наприкінці 2008 р. охопила й Україну, зумовило різке падіння економічної динаміки – реальні темпи зростання ВВП за результатами року знизилися до 2,1 %, порівняно з 2007 р. динаміка зростання зменшилася майже у 3,5 рази. Загалом за період кризи українська економіка втратила майже чверть свого ВВП, що є одним із найгірших показників у світі й найгіршим серед країн СНД. Криза засвідчила збереження вагомості експортного чинника, коли різке падіння попиту на основні види експортної продукції України спричинило обвал не лише промислового виробництва, а й економічної динаміки в цілому. Причиною цього став і внутрішній фактор – зменшення фінансових ресурсів в економіці. Криза у 2008–2009 рр. не лише негативно вплинула на динаміку виробництва, а й погіршила фінансовий стан підприємств, а отже – їх кредитоспроможність.

Таким чином, світова фінансова криза викликала в Україні різке загострення структурних диспропорцій національної економіки, вивела на поверхню недієздатність моделі економічного зростання, яка встановилась у попередні роки [19, с. 6]. Така модель ґрунтувалась на забезпеченні конкурентоспроможності вітчизняної економіки переважно за рахунок традиційних чинників, при цьому

невирішеними залишалися системні суперечності економічної динаміки.

У 2009 р. в економіці України відбулося значне поглиблення падіння основних економічних показників, які характеризують розвиток реального сектору економіки. Незважаючи на антикризові заходи української влади, вітчизняна промисловість втратила майже третину обсягів виробництва.

Вагомим чинником економічного спаду стала динаміка кінцевого споживання (-12%), скорочення якого забезпечило 10,3 в. п. спаду ВВП у 2009 р. Значно потужніший негативний вплив завдав спад інвестиційних процесів, динаміка яких стала основним джерелом депресивних тенденцій в українській економіці.

Погіршення очікувань суб'єктів господарювання щодо найближчих перспектив економічного зростання, а також суттєве погіршення умов доступу до зовнішнього фінансування та зростання його вартості зумовили суттєві обмеження активізації інвестиційних процесів та сформували чітко виражені стагнаційні тенденції в інвестиційній сфері. За підсумками 2009 р. інвестиції в основний капітал українських суб'єктів господарювання знизилися порівняно з аналогічним періодом попереднього року на 41,5%. Як наслідок, у період кризи відбулося різке скорочення валового нагромадження основного капіталу, обсяг якого у порівнянних цінах за рік скоротився на 50,5%, забезпечивши 13,4 в. п. падіння ВВП у 2009 р. Непевність перспектив відновлення світового та внутрішнього попиту, погіршення власного фінансового становища та різке скорочення динаміки банківського кредитування змусили скоротити виробничі плани підприємств та відкласти інвестиційні проекти.

Характерною ознакою кризового періоду стало скорочення запасів матеріальних оборотних цінностей. Так, якщо за період з III кв. 2007 р. до III кв. 2008 р. було накопичено запасів в обсязі 36,6 млрд грн, то за IV кв. 2008 р. – II кв. 2009 р. запаси матеріальних оборотних цінностей зменшилися майже на 37,2 млрд грн, у тому числі 9,6 млрд грн у I кв. та 10,8 млрд грн у II кв. 2009 р. «Вимивання» запасів абсорбувало частину внутрішнього та зовнішнього попиту, що зумовило додатковий гальмівний вплив на створення нової доданої вартості.

Позитивною тенденцією 2009 р. стало зменшення депресивного впливу на економічне зростання з боку зовнішньоекономічного сектору економіки внаслідок випереджаючого скорочення імпорту порівняно з експортом

товарів і послуг, що відбиває активізацію процесів імпортозаміщення. За даними національних рахунків, імпорт скоротився на 38,9%, тоді як експорт – лише на 22,0%. Як наслідок, відношення імпорту до ВВП зменшилося до 48,0% із 54,9% у 2008 р. Саме імпортозаміщення певною мірою нівелювало негативний ефект для економічної динаміки, сформований падінням показників внутрішнього та зовнішнього попиту.

Як зазначають фахівці ОЕСР, «криза не повинна зашкодити становленню рушіїв довгострокового зростання, вона натомість має бути використана як трамплін для прискорення структурних змін... Неспроможність здійснити це може привести лише до тимчасового відновлення, оскільки макроекономічні й структурні підвалини поточного спаду залишаться незачеплені» [20, с. 5]. Останнє значною мірою ілюструється подальшим зростанням економіки України.

Сповільнення кризових процесів у світовій економіці та перехід багатьох торговельних партнерів України до поступової макроекономічної стабілізації та відновлення процесів економічного пожвавлення створили середовище, яке знизило глобальні ризики для економічної активності й уможливило започаткування економічного зростання в економіці України в 2010 р., що відобразилось у 4,2% річного приросту ВВП.

Відновлення економічного зростання розпочалося у 2010 р. та триває у 2011 р. насамперед завдяки зростанню зовнішнього попиту на продукцію експортоорієнтованих галузей, а також відновленню споживчого попиту внаслідок зростання доходів населення у 2010 р. на 23,1%. Перші ознаки «одужання» світової економіки, зростання цін на металопродукцію і сировинні ресурси сприяли збільшенню вартісних обсягів товарного експорту України, який став головним рушієм високої позитивної динаміки в промисловості. Остання своєю чергою стала головним джерелом відновлення економічного зростання, забезпечивши в 2010 р. 3,3 в. п. (понад три чверті) приросту валової доданої вартості. Зростання обсягів промислового виробництва становило 11,0% після падіння за аналогічний період 2009 р. на 21,9%. Проте через стагнацію інвестиційних процесів посткризове відновлення зростання не супроводжувалося якісними змінами у виробництві ВДВ. Відтак підґрунтям цього відновлення не стали модернізація національної економіки та набуття нею сучасного рівня конкурентоспроможності [1, с. 57].

У 2010 р. намітилась тенденція до відновлення процесів нагромадження, проте

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

темпи такого відновлення є дуже низькими і суттєво відстають від динаміки ВВП. Норма нагромадження основного капіталу в 2010 р. становила 19 % ВВП, що відповідає стану початку періоду економічного зростання минулого десятиліття. За результатами I кв. 2011 р. ця норма становила лише 15 % ВВП. При цьому найбільший позитивний внесок у зростання валового нагромадження забезпечило збільшення запасів матеріальних оборотних коштів. Така ситуація пов'язана, по-перше, з необхідністю відновлення вичерпаних у попередній період складських запасів сировини і продукції, зокрема для здійснення планомірного виконання потенційних експортних контрактів, вчасного задоволення хоча й повільного зростання споживчого попиту, а по-друге, слабкістю поточного попиту на вироблену продукцію.

Такі тенденції нагромадження капіталу є вочевидь недостатніми для здійснення структурних перетворень. Водночас слід зазначити, що розширене відтворення української економіки на даному етапі її розвитку залежить не лише від збільшення норми нагромадження, але насамперед від зростання ефективності процесу нагромадження. Прискорений приріст основного капіталу не може відбуватися без якісних перетворень у системі виробництва. Значна роль у цьому процесі належить вибору відповідної галузевої і технологічної структури інвестицій в основний капітал, яка має враховувати і поточні, і довгострокові завдання розвитку.

Досвід розвинених країн підтверджує класичний економічний постулат, що сталі відтворювальні процеси в будь-якій національній економіці стають можливими, коли забезпечується належний випереджаючий рівень інвестування основного капіталу. Тобто інвестиції є джерелом ефективного розширеного оновлення основних фондів і переходу виробництва на рейки високотехнологічного розвитку [21, с. 42].

Водночас на посткризовому етапі економічне зростання відтворюється головним чином шляхом залучення наявних факторів

виробництва та використання діючих технологій. Така модель зростання, високий рівень інтеграції економіки у сировинні ринки (металургія, транспортні послуги) на основі насамперед цінової конкуренції, а не конкурентної боротьби технологій та нововведень за збереження значних ризиків стійкості зовнішнього попиту та відсутності заходів щодо формування внутрішнього ринку формують значні ризики стабільного економічного розвитку країни.

Головне завдання державної політики сьогодні – забезпечити поєднання завдань відтворення економічного зростання і здійснення бажаних структурних зрушень. Водночас держава повинна вжити невідкладних заходів щодо регулювання розподілу прибутків підприємств у напрямі як збільшення інвестування їхніх власних коштів, так і перерозподілу інвестиційних ресурсів до сфер пріоритетного розвитку через економічні механізми. Надмірна концентрація наявних доходів у фінансовому секторі порушує рівновагу між доходами підприємств і фінансових корпорацій, що знекровлює реальний сектор економіки, обмежуючи можливості функціонування та розширеного відтворення у сфері виробництва.

Отже, характер економічного відновлення не дає підстав для висновку про перехід національної економіки до стійкої та тривалої стадії макроекономічної стабілізації, оскільки все ще зберігаються системні дисбаланси економічного розвитку, спроможні в майбутньому стати джерелом макроекономічної нестабільності. Водночас системне вирішення нагальних питань макроекономічної стабільності не може здійснюватися без радикальних структурних зрушень в економіці, які мають полягати в підвищенні продуктивності праці, зниженні рівнів енерго- та матеріалоемності, оволодінні сучасними інноваційними чинниками конкурентоспроможності. Завдання невідкладної системної модернізації економіки сьогодні є критично важливим для подальшого суспільного розвитку та забезпечення економічної безпеки держави.

Список використаних джерел

1. *Модернізація України – наш стратегічний вибір* : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 432 с.
2. *Державна програма економічного і соціального розвитку України на 2010 рік* (Антикризова програма) : затверджена Законом України від 20.05.2010 р. № 2278-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2010. – № 33. – Ст. 470.
3. *Єрохін, С. А.* Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) / С. А. Єрохін. – К. : Світ знань, 2002.

4. *Структурна* гармонізація економіки України як чинник економічного зростання / за ред. І. В. Крючкової. – К. : Експрес, 2007.
5. *The Ukraine Competitiveness Report 2008 : Towards Sustained Growth and Prosperity.* – Geneva : World Economic Forum, 2008.
6. *Корреа, П.* Стратегія розвитку приватного сектору в Україні : розбудова мікроекономічних підвалів для зростання, обумовленого розвитком приватного сектору / П. Корреа. – К. : Світовий Банк, 2007; *Стратегічний* вибір щодо прискорення та підтримки зростання : Меморандум про економічний розвиток / Світовий банк [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://siteresources.worldbank.org/UKRAINEEXTN/Resources/UA_CEM_UKR_complete.pdf
7. *Конкурентоспроможність* економіки України в умовах глобалізації / [Я. А. Жаліло, Я. Б. Базилюк, Я. В. Белінська та ін.] ; за ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2005.
8. *Конкурентоспроможність* національної економіки / за ред. д. е. н. Б. Є. Кваснюка. – К. : Фенікс, 2005.
9. *Конкурентоспроможність* економіки України : стан і перспективи підвищення / за ред. д. е. н. І. В. Крючкової. – К. : Основа, 2007.
10. *Покришка, Д. С.* Структурні чинники забезпечення конкурентоспроможності економіки України / Д. С. Покришка // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 102–110.
11. *Покришка, Д. С.* Технологічна конкурентоспроможність економіки України на світовому ринку / Д. С. Покришка // Стратегічна панорама. – 2006. – № 2. – С. 83–91.
12. *Покришка, Д. С.* Інноваційно-технологічна складова конкурентоспроможності економіки України / Д. С. Покришка // Україна в 2008 році : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2008. – С. 335–346.
13. *Competitiveness of the Polish Economy on the Eve of Integration with the European Union. Can the Government be more active?* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sgh.waw.pl/instituty/igs/jednostki/zbga/info_s/Competitiveness.doc
14. *Таран, О. Л.* Воспроизводственный процесс и экономическое развитие / О. Л. Таран // Экономика и производство. – 2006. – № 10. – С. 25–29.
15. *Філіпенко, А. С.* Економічний розвиток сучасної цивілізації : навч. посіб. / А. С. Філіпенко. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання України, 2006.
16. *Brinkman, R.* Economic growth versus economic development : Towards a conceptual clarification / R. Brinkman // Journal of Economic Issues. – 1995. – № 29. – P. 1171–1188.
17. *Жаліло, Я. А.* Вектори економічного розвитку : зростання та його чинники / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, О. О. Молдован // Україна в 2005–2009 рр. : стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : монографія / за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2009. – С. 217–233.
18. *Кучуков, Р.* Государственный сектор как локомотив модернизации / Р. Кучуков // Экономист. – 2010. – № 9. – С. 3–13.
19. *Економічна* криза в Україні : виміри, ризики, перспективи / Я. А. Жаліло, О. С. Бабанін, Я. В. Белінська та ін. ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2009.
20. *Policy Responses to the Economic Crisis : Investing in Innovation for Long-Term Growth.* – Paris : OECD, 2009.
21. *Технологічна* модернізація економіки України / за ред. д. е. н. Л. І. Федулової ; Ін-т економіки та прогнозування. – К., 2008.

ІНДИКАТОРИ ФІНАНСОВОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ТА ІННОВАЦІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ФІНАНСОВОЇ СИСТЕМИ

Белінська Яніна Василівна,
доктор економічних наук, старший науковий співробітник;
Биховченко Валентина Петрівна

Досліджено підходи до побудови системи фінансових індикаторів. Проаналізовано структуру індикаторів фінансової стійкості, розроблених МВФ і ЄЦБ, та агрегованих індикаторів фінансової стабільності, розроблених для фінансових систем різних країн. Запропоновано авторське розуміння принципів побудови індикаторів фінансової стабільності на математичних основах теорії інформації. Визначено місце індикаторів фінансової стабільності в інноваційному менеджменті фінансової системи.

Ключові слова: фінансова стабільність, індикатори фінансової стабільності, інноваційний менеджмент, ентропія, негентропія, синергетична теорія інформації.

Глибина і масштабність кризових тенденцій, що розгорнулись у 2007–2009 рр., вивели на одне з перших місць в економічній політиці завдання завчасного визначення загрози настання нової кризи та її упередження на основі моніторингу індикаторів фінансової стабільності. Хоча в економічній літературі ще з 1990-х років не спадає хвиля досліджень методології побудови системи індикаторів фінансової стабільності, на кожному кризовому етапі відбувається новий сплеск уваги до них з метою перевірки їх дієвості, відсіювання неефективних і запровадження більш інформативних для підвищення ефективності управління фінансовою системою.

Оскільки остання валютно-фінансова криза продемонструвала недосконалість чинної тоді системи індикаторів, що не дозволило адекватно оцінити масштаби і швидкість наростання кризових тенденцій, то питання переоцінки індикаторів фінансової стабільності знову набуло актуальності. Серед останніх досліджень, присвячених підходам до побудови системи індикаторів фінансової стійкості, слід відзначити розробки фахівців МВФ [1], банків Англії [2], Швеції [3] і Туреччини [4], Чехії [5] та багатьох інших центральних банків зарубіжних країн, російських фахівців Інституту економічної політики імені Є. Т. Гайдара та Центру розвитку Національного дослідницького університету – Вищої школи економіки Росії [6], а також вітчизняних науковців Центру наукових досліджень НБУ [7] та ДУ «Інститут економіки і прогнозування», де ве-

деться робота щодо створення моніторингу фінансових показників [8, 9].

У більшості досліджень фахівці погоджуються, що криза 2007-2008 рр. мала специфічний системний характер, який ускладнив вирішення завдання завчасного визначення моменту виникнення і напрямів поширення кризових тенденцій, а відтак – послабив ефективність чинних тоді методів управління фінансовими процесами. Але з приводу конкретних причин низької прогностичної сили чинних систем індикаторів фінансової стійкості думки розділилися. Якщо одні науковці вважають, що причини мають переважно психологічний чи технічний характер і пов'язані з нехтуванням економічними агентами очевидних сигналів та недосконалістю технологій ризик-менеджменту, з вадами методології обчислення індикаторів та некоректному визначенні їх порогових значень, то інші переконані у штучному характері кризи, що пояснює її нелогічність і невідповідність причин виникнення та закономірностей перебігу положенням теорії сучасних криз. Наприклад, російські фахівці зазначають з цього приводу наступне: «...Багато спроб пояснити причини й суть біжучих кризових явищ, розробити адекватні й тим більш – раціональні рекомендації для їх подолання на основі класичної економічної теорії приречені на невдачу. Економісти, які їх створили, у своїх красивих методах, методиках і математичних моделях не передбачали наявності нічим не обмеженого друкарського станка світового рівня (йдеться про емісію доларів ФРС США – *Авт.*). Це,

до речі, підтверджується відсутністю визнаних прогнозів кризи, що настала» [10]. Ця думка й надалі розвивається російськими фахівцями: «При розробці методів прогнозування термінів настання світових фінансових «криз» необхідно дуже чітко розуміти, що ці «кризи» – штучні, керовані, й відповідно орієнтуватись на той набір значущих факторів, котрі можуть використовуватися зацікавленими групами для управління ситуацією» [11].

Таким чином, при виборі індикаторів фінансової стабільності необхідно визначитися не лише з переліком відповідних показників, а й із розумінням сутності кризи як об'єктивно закономірної фази циклу розвитку фінансової системи або штучно викликаного епізоду перерозподілу власності в межах світового господарства. Залежно від розуміння причин і природи кризи, визначення сутності поняття «фінансова стабільність» і «стійкість фінансової системи» комплекс кризових факторів буде принципово іншим, а отже будуть суттєво відрізнятися показники й обчислені на їх основі індикатори фінансової стабільності та методи управління станом фінансової системи.

Крім того, оскільки індикатори фінансової стабільності дозволяють здійснювати моніторинг стану складної відкритої системи, що розвивається і змінюється¹, виникає необхідність використання методології інноватики як науки, що вивчає закономірності процесів формування і розвитку нововведень, механізмів управління змінами, адаптації до них економічних агентів, поширення інноваційної діяльності, впливу фінансових інновацій на сферу конкуренції на фінансовому ринку та на розвиток суспільства в цілому [31]. Теоретична інноватика вирішує проблеми створення і розвитку наукової методології, теоретичні проблеми синтезу інноваційно складних організаційно-технічно-фінансових систем (нових знань, ідей, нових технологій, винаходів, відкриттів). У практичному плані інноватика реалізується через інноваційний менеджмент як складову оперативного управління інноваційним розвитком системи.

Як засвідчила криза 1997-1998 рр., інноваційний процес у фінансовій сфері має циклічний характер. Адже сама інновація вже є специфічним економіко-фінансовим циклом, у якому використання результатів досліджень і практичних розробок викликає організаційні й технологічні зміни у фінансовій діяльності.

¹Аналіз різних визначень інновації приводить до висновку, що специфічний зміст інновації складають зміни, а головною функцією інноваційної діяльності є функція зміни системи.

Економічний і технологічний вплив інноваційного фінансового процесу частково втілюється в нових фінансових продуктах або фінансових технологіях. Значно більше він виявляється у збільшенні фінансового потенціалу фінансової системи як передумови виникнення нових інструментів і збільшення кількості складових фінансової системи та їх сприйнятливості до інновацій. У фінансовій системі швидкість дифузії нововведень залежить від різних факторів: 1) форм прийняття рішення; 2) способу передачі інформації; 3) властивостей системи. Доцільність інноваційного менеджменту зумовлена такими його функціями як прогнозування; формування цілей; планування; координація; організація; стимулювання і контроль, що визначає вагомий роль управлінської діяльності в ланцюзі ідея – наукові дослідження – розробки – впровадження – поширення – реалізація фінансових інновацій.

Побудову сукупності індикаторів фінансової стабільності слід визнати складовою інноваційного менеджменту фінансової системи. Призначенням інноваційного менеджменту фінансової системи є аналіз економічних, організаційно-управлінських, соціально-психологічних чинників, що впливають на її здатність формувати інноваційні форми фінансової діяльності, а також розробляти ефективні форми організації обігу інноваційних фінансових інструментів. Таким чином, об'єктом інноваційного менеджменту фінансової системи є інноваційні процеси, форми та інструменти їх перебігу, а предметом – фінансові інновації. Побудову й аналіз індикаторів фінансової стабільності слід віднести до першої стадії інноваційного менеджменту – прогнозування, що базується на дослідженні функціонування системи і спрямоване на розробку стратегії інноваційного управління, методів і прийомів інноваційного управління для розроблення і прийняття раціональних управлінських рішень. У сучасній фінансовій літературі прогнозування тісно пов'язане з макропроденційним регулюванням і побудовою системи упереджувальних показників. Як вірно зазначає С. Шумська, саме вибір змінних фінансової нестабільності в кожному конкретному випадку є найскладнішим етапом [8, с. 41]. У цьому контексті **метою статті** обрано дослідження підходів до побудови системи індикаторів фінансової стабільності та критеріїв їх відбору як основи розвитку упереджувального підходу інноваційного менеджменту фінансовою системою.

Поточна фінансова криза внесла суттєві корективи у розуміння сутності криз. Але ми

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

дотримуємося думки, що криза є об'єктивно зумовленою фазою циклічного розвитку економічної системи, і навіть її «штучні» (так звані рефлексивні²) фактори мають у своїй основі об'єктивне економічне підґрунтя. Як зазначає професор В. Юсим, навіть рефлексивне зростання цін на акції відбувається лише в разі, якщо фундаментальний аналіз не суперечить цій тенденції. Інакше кажучи, рефлексивні тенденції зростання цін та фондових індексів підтримуються лише за наявності позитивної інформації про реальний стан фірм. Іншим питанням є вчасність реагування держави й інших економічних суб'єктів на появу кризових сигналів. Саме тому побудова сучасних систем упереджувальних кризових індикаторів має забезпечувати завчасність реакції економічних суб'єктів на перші ознаки появи кризових тенденцій на всіх рівнях економіки.

Що стосується розуміння фінансової стабільності, нині усталеного загальноприйнятого визначення «фінансової стабільності» та «фінансової стійкості» не існує. На думку провідних вітчизняних науковців, стабільність – це здатність обмежувати та усувати диспропорції за допомогою механізму самокоригування. Поняття «фінансова стійкість» пов'язується з оцінкою рівня адаптованості фінансової системи до функціонування в умовах відхилення від рівня рівноваги [7, с. 37]. Іншими словами, стійкість фінансової системи визначається як такий її динамічний стан, коли вплив будь-яких шоків на фінансову систему не заважає їй виконувати ефективний перерозподіл фінансових ресурсів в економіці, забезпечувати функціонування платіжної системи, а також абсорбцію шоків. Таке визначення прив'язує фінансову стабільність до стану динамічної рівноваги, яка змінюється за різних умов. У контексті підходів інформаційної економіки ми пропонуємо визначати фінансову стабільність як енерго-інформаційну збалансованість функціонування фінансової системи [13], що дозволить використовувати методологію синергічної теорії інформації та підходи термодинаміки до відбору індикаторів фінансової стабільності.

Оскільки поняття фінансової стабільності нерозривно пов'язане зі станом фінансової системи, то оцінка фінансової стабільності – це аналіз спроможності фінансової

системи збалансовано розвиватися в умовах дії внутрішніх та зовнішніх шоків. Інструментом оцінки фінансової стабільності як специфічного стану й водночас спроможності фінансової системи та її окремих складових має бути система індикаторів фінансової стабільності. Контроль фінансових індикаторів спрямований на моніторинг чутливості фінансової системи до внутрішніх та зовнішніх шоків, що по-різному впливають на окремих суб'єктів фінансових відносин і зв'язки між ними. Відтак формування системи індикаторів має виходити з переліку вразливих секторів фінансової системи та взаємопов'язаності системних суб'єктів фінансових відносин, банкрутство яких може мати негативні наслідки для всієї системи. Тобто враховувати структурно-організаційні особливості фінансової системи. В умовах глобалізації впливовим фактором стану і спроможності фінансової системи збалансовано розвиватися є її зовнішні зв'язки у формі потоків товарів, послуг і капіталів. Це робить необхідним при оцінці фінансової стабільності враховувати показники стану платіжного балансу, зовнішнього боргу, цін та кон'юнктури на світових ринках.

Отже, за інформаційною базою індикатори поділяють на макроекономічні, індикатори агрегованих фінансових звітів і балансів фінансових установ й мікроекономічні індикатори. Для відбору індикаторів фінансової стабільності нині використовуються три методи: якісний, економетричного моделювання і непараметричних оцінок. Виходячи з мети нашого дослідження, зосередимося на якісному підході, що дає можливість обґрунтувати вибір найбільш ефективних індикаторів фінансової стабільності.

Ідея відбору індикатора як сигнального або попереджувального базується на моніторингу змін показника, поведінка якого має аномальний характер перед кризою, тоді як у стабільні періоди демонструє нормальну, стійку поведінку [8, с. 39]. У такий спосіб визначаються їх порогові значення, в межах яких зберігається фінансова стабільність. Спираючись на цю ідею, МВФ у 1999 р. разом із національними банками розпочав розробку методології побудови індикаторів фінансової прозорості (*Financial Soundness Indicators, FSIs*). Обрані в процесі дослідження 39 індикаторів були розподілені на дві групи. До першої (12 індикаторів) було віднесено показники стану банківської системи (адекватність капіталу, якість активів, доходи і прибутковість, ліквідність, підвладність валютному ризику). Інші 27 індикаторів були віднесені до другої групи, що включає показники стану небанківських

²Йдеться про феномен, розглянутий Дж. Соросом. Рефлексивність розуміється як процес, за якого ціни формуються здебільшого уявленнями учасників біржі про майбутні тенденції їх зростання або падіння. При цьому рівень дохідності цих паперів або розміри активів, які за ними стоять, практично не впливають на ціни [12, с. 19].

фінансових інститутів, домогосподарств, фінансових ринків і ринку нерухомості. Таким чином, показники розвитку фінансового та реального секторів економіки були ув'язані в одну систему, що відображає внутрішні та зовнішні взаємозв'язки фінансової системи. Нині ця система використовується більшістю центральних банків зарубіжних країн, у тому числі – НБУ.

Індикатори фінансової прозорості – це нова сфера економічної статистики, що охоплює індикатори поточного стану фінансових установ країни та їх контрагентів – корпорацій та домогосподарств. Зручність використання системи індикаторів фінансової прозорості пов'язана з тим, що вони можуть використовуватися як для експертних оцінок фінансової стабільності, так і у стрес-тестуванні, результати якого, у свою чергу, слугують додатковим прогнозним індикатором фінансової стабільності. Так, у рамках Програми оцінки фінансового сектору, яку реалізують МВФ і Світовий банк (СБ) спільно з національними центральними банками, індикатори для окремих країн розраховуються на основі стрес-тестування³. У цьому контексті велика увага приділяється створенню випереджаючих систем кризових індикаторів (як правило, макроекономічних) на основі моделі *VaR* (*value-at-risk*). Одним з індикаторів, отриманих у такий спосіб, є агрегований індекс фінансової стабільності, що будується на основі розрахунку ризику дефолту фінансової системи країни або на стохастичному розподілі ризиків дефолту між фінансовими інститутами. Він забезпечує можливість оцінити стан як фінансового сектору в цілому, так і окремих інститутів залежно від фази бізнес-циклу.

Тим часом процеси фінансової інтеграції сформуvalи нові вимоги до індикаторів фінансової стійкості. Очевидно, що за інтегрованих фінансових систем доцільніше використовувати агреговані індикатори. З цих причин у 1999 р. Європейська система центральних банків (*European System of Central Banks, ESCB*) розпочала власний проект щодо забезпечення стабільності банківського сектору в ЄС на основі розробки методології макропруденційних індикаторів (*macro-pru-*

³Стрес-тестування – це результат комплексного аналітичного тестування прогнозу, що здійснюється для визначення ключових ризиків фінансової системи шляхом отримання оцінки впливу надзвичайних, але вірогідних макро- і мікроекономічних шоків як на фінансову систему, так і на окремі сектори економіки та фінансові й товарні ринки. Тобто стрес-тестування дозволяє надати прогноз розвитку фінансової системи.

dential indicators, MPIs). Отримана система макропруденційних індикаторів відрізняється від системи показників фінансової прозорості МВФ більшою кількістю категорій індикаторів. Це дозволяє як оцінити стан фінансової системи ЄС і виявити її найбільш вразливі сектори, так і дослідити умови її розвитку. Водночас, оскільки індикатори *MPIs* є агрегованими і публікуються на консолідованій основі (як правило, для 7 країн ЄС), то контроль за фінансовою стабільністю окремих країн утруднений. З цих причин існує потенційна можливість пропустити наростання кризових тенденцій в окремій країні.

Вищенаведені системи показників фінансової стабільності, розроблені МВФ та ЄЦБ, вважаються базовими. На їх основі центральними банками окремих країн будуються національні системи індикаторів, впровадження яких активно розпочалося з кінця 1990-х років у Великій Британії (1996 р.), Швеції (1997 р.), Угорщині, Норвегії (2000 р.), Австрії, Іспанії (2001 р.), Бельгії, Данії, Франції (2002 р.), Індонезії (2003 р.), Росії (2004 р.) [7, с. 39]. Водночас у більшості країн центральними банками і/або провідними науковими установами ведеться робота з метою створення власних систем індикаторів фінансової стабільності. Наприклад, у Росії, Інститутом економічної політики імені Є. Т. Гайдара розроблена система моніторингу фінансової стабільності на основі застосування методології кількісного аналізу попереджувальних індикаторів [14]. Усі показники були умовно згруповані у п'ять груп (темпи економічного зростання, платіжний баланс, процентні ставки, грошові індикатори, індекс тиску на валютний ринок). Розраховані порогові значення індикаторів і розроблена методологія розрахунку зведеного індексу фінансової стабільності дозволяють оцінити вірогідність виникнення фінансової нестабільності в наступному кварталі.

Примітка: Індекс є середньозваженим значенням трьох показників: 1) темпу приросту курсу національної валюти за місяць, \dot{E} ; 2) темпу приросту золотовалютних резервів (із зворотним знаком), \dot{R} ; 3) рівень процентної ставки (для РФ – процентна ставка на ринку МБК, i).

Дві останні складові характеризують політику грошової влади на валютному ринку у випадку спекулятивної атаки на національну валюту. Передбачається, що за фіксованого курсу атака призводитиме до зменшення золотовалютних резервів. Разом з тим за будь-якого режиму валютного курсу центральний

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Макропруденційні індикатори, розроблені ЄЦБ

Категорія	Сфера і кількість індикаторів
I. Внутрішні фактори	
1. Прибутковість (<i>profitability</i>), якість балансу (<i>balance sheet quality</i>) адекватність капіталу (<i>capital adequacy</i>)	38 індикаторів – показники доходу і витрат, структурні показники, ефективність, рентабельність (<i>income and cost developments and composition, efficiency, profitability, income and costs as percent of total assets</i>) 18 балансових індикаторів – структура активів і зобов'язань тощо (<i>balance sheet – coverage as share per the banking sector, asset and liability composition; off-balance sheet items</i>) 18 індикаторів – адекватність капіталу, якість активів, ліквідність тощо (<i>capital adequacy, asset quality, provisions</i>)
2. Попит і пропозиція як умови конкуренції (<i>demand and supply (competitive) conditions</i>)	7 індикаторів – середні і граничні значення процентних ставок тощо (<i>interest receivable and interest payable, average margin and overall margin</i>)
3. Концентрація ризиків (<i>risk concentrations</i>)	25 індикаторів – зростання кредиту і його галузева концентрація, обсяг наданих кредитів в економіку, обсяг наданих нових кредитів, позики нефінансовим організаціям і промисловості (<i>credit growth and sectoral concentration, aggregate lending, aggregate new lending, lending to non-MFI private sectors, industry exposures</i>) 18 індикаторів, що характеризують структуру активів – дохід від активів, обсяг високоліквідних активів, валютна і термінова структура кредитного портфеля, глобальні кредитні ризикові позиції (<i>composition of other assets – aggregate fixed income securities holdings, aggregate equity holdings, aggregate balance sheet, currency and maturity structure of domestic lending, global credit exposures</i>) 14 індикаторів ризиків ліквідності (<i>liquidity risk</i>) – підвладність ризикам 15 країн ЄС від нових членів (<i>exposures of EU-15 to new EU member countries</i>), ризики з боку трансформаційних і країн, що розвиваються (<i>exposures towards emerging and developing countries</i>), ринкові ризики (<i>market risk exposures</i>)
4. Ринкові оцінки ризиків (<i>market assessment of risks</i>)	8 індикаторів – індекс банківських акцій (<i>all bank share price index</i>), ринковий спред (<i>yield spread</i>), банківські рейтинги (<i>bank rating</i>), відстань до дефолту (<i>distance to default of major EU banks</i>)
II. Зовнішні фактори	
5. Фінансова вразливість (<i>financial fragility</i>)	15 індикаторів – загальний борг (<i>total debt</i>), корпоративний борг (<i>corporate sector</i>), борг домогосподарств (<i>household total debt</i>), схильність до заощадження (<i>household saving ratio</i>), середні значення очікування дефолту для промисловості (<i>median expected default frequencies for key industries</i>)
6. Динаміка цін на фондові цінності (<i>asset price developments</i>)	5 індикаторів – фондові індекси (<i>stock indices</i>), ціни на нерухомість (<i>real estate prices</i>)
7. Циклічні та монетарні умови (<i>cyclical and monetary conditions</i>)	10 індикаторів – темпи зростання ВВП та його компонентів (<i>rate of growth of GDP and its components</i>), динаміка безробіття (<i>developments in unemployment</i>), процентні ставки (<i>interest rates</i>), валютні курси (<i>exchange rates</i>), індекс споживчих цін (<i>consumer price index</i>)
III. Фактори фінансового середовища (CONTAGION FACTORS)	
8. Міжбанківський ринок (<i>interbank markets</i>)	3 індикатори – міжбанківські зобов'язання (<i>interbank liabilities</i>), частка активів 3 або 5 банків з найбільшими міжбанківськими позиціями (<i>share of assets of 3 and 5 banks with the largest interbank exposures</i>)

Джерело: Geršl, A. Financial stability indicators: advantages and disadvantages of their use in the assessment of financial system stability / A. Geršl, J. Heřmánek // CNB. – FSR. – 2006. – № 2. – С. 69–79.

Таблиця 2

Попереджувальні індикатори фінансової нестабільності

Індикатор	Реальна процентна ставка на ринку міжбанківських кредитних ресурсів МБК	Сальдо поточного рахунку платіжного балансу	Реальний ефективний курс рубля	Спред між внутрішньою та зовнішньою процентною ставкою LIBOR	Умови торгівлі (ціни на нафту марки «Брент»)	Індекс тиску на валютний ринок (див. прим.)	Грошовий мультиплікатор	Відношення грошової маси до золотовалютних резервів	Надлишкова пропозиція грошей у реальному виразі	Темп зростання ВВП	Золотовалютні резерви
Порогове значення	4,4 %	-1,5 млрд дол.	+ 6,5 %	42 п.п.	12,1 дол. за бар.	1,7	-4,8 %	3,7	3,4 % ВВП	2,8 %	-2,2 %

Джерело: Трунин, П. Мониторинг финансовой стабильности в РФ, странах с переходной экономикой и развивающихся странах ИЕЕП / П. Трунин, Э. Иноземцев – 16.08. – 2010. – С. 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iep.ru/index.php?option=com_bibiet&Itemid=50&catid=124&lang=ru&task=showallbib

банк для захисту своєї валюти може підвищувати процентні ставки. Це враховується при включенні у формулу для розрахунку індексу третьої складової. Таким чином, індекс тиску на валютний ринок розраховується як:

$$I = \frac{w_1 \dot{E} + w_2 (-\dot{R}) + w_3 i}{3}$$

Ваги w_1 , w_2 , w_3 обираються таким чином, щоб дисперсії всіх трьох величин були однакові, тобто $D(w_1 \dot{E}) = D(w_2 \dot{R}) = D(w_3 i)$. Отже,

$$\text{приймаючи } w_1=1, \quad w_2 = \sqrt{\frac{D(\dot{E})}{D(\dot{R})}}, \quad w_3 = \sqrt{\frac{D(\dot{E})}{D(i)}}.$$

Надлишкова пропозиція грошей у реальному виразі визначається як відхилення розрахованого попиту на гроші від фактичної пропозиції грошей (вираженого як частка грошової маси у ВВП), тобто як залишки регресивного рівняння наступного виду:

$$\frac{M_t}{GDP_t} = a_0 + a_1 Y_t + a_2 \Delta p_t + a_3 t + \varepsilon_t,$$

де M_t – грошова маса М2; GDP_t – номінальний ВВП; Y_t – обсяг ВВП (в реальному виразі); Δp_t – індекс споживчих цін; t – час; залишки ε_t інтерпретуються як показник надлишкового кредитування економіки.

Починаючи з першого випуску моніторингу за II кв. 2010 р., порогові значення індикаторів були перераховані з урахуванням кризи 2008 р., при цьому набір індикаторів також змінився. Через зниження прогностичної сили з їх числа

були виключені показники експорту, втечі капіталу і внутрішнього кредиту в реальному виразі й додано показник, що характеризує динаміку грошового мультиплікатора. Водночас більшість індикаторів мають порогове значення лише в одному напрямі – підвищення або зниження. На наш погляд, рух у протилежному напрямі, наприклад, різке зниження *РЕОК* буде не менш загрозливим для фінансової стабільності, ніж його підвищення.

Національний банк України використовує систему індикаторів фінансової стійкості, розроблену МВФ, які поділено на дві категорії – основні та рекомендовані. Через недосконалість системи фінансової звітності та відповідно брак статистичних даних розрахунки ведуться лише для сектору депозитних корпорацій, що порушує системність показників та суттєво знижує її контрольно-аналітичну цінність (детальніше див. [15]).

В Інституті економіки і прогнозування було розроблено програмно-аналітичний інструментарій «Система моніторингу оцінки загроз стабільності економічного розвитку» [16, с. 26–43]. Дослідження поведінки статистичних показників протягом 2007–2009 рр. дозволило виділити інформативні показники та відокремити неінформативні. За результатами аналізу найбільш результативними виявилися такі показники: спред між внутрішньою та зовнішньою (*LIBOR*) ставками відсотку, внутрішній кредит, сальдо поточного рахунку платіжного балансу, індекс споживчих цін, золотовалютні резерви.

До переліку показників, які можуть використовуватися як упереджувальні, в Україні віднесено темп зростання ВВП і промислового виробництва, валовий зовнішній борг, притік/відтік капіталу, умови торгівлі, грошовий мультиплікатор, реальний ефективний валютний курс, індекс фондового ринку. Не спрацювали як попереджувальні такі індикатори як зовнішній борг, умови торгівлі та чистий відтік капіталу (так само як і в інших країнах), динаміка промислового виробництва, імпорт, *PEOK* гривні, відношення ставки за кредитами до ставки за депозитами, грошовий мультиплікатор, відношення грошової маси до валютних резервів [8, с. 39]. На думку дослідників, низька ефективність цих індикаторів може свідчити про недостатню коректність їх розрахунків. Так, невірно визначене порогове значення, використання недостовірної інформації, некоректний формат подання даних суттєво впливають на результативність індикатора. Використання абсолютних значень, приросту у відсотках або в індексній формі дають різні результати.

Підсумовуючи огляд підходів до побудови систем індикаторів фінансової нестабільності, відзначимо, що не менш активна робота ведеться в напрямі створення комплексного індикатора, динаміка якого адекватно віддзеркалюватиме стан фінансової системи і свідчитиме про її стабільність або нестабільність. Якщо наведені системи індикаторів за своєю структурою та принципами достатньо схожі, то комплексні індикатори відрізняються відповідно до особливостей фінансової системи тієї або іншої країни. Саме ці особливості визначають ваги, з якими певні показники входять до складу цього індикатора. Як правило, у менш розвинених країнах більшу вагу мають показники розвитку банківської системи, стану платіжного балансу та зовнішньої заборгованості, у розвинених країнах – ринкові показники, що визначають можливості та обмеження розвитку фінансових інститутів [8, с. 44-45].

В Туреччині, наприклад, використовується індикатор фінансової стійкості (*Financial Strength Index (FSI)*). Він є агрегованим показником, що оцінює фінансову стійкість банківського сектору і включає шість субіндексів (якість активів, ліквідність, валютні ризики, процентні ризики, прибутковість і адекватність капіталу [4].

Банк Швеції використовує два показники. Перший індекс – запропонований МВФ (*Global financial stability map*). Другий – специфічний шведський індекс (*The Riksbank's indices*). Це показник, що розраховується

на основі агрегованої інформації щодо стану фінансових інститутів і фінансового ринку. Для його розробки використовуються індикатори стану ринку капіталу (зміни індексів на банківські цінні папери, обсяги торгівлі на міжбанківському ринку тощо), а також звіти окремих депозитних корпорацій і фінансових установ, інформація банківського нагляду [3].

Фахівці Чеського національного банку розробили комбінований індекс банківської стабільності, що будується на основі шести показників, взятих із відповідними вагами, а саме: адекватності капіталу, якості активів (частка поганих активів), прибутковості (дохідність активів), ліквідності (частка високоліквідних активів у капіталі та відношення високоліквідних активів до депозитів), процентного ризику (загальна чиста позиція по 3-х місячних активах), валютного ризику (абсолютна величина відкритої валютної позиції). Цей індикатор, на думку його розробників, дозволяє достатньо ефективно стежити за станом банківської системи та завчасно виявляти перші ознаки кризових тенденцій (детальніше див. [5]).

Науковці Центру розвитку Національного дослідного університету – Вищої школи економіки Росії [17] у своїх дослідженнях і прогнозах використовують індекс загальної розбалансованості банківської системи, динаміка якого корелює з погіршенням показників діяльності російських банків. Для розрахунку даного індексу використовуються дані щодо внутрішньо системних оборотів банківської системи, а саме: сума залишків на рахунках міжбанківських кредитів за всіма кредитними організаціями коригується на величину трансфертів всередині окремих банківських груп і зіставляється із загальною сумою зобов'язань банківської системи. Система вважається внутрішньо збалансованою, якщо частка таких операцій не перевищує «природного технічного» рівня – 0,6. У кризовий 2008 р. значення даного індексу для російської банківської системи становило від 1,2 до 2,2.

Таким чином, у сучасних підходах до побудови системи індикаторів фінансової нестабільності простежуються декілька напрямів. Перший – деталізація системи показників на основі включення як макро-, так і мікроекономічних показників. Це дозволяє охопити контролем максимально велику кількість елементів фінансової системи. Водночас така деталізація має свої обмеження: зі збільшенням кількості показників вони починають дублювати один одного, при цьому

різко зростають витрати на обробку зростаючих обсягів інформації. Другим напрямом є пошук методології побудови комплексного

індикатора фінансової стабільності, що розробляється для кожної країни окремо, виходячи з особливостей її економічного і

Таблиця 3

Переваги і недоліки різних статистичних моделей оцінки ризиків

Основа аналізу	Балансова звітність	Міжбанківські позиції	Ринкові показники		
Предмет оцінки	Ризики окремих фінансових установ	Ризикованість міжбанківських позицій	Системний ризик, що пов'язаний із фондovими інструментами	Кореляція ризиків кредитних дефолтних свопів (CDS)	Взаємопов'язані ризики кредитних дефолтних свопів та інших деривативів
Необхідна інформація	Дані фінансової звітності фінансових установ	Статистичні дані про стан фондovих ринків, показники відкритих позицій фінансових і не фінансових установ, оцінка їх підвладності ризикам	Показники динаміки обігу, ринкового ризику, дохідності високоризикованих фінансових інструментів	Ринкові спреди п'ятирічних, річних кредитних дефолтних свопів різних фінансових установ	Показники торгівлі та прибутковості кредитних дефолтних свопів та інших деривативів різних фінансових установ
Результати	1) Індикатори фінансового стану установ 2) Кількісні зміни у капіталі та вартості активів установ	1) Оцінка ефекту «доміно» за впливу різних шоків 2) Виявлення системних фінансових установ і зв'язків між ними; 3) Оцінка потенційних втрат капіталу на макро- та мікрорівні 4) Напрями поширення ризиків	1) Кореляція настання дефолту різних фінансових установ 2) Вірогідність одночасного падіння цін на різних сегментах фондovого ринку на певному проміжку часу	1) Рівень кредитних ризиків 2) Системні втрати від реалізації кредитних ризиків, що продукуються окремими фінансовими установами протягом шокового періоду	1) Оцінка загальної нестабільності системи 2) Вірогідність мультиплікативної хвилі банкрутств
Переваги	Використання широкодоступних статистичних даних	1) Визначення найбільш вразливих фінансових установ і секторів фінансової системи; 2) Формування так званої карти ризиків	1) Врахування прямих і непрямих зв'язків між змінами цін фондovих ринків різних фінансових установ залежно від монетарного режиму; 2) Врахування ефекту поширення ризиків поміж фінансовими установами, ринками, країнами	1) Врахування взаємозалежності ризиків фінансових установ, 2) Формування так званої карти ризиків	1) Множинність результатів; 2) Врахування сукупності похідних інструментів; 3) Дослідження лінійних і нелінійних залежностей всередині фінансової системи; 4) Оцінка підвладності фінансової системи внутрішнім шокам

Основа аналізу	Балансова звітність	Міжбанківські позиції	Ринкові показники		
Обмеження	1) Застарілі індикатори; 2) Не врахування вірогідності дефолту 3) Труднощі у застосуванні агрегованих і кореляційних методів	1) Необхідність внутрішніх даних щодо підвладності установ ризикам; 2) Проблеми статистичного моделювання поведінки установ	1) Потреба даних щодо ліквідності та волатильності цін на фондові інструменти; 2) Необхідність даних щодо динаміки цін на опціони, якщо вони використовуються в моделюванні	Залежність результативності оцінок від визначення комплексу факторів, що впливають на ринкову ефективність	1) Можливість переоцінки вірогідності кризи внаслідок використання кредитних дефолтних своїв 2) Труднощі у визначенні сукупних втрат системи для оцінки ризиків дефолту; 3) Залежність поведінки цін на кредитні дефолтні свої від наявності державних гарантій

Джерело: *The Financial Crisis and Information Gaps: Progress Report Action Plans and Timetables Progress Report Action Plans and Timetables* / prepared by the IMF Staff and the FSB Secretariat. – 2010. – May. – P. 24.

фінансового розвитку, структури фінансової системи. Третім підходом є оцінка так званого системного ризику на основі статистичних даних фінансового ринку для визначення напрямів поширення ризиків та найбільш ризикованих секторів фінансової системи.

На нашу думку, зважаючи на велику кількість факторів, що характеризують причини та джерела виникнення кризових явищ, не має сенсу намагатися врахувати їх усіх. Ми погоджуємося з висловом професора Е. Баранова: «Ідеального показника для передвіщення кризи не існує, а висновки варто робити лише на основі узагальнення всіх індикаторів» [11]. Іншими словами, необхідно шукати «золоту середину»: при формуванні системи упереджувальних індикаторів необхідно прагнути до їх узагальнення, але ці узагальнені індикатори мають бути об'єктивними, щоб не втратити важливу інформацію. Тому поряд із моніторингом індикаторів фінансової прозорості та розрахунками комплексного індикатора корисно також урахувувати оцінки експертів та представників уряду.

Узагальнення переваг і недоліків різних підходів до оцінки системного ризику наведено у табл. 3.

З табл. 3 видно, що одними з основних обмежень і труднощів розрахунку індикаторів є нестача або обмеженість необхідної інформації. За підсумками зустрічі країн «Ве-

ликої двадцятки», присвяченої проблемам недостатньої інформаційної забезпеченості систем нагляду і моніторингу ризиків, що відбулася у травні 2010 р., було відзначено, що остання криза продемонструвала складність і комплексність сучасної фінансової системи, що суттєво ускладнює її оцінку. Для покращання інформаційного забезпечення систем моніторингу фінансової стабільності було розроблено план дій, що включає 20 рекомендацій за чотирма напрямками: контроль за накопиченням ризиків фінансовим сектором, аналіз фінансових взаємозв'язків у фінансовій системі, вразливість національної економіки до шоків, покращання комунікаційної спроможності офіційної статистики [18, с. 12]. Для вирішення зазначених завдань необхідними умовами було визначено розвиток співробітництва і дисципліни у сфері нагляду, координації статистичних стандартів, об'єднання зусиль усіх наднаціональних і національних фінансових інститутів щодо збору та обробки даних.

Отже, на сучасному етапі можна виділити такі основні проблеми, що виникають у процесі побудови системи індикаторів фінансової стабільності:

- проблема достовірності й повноти інформації;
- необхідність оцінки і врахування структурних особливостей фінансової системи, що

потребує визначення системних фінансових установ;

- виявлення прямих і непрямих зв'язків між елементами фінансової системи для оцінки напрямів поширення і каналів передачі фінансового ризику;

- оцінка системного ризику, що характеризує агреговані ризики всіх елементів фінансової системи, але не тотожний їх сумі;

- визначення діапазону безпечних характеристик розвитку системи.

Дослідимо можливість вирішення цих проблем, спираючись на теоретико-методологічні підходи теорії інформаційної економіки, синергійної теорії інформації та термодинаміки, за якими фінансову стабільність визначаємо як стан енерго-інформаційної збалансованості фінансової системи.

Аксиомами теорії інформації є такі:

1. Інформація є відомостями про кінцеву множину елементів як про єдине ціле.

2. Кількість інформації I_A , що відображається кінцевою множиною A , є монотонно зростаючою функцією від загальної кількості його елементів M_A і відповідно для будь-яких двох кінцевих A і B з кількістю елементів M_A і $M_B = M_A + 1$ має місце нерівність $I_A > I_B$;

3. Показником кінцевої множини A як єдиного цілого є інтегративний код його елементів, що являє собою індивідуальну для кожного елемента послідовність символів будь-якого алфавіту, кількість яких L_A (довжина кода) є функцією від загальної кількості елементів M_A у складі множини.

На цих принципах підхід до оцінки фінансової стабільності шляхом побудови сукупності індикаторів можна представити як взаємодію двох множин: фінансової системи, що складається з M кількості елементів, та системи фінансових індикаторів, що складається з N кількості індикаторів. Будь-які дві множини, що пересікаються, відбивають (відтворюють) інформацію одне про одне як про цілісне утворення. Відтак множини фінансової системи (A), індикаторів фінансової стабільності (B) та система збору і обробки статистичних даних (K) у сукупності є простою системою інформаційного зв'язку, де множина (A), яка відбивається, і множина (B), що відбиває, є відповідно джерелом і приймачем інформації, а передавальною ланкою та каналом зв'язку є система збору і обробки статистичних даних $K = A \cap B$.

На цих засадах може бути розвинута як методологія відбору індикаторів фінансової стабільності, так і підхід до побудови агрегованого індикатора фінансової стабільності, заснований на одночасному врахуванні всіх

елементів фінансової системи та вірогідності банкрутства якої-небудь фінансової установи з них в якості випадкової події.

Спроби ув'язати методологію термодинаміки та економіки робилися вже давно [19, 20]. Проте лише останнім часом російськими науковцями були розроблені принципи поєднання законів інформаційного обміну та законів термодинаміки на математичних основах теорії інформації. У синтетичній теорії інформації за міру фінансової нестабільності (хаосу) приймається ентропія, яка вважається синонімом невизначеності чогось або відсутності інформації про щось. Ентропія (від грецького *ἐντροπία* – поворот, перетворення) – поняття, що було введено в 1865 р. у природничих науках як міра неупорядкованості складної системи. Зокрема в теорії інформації – це міра невизначеності якого-небудь досвіду (іспиту), який може мати різні результати, а отже – різні кількості інформації.

У теорії динамічних систем ентропія динамічної системи – міра хаотичності в поведінці системи. Використовується також поняття «ентропія множини вірогідностей K . Шеннона», що слугує мірою кількості інформації, яка передається у вигляді символічних повідомлень по технічних каналах зв'язку. Відповідно наявність інформації про стан системи називається негентропією. Першим термін «негативна ентропія» використав у 1943 р. Е. Шредингер, який зробив висновок, що біологічним системам для свого існування необхідно отримувати негативну ентропію, щоб компенсувати внутрішнє виробництво ентропії і таким чином гальмувати свій рух у напрямі термодинамічної рівноваги, що відповідає стану смерті [21]. Прийнято вважати, що нестабільність (хаос, невизначеність, ентропія) та стабільність (порядок, інформація, негентропія) кількісно дорівнюють одна одній, але якісно різноспрямовані [24]. Висновок, що «негентропія еквівалентна інформації», було зроблено за результатами фізичних дослідів, під час яких доведено, що процес отримання інформації супроводжується зменшенням негентропії. Відтак, згідно з негентропійним принципом «інформація представляє собою негативний внесок в ентропію». У 1956 р. Л. Бріллоен, розглядаючи деградацію якості енергії у замкненій системі як наслідок зростання в ній ентропії, для спрощення назвав негативну ентропію негентропією, припустивши, що ця негентропія є в решті-решт лише якістю енергії [22, с. 45].

За цих обставин негентропію можна використовувати у двох значеннях. По-перше, як кількість інформації, що дорівнює різниці

між початковою (до отримання інформації) та кінцевою (після отримання інформації) ентропій. По-друге, як величину, зворотну ентропії, яка виражає впорядкованість матеріальних об'єктів [23].

Синергетичною є інформація, що існує поза зв'язками з управлінням [24]. У синергетичній теорії інформації встановлено, що за відображення інформації фінансовою системою A як сукупності частин B_1, B_2, \dots, B_N , відбувається розподіл відображеної синергетичної інформації (I_0) на відображену (відому) і невідображену (невідому) частини, які дорівнюють адитивній негентропії (I_Σ) та ентропії відображення (S) відповідно [25]. Тобто:

$$I_A = I_\Sigma + S, \quad (1)$$

де I_A – інформація про систему A ; I_Σ – адитивна негентропія; S – ентропія відображення.

Вираз (1) має декілька інтерпретацій. Щодо отримання інформації про систему (відображення системи) як єдиного цілого – вираз (1) інтерпретується як інформаційний закон відображення стану системи. Щодо аналізу структури системи на предмет її впорядкованості й хаотичності, то вираз (1) відбиває закон збереження суми хаосу і порядку в системі: за будь-яких структурних перетворень фінансової системи [26], тобто:

$$\text{порядок} + \text{хаос} = \text{const.}$$

Інакше кажучи, що не відбувалося б із системою, без зміни загальної кількості елементів, на скільки б частин не розбивали її за значенням якої-небудь ознаки і в якому б співвідношенні за кількістю елементів не знаходилися між собою частини, сума хаосу і порядку в структурі системи завжди лишатиметься незмінною.

Для відкритої системи вираз (1) набуває такої форми:

$$I_A = I_\Sigma + S + \Delta S, \quad (1.1)$$

де I_A – інформація про систему A ; I_Σ – адитивна негентропія; S – ентропія відображення; ΔS – інформація, отримана ззовні.

Критичний аналіз цих положень ентропійної парадигми з позицій синергетичної теорії інформації, здійснений російським ученим В. Б. Вяткіним, дозволив йому зробити висновок, що стабільність і нестабільність мають оцінюватися за допомогою різних функцій, а отже відрізнятися не тільки знаком, а й значенням (детальніше див [24, 25]). При цьому ці функції мають бути взаємопов'язаними, так щоб співвідношення отриманих оцінок

стабільності й нестабільності змінювалося за принципом посудин, що сполучаються, але не було б дзеркально симетричним.

Кількісно адитивна негентропія й ентропія відображення визначаються за наступними формулами, а саме [26, с. 1-2]:

$$I_0 = \log_2 M \quad (2)$$

$$I_\Sigma = \sum_{i=1}^N \frac{m_i}{M} \log_2 m_i \quad (3)$$

$$S = - \sum_{i=1}^N \frac{m_i}{M} \log_2 \frac{m_i}{M}, \quad (4)$$

де I_0 – синергетична інформація про стан системи; I_Σ – адитивна негентропія; S – ентропія відображення; N – кількість частин у системі; M – загальна кількість елементів у системі; m_i – кількість елементів у i -й частині.

З наведених формул (2–4) видно, що стабільність фінансової системи залежить від її структурно-організаційних характеристик, а саме: кількості елементів та інформації про них. Чим хаотичнішою є структура фінансової системи, тобто чим більше частин є в її складі і чим менше ці частини відрізняються одна від одної за кількістю елементів, тим складніше отримати повну й достовірну інформацію про стан системи. Інформаційна невизначеність утруднює процес прийняття рішень економічними агентами, що лише посилює хаотичність розвитку системи та збільшує невпорядкованість і ризики розвитку системи. У термінах синергетичної теорії інформації – зростає ентропія віддзеркалення і зменшується адитивна негентропія.

І навпаки, чим упорядкованішою є структура системи, тобто чим менше частин у її складі за домінування якоїсь частини по числу елементів, тим легше отримати повну й достовірну інформацію (зростає адитивна негентропія і зменшується ентропія віддзеркалення). Тобто для кількісної характеристики співвідношення стабільності й нестабільності (порядку і хаосу) у структурі фінансової системи може використовуватися функція, аргументами якої є інформаційні виміри порядку і хаосу.

В якості такої функції в синергетичній теорії інформації використовується так звана R -функція (назва функції дана за першою буквою англійського *reflection*, що в перекладі означає *відображення*), що є відношенням адитивної негентропії до ентропії відображення:

$$R = \frac{I_\Sigma}{S} = \frac{\text{стабільність}}{\text{нестабільність}} = \frac{\text{порядок}}{\text{хаос}}. \quad (5)$$

Значення R -функції демонструють, якою мірою у структурі фінансової системи поєднується стабільність і нестабільність (порядок і хаос). Якщо $R > 1$, то структура системи є впорядкованою і стабільною, натомість якщо $R < 1$ – нестабільною. За $R = 1$ стабільність і ризикованість (хаос і порядок) врівноважують одне одного і система знаходиться в рівновазі. Для кількісного розрахунку значень I_Σ та S використовуються вирази (3) і (4). Відтак значення R -функції може використовуватися в якості агрегованого показника фінансової стабільності системи з M кількістю елементів та N – кількістю частин, на які елементи поділяються за певною ознакою. Крім того, існує можливість визначення порогових значень співвідношення стабільності й нестабільності у структурі системи. Вирішення цього завдання лежить у площині побудови графіків функцій за фіксованого числа елементів M , які утворюють два контури: ентропійний ($abdefha$) і негентропійний ($cdfghbc$) (рис.).

Отже, при заданих M_A (наприклад, від 6 до 170, тому що за значень $M < 6$ функції не мають сенсу, 170 – приблизна кількість банків в Україні) маємо три формалізованих інтервали значень N :

- лівий: $1 \leq N < \sqrt{M_A}$;
- центральний: $\sqrt{M_A} \leq N \leq \frac{M_A}{2} - \Delta M_A$;
- правий: $\frac{M_A}{2} - \Delta M_A < N \leq \sqrt{M_A}$.

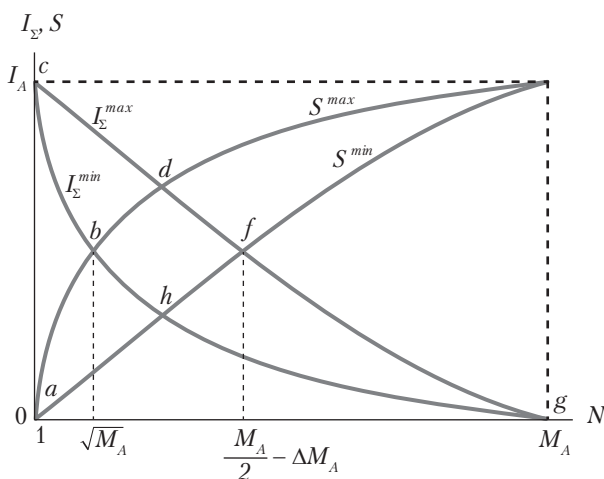

Рис. Інформаційне поле відображення дискретних систем

Джерело: Вяткин, В. Б. Синергетическая теория информации. Часть 2. Отражение дискретных систем в плоскости признаков их описания / В. Б. Вяткин // Научный журнал КУБГАУ. – 2009. – № 45 (1). – С. 11.

В лівому інтервалі спостерігається незворотне домінування у структурі системи стабільності над нестабільністю (порядку над хаосом), а в правому інтервалі – навпаки, незворотне домінування нестабільності та ризиків (хаосу над порядком). У центральному інтервалі співвідношення ризиків і стабільності є змінним і зворотним, що дозволяє системі розвиватися.

Очевидно, що лише за рівності значень функцій стабільності й нестабільності та ризиків (порядку і хаосу) система може досягти найвищого рівня розвитку. Це впливає з функції розвитку (D -функції, назва функції дана за першою буквою англійського *development*, що в перекладі означає *розвиток*); що дорівнює добутку функцій стабільності й ризикованості (хаосу і порядку):

$$D = I_\Sigma \cdot S. \quad (6)$$

Через те, що добуток двох позитивних чисел з постійною сумою є максимальним, коли числа рівні. Таким чином, система, що досягла найвищого рівня розвитку за даної кількості елементів, щоб розвиватися й надалі повинна збільшувати кількість своїх елементів, не виходячи при цьому за допустимий інтервал співвідношення значень стабільності й нестабільності. Іншими словами, існує певний інформаційний закон структурної організації, що спрямовує розвиток системи в напрямі її вдосконалення.

Близько сорока років тому філософ Л. А. Петрушенко в контексті розповсюдження поняття «ентропії» за межі термодинаміки писав про те, що «закон, який обумовлює тенденцію до відмирання, загибелі, дезорганізації, відомий вже давно. Це закон зростання ентропії. Натомість закон, що обумовлює іншу, антиентропійну тенденцію, дотепер залишається невідомим». Російський учений В. Б. Вяткин вважає, що таким законом слід вважати закон структурної організації, за якого стабільність і нестабільність врівноважують одна одну [24, 25]. Так, за допомогою вказаних інформаційно-синергетичних функцій хаосу і порядку був проведений структурний аналіз таких різних за своєю природою систем, як електронні системи, системи атомів хімічних елементів, білкові молекули, павутини павуків і поетичні твори відомих поетів. Сукупні результати цього аналізу показали, що в структурній організації різних систем живої і неживої природи спостерігаються одні й ті ж статистичні закономірності, згідно з якими хаос і порядок у структурі систем прагнуть врівноважувати один одного.

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Отже, на розвинених засадах розуміння стабільності й нестабільності фінансової системи як функцій її структури та інформації про неї можна рекомендувати використовувати інформаційно-синергетичні функції для вибору індикаторів фінансової стабільності. Процедура такого вибору можна формалізувати на прикладі N -індикаторів певного фінансового процесу (стану фінансової установи) на фіксованому часовому інтервалі [25].

1. В історії розвитку фінансового процесу (функціонування фінансової установи) вибирається інтервал часу (система D).

2. Визначаються історичні моменти часу (локальні проміжки Δt), де моніторинг даного фінансового процесу (фінансової установи) був найбільш результативним (множина A , що складається із M_A еталонних моментів часу).

3. Фіксуються моменти часу, коли індикатори, що аналізуються, подавали достовірні сигнали про стан фінансового процесу і стан фінансових установ (відображаючи множини B_1, B_2, \dots, B_N , що включають $M_{B1}, M_{B2}, \dots, M_{BN}$ сигнальних моментів часу).

4. Виявляються випадки співпадання еталонних і сигнальних моментів часу (множина зв'язку K_1, K_2, \dots, K_N з кількістю моментів часу $M_{K1}, M_{K2}, \dots, M_{KN}$). Тобто випадки, коли зміни індикаторів найбільшою мірою відповідали змінам у фінансовому процесі або стані фінансових установ.

5. Для кожного з множин сигнальних моментів часу B_1, B_2, \dots, B_N за формулою (8) визначається негентропія відображення процесу чи стану фінансової установи (I_{ABi}), тобто достовірність поданого індикатором сигналу:

$$I_{AB} = \frac{M_K^2}{M_A M_B} \log_2 M_K. \quad (7)$$

6. Результати розрахунків I_{ABi} для кожного індикатора ранжуються в порядку спадання значень і для прийняття рішень щодо використання того або іншого індикатора для характеристики певного фінансового процесу або явища обираються ті індикатори, для яких негентропія відображення займає перші місця в отриманому ранжованому ряді.

Що стосується вибору агрегованого індикатора фінансової стабільності, то, по-перше, можна використовувати інформаційно-структурний показник – негентропію як функцію від структури фінансової системи. По-друге, можна спиратися на закони термодинаміки. У розробках В. Б. Вяткіна встановлено, що інформаційно-синергетичні функції

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

відображеної синергетичної інформації, адитивної негентропії та ентропії відображення мають безпосередній взаємозв'язок із термодинамічною ентропією Больцмана і за перетворень набувають виразу стану термодинамічної рівноваги [26, с. 8].

Закон ентропії Л. Больцмана статистично виражає другий закон термодинаміки і має вигляд: $E = k \ln W$, де $k = 1,38 \cdot 10^{-23}$ дж/град – постійна Больцмана, а W – термодинамічна вірогідність, що є числом можливих мікростанів системи, за рахунок яких може бути досягнуто макростан системи. Ентропія Больцмана є адитивною величиною, оскільки загальна ентропія системи дорівнює сумі ентропій її ізольованих одна від одною частин. Використовується як визначення міри незворотного розсіювання енергії, міри відхилення реального процесу від ідеального. Визначена як сума приведених теплот, ентропія є функцією стану і залишається постійною при зворотних процесах, тоді як у незворотних її зміни завжди позитивні.

$$dS = \frac{\delta Q}{T},$$

де dS – приріст ентропії; δQ – мінімальна теплота, підведена до системи; T – абсолютна температура процесу.

Так, за формулою Больцмана ентропія (нестабільність) системи становить:

$$E = k \ln M_A! \quad (8)$$

де M_A – загальна кількість елементів у системі A , що визначає число можливих мікроефектів, за рахунок яких може розгорнутися криза системи A ; $k = 1,38 \cdot 10^{-23}$ дж/град – постійна Больцмана.

За нескладних перетворень та з урахуванням, що $\ln M_A! = M_A \ln M_A$, $\ln M_A = \log_2 M_A \ln 2$ отримуємо

$$E = k M_A \log_2 M_A \ln 2.$$

Підставивши $c = k M_A \ln 2$ та $I_A = \log_2 M_A$ за формулою (2) маємо:

$E \sim c I_A$ – скоригована на коефіцієнт c інформація про систему A ;

$E_0 \sim c I_\Sigma$ – скоригована на коефіцієнт c адитивна негентропія;

$\Delta E \sim c S$ – скоригована на коефіцієнт c ентропія відображення. Тобто

$$M_A \rightarrow \infty \Rightarrow (I_A = I_\Sigma + S) \sim (E_R = E_0 + \Delta E),$$

де E_R – ентропія системи; E_0 – початкова ентропія; ΔE – приріст ентропії; $I_\Sigma \sim E_0/c$ – адитивна негентропія; $S \sim \Delta E/c$ – ентропія

відображення; I_A – інформація про систему A ; c – постійний коефіцієнт, $c = kM_A \ln 2$.

Виведені залежності засвідчують взаємозв'язок синергетичної теорії інформації зі статистичною термодинамікою і є додатковим аргументом доцільності визначення фінансової стабільності з позицій інформаційно-енергетичного обміну. Разом з тим, ураховуючи дискусійність взаємозв'язку ентропії Больцмана з традиційними інформаційно-ентропійними функціями, ми лише відзначимо можливість трактування фінансової стабільності як адитивної негентропії, скоригованої на коефіцієнт c . Спробуємо запропонувати трактування цього коефіцієнта, виходячи із специфіки фінансової системи. Характеристики фінансової системи у стані стабільності й нестабільності відрізняються на певну величину ΔE_A , що за своєю економічною суттю є втратами системи внаслідок кризи. Сукупні втрати системи складаються з індивідуальних втрат фінансових і нефінансових установ, хоча не являються їх тотожністю. Під втратами системи розуміють:

- для державних органів – збитки державних фінансових і нефінансових установ і організацій; обсяги надання фінансової підтримки й допомоги підприємствам, витрати на гарантування та страхування кредитів, соціальні виплати й допомоги, зростання боргових платежів;

- для фінансових і нефінансових інститутів – втрати від зниження ринкової вартості активів і прибутків, зменшення обсягів реалізації, посилення конкуренції на ринку; зокрема для банків – величину проблемних кредитів, обсяги впливу депозитів, зменшення активів, кредитного портфеля і процентних доходів, падіння капіталізації;

- для домогосподарств – падіння доходів і зниження рівня життя;

- на макроекономічному рівні – втрати від падіння темпів зростання ВВП, зниження рівня зайнятості, погіршення сальдо платіжного балансу.

За таким підходом системні втрати як відмінність між характеристиками системи у стані стабільності та нестабільності системи можна визначити як добуток скоригованих на вірогідність дефолту втрати окремої фінансової установи (елементу системи).

$$E_A = PD_i E_i \ln M_A! \quad (9)$$

де E_A – очікувані втрати системи A ; PD_i – вірогідність дефолту установи i протягом певного періоду часу; E_i – максимальні втрати установи i ; M_A – загальна кількість елементів у системі.

Зіставляючи вираз (9) та (8), можна зробити припущення, що роль k (постійної Больцмана) виконують втрати окремої фінансової установи, скориговані на вірогідність дефолту. До речі, схожу формулу пропонують західні фахівці [2], які вважають за доцільне визначати системні втрати з урахуванням їх розподілу в економічній системі наступним чином:

$$EL_i = PD_i X_i S_i, \quad (10)$$

де EL_i – очікувані втрати системи; PD_i – вірогідність дефолту установи i протягом певного періоду часу; X_i – максимальні втрати установи i , що характеризують її негативний вплив на систему; S_i – коефіцієнт кореляції дефолту поміж інститутами.

Коефіцієнт кореляції дефолту поміж інститутами визначається як *z-score* показник:

$$z = \frac{(k + \mu)}{\delta},$$

де k – частка вартості акцій у загальній вартості активів економічної системи; μ – сукупний дохід як частка сукупних активів; σ – стандартне відхилення сукупного доходу на активи як міра волатильності доходності.

Обчислення вірогідності банкрутства («відстані до дефолту») установи i базується на визначенні останнього як ситуації, коли активи фірми менші від її зобов'язань і на основі формули обчислення вартості кредитних дефолтних свопів (*credit default swaps (CDS)*)

$$p = \frac{S(1+r)}{(1-RR)},$$

де p – вірогідність дефолту; S – ринковий спред цін на кредитний дефолтний своп; r – процентна ставка цінних паперів з мінімальною ризикованістю; RR (*recovery rate*) – обсяг втрат у випадку дефолту.

Таким чином, якщо у фінансовій системі, що знаходиться у структурно впорядкованому стані з визначеною вірогідністю дефолту та очікуваними втратами від можливої кризи, розпочинається зростання кількості елементів або наростання невизначеності і ризиків, то збільшується її ентропія, що відбивається у підвищенні вірогідності дефолту та обсягів можливих втрат фінансових інститутів, пропорційно кількості її елементів і розмірів їх незбалансованих (відкритих) позицій. Підсумкова енергоінформаційна розбалансованість фінансової системи проявляється також у збільшенні розривів між цінами у різних сегментах і/або між цінами всередині країни та за кордоном

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

(спреди між процентними ставками всередині країни та за кордоном, відносні ціни, фондові індекси, реальний ефективний курс тощо) та наростанні обсягів й інтенсивності потоків фінансових ресурсів. Через механізм перетоку капіталів відбувається вирівнювання цінових дисбалансів, але не зменшення ентропії: чим швидше перетікають фінансові потоки, тим активніше наростає внутрішня енергія системи, тому для збереження стабільності фінансова система повинна розвиватися – зростає кількість складних фінансових інструментів, фінансових інновацій, збільшується кількість фінансових установ (зокрема з урахуванням цих процесів будується індекс загальної розбалансованості банківської системи, для розрахунку якого використовуються дані щодо внутрішньосистемних оборотів банківської системи [17].

Застосування державних регуляторів спроможне на деякий час вплинути на ці потоки, але наслідком такого втручання стане поглиблення цінових дисбалансів, що загрожує фінансовій стабільності у довгостроковому періоді. Для підвищення ефективності державного впливу на ці складні процеси наростаючої ентропії фінансової системи необхідно застосувати технології інноваційного менеджменту, що дозволить сформулювати сукупність принципів, методів і форм керування процесами змін, які, як правило, є інноваційними, в межах фінансової системи, а також організаційними структурами формування й управління фінансових інновацій та підготовкою фахівців, які володіють необхідними навичками для створення, освоєння й поширення фінансових інновацій.

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що для оцінки фінансової стабільності, крім традиційних підходів до оцінки фінансових індикаторів, доцільно спиратися на підходи синергетичної теорії інформації та термодинаміки. На цих засадах виникає можливість визначити інформаційні виміри стабільності й

нестабільності фінансової системи як функцій її структури, а також сконцентруватися на причинах, що викликають наростання ентропії – збільшення кількості складових системи у процесі поширення інновацій, погіршення якості інформації про стан системи в цілому та її окремих елементів, що призводить до наростання кількості невірних рішень і викривлення цінової структури (збільшення цінових розривів), а отже – до загострення потреби у резервах для покриття майбутніх втрат. Специфічна сутність фінансової стабільності й нестабільності та переходу системи від структурно-впорядкованого до невпорядкованого стану та наростання невизначеності дозволяє провести аналогію з інноваціями та інноваційним процесом, сутністю яких є зміни, а отже – обґрунтувати доцільність використання принципів інноваційного менеджменту в управлінні фінансовою стабільністю системи.

Подальший розвиток цих теоретичних підходів і впровадження їх у практику наукових і прикладних досліджень, на нашу думку, матиме вагоме значення для фінансової науки, де об'єкти пізнання представлені у вигляді дискретних систем, що складаються з кінцевої множини елементів, які постійно змінюються. Хоча взаємозв'язок статистичної термодинаміки з імовірнісною теорією інформації Шеннона є дискусійним питанням, але його подальше дослідження спроможне сформулювати принципово нову методологію дослідження й управління фінансовими процесами і явищами з позицій синергетичної теорії інформації та термодинаміки на основі принципів інноваційного менеджменту. Тому одним з актуальних напрямів подальших досліджень є інформаційно-синергетичний аналіз фінансової системи у процесі її переходу від структурно-впорядкованого стану до стану термодинамічної рівноваги та формування принципів впливу на цей процес у рамках інноваційного менеджменту.

Список використаних джерел

1. *The Financial Crisis and Information Gaps: Progress Report Action Plans and Timetables Progress Report Action Plans and Timetables* / prepared by the IMF Staff and the FSB Secretariat. – 2010. – May.
2. *Tucker, P.* The debate on financial system resilience: macroprudential instruments deputy governor, financial stability / P. Tucker // Bank of England at Barclays : Annual Lecture. – London, 2009. – 22 October.
3. *Financial stability report* // Riksbank. – 2009. – November. – С. 32 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.riksbank.com/templates/itemlist.aspx?Id=31643>
4. *Financial Stability Report* – May 2010 / Central Bank of the republic of Turkey [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/eng/>
5. *Geršl, A.* Financial stability indicators: advantages and disadvantages of their use in the assessment of financial system stability / A. Geršl, J. Heřmánek // CNB Financial Stability Report 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ideas.repec.org/h/cnb/ocpubc/fsr06-2.html>

6. *Некоторые* подходы к разработке системы индикаторов мониторинга финансовой стабильности / [С. М. Дробышевский (рук. авт. колл.) и др.]. – М. : ИЭПП, 2006. – 305 с. : ил. – (Научные труды / Ин-т экономики переходного периода; № 103Р). – ISBN 5-93255-218-2. Агентство СІР РГБ.
7. *Обґрунтування* методичних підходів до оцінки стійкості фінансової системи: Інформ.-аналіт. матеріали. Вип. 6 / С. В. Науменкова, Р. С. Лисенко, Д. С. Попов та ін. – К. : Національний банк України. Центр наукових досліджень, 2006. – 162 с.
8. *Шумська, С. С.* Система індикаторів попередження кризи : міжнародний досвід та проблеми вибору для України / С. С. Шумська // Фінанси України. – 2010. – № 6. – С. 38–49.
9. *Шелудько, Н. М.* Фінансові кризи на ринках, що розвиваються : теоретичні й емпіричні аспекти аналізу / Н. М. Шелудько, А. І. Шкляр // Фінанси України. – 2009. – № 2. – С. 3–21.
10. *Гриняев, С. Н.* Фундаментальные проблемы антикризисного развития российского финансового рынка – 2009 / С. Н. Гриняев, А. Н. Фомин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.csef.ru/studies/economics/projects/reasons_of_current_crisis/analytics/429/
11. *Гриняев, С. Н.* Методы прогнозирования сроков наступления финансово-экономических кризисов : аналит. докл. / С. Н. Гриняев, А. Н. Фомин, С. А. Крюкова, Г. А. Макаренко. – М., 2010.
12. *Юсим, В.* Первопричина мировых кризисов / В. Юсим // Вопросы экономики. – 2009. – № 1. – С. 28–39.
13. *Белінська, Я. В.* Фінансова стабільність : підходи до визначення й забезпечення / Я. В. Белінська, В. П. Биховченко // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 4 (17). – С. 57–67.
14. *Официальный сайт* Института экономической политики имени Е. Т. Гайдара [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.iet.ru/index.php?Option=com_bibiet&task=showallbib&catid=124&Itemid=50&lang=ru
15. *Официальный сайт* НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bank.gov.ua/Statist/index_FSI.htm
16. *Шумська, С. С.* Інструментарій моніторингу та оцінки загроз стабільності та економічного розвитку України / С. С. Шумська, М. І. Скрипниченко // Економіка та прогнозування. – 2010. – № 2. – С. 26–43.
17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dcenter.ru>
18. *The Financial Crisis and Information Gaps : Progress Report Action Plans and Timetables Progress Report Action Plans and Timetables* / Prepared by the IMF Staff and the FSB Secretariat. – 2010. – May. – P. 12.
19. *Cimbleiris, B.* Economy and thermodynamics / B. Cimbleiris [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ru.science.wikia.com/wiki/Термоэкономика>.
20. *Schwartzman, D.* The Limits to Entropy : the Continuing Misuse of Thermodynamics in Environmental and marxist theory / D. Schwartzman // Press, Science & Society. – 2007. – May 26.
21. *Шредингер, Э.* Что такое жизнь с точки зрения физика / Э. Шредингер. – 2-е изд. – М. : Атомиздат, 1972. – 88 с.
22. *Бриллюэн, Л.* Научная неопределенность и информация / Л. Бриллюэн. – М. : Мир, 1966. – С. 25.
23. *Кондаков, Н. И.* Логический словарь-справочник / Н. И. Кондаков. – 2-е изд., испр. и доп. – [б. м.] : Наука, 1976. – 710 с.
24. *Вяткин, В. Б.* Хаос и порядок дискретных систем в свете синергетической теории информации / В. Б. Вяткин // Научный журнал КУБГАУ – 2009. – № 47 (3) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ej.kubagro.ru/2009/03/pdf/08.pdf>
25. *Вяткин, В. Б.* Синергетическая теория информации. Часть 1. Синергетический подход к определению количества информации / В. Б. Вяткин // Научный журнал КУБГАУ. – 2008. – № 44 (10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ej.kubagro.ru/2008/10/pdf/12.pdf>
26. *Вяткин, В. Б.* Синергетическая теория информации. Часть 3. Информационные функции и энтропия Больцмана / В. Б. Вяткин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ej.kubagro.ru/2009/02/pdf/11.pdf>
27. *Официальный сайт* Европейської статистичної комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?Tab=table&language=en&pcode=teilm020&tableselection=1&plugin=>
28. *World Economic Outlook (WEO) : Recovery, Risk, and Rebalancing.* – 2010. – October [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2010/02/>
29. *Хандрюев, А.* Введение специального банковского налога / А. Хандрюев // Европейский опыт. – 2010. – Ноябрь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.bfi.ru/site/rus/develop/November2010.pdf
30. *Яременко, О.* Структурно-інституційні ефекти монетарної політики в умовах фінансової нестабільності / О. Яременко // Економіка України. – 2009. – № 2. – С. 60–66.
31. *Конспект лекцій* про інноваційний менеджмент. Бібліотека економіста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.if.ua/book/4/462.html>

ДЕРЖАВНІ ЗАКУПІВЛІ ЯК ЗАСІБ СТИМУЛЮВАННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Федулова Любов Іванівна,
доктор економічних наук, професор;
Харченко Галина Анатоліївна

Розкрито значимість механізмів державних закупівель інноваційної продукції в умовах ефективної державної економічної політики. Досліджено досвід країн ЄС, Китаю та Росії у сфері формування законодавчої та методичної бази державних закупівель інноваційної продукції. Запропоновано шляхи та умови реалізації державних закупівель як засобу стимулювання інноваційної діяльності в Україні.

Ключові слова: державне регулювання інноваційної діяльності, державні закупівлі, іннобарометр, сертифікація інноваційної продукції, державна контрактна система.

В системі державного управління регулювання інноваційної діяльності розглядається як комплекс важелів та інструментів, спрямованих на встановлення та реалізацію правових та організаційних відносин органів державної влади та суб'єктів інноваційної діяльності. Зазначене здійснюється шляхом: визначення і підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності державного, галузевого, регіонального і місцевого рівнів; формування і реалізації державних, галузевих, регіональних і місцевих інноваційних програм; створення нормативно-правової бази та економічних механізмів для підтримки і стимулювання інноваційної діяльності; захисту прав та інтересів суб'єктів інноваційної діяльності; фінансової підтримки виконання інноваційних проектів. Головне завдання регулювання – забезпечення умов для реалізації державної інноваційної політики як сукупності нормативно-правових умов створення ділового клімату для постійного оновлення продукції, модернізації засобів виробництва, вдосконалення технологічних процесів та виробничо-організаційних відносин, розвитку науки та підвищення освітнього рівня громадян з метою зміцнення економіки держави на основі науково-технологічних досягнень і організаційних заходів.

Світовий досвід передбачає широкий спектр економічних інструментів, за допомогою яких можна управляти інноваційними процесами на макрорівні. При цьому важливим є вибір та використання в конкретних

економічних умовах найбільш ефективних із них із зосередженням на них суспільних ресурсів, які є в розпорядженні держави. Зокрема, до засобів державного регулювання відносять: розвиток інноваційної інфраструктури; забезпечення пріоритетів інноваційної діяльності; сприяння модернізації виробництва; розвиток інтеграційних процесів; захист інтелектуальної власності; розвиток інноваційного підприємництва; створення сприятливого інноваційного середовища та інші.

Нормативно-правове регулювання взаємовідносин між суб'єктами економічної діяльності та іншими учасниками інноваційного процесу здійснюється на основі договорів на виконання науково-дослідних, дослідно-конструкторських і технологічних, проектних та пошукових робіт, інвестиційних контрактів та інших договорів, передбачених законодавством України.

Зазначене повною мірою стосується формування системи державних закупівель, де характер економічних відносин визначається економічною діяльністю держави як суб'єкта ринкових відносин. Реалізуючи свої економічні цілі, держава вступає в ринкові відносини. Саме через систему контрактів встановлюються економічні зв'язки держави-замовника з господарюючими суб'єктами різних форм власності. Оскільки вся система майнових договірних взаємозв'язків базується на власності, роль держави як суб'єкта контрактних відносин визначається, по-перше, масштабами державної власності в економіці, по-друге,

державними видатками на всі цілі державного господарювання, насамперед на державні закупівлі, тобто на придбання товарів, виконання робіт і надання послуг для формування суспільних (публічних) благ.

На жаль, в Україні досі відсутні комплексні дослідження функціонування механізму державних закупівель. Існує не так багато праць з цієї проблематики [1-2], які не лише подають аналіз загальних тенденцій та проблеми розвитку такої системи, але й визначаються з методологічними питаннями процесу держзакупівель та пов'язують його із стратегічними завданнями економічної політики держави, насамперед із підвищенням рівня інноваційності економіки.

У цьому контексті **метою статті** є розкриття сутності методичних підходів до визначення особливостей застосування державних закупівель як засобу стимулювання інноваційного розвитку економіки з позицій формування державної економічної політики.

Зарубіжна практика засвідчує, що американські, французькі, канадські й інші виробники конкуруючих товарів одержують підтримку при досягненні своїх стратегічних цілей. Однак ефективне субсидування виробників оплачується не державою, а безпосередньо споживачами. Так зване приховане субсидування відбувається шляхом кредитування державою за низькими процентними ставками, гарантування позик і технічної регламентації виробництва. Крім того, державні закупівлі існують у вигляді програм, спрямованих на сприяння і регулювання торгівлі, будівництва житла і проекти розвитку міст, збереження природних ресурсів і захист навколишнього середовища. Держава відіграє активну роль у перерозподілі доходів, регулюючи тим самим структуру економіки.

Щорічно уряди розвинених країн здійснюють закупівлі товарів і послуг на суми від 20 % до 52 % їх ВВП з метою забезпечення національної безпеки, експлуатації доріг, поліпшення освіти й охорони здоров'я, дотримання порядку тощо. Зокрема кошти, що витрачаються на державні закупівлі, у США дорівнюють чверті національного виробництва, а у європейських країнах досягають 40 %. У бюджетах більшості держав провідне місце займають видатки на соціальні програми й силову структуру. Так, у сумарних державних видатках США найбільшу питому вагу мають соціальне страхування (28 %), оборона і підтримка ветеранів (22 %), освіта (15 %), допомога бідним (8 %). Субсидії виробництву становлять 3 %. Майже половина всіх витрат на транспорті в державному сек-

торі фінансується федеральним урядом, а у розпорядженні штатів і місцевих органів влади перебуває 86 % цих видатків [3].

Усю систему державних закупівель у країнах Європейського Союзу регулюють спеціальні директиви, зокрема: про державну закупівлю товарів, про державну закупівлю послуг, про засоби суспільно-правового захисту підприємств з надання комунальних послуг, про засоби судового захисту підприємств з надання комунальних послуг. Враховуючи об'єктивні процеси всеосяжного поширення електронної комерції, нормативно-правова база ЄС у березні 2004 року поповнилася двома новими директивами стосовно державних закупівель: про координацію процедур закупівель у сфері послуг із водо- й енергопостачання, транспортних і поштових послуг та про координацію процедур розміщення контрактів на закупівлю товарів, робіт і послуг. У нововведених директивах законодавчо закріплені нові форми електронних закупівель за вказаними сегментами – електронні системи інформування ринку про торги, електронні аукціони, динамічні закупівельні системи.

Державні закупівлі дають можливість реалізувати інновації, що своєю чергою стимулює підприємства приділяти більше уваги інноваційним розробкам. Останні дослідження показують, що мотивом багатьох підприємств, які знайшли можливості для продажу інновацій на публічних торгах, є бажання послідовно підвищувати свої інноваційні бюджети, навіть у кризовому 2009 році, коли багато інших компаній вирішили скоротити витрати на інновації. Так, під час дослідження за відомою в ЄС методологією *Innobarometer* [4] більшість опитаних підприємств в інноваційних галузях, де здійснювалося опитування, або не заперечували зацікавленість у сфері державних закупівель (42 % компаній по всьому ЄС), або відповіли, що зазначене питання їх не стосується, оскільки вони пропонують продукти чи послуги, які зазвичай не є предметом публічних торгів (20 %), або виграли щонайменше один публічний договір у період 2006–2009 рр. (27 %).

Наукоємні компанії, які надають послуги, показали більшу зацікавленість (44 %), ніж виробничі (29 %) і були переможцями 32 % тендерів з державних закупівель. Найбільш привабливою сферою державних закупівель була для підприємств середньої величини (40 %) та середніх і великих фірм (41 %). Натомість малі підприємства (34 %) і великі компанії (33 %) були значно менше зацікавленими. Державні закупівлі становили значний

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

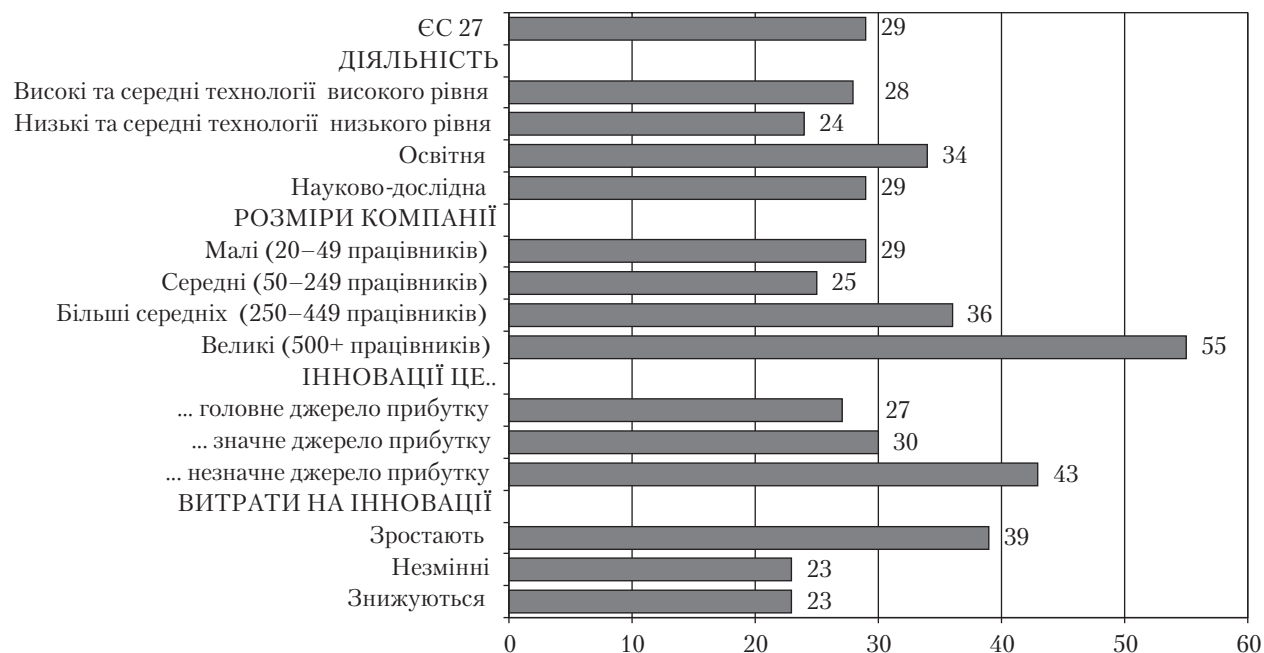

Рис. 1. Питова вага відповідей щодо можливості продавати інновації на публічних торгах
Джерело: складено за даними *Innobarometer* 2009. Analytical Report [4]

інтерес для компаній з так званих «наздоганяючих» країн (41 %), які працюють тільки всередині країни (38 %) і які повідомили про зростання доходів між 2006 р. і 2008 р. (40 %). Зокрема вказали, що зацікавлені в державних закупівлях і мали безпосередній досвід участі в публічних торгах, понад половина підприємств у Литві (57 %), Фінляндії, Словенії, Люксембурзі (по 53 %) та Латвії (52 %). Більшість із цих компаній виграли принаймні один такий договір. Водночас лише близько чверті італійських (25 %) і угорських (24 %) компаній заявили, що вони розглядають такі можливості.

Результати *Innobarometer* довели, що у 2006–2009 рр. на рівні ЄС 29 % підприємств мали можливість взяти участь хоча б в одному із публічних торгів, на яких відбувалися закупівлі інноваційних продуктів, послуг чи рішень (рис. 1).

Під час дослідження *Innobarometer* підприємствам (незважаючи на досвід їхньої роботи) ставили запитання: «Що сприяє успіху в публічних торгах: низька вартість або інноваційна складова?». Низька вартість вважається більш важливим чинником (30 %), ніж включення критерію інноваційності продуктів у забезпечення вимог договору (9 %). Разом з тим 36 % підприємств відповіли, що обидва зазначені чинники однаково важливі. Таким чином, об'єднана частка тих, хто вважає нововведення важливим (рівним вартості або навіть важливішим за неї) склала 45 %. Розподіл відповідей щодо важливості

факторів успіху у публічних торгах в розрізі кожної країни ЄС представлено на діаграмі (рис. 2). Так, у Болгарії тільки 16 % опитаних фірм заявили, що головним чинником виграшу в тендерах державних закупівель є низька вартість. Водночас 60 % шведських менеджерів стверджували, що низька ціна швидше приведе до успіху в публічних торгах, ніж пропозиція інноваційних рішень.

Загальне співвідношення сприйняття значення інновацій в державних тендерах (частка тих, хто вважає, що інновації принаймні так само важливі, як і вартість) і інноваційних можливостей, які відкриваються в публічних закупівлях, не надто високе: 0,24. На нашу думку, це можна пояснити неоднорідністю інноваційного розвитку економік окремих країн ЄС, що є наслідком різного досвіду, обумовленого часовими рамками здійснення системних інноваційних процесів.

Історично склалося, що державні закупівлі є важливим інструментом технологічного розвитку як в економічно розвинених країнах, так і в країнах наздоганяючого розвитку. При державних закупівлях у сфері технологій державне агентство надає фірмі контракт, що містить замовлення на розробку конкретної технології або виробу, яких не існувало під час надання загального контракту, але які можуть бути розроблені [5]. Цей механізм працює з боку попиту, оскільки функції продукту або системи задаються замовником. Тобто система державних закупівель технологій «витає» інновації шляхом формулювання первинного

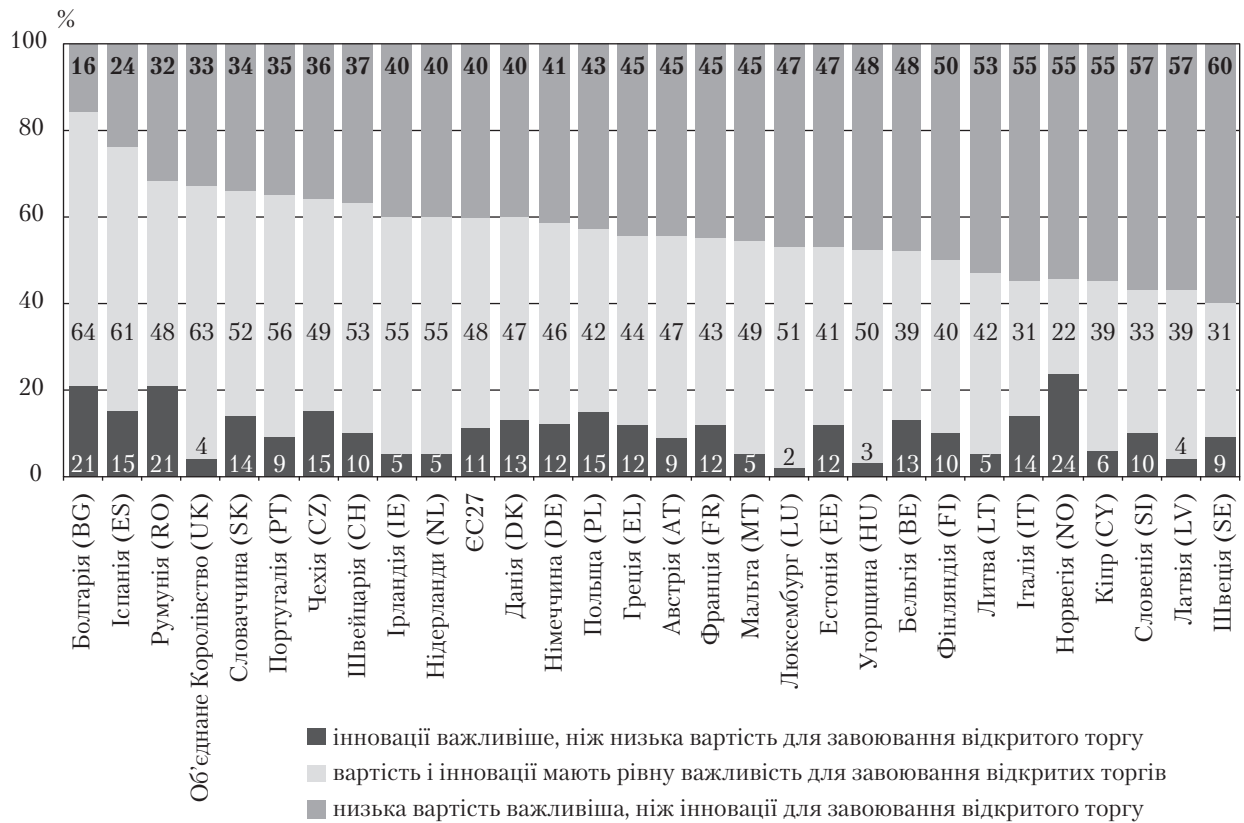

Рис. 2. Питома вага відповідей щодо важливості факторів успіху у публічних торгах в розрізі країн ЄС

Джерело: складено за даними Innobarometer 2009. Analytical Report [4]

замовлення [5]. Крім того, державні закупівлі технологій передбачають тісну взаємодію між замовником (користувачем) і підприємством-виконавцем. Як довело дослідження державних закупівель, пов'язаних з інноваціями, у країнах ЄС єдиної найкращої практики або моделі організації державних закупівель не існує [6]. Проте для всіх винятково важливу роль відіграють питання збору інформації, участі в ризиках і навчання для підвищення інтелектуального рівня споживачів.

З-поміж постсоціалістичних країн слід відзначити спробу Росії визначитися з нормативною базою особливостей держзакупівлі інноваційної продукції. Міністерство економічного розвитку РФ опублікувало на своєму сайті проект змін до закону про розміщення держзамовлення, що регулюють придбання технічно складної, інноваційної й унікальної продукції. Сутність законопроекту полягає в тому, щоб вивести тендери на інноваційні товари й послуги з-під чинності закону про держзакупівлі. Однак, на думку експертів, у тексті документа не визначено, які саме товари й послуги слід вважати інноваційними [7].

За офіційною термінологією ОЕСР, інноваційним продуктом вважається товар, який випускається не більше трьох років і суттєво

відрізняється за порівняльними характеристиками від уже існуючого. Проте під дану термінологію при бажанні можна підвести все, що завгодно: розробку «прогресивних» відомчих сайтів, ремонт приміщень із застосуванням «технологій майбутнього» і таке інше. У цьому контексті проблемними з методологічної точки зору є питання: хто визначатиме інноваційність держзакупівель, хто визначатиме інноваційність підприємств і від яких податків їх у зв'язку з цим можна звільнити?

В Китаї за останні кілька років розроблено і впроваджено в практику комплекс планів і заходів, за допомогою яких вдалося стимулювати розвиток вітчизняних інноваційних продуктів. Характерно, що ці заходи, зокрема недавно створена державна система акредитації вітчизняної продукції, викликали заклопотаність багатьох іноземних фірм, які вбачають у цьому торговельний протекціонізм.

У 2005 році Державна рада Китаю прийняла середньостроковий і довгостроковий державні плани розвитку науки й технологій на період 2006–2020 рр., згідно з яким політика «розвитку вітчизняних інновацій» або «самостійних інновацій» офіційно стала частиною національної стратегії Китаю.

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Кілька відомств, включаючи Провідну групу Державної ради з питань науки, техніки й освіти, Національну комісію з розвитку і реформ (НКРР), міністерства науки і технологій, фінансів, інформації, приступили до спільної роботи щодо формування конкретних заходів реалізації даної політики. Наприкінці 2006 року було опубліковано документ під назвою «Попередні заходи щодо адміністрування системи акредитації інноваційної продукції вітчизняного виробництва», у якому дано визначення того, яка продукція може претендувати на такий статус. У листопаді 2009 року зазначені установи видали «Циркуляр про введення в дію Національної системи акредитації інноваційної продукції вітчизняного виробництва» (Циркуляр 618). У ньому сформульовані принципи, сфера дії, умови, процедури і документальні вимоги для акредитації. У короткостроковій перспективі реалізація Цирюляра 618 може мати негативні наслідки для китайської торгівлі технологічними товарами. Однак у довгостроковій перспективі наявність системи акредитації забезпечує високотехнологічні підприємства Китаю підтримкою й захистом, які їм дуже необхідні на початковому етапі формування технологічного потенціалу.

Уряд КНР виділив шість пріоритетних сфер інноваційної діяльності: апаратне і програмне забезпечення в сфері інформаційних технологій, продукцію зв'язку, сучасну оргтехніку, устаткування в галузі нової енергетики, високоефективну енергозберігаючу продукцію.

Розроблено національний каталог інноваційної продукції вітчизняного виробництва, який використовуватимуть органи державної влади для прийняття рішень у сфері державних закупівель.

Таким чином, створення національної системи акредитації інноваційної продукції вітчизняного виробництва відіграє важливу роль у стимулюванні розвитку НДДКР у Китаї та побудові національної інноваційної економіки.

Слід зазначити, що для одержання статусу акредитованої продукції товар повинен зробити істотний внесок у соціально-економічний розвиток, відображаючи при цьому інноваційний потенціал Китаю. Для одержання статусу інноваційної продукції вітчизняного виробництва права інтелектуальної власності на запатентований продукт повинні повністю належати китайській особі. Товарний знак має бути спочатку зареєстрований у Китаї. Найбільшою перевагою, яку одержали товари, акредитовані як інноваційна продукція

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

вітчизняного виробництва, є наявність пільг у системі державних закупівель. У зв'язку з тим, що обсяг державних закупівель у Китаї величезний (у 2008 р. він оцінювався у 88 млрд дол. США), комерційні можливості у різних галузях промисловості дуже великі [8].

Враховуючи описані вище вимоги, більша частина продукції, що випускається в Китаї підприємствами з іноземними інвестиціями, навряд чи буде акредитована як інноваційна продукція вітчизняного виробництва. Іноземні фірми стурбовані тим, що вони будуть виключені з ринку державних закупівель, оскільки права інтелектуальної власності й торговельні марки були отримані ними за межами Китаю. Висловлюються припущення, що система акредитації може спонукати іноземні компанії до передачі своїх прав інтелектуальної власності китайським підприємствам з метою забезпечення можливості доступу на ринки державних закупівель. Однак не всі компанії готові передавати свої технології в такий спосіб.

Отже, співвідношення національного і міжнародного в системі держзакупівель вимагає чіткого регламентування. У багатьох країнах політика у сфері державних закупівель вимагає певної частки вітчизняної складової. Приклади: «Купуйте американське» у пакеті зі стимулювання економіки США, японська політика стимулювання інновацій з метою власного технологічного розвитку. І хоча найважливіші зобов'язання СОТ у сфері державних закупівель відображені в Угоді щодо урядових закупівель, яка є однією із чотирьох багатосторонніх угод СОТ з обмеженою кількістю учасників, її підписала тільки 41 країна.

В умовах української дійсності актуальним є створення умов для конкуренції через забезпечення вільного доступу до участі в держзакупівлях для усіх суб'єктів господарювання, передусім для малих і середніх підприємств (МСП); забезпечення максимальної прозорості закупівель, подолання корупції через максимальну формалізацію та уніфікацію всіх процедур з різким обмеженням можливостей держзамовника та його співробітників, що здійснюють закупівлі, впливати на відбір постачальників. На практиці відсутність розмежування процедур закупівель для різних типів товарів, робіт та послуг призводить до того, що головну проблему для більшості держзамовників складають ризики невиконання чи неякісного виконання держконтрактів і пов'язані з цим потенційні витрати [9].

При розробці заходів щодо реалізації інноваційної політики в Україні потрібно ставити

і розробляти питання розвитку інноваційних галузей і стимулювання інновацій через держзакупівлі. Необхідно врегулювати питання держзакупівель складної продукції, складних послуг, наприклад, науково-дослідних робіт, адже при їх проведенні негативний результат теж результат, який дає зрозуміти, що не треба надалі витрачати гроші на розробку цього напрямку.

У цьому контексті заслуговують на увагу пропозиції С. Р. Борисова [10] щодо розподілу державних закупівель на три рівні, з точки зору їх орієнтованості на інновації: 1) державні закупівлі «стандартної» продукції/послуг, для яких можуть бути сформовані стандартні критерії вибору (автомобілі, офісне обладнання тощо); 2) державні закупівлі «складної», технологічно- та наукомісткої продукції/послуг, для яких складно стандартизувати критерії вибору; 3) державні закупівлі НДР (науково-дослідних робіт) і ДКР (дослідно-конструкторських розробок), для яких ще складніше стандартизувати критерії вибору. Зокрема можливі два типи НДДКР: 1) спрямовані на пошук розв'язання існуючої проблеми; 2) фундаментальні дослідження, орієнтовані на визначення сутності певного явища. За такого підходу на кожному наступному рівні державні закупівлі дедалі більше стимулюють інновації. Із зростанням рівня орієнтованості на інновації знижується значення власне економічних критеріїв вибору постачальника (особливо це стосується цінового фактора), але при цьому повинно зростати значення кваліфікаційних критеріїв, в тому числі кваліфікація і характеристика самого процесу закупівель.

Як свідчить досвід зарубіжних країн (США, Велика Британія, Франція тощо), важливою організаційно-інституційною складовою системи держзакупівель є створення єдиної комплексної технології управління життєвим циклом забезпечення державних потреб, що реалізуються у вигляді державної контрактної системи (ДКС), яка дозволяє забезпечити виконання зобов'язань держави, адекватну потребам якість товарів, робіт та послуг, що поставляються, ефективно використання ресурсів, надійне управління технологічними та економічними ризиками, суттєве зниження корупції у державному секторі. Обов'язково має враховуватися специфіка задоволення державних потреб за замовленнями НДДКР, пошукових науково-дослідних робіт, інноваційних проектів та технічно складної продукції, інноваційних, інвестиційних і наукових проектів із залученням приватного капіталу, приватних фінансових іні-

ціатив, механізмів державно-приватного партнерства, аутсорсингу. За умови формування організаційної структури ДКС за функціональним принципом та створення єдиної інформаційної системи інститут ДКС дозволить вдосконалювати процедури державних закупівель з урахуванням специфіки виду державних потреб та адаптувати діяльність з урахуванням мінливого бізнес-оточення.

Здійснені нами дослідження доводять, що в Україні закупити ту або іншу інноваційну розробку державі заважають три основні перешкоди: *по-перше*, існують складності з розробкою технічного завдання на інноваційну продукцію/послугу (відсутність необхідних компетенцій у фахівців відповідних відомств); *по-друге*, державні підприємства, як правило, є інертними і працюють консервативно, не ризикуючи мати справу із недостатньо перевіреними продуктами або послугами; *по-третє*, якщо навіть державні підприємства прагнуть використовувати інновації, закон про держзакупівлі практично не дозволяє цього.

Стосовно якості самої технології здійснення держзакупівель, слід додати проблеми формування ринку електронної торгівлі: 1) відсутність єдиного ринку товарів, послуг і технологій, що стримує чесну конкуренцію; 2) непрозорість формування цін на товари та послуги природних монополій, що призводить до невиправданого зростання тарифів; 3) неефективне витрачання коштів компаній і держбюджету при організації закупівель і розміщення замовлень; 4) відсутність ефективного ринку інновацій, що сприяє зниженню якості продукції; 5) недостатнє застосування сучасних ІКТ, наслідком чого є зменшення швидкості комунікацій при організації виробництва, що своєю чергою, знижує економічні результати підприємницької діяльності.

Таким чином, при формуванні і впровадженні вітчизняної системи державних закупівель необхідне методологічне та законодавче опрацювання низки важливих питань:

1) підвищення інноваційної спрямованості держзакупівель;

2) єдина технологічна політика при забезпеченні державних потреб, орієнтована на закупівлю передових продуктів і технологій;

3) механізми ефективного реалізації довгострокових контрактів для створення принципів нових, ще не представлених на ринку товарів, робіт, послуг;

4) взаємодія держави й бізнесу, поділ ризику переходу економіки на інноваційний шлях розвитку;

5) досвід і пропозиції замовників і виконавців контрактів при державних закупівлях інноваційної продукції й технологій;

6) пропозиції щодо створення автоматизованої системи моніторингу виконання державних контрактів;

7) міжнародний досвід розвитку національних контрактних систем.

Держава повинна підтримувати інновації, і необхідно застосовувати важливу функцію державних закупівель як інструмент реалізації такої політики. Саме в цьому має полягати докорінна відмінність сучасної практики державних закупівель від старої систе-

ми, основна мета якої – зниження цін і економія коштів. Враховуючи такі чинники, як захист прав інтелектуальної власності, система державних закупівель, зобов'язання СОТ, необхідно дотримуватись балансу між підтримкою вітчизняних інновацій і відкритістю економіки. Важливим принципом державної економічної політики повинна бути узгодженість між науково-технологічною та інноваційною політикою для підвищення кваліфікаційного рівня технології державних закупівель інноваційної продукції, зокрема через залучення інституту внутрішніх та зовнішніх експертів.

Список використаних джерел

1. Шатковський, О. Особливості використання електронних технологій на ринку державних закупівель Європейського Союзу / О. Шатковський // Державні закупівлі України. – 2004. – № 4. – С. 20–22.
2. Овсянюк, О. Компаративний аналіз системи державних закупівель країн Європейського Союзу / О. Овсянюк // Наукові Записки. – 2005. – Вип. 14. – С. 14–18.
3. Модернизация государственного управления экономикой [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://institutiones.com/innovations/203-2008-06-17-10-34-04.html>
4. *Innobarometer* 2009. Analytical Report. Fieldwork : April 2009 Report : May 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_267_en.pdf
5. *Европейская* экономическая комиссия Организации Объединенных Наций. Создание условий, способствующих повышению конкурентоспособности и эффективности национальных инновационных систем. Уроки опыта стран – членов ЕЭК ООН / Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк ; Женева, 2007.
6. *Innovation and Public Procurement* // Review of Issues at Stake, Study contracted by Fraunhofer Institute for Systems and Innovation Research / EU. – 2006.
7. *Госзакупки* – как способ попилов и откатов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://community.livejournal.com/goszakupki>
8. Жигсия Ши. Отечественная инновация в Китае, государственные закупки и другие аспекты / Ши Жигсия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ictsd.org/i/news/bridgesrussian/79166/>
9. Система госзакупок : на пути к новому качеству : докл. Гос. ун-та – Высшей школы экономики / отв. ред. А. А. Яковлев ; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 64 с.
10. *Конкурируя за будущее сегодня* : новая инновационная политика для России : Докл. президента ОПОРЫ РОССИИ С. Р. Борисова на Ежегодном Форуме ОПОРЫ РОССИИ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nisse.ru/business/article/article_1129.html?effort=7

СТВОРЕННЯ ВЕРТИКАЛЬНО-ІНТЕГРОВАНИХ СТРУКТУР У ДЕРЖАВНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ ТА ЇХ РОЛЬ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Колесніков Дмитро Валерійович

Розглянуто теоретичні основи створення вертикально-інтегрованих структур у державному секторі економіки та їх роль у забезпеченні економічної безпеки України. Запропоновано можливі шляхи створення ефективних вертикально-інтегрованих структур у промисловому секторі України.

Ключові слова: економічна безпека, управління економікою, інтегровані структури.

У сучасних умовах економічна безпека та система її забезпечення мають велике значення як для міжнародного іміджу держави, так і для її плідного співробітництва з іншими країнами, а також для підтримки внутрішнього економічного стану держави та її суверенітету.

Оцінка ризиків для економічної безпеки країни здійснюється шляхом поглибленого аналізу функціонування кожної галузі економіки, а особливо важливим це є для державного сектору економіки, оскільки нині саме він поки що визначає темпи загального розвитку України та соціального забезпечення населення. До системи економічної безпеки держави включено ряд підсистем, до яких, у свою чергу, входять підсистеми економічної безпеки окремих підприємств, котрі значною мірою залежать від характеру діяльності даних підприємств, їх потенціалу, особливостей продукції чи послуг, стану цільових ринків, сегментів споживачів продукції (послуг), схем товарообігу, ціноутворення та ін. Важливим механізмом формування умов для економічної безпеки державного сектору є створення та розвиток вертикально-інтегрованих структур, у межах яких набагато легше вирішувати питання ефективного функціонування вітчизняної промисловості.

На сучасному етапі розвитку світової економіки ризикованість ведення економічної діяльності посилюється через постійну нестабільність економічних процесів у країнах світового співтовариства, недостатню кількість інформації про стан їхньої економіки. За сучасних швидкоплинних умов еконо-

мічна діяльність пов'язана з необхідністю приймати ризиковані управлінські рішення, що можуть принести або додаткові прибутки, або призвести до втрат.

Перехід України до ринкової економіки супроводжується загостренням проблеми економічної безпеки держави. Це зумовлено насамперед тим, що економічна сфера – це основа життєдіяльності всіх інших сфер. Тому особливої ваги набуває розробка у державі стратегії економічної безпеки, яка б визначила основні напрями забезпечення безпеки та сталого економічного розвитку України на довготривалу перспективу.

Проблема управління економічною безпекою ускладнюється через нестабільність економіки України, високі темпи інфляції та зростання цін, зміни курсу валют, зміни правил оподаткування, процентної ставки по кредитах тощо.

Актуальність дослідження проблематики функціонування державного сектору економіки визначається тим, що цей сектор не тільки є великою частиною економіки, а й окремою структурною системою макроекономічного регулювання економіки держави. Незважаючи на існуючі наукові розробки зазначеної проблеми, практика свідчить про наявність ряду проблемних моментів, що потребують більш детального дослідження.

Для підвищення ефективності державного сектору економіки України потрібно розв'язати наявні проблеми в його функціонуванні, для чого передусім мають бути зроблені такі кроки:

– приведення функцій та завдань розвитку державного сектору економіки у відповідність до його потенціалу;

– підвищення керованості державним сектором економіки та водночас деполітизація господарсько-виробничої діяльності держави;

– застосування дієвих механізмів прийняття рішень, систем оцінки та контролю, а також підвищення відповідальності керівництва державних організацій за їх ефективне функціонування;

– збільшення гнучкості загальної системи управління у державному секторі економіки, посилення соціальної орієнтованості;

– вдосконалення систем фінансового контролю та моніторингу на всіх рівнях державної влади, насамперед в економічній сфері;

– активізація процесу корпоратизації стратегічних підприємств, збільшення ефективності корпоративного управління ними;

– створення ефективних вертикально-інтегрованих структур у державному секторі економіки;

– посилення заходів з метою боротьби з корупцією в державних органах (статтю присвячено державному сектору економіки, а не всій державній системі).

Метою статті є виявлення основних проблем у системі забезпечення економічної безпеки України та надання практичних рекомендацій щодо її підвищення на засадах створення вертикально-інтегрованих структур у державному секторі економіки.

Роль держави і державного сектору у ринковій економіці досліджували такі зарубіжні вчені, як Дж. Бьюкенен, Дж. Гелбрейт, Дж. Кейнс, А. Маршалл, В. Оукен, П. Самуельсон, Дж. Стіглиц, Ф. Хайєк, Е. Хансен та ін. З-поміж українських і російських учених відзначимо таких, як І. Осадча, А. Попов, А. Семенов, Г. Тарасенко, К. Хубієв, М. Чумаченко, А. Чухно, Є. Ясін та інші, які досліджували проблематику впливу держави на сучасні соціально-економічні процеси та, зокрема, деякі питання в галузі функціонування державного сектору економіки.

Економічній безпеці держави присвятили чимало праць українські вчені, серед яких відзначимо Є. Р. Бершеду, М. П. Бурмістрова, Б. В. Губського, С. І. Пирожкова, А. І. Сухокурова, Г. Г. Шестопалова [2, 3, 4, 5] та ін. Вони дослідили сутність та можливість виникнення різних видів загроз економічній безпеці держави, методи їх прогнозування та обчислення ймовірностей, а також розглянули практичні приклади підвищення ефективності системи забезпечення економічної безпеки держави.

Перелічені автори значну увагу приділяють питанням визначення сутності ризиків виникнення загроз економічній безпеці держави, ідентифікації чинників і джерел їх виникнення, класифікації ризиків, науковій обґрунтованості й характеристиці методів та підходів якісного й кількісного аналізу, застосуванню методів зниження рівня ризиків тощо.

Водночас проблемам підвищення економічної безпеки держави шляхом організаційно-економічних перетворень у державному секторі економіки все ще не приділяється належної уваги з боку дослідників. Зокрема подальших досліджень потребують питання визначення місця та значення функції планування та оцінки економічних ризиків, врахування взаємопов'язаності та взаємовпливу ризиків, удосконалення структури державного сектору економіки з метою мінімізації ризиків зниження економічної безпеки. Тому актуальним є дослідження можливих засобів удосконалення структури державного сектору економіки шляхом упровадження вертикально-інтегрованих структур з метою позитивного впливу на систему економічної безпеки держави в цілому.

Системою економічної безпеки є комплекс організаційно-управлінських, режимних, технічних, профілактичних і пропагандистських заходів, спрямованих на якісну реалізацію захисту інтересів держави від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Економічна безпека – це стан захищеності держави та її суб'єктів господарювання від негативного впливу зовнішніх і внутрішніх загроз, дестабілізуючих факторів, при якому забезпечується стійка реалізація основних господарських та економічних інтересів.

Не досить відповідальне ставлення до стану економічної безпеки держави може стати причиною серйозних наслідків: занепаду окремих галузей, банкрутства стратегічно важливих підприємств і, зрештою, значного підризу системи життєзабезпечення даної держави з можливістю подальшої втрати суверенітету.

Достатній рівень економічної безпеки держави в сучасних умовах досягається провадженням єдиної державної економічної політики, у тому числі підкріпленої системою виважених заходів безпеки, відповідних рівню існуючих загроз. Без такої економічної політики неможливо досягнути виходу з економічної кризи, примусити функціонувати існуючий механізм управління поточною економічною ситуацією в країні, сформувані ефективні механізми соціального забезпечення та захисту населення країни.

Держава є основним суб'єктом своєї економічної безпеки, і це визначено в законодавстві України. Однак сучасний стан української економіки та державного устрою має ряд особливостей, які іноді викликають конфлікт інтересів держави та деяких її громадян, що, своєю чергою, є джерелом соціальної напруги. Передусім це є наслідком того, що держава, яка має бути беззаперечним гарантом економічної безпеки усіх громадян і країни в цілому, у випадку українських реалій сама нерідко створює ці загрози (підвищення податків та зборів, знецінення грошових заощаджень, затримки з виплати заробітної плати, недостатнє регулювання цін на соціально важливі продукти та послуги тощо).

Якщо держава, яка має бути єдиним і ефективним гарантом національної безпеки, навпаки, створює загрозу для безпеки власних громадян, що перевищує ту можливу небезпеку, від якої вона їх фактично захищає, то така держава не викличе поваги ні у власних громадян, ні в економічних партнерів на міждержавному та міжнародному рівні.

В Україні поки що не сформована цілісна система національних економічних інтересів, немає законодавчого закріплення вимог до їх класифікації та відповідності. Даний факт дає можливість зловживань з боку державних службовців різних рангів під приводом начебто захисту національних інтересів України. Така сучасна ситуація створює значну загрозу економічній безпеці України. Економічна безпека держави значною мірою досягається за рахунок формування владою ефективних механізмів для захисту національних економічних інтересів, пов'язаних із розвитком соціально орієнтованої економіки держави, забезпеченням соціальної, політичної та економічної стабільності тощо.

Одним із найважливіших завдань України як держави є формування системи економічної безпеки як складової всієї системи гарантування національної безпеки. Основними функціями такої системи є проведення моніторингу та ідентифікації загроз економічній безпеці, вжиття адекватних заходів задля їх запобігання чи нейтралізації, створення та супроводження засобів забезпечення економічної безпеки. Система економічної безпеки має функціонувати у таких основних режимах: повсякденний; підвищеної готовності; зовнішнього (глобального) та внутрішнього (локального) застосування.

Головними вимогами до ефективної системи забезпечення економічної безпеки є функ-

ціонування її в межах, визначених чинним законодавством; забезпечення ефективного захисту та реалізації національних економічних інтересів; своєчасне діагностування та попередження загроз економічній безпеці держави; ефективна діяльність системи безпеки за будь-яких умов; чітка структура та розмежування функцій різних органів та гілок влади; поінформованість у необхідних межах щодо діяльності органів системи забезпечення економічної безпеки.

Економічна безпека кожної держави прямо залежить від стану її економіки, системи управління об'єктами державної власності та структури і засад функціонування державного сектору економіки.

Ліберальні підходи до побудови системи управління об'єктами державної власності знайшли відображення у Рекомендаціях ОЕСР щодо корпоративного управління державними підприємствами (2005 р.). Ці рекомендації орієнтовані на проблеми, які є специфічними для державного сектору і надають перспективу державі як власнику сфокусуватися на політиці, що забезпечує побудову ефективної системи управління.

Рекомендації ОЕСР [6]:

1. Забезпечити дієві законодавчі та регуляторні рамки для державних компаній (ДК):

А. Чітко розділити функцію держави як власника та інші функції, які можуть впливати на умови роботи державних компаній (зокрема, ринкове регулювання).

В. Усі зобов'язання і відповідальність, які несе державна компанія стосовно суспільних послуг, мають бути чітко визначені законами та нормативними актами.

С. Державні компанії не повинні бути виключеними із сфери застосування загальних законів. Пов'язані особи мають одержувати компенсацію за порушення їх прав.

Д. Законодавство має забезпечувати гнучкість в удосконаленні структури капіталу державної компанії, якщо це необхідно для досягнення цілей компанії (передача частки власності іншій державній компанії, реінвестиції дивідендів тощо).

Е. Державні компанії повинні діяти в умовах конкуренції при доступі до фінансів. Їх відносини з державними банками та іншими державними компаніями мають будуватися на суто комерційній основі.

2. Дії держави як власника:

Держава повинна діяти як інформований та активний власник і встановлювати ясну політику власності, забезпечуючи прозорість і здійснення управління державними компаніями відповідальними особами.

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

А. Уряд повинен розробити стратегію реалізації прав власності, яка визначає цілі володіння власністю, роль держави в корпоративному управлінні державної компанії, а також визначити, як він (власник) здійснюватиме цю стратегію.

В. Уряд не повинен втручатися в оперативне управління державними компаніями, дозволяючи їм повну операційну автономію при досягненні своїх цілей.

С. Держава повинна дозволити правлінням державних компаній виконувати їхні зобов'язання і поважати їх незалежність.

Д. Реалізація прав власності повинна чітко визначатися у державному адмініструванні. Це завдання може бути забезпечене шляхом заснування координуючого агентства або, що прийнятніше, централізацією функцій власника.

Е. Координуюче агентство має бути підзвітним представницьким органам влади.

З. Держава як активний власник повинна реалізовувати права власності відповідно до юридичної структури кожної компанії.

Основні зобов'язання держави як активного власника:

А. Брати участь у загальних зборах акціонерів і голосувати за державні акції.

В. Впровадити структуровані та прозорі процеси виборів правління у компаніях, які повністю належать державі або в яких вона володіє мажоритарним пакетом, і активно брати участь у висуванні кандидатів.

С. Впровадити звітну систему, яка дозволяє регулярно здійснювати моніторинг і оцінку управління державними компаніями.

Д. Якщо дозволено законодавчою системою і рівнем власності держави, підтримувати постійний діалог із зовнішніми аудиторами і державними контролюючими органами.

Е. Забезпечити схеми винагороди членів правління державних компаній для підтримки довготривалої зацікавленості та залучення і мотивації професіоналів.

Економічні причини збільшення державного сектору економіки зумовлені необхідністю регулювання та підтримки деяких видів підприємницької діяльності, що виникає внаслідок особливостей діяльності тієї чи іншої економічної системи. У ринковій економіці держава в цілому та державний сектор економіки зокрема, крім завдань, що належать самому інституту держави, вирішують також завдання компенсування проблемних місць ринку, його монополізації, виробництва товарів народного споживання, проблеми, пов'язані з інформацією та технічним забезпеченням, а також інші поточні проблеми

функціонування економіки держави. Крім того, за допомогою державного регулювання економіки підтримується економічна система держави в цілому, забезпечуються її стале функціонування й економічна безпека.

Аналізуючи історичний розвиток функціонування державного сектору економіки в різних країнах та його сучасний стан, можна виділити такі три види його функціонування:

1) підтримуюча, або обмежувальна модель – та, що функціонує в країнах з розвинутою ринковою економікою.

2) стимулююча, або розширювальна модель – та, що функціонує в країнах, які розвиваються, де економічні і ринкові структури є не досить організовані.

3) антиринкова модель – та, що функціонує найчастіше в колишніх соціалістичних країнах, орієнтованих на абсолютне використання державної власності.

У рамках першої моделі виділено три підмоделі: європейська, північноамериканська і японська.

Для *європейської* моделі притаманний досить великий за обсягом, високоефективний і щедро фінансований державний сектор, що має дуже різноманітну галузеву структуру. Для *північноамериканської* моделі, навпаки, типовим є недорозвинений державний сектор, що спеціалізується головним чином на суто державних функціях, обороні й соціальній інфраструктурі, виходячи із системи обмеженого фінансування. Обом моделям властива чітка межа між приватним бізнесом і державою. Для *японської* моделі ця межа розмита, переплетення інтересів держави та бізнесу відбувається через своїх представників у владних і корпоративних структурах. Результатом функціонування такої моделі є формально невеликий державний сектор, якому держава надає досить відчутну фінансову підтримку, і широкі можливості уряду в регулюванні економіки в цілому.

Виходячи з наведеної класифікації, сучасна українська модель функціонування державного сектору економіки знаходиться на межі між моделлю для країн із розвинутою ринковою економікою та країн, що розвиваються. В деяких аспектах функціонування державного сектору економіки наша держава дотримується японської моделі, але без ефективної фінансової підтримки державного сектору, що і викликає ряд проблем в економічній безпеці держави. Також український державний сектор економіки не має чіткої структури, тому що в окремих галузях велика частина державних підприємств була передана у бізнес-середовище

Рис. Характеристика процесів вертикальної інтеграції

через їх приватизацію, в інших же галузях держава утримує монополію, але при цьому недостатньо фінансує діяльність галузі. І таких прикладів можна навести достатньо.

Для вдосконалення системи функціонування державного сектору економіки слід звернути увагу на процеси централізації та концентрації виробництва й капіталу. Зазвичай це відбувається шляхом формування великих корпоративних об'єднань, що можуть бути визначені як інтегровані корпоративні структури.

Одним із завдань, що вирішується при інтеграції підприємств у державному секторі економіки, є створення таких організаційних структур, які забезпечили б економічну ефективність функціонування інтегрованої компанії, швидку адаптацію до умов ринкового середовища, що змінюються, значні конкурентні переваги.

Існують декілька шляхів інтеграції підприємств. Зокрема економісти виділяють як основні шляхи вертикальну та горизонтальну інтеграцію.

Розглянемо детальніше переваги даних видів інтеграції.

Горизонтальна інтеграція можлива завдяки злиттю підприємств, але це не завжди найкращий шлях. На сучасному етапі неможливо однозначно стверджувати, які типи об'єднання дають позитивні результати. Для досягнення ефективності горизонтальної інтеграції передусім необхідно правильно

оцінити активи та зобов'язання компаній, які були об'єктом придбання. До форм горизонтальної інтеграції відносяться:

- делегування інтегратору функцій вирішення ряду питань, пов'язаних з інтеграційною діяльністю;
- створення асоціацій, тобто органів координації та управління;
- створення консультативних органів при обмеженні повноважень кожного з підприємств, що інтегруються;
- створення загальних фінансових органів (банків, холдингів);
- взаємний обмін акціями або іншу форму участі у взаємних прибутках.

Вертикальна інтеграція передбачає, що етапи розробки, виробництва і розподілу виготовленої продукції пов'язані однією спільною ієрархічною системою. Вертикальна інтеграція дає можливість замінити зовнішній ринковий механізм внутрішніми процесами та операціями в межах інтегрованої структури. У такому разі кожне підприємство структури поширює власну діяльність на попередні чи наступні стадії виробництва. Вертикальна інтеграція є такою системою, де підприємства основного виробництва контролюють підприємства, які своєю діяльністю доповнюють основне виробництво.

Сутнісну характеристику процесу вертикальної інтеграції наведено на рисунку.

При вертикальній інтеграції встановлюються інтеграційні зв'язки з підприємством-

постачальником або підприємством-споживачем та інтеграція у мережі підприємств, що спеціалізуються на збуті продукції.

У процесі господарсько-економічної діяльності різні підприємства та організації використовують різні підстави для об'єднання у більші господарські форми. Пошук ефективно організованих форм об'єднань є однією з головних проблем світового економічного розвитку. У світовій економічній практиці склалися різні типи інтеграційних господарських об'єднань, які відрізняються між собою залежно від мети співробітництва, характеру господарських відносин між учасниками, ступеня самостійності окремих учасників інтеграційного об'єднання. До переліку таких інтеграційних об'єднань можна віднести асоціації, концерни, консорціуми, холдинги, вільні зони, ПФГ тощо.

Законодавство України [1] визначає чотири види господарських об'єднань: асоціація, корпорація, консорціум і концерн. Даний перелік дає змогу певною мірою диференціювати наявні види об'єднань, виявити їх відмінності, проте не має вичерпного характеру. У законодавстві зазначено можливість створення інших об'єднань за галузевими, територіальними та іншими формами. Це дозволяє включити до сфери дії нові види об'єднань, невідомі у практиці діяльності підприємств країни.

Корпорації створюються на основі поєднання виробничих і комерційних інтересів із централізованим регулюванням діяльності кожного з її учасників. Корпорація – це теж добровільне об'єднання підприємств, у якому можлива централізація функцій, що визначаються їх переліком у договорі. Метою формування такої інтеграційної структури є консолідація виробничо-господарської діяльності підприємств-учасників інтеграційного об'єднання, координація зусиль найкращих спеціалістів цих підприємств для розв'язання складних техніко-економічних, фінансово-господарських, соціальних проблем, забезпечення захисту спільних інтересів учасників об'єднання, регулювання випуску конкурентоспроможної продукції тощо.

Найбільш ефективною, розповсюдженою і розвинутою формою інтеграції компаній є концерн. Він є формою об'єднання галузевих підприємств, пов'язаних між собою шляхом участі у власному капіталі, фінансово-господарських зв'язків, спільності інтересів, виробничого співробітництва. Концерн відрізняється централізацією значної частини виробничо-господарських функцій і здійснення всіма його учасниками єдиної полі-

тики в рамках концерну. Особливою рисою такої інтеграційної форми, як концерн, є централізована організаційна структура господарського об'єднання з чітко визначеними зв'язками його учасників.

Таким чином, вертикальна інтеграція в державному секторі економіки може сприяти підвищенню ефективності його функціонування, збільшенню прозорості в діяльності даної структури, зміцненню зв'язків між учасниками вертикально-інтегрованої структури. Наслідком такої інтеграції буде підвищення економічної ефективності та стабільності функціонування, а відповідно й економічної безпеки держави в розрізі даної галузі чи структури.

Висновки

1. Розглядаючи сучасну систему економічної безпеки України, можна побачити, що нині вона функціонує недостатньо ефективно, про що свідчать і зниження міжнародних позицій України, і наслідки фінансово-економічної кризи 2008-2009 років, з якими наша держава ще й досі не повністю впоралась, і висока залежність від інших країн (наприклад, від Росії – щодо поставок енергоносіїв) та інші актуальні показники. Тому слід спрямувати державну політику на підвищення ефективності економічної безпеки держави за всіма напрямками.

2. Державний сектор економіки є однією з найбільших складових, що формують показники економічної безпеки держави, адже підприємства, що знаходяться у володінні недержавного сектору економіки, переслідують власні економічні інтереси і мало переймаються проблемами економічної безпеки та стабільності держави. Більшість недержавних підприємств спрямовані на отримання власного прибутку, зміцнення власних позицій та збільшення власної конкурентоспроможності, не пов'язуючи дані показники з показниками держави в цілому. Тому зміцнення позицій державного сектору економіки для підвищення економічної безпеки держави є дуже важливим для покращення позицій нашої держави на міжнародному ринку.

3. Для вдосконалення функціонування державного сектору економіки пропонується впровадити в його діяльність формування вертикально-інтегрованих структур, які дозволять об'єднувати великі ділянки державного сектору, спрямовуючи діяльність відокремлених підприємств у єдине русло. Корпоратизація державного сектору економіки підвищить прозорість функціонування

його окремих галузей, дозволить об'єднати окремі процеси виробництва тієї чи іншої стратегічно важливої продукції з моменту видобутку сировини і до процесу реалізації готової продукції, що дасть змогу ефективніше керувати діяльністю стратегічних секторів державної економіки. Пов'язуючи окремі

ділянки в єдиний комплекс, держава отримає можливість оперативніше визначати наявні проблеми та відповідно ефективніше їх долати. Усі перелічені заходи дадуть змогу зміцнити державний сектор економіки, стабілізувати його окремі проблемні ділянки та підвищити економічну безпеку держави.

Список використаних джерел

1. *Господарський кодекс України* : Офіційні тексти / Міністерство юстиції України. – К., 2003.
2. *Бершеда, Є. Р.* Співробітництво України і Російської Федерації в інвестиційній сфері та економічна безпека України / Є. Р. Бершеда, А. І. Сухоруков, О. Г. Острий ; Рада національної безпеки і оборони України ; Національний ін-т укр.-рос. відносин. – К., 1999. – 115 с.
3. *Губський, Б. В.* Економічна безпека України : методологія виміру, стан і стратегія забезпечення [Текст] : монографія / Б. В. Губський. – К. : ДП «Укрархбудінформ», 2001. – 122 с.
4. *Методичні рекомендації щодо оцінки рівня економічної безпеки України* / Рада національної безпеки і оборони України ; Національний ін-т проблем міжнар. безпеки ; Аркадій Ісмаїлович Сухоруков (ред.). – К., 2003. – 63 с.
5. *Ареф'єва, О. В.* Планування економічної безпеки / О. В. Ареф'єва, Т. Б. Кузенко. – К. : Вид-во Європейського університету, 2005. – С. 10.
6. *OECD Guidelines on Corporate Governance of State-owned Enterprises* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.oecd.org/dataoecd/46/51/34803211.pdf>

АНАЛІЗ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОНАННЯ ДЕРЖАВНИХ ПРОГРАМ ЕНЕРГОЗБЕРЕЖЕННЯ

Воронцов Сергій Борисович,
кандидат економічних наук;
Сменковський Андрій Юрійович

Визначено місце і роль енергозбереження у системі енергетичної безпеки України. Проаналізовано ефективність виконання державних програм у сфері енергозбереження. Сформульовано пропозиції щодо підвищення ефективності заходів державної політики у сфері енергозбереження.

Ключові слова: енергетична безпека, енергозбереження, енергоефективність.

Місце і роль енергозбереження у системі енергетичної безпеки України

Під енергетичною безпекою прийнято розуміти здатність паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) країни забезпечувати кінцевих споживачів паливно-енергетичними ресурсами (ПЕР) належної якості в необхідному обсязі у звичайних умовах і в межах гарантованого покриття мінімального обсягу найважливіших потреб країни під час дії дестабілізуючих чинників.

Створений за часів СРСР промислово-технічний потенціал ПЕК України до останнього часу залишається здатним задовольняти основні потреби вітчизняних споживачів у паливно-енергетичних ресурсах. Так, потенційні потужності української електроенергетики дозволяють виробляти близько 300 млрд кВт/г електроенергії на рік, тоді як обсяг її споживання (нетто) галузями національної економіки та населенням у 2010 р. становив 161 млрд кВт/г.

Потужності українських нафтопереробних заводів (НПЗ) ще недавно дозволяли виробляти близько 30 млн т нафтопродуктів при нинішній потребі внутрішнього ринку на рівні 10–12 млн т.

Рівень газифікації житлового фонду в містах складає близько 80 %, що відповідає середньоєвропейському рівню, в сільській місцевості – понад 30 %.

Разом з тим стала робота ПЕК пов'язана зі стабільністю постачання відповідної сировини, власні можливості забезпечення якою в Україні залишаються вкрай обмеженими. Так, за даними Міністерства енергетики та вугіль-

ної промисловості, видобуток нафти в Україні у 2010 р. становив 3,5 млн т, що при нинішньому стані українських НПЗ дозволяє виробляти лише близько 2–2,5 млн т нафтопродуктів або 20–25 % потреби внутрішнього ринку. Обсяги видобутого в Україні природного газу (близько 20 млрд м³) здатні покрити лише потреби населення та бюджетних установ, частка яких у загальному внутрішньому споживанні газу становить менше половини. Немає в Україні й власного виробництва палива для атомних електростанцій (АЕС).

Єдиним видом енергетичної сировини, яким Україна здатна самотужки забезпечувати потреби вітчизняних енергокомпаній у повному обсязі, є вугілля, обсяг видобутку якого у 2010 р. становив 75,2 млн т, а прогнози запаси оцінюються на рівні 120 млрд т.

За відсутності достатніх обсягів видобутку більшості видів власної енергетичної сировини Україна змушена імпортувати її. Через монопольне становище Росії щодо постачання основних видів ПЕР (нафти, природного газу, ядерного палива) робота ПЕК України значною мірою залежить від політичної складової двосторонніх взаємин.

Згідно з Енергетичною стратегією України на період до 2030 р. [4] у 2010 р. видобуток природного газу із власних запасів мав становити 23,2 млрд м³ (збільшення на 2,7 млрд м³ порівняно з 2005 р.), за межами країни – 2,3 млрд м³. Видобуток нафтової сировини у 2010 р. планувалося довести до 5,1 млн т.

Однак плановані результати не були досягнуті. Головною причиною відсутності прогресу щодо видобутку вуглеводнів вважається виснаження діючих родовищ і

важкодоступність наявних запасів нафти і природного газу.

Не відбулося позитивних зрушень й у сфері диверсифікації поставок ПЕР в Україну. Навпаки, внаслідок припинення поставок казахстанської нафти та туркменського природного газу частка Росії у загальному імпорті ПЕР (без урахування ядерного палива) з часу прийняття Енергетичної стратегії збільшилася з 59,6 % до 71,8 % у 2010 р.

Не спостерігається вагомих позитивних результатів і в налагодженні сталого видобутку природного газу із нетрадиційних джерел. Незважаючи на рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25.09.1998 р. «Про заходи щодо подолання впливу кризових явищ на енергетичну сферу України», введене в дію Указом Президента України від 23.10.1998 р. № 1177, постанови Кабінету Міністрів України від 6.09.1999 р. № 1634 та від 27.09.2000 р. № 1463 щодо розвитку промислового добування метану з вугільних родовищ Донбасу, прийняття Комплексної програми дегазації вугільних пластів, Закону України «Про газ (метан) вугільних родовищ» (2009 р.) тощо, цілеспрямованої роботи з налагодження видобутку природного газу із нетрадиційних джерел в Україні до останнього часу не було, а діяльність відповідних органів виконавчої влади переважно зводилася до підготовки рамкових нормативно-правових актів декларативного характеру.

Головною причиною відсутності позитивних зрушень експерти вважають непевність перспектив роботи в енергетичній сфері, брак технологій видобутку альтернативних видів ПЕР та належного фінансування.

Щоправда останнім часом спостерігається певна активізація діяльності на цьому напрямку, що пов'язано із зацікавленістю відомих західних компаній у видобутку сланцевого газу. Вже підписано низку угод про співробітництво, головною метою яких є вивчення перспектив налагодження видобутку газу сланцевих родовищ та щільних пісковиків в Україні.

Складність подальшого застосування екстенсивних підходів до забезпечення енергетичної безпеки обумовлює необхідність приділення пріоритетної уваги альтернативам, спрямованим на скорочення споживання енергетичної сировини за рахунок інтенсифікації, впровадження енергозберігаючих технологій та підвищення енергоефективності економіки.

Про надзвичайну важливість енергозбереження вказується в Енергетичній стратегії України на період до 2030 р. Загальний потенціал енергозбереження України у 2030 р.

оцінено на рівні 318,4 млн т у. п., що майже в 1,5 разу перевищує обсяги споживання первинної енергії у 2005 р. При цьому експертні розрахунки свідчать, що скорочення споживання енергоресурсів на третину дозволить країні повністю відмовитися від імпорту ПЕР.

Однією з головних переваг енергозбереження порівняно з іншими підходами до зміцнення енергетичної безпеки є те, що на відміну від пошуків альтернативних джерел або диверсифікації джерел імпорту ПЕР, які пов'язані зі значними ризиками та впливу ресурсів з економіки (як правило, для фінансування ПЕК інших країн), реалізація енергозберігаючих заходів в Україні дозволяє:

- зменшити залежність вітчизняної економіки від світової кон'юнктури цін на енергоресурси;
- уникнути безповоротної втрати величезних коштів на придбання імпортних ПЕР;
- збільшити фінансову підтримку розвитку вітчизняних інноваційних технологій;
- знизити екологічне навантаження на навколишнє природне середовище;
- підвищити конкурентоспроможність вітчизняної продукції.

Аналіз ефективності виконання державних програм у сфері енергозбереження

Після набуття незалежності для реалізації державної політики у сфері енергозбереження в Україні було ухвалено низку нормативно-правових актів.

Закон України «Про енергозбереження» від 01.07.1994 р. визначив правові, економічні, соціальні та екологічні основи енергозбереження для всіх підприємств, об'єднань та організацій, розташованих на території України, а також для громадян [6].

Комплексна державна програма енергозбереження України була затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 05.02.1997 р. № 148 і розрахована на період до 2010 р. (термін її дії вже закінчився) [8]. Її виконання передбачалось у три етапи. На першому (1996–2000 рр.) планувалося реалізувати найбільш ефективні та маловитратні заходи з енергозбереження. На другому (2001–2005 рр.) очікувалася активізація інвестування міжгалузевих і технологічних заходів у сфері енергозбереження. На третьому (2006–2010 рр.) мали розпочатися великі капітальні вкладення, спрямовані на реалізацію значної кількості заходів з енергозбереження технологічного характеру. У результаті реалізації цих заходів обсяги імпорту природного

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

газу та нафти в 2010 р. мали зменшитися майже вдвічі порівняно з 1996 р.

Енергетична стратегія України на період до 2030 р., схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15.03.2006 р. № 145-р, визначила наявний потенціал енергозбереження в Україні та пріоритетні напрями його реалізації, зокрема за рахунок:

- галузевого технічного (технологічного) фактору (встановлений потенціал енергозбереження до 2030 р. оцінений на рівні 175,93 млн т у. п.);

- міжгалузевого технічного (технологічного) фактора (22,13 млн т у. п.);

- галузевого структурного фактора (61,65 млн т у. п.);

- міжгалузевого структурного фактора (58,65 млн т у. п.).

Державна цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 рр., затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2010 р. № 243 [2].

Оцінюючи ефективність прийнятих документів з позиції досягнутих результатів, можна зазначити, що певне покращання ситуації у сфері енергоефективності в Україні стало помітне лише на початку 2000-х [9]. Так, якщо енергоємність ВВП протягом 1990–1996 рр. зросла на 38,6 %, то з 2000 р. намітилася тенденція її зменшення. При цьому вперше в історії України зростання ВВП було досягнуте за одночасного скорочення споживання первинних паливно-енергетичних ресурсів.

Однак із 2002 р. темпи зниження енергоємності ВВП уповільнилися, що пов'язується з високим ступенем фізичного зносу основних фондів (65–70 %) та відповідним підвищенням питомих витрат ПЕР на виробництво низки важливих видів продукції в найбільш енергоємних галузях економіки (металургійній, машинобудівній, хімічній та нафтохімічній), а також у житлово-комунальній сфері.

Не зазнала радикальних змін на краще ситуація й у наступних роках. Зокрема, за даними моніторингу питомих витрат енергоносіїв на виробництво основних видів продукції (надання послуг) в Україні за 2005–2010 рр., проведеного Державним агентством енергоефективності та енергозбереження України (Держенергоефективності) [3], у 2010 р. певне зменшення таких витрат порівняно з 2005 роком відзначено лише по близько 20 видах продукції із 34. Серед найбільш енергоємних видів продукції найкращих результатів у скороченні споживання палива вдалося

досягти лише при виробництві феросплавів (на 15,3 %) та прокату плоского гарячекатаного (на 7,6 %). Зменшення питомих витрат енергоносіїв більше 10 % відзначено лише по п'яти видах продукції (жири та масла тваринні, цукор рафінований, оксид алюмінію, феросплави та руда марганцева).

Разом з тим витрати енергоресурсів на виробництво металургійної продукції в Україні залишалися значно вищими, ніж у закордонних виробників. Наприклад, питомі витрати ПЕР на виробництво чавуну майже на третину вищі, ніж на провідних підприємствах світу [9]. З кожним роком зростали й питомі витрати ПЕР у сфері комунального теплопостачання, на підприємствах хімічної промисловості та у газотранспортуванні. Так, якщо у 2005 р. витрати електростанцій на виробництво та випуск теплоенергії становили 170,9 кг у. п. на 1 Гкал, то у 2010 р. цей показник становив 180 кг (збільшення на 5,3 %). За 6 років не вдалося скоротити витрати на виробництво вказаного виду продукції й на українських котельнях. Зростання питомих витрат ПЕР також відзначено у виробництві аміаку синтетичного (із 131,2 кг у. п./т у 2005 р. до 146,6 кг у. п./т у 2010 р.), нафтопереробці (із 49,5 кг у. п./т у 2005 р. до 60,3 кг у. п./т у 2010 р.), виробництві окремих видів металургійної продукції.

Головними причинами низької ефективності енергозберігаючої політики, що проводилася до 2010 р., експерти вважають:

- **декларативність прийнятих державних програм і незадовільне виконання передбачених ними заходів у сфері енергозбереження.** Зокрема такого висновку дійшли фахівці Рахункової палати України під час аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, виділених Національному агентству України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів (НАЕР) на здійснення заходів у сфері енергоефективності та енергозбереження [5]. У звіті вказано на описовий характер Комплексної державної програми енергозбереження та Програми державної підтримки розвитку нетрадиційних та відновлювальних джерел енергії та малої гідро- і теплоенергетики та відсутність у них затверджених програмних заходів, термінів виконання та відповідальних виконавців. Водночас, у супереччю вимогам законодавства, НАЕР не забезпечувало контроль за роботою центральними органами виконавчої влади галузевих програм енергозбереження, а також своєчасний та об'єктивний моніторинг стану енергозбереження у державі;

– **недостатність коштів, що виділяються державою на реалізацію заходів, передбачених діючими програмами, та низький рівень контролю за їх використанням.** Так, за даними Держенергозбереження, на фінансування заходів з енергозбереження у 2010 р. з державного бюджету було виділено 118,4 млн грн, що на 36,2 % менше, ніж у попередньому році [7]. При цьому до 2010 р. формування бюджетних запитів планування коштів державного бюджету НАЕР здійснювало за відсутності затверджених в установленому порядку планових заходів у сфері енергозбереження та енергоефективності, що створювало передумови для безсистемного витрачання державних коштів, а основне фінансування бюджетних програм енергозбереження та енергоефективності часто спрямовувалося переважно не на розроблення енергозберігаючих технологій та підвищення енергоефективності, а на утримання апарату НАЕР. Водночас внаслідок недосконалості механізму використання надходжень до спецфонду держбюджету від надання Державною інспекцією з енергозбереження платних послуг значні кошти державного бюджету (на 01.10.2009 р. – 22,4 млн грн) залишалися фактично «замороженими» на рахунку Інспекції у Державному казначействі;

– **відсутність дієвих стимулів для основних споживачів ПЕР щодо впровадження енергозберігаючих технологій.** Так, напрями розроблення державних енергетичних стандартів (ДСТУ), що є одним з інструментів реалізації економічних заходів управління енергозбереженням, визначалися НАЕР довільно, без урахування заходів, затверджених розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.10.2008 р. № 1334-р щодо галузей, які потребують першочергового зменшення енергоемності (будівництво, житлово-комунальне господарство, металургія, хімія, машинобудування);

– **недосконалість чинного законодавства у сфері інвестиційної діяльності, яке стримує бажання потенційних інвесторів брати участь у фінансуванні енергозберігаючих заходів.** Незважаючи на наявність потенційної зацікавленості інвесторів (у тому числі іноземних), у 2010 р. основними джерелами фінансування проектів з енергозбереження в Україні залишалися: державний бюджет – 118,4 млн грн (2,3 % загального обсягу залучених коштів), місцеві бюджети – 442,6 млн грн (8,7 %), кошти підприємств – 3802,6 млн грн (75,2 %), інші джерела – 700,6 млн грн (13,8 %). Загальний обсяг залучених коштів на фінансування заходів з енергозбережен-

ня у 2010 р. склав 5,1 млрд грн, у регіонах України – в середньому 186,1 млн грн.

Пріоритетні напрями подальшої роботи у сфері енергозбереження

Враховуючи, що з моменту прийняття Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 рр. минуло лише 1,5 року, важко оцінити реальний практичний ефект від її реалізації. Втім, внесення поправок до змісту Програми вже через півроку після прийняття свідчить про наявність певних прорахунків при її розробці.

Вже зараз можна констатувати проблеми виконання Програми у частині її фінансування. Так, незважаючи на те, що прогнозні обсяги фінансування програмних заходів із державного бюджету у 2010 р. були передбачені на рівні 0,6 млрд грн, реальних коштів виявилось майже у 6 разів менше (118,4 млн грн). Недофінансування має місце і з боку місцевих бюджетів (442,6 млн грн при передбачених 1,6 млрд грн). Загальний обсяг недофінансування у 2010 р. оцінюється у 4 млрд грн.

Водночас, за результатами аналізу даних Держмитслужби України, у 2010 р. в рахунок оплати поставок природного газу з української економіки було вилучено 6,8 млрд дол., нафти – 4,1 млрд дол. Загалом же чистий імпорт ПЕР у 2010 р. становив 13,4 млрд дол., або понад 100 млрд грн.

За географічним розподілом найбільші обсяги енергетичної сировини в Україну надходять із Російської Федерації. Зокрема в 2010 р. з Росії було імпортовано паливно-енергетичних ресурсів (не враховуючи поставок ядерного палива) на суму 12,1 млрд дол., що становить понад 70 % їх загального імпорту (16,9 млрд дол.).

Таким чином, всупереч національним інтересам в Україні триває гальмування реалізації енергозберігаючої політики. Про це зокрема свідчить старіння основних фондів українських генеруючих потужностей. Якщо у 2005 р. частка зношених потужностей теплових електростанцій становила 65 %, то у 2010 р. – 76,2 %.

Немає впевненості у зміні ситуації на краше через відсутність у чинній Програмі дієвих заходів та інструментів, спрямованих на стимулювання підприємств раціонально використовувати енергоресурси. За збереження

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

у підприємств можливість перекладати свої невиробничі витрати на кінцевих споживачів важко розраховувати на їх активізацію у сфері енергоефективності.

Розвитку подій саме за таким сценарієм сприяє і відсутність достовірних вимірювань витрат енергоресурсів, на підставі яких має бути організований їх комерційний облік. Так, за даними Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства [7], станом на 01.01.11 житловий фонд було оснащено:

- приладами обліку холодної води – 55885 будинків або 43,69 % загальної кількості будинків із централізованим постачанням холодної води (127920);

- гарячої води – 7008 будинків або 15,93 % загальної кількості будинків із централізованим постачанням гарячої води (43992);

- теплової енергії – 28170 будинків або 38,31 % загальної кількості будинків із централізованим опаленням (73523).

На тлі переважання Програми технічними заходами поза увагою розробників залишилася багатофакторність проблеми енергозбереження, оцінка регіональних особливостей та можливостей їх урахування.

Майже не приділено уваги необхідності розширення переліку фінансово-економічних стимулів у сфері енергозбереження, які вважаються найдієвішими інструментами заохочення споживачів до раціонального використання енергоресурсів та впровадження нових енергозберігаючих технологій у виробництві та побуті.

Світовий досвід свідчить, що перелік фінансово-економічних стимулів у сфері енергозбереження в основному складається із:

- встановлення об'єктивних цін на енергоресурси і тарифи з їх доставки, які мають покривати реальні витрати енергопідприємств при одночасному стимулюванні їх до мінімізації непродуктивних втрат у процесі енергозабезпечення кінцевих споживачів;

- системи податкових пільг, що надаються державою для стимулювання енергозбереження або диференційованого оподаткування;

- різноманітних форм державної фінансової підтримки (надання інвестиційних грантів або прямих субсидій у вигляді фіксованої суми чи часткових виплат, пропорційних обсягам енергії, що зберігається, тощо).

Пріоритетні напрями державної політики енергоефективності, а також цілі та принципи державного управління у цій сфері чітко визначені Концептуальними засадами державної політики щодо забезпечення ефек-

тивного використання паливно-енергетичних ресурсів (енергоефективності), схваленими рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 30.05.2008 р. [10]. На жаль, більшість корисних ініціатив і завдань цього документа залишилась не реалізованою або виконаною формально.

З метою запобігання негативному впливу на економіку України значного зростання ціни на імпортований природний газ, підвищення рівня енергетичної безпеки держави та забезпечення конкурентоспроможності українських товарів на світових ринках Президент України 22 серпня 2011 р. доручив Кабінету Міністрів України, центральним та місцевим органам виконавчої влади [11] забезпечити:

- розроблення та внесення в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроекту щодо запровадження обов'язкового обліку виробленої, транспортованої, розподіленої та фактично спожитої теплової енергії;

- внесення змін до Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 рр. та Енергетичної стратегії України до 2030 р. щодо зменшення обсягів використання природного газу та збільшення обсягів використання альтернативних видів палива;

- удосконалення порядку використання коштів державного бюджету на виконання Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 рр., з наданням пріоритету проектам, спрямованим на зменшення споживання природного газу;

- затвердження плану заходів щодо збільшення питомої ваги вітчизняних рідких і газоподібних вуглеводнів в енергетичному балансі України на 2011-2012 рр.;

- розроблення додаткових заходів щодо стимулювання впровадження енергоефективних технологій та ощадливого споживання енергетичних ресурсів, виробництва альтернативних видів палива, зокрема шляхом залучення міжнародної технічної допомоги, іноземних інвестицій і кредитних ресурсів;

- вжиття заходів, спрямованих на формування в суспільстві свідомого ставлення до необхідності ощадливого споживання енергоресурсів, зокрема природного газу;

- проведення енергетичного аудиту суб'єктів господарювання, які здійснюють

виробництво, транспортування та постачання теплової енергії споживачам, і за його результатами вжиття заходів щодо підвищення рівня енергоефективності, скорочення споживання природного газу у виробництві тепла, зокрема шляхом заміни природного газу альтернативними видами палива;

– проведення перевірок рівня готовності суб'єктів господарювання, що використовують природний газ як основний вид палива, до переходу на використання резервних видів палива,

– активізацію роботи із залучення коштів із небюджетних джерел, у тому числі коштів міжнародних організацій, для оптимізації системи тепlopостачання населених пунктів шляхом закриття або модернізації нерентабельних об'єктів комунальної теплоенергетики, впровадження когенераційних установок, будівництва котелень за новітніми ресурсозберігаючими технологіями, використання сучасних видів теплоізоляції та попередньо ізольованих труб під час ремонту теплових мереж, утворення індивідуальних теплових пунктів.

Дане доручення Президента України має стимулювати діяльність відповідних органів виконавчої влади, на які покладено відповідальність за реалізацію державної політики у сфері енергозбереження.

З огляду на ймовірне збереження складнощів із забезпеченням української економіки імпортованими енергоресурсами, уявляється також доцільним:

– розглядати енергозбереження в якості головного пріоритету забезпечення енергетичної безпеки держави;

– провести поглиблений аналіз стану ефективності споживання енергоресурсів у галузях та регіонах країни;

– запровадити практику формування паливно-енергетичних балансів регіонів із додатковими положеннями щодо енергоефективності та оцінки потенціалів енергозбереження;

– впровадити єдину методику розробки регіональних програм і стандартів у сфері енергозбереження;

– передбачити створення регіональних інформаційно-аналітичних баз моніторингу енергозбереження;

– розглянути можливість впровадження системи нормативів споживання енергоресурсів, зокрема природного газу, галузями промисловості, передбачивши його скорочення протягом певного періоду, та штрафних санкцій за їх перевищення та/або податкових пільг за дотримання;

– забезпечити виконання заходів із заміщення природного газу іншими видами палива та енергії [1], у тому числі переведення компресорів газотранспортної системи на електроприводи, часткового переведення теплоенергогенеруючих потужностей на вугілля або торф, модернізації електромереж з метою скорочення втрат електроенергії та залучення додаткових потужностей атомних електростанцій;

– розглянути доцільність створення спеціальних фондів у регіонах для фінансування інвестиційних заходів у сфері енергозбереження;

– поширити практику проведення виставок-ярмарків енергозберігаючого обладнання і технологій;

– забезпечити належне фінансування заходів Державної цільової економічної програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв із відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 рр. та контроль за використанням відповідних коштів, що виділяються з державного бюджету;

– доповнити завдання і заходи з виконання Державної цільової програми енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 рр., передбачивши практичну реалізацію пріоритетних напрямів державної політики щодо енергоефективності, визначених Концептуальними засадами державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів (енергоефективності) (рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30.05.2008 р.).

Список використаних джерел

1. В Україні реалізується програма із зменшення споживання природного газу : Повідомлення прес-служби Міненерговугілля України від 19.09.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mpe.kmu.gov.ua/fuel/control/uk/publish/article?jsessionid=EA2658BCA77054B531EEA337DB99286F?art_id=209070&cat_id=35109

2. *Державна* цільова економічна програма енергоефективності і розвитку сфери виробництва енергоносіїв з відновлюваних джерел енергії та альтернативних видів палива на 2010–2015 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2010 р. № 243 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

3. *Динаміка* змін питомих витрат енергоносіїв на виробництво основних видів продукції (надання послуг) в Україні за 2005–2010 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://naer.gov.ua/wp-content/uploads/2009/11/Додаток-31.doc>

4. *Енергетична* стратегія України на період до 2030 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.03.2006 р. № 145-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc>

5. *Енергозберігаючий* блеф : Прес-реліз Рахункової палати України від 16.02.2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16723646>

6. *Про енергозбереження* : Закон України від 01.07.1994 р. № 74/94-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=74%2F94-%E2%F0>

7. *Інформаційна* довідка щодо виконання у 2010 році КДПЕ, галузевих та регіональних програм підвищення енергоефективності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://naer.gov.ua/wp-content/uploads/2009/11/Інформаційна-довідка-щодо-виконання-у-2010-р.і-КДПЕ-1.doc>

8. *Комплексна* державна програма енергозбереження України : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.02.1997 р. № 148 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/signal/kr97148a.doc>

9. *Матеріали* щодо результатів моніторингу показників енергоефективності за 2010 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://naer.gov.ua/wp-content/uploads/2009/11/Моніторинг-показників-енергоефективності-2010.doc>

10. *Про рішення* Ради національної безпеки і оборони України від 30 травня 2008 року «Про стан реалізації державної політики щодо забезпечення ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів» : Указ Президента України від 28.07.2008 р. № 679/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=n0023525-08>

11. *Щодо запобігання* негативному впливу на економіку України значного зростання ціни на імпортований природний газ : Доручення Президента України від 22.08.2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/13880.html>

ОСНОВНІ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ МАЛОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

Ляпін Дмитро Вадимович,
кандидат технічних наук

Проаналізовано наявні в Україні стратегії розвитку малого підприємництва. Розглянуто дві принципово різні моделі малого підприємництва, визначено їх соціально-економічні особливості. Описано особливості набору інструментів державної політики розвитку малого підприємництва.

Ключові слова: мале підприємництво, моделі малого бізнесу, стратегія розвитку, державна політика сприяння розвитку малого підприємництва.

Забезпечення прискореного розвитку національної економіки та досягнення макроекономічних показників докризового періоду з метою гарантування й підвищення стандартів життя громадян передбачає концентрацію зусиль органів державної влади на виробленні і втіленні політики ефективного зростання економіки. Саме цією метою пояснюється активність при розгляді та затвердженні у 2010 р. Податкового кодексу України, який, за визначенням багатьох фахівців, перерозподілив ступінь податкового навантаження на користь суб'єктів великого та, частково, середнього бізнесу, зокрема надавши на 10 років низку умовно-тимчасових преференцій окремим галузям (літакобудівній, суднобудівній, легкій промисловості, готелям тощо) [1, підрозділ 4 розділу XX]. Разом з тим в усіх розвинених країнах світу сектор малого підприємництва є значною та важливою складовою національних економік. Необхідність активної державної політики, спрямованої на розвиток цього сектору, зумовила появу Європейського Акту малого бізнесу під назвою «Спочатку думай про маленьких» [2], який розвиває положення Європейської Хартії малого підприємництва [3, 4]. В Україні ж непоодинокі приклади нехтування органами державної влади законними інтересами малого та середнього бізнесу демонструють непослідовність і суперечливість політики розвитку підприємництва. Невизначена та неконцентрована державна політика щодо національного малого підприємництва є дуже гострою проблемою.

Дослідження питань формування та реалізації державної політики у сфері малого підприємництва проводяться багатьма українськими та закордонними вченими, зокрема

З. С. Варналієм [5], Л. І. Воротиною, С. Г. Дригою [6], Б. І. Адамовим [7], В. І. Ляшенко [8], О. А. Кириченко [9], Й. Шумпетером [10], Дж. Салліваном [11], Б. Г. Ясіним [12] та іншими. Значною мірою їхні дослідження присвячені макроекономічному аналізу розвитку малого підприємництва та його соціального впливу, а також особливостям окремих інструментів і механізмів державної політики.

Основний висновок більшості досліджень пов'язаний із необхідністю розвитку національного малого та середнього підприємництва з урахуванням його соціально-економічних особливостей, але рекомендації щодо інструментів державної політики суттєво відрізняються – від ліберального до консервативно-адміністративного підходу. Ці відмінності можна пояснити персональними уподобаннями дослідників щодо співвідношення державних і ринкових механізмів суспільного регулювання, однак об'єктивна оцінка має ґрунтуватись на іншому методологічному базисі. Тому при аналізі державної політики розвитку малого підприємництва актуальним завданням є пошук і дослідження такого спільного знаменника.

Невирішені раніше частини загальної проблеми, яким присвячується дана стаття, пов'язані з її окремим аспектом, що виникає внаслідок наявності в секторі малого підприємництва двох складових, різних за відносинами із суб'єктами середнього та великого бізнесу, і часто залишається поза увагою, хоча суттєво впливає як на фокус, так і на набір інструментів державної політики.

Метою даного дослідження є аналіз можливих стратегій розвитку малого підприємництва в контексті особливостей внутрішньої

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

структури сектору та ефективного набору механізмів державної політики.

Світовий банк у доповіді «Новий погляд на економічну географію» [13] визнав, що економіка добре розвивається там, де на рівні національної політики заохочуються зміни в трьох аспектах: 1) збільшення концентрації (зі зростанням міст); 2) скорочення відстаней (мірою того, як працівники і бізнес мігрують ближче до вузлів високої економічної концентрації); 3) зменшення роз'єднаності (мірою того, як країни підвищують взаємну прозорість своїх економічних кордонів і виходять на світові ринки, щоб скористатися перевагами масштабного виробництва і спеціалізації). Позитивні зміни цих трьох чинників – концентрація, відстань, роз'єднаність – наочні як у тих країнах світу, які досягли економічного процвітання, так і в тих, що розвиваються.

Основний висновок доповіді полягає в тому, що економічне зростання залишається нерівномірним [13]. Спробувати адміністративними рішеннями розширити сферу економічної активності – означає позбавити її стимулів. Але, незважаючи на нерівномірність економічного зростання, розвиток може відбуватися в інтересах усіх громадян країни, навіть тих, хто проживає далеко від центрів економічної активності. Щоб забезпечити швидке економічне зростання в інтересах широких верств населення, урядам необхідно сприяти економічній інтеграції, а не концентрувати свої зусилля на територіально-адресних заходах, неефективних, як показує світовий досвід, у довготривалій перспективі. Зasadниче значення для успішного економічного розвитку мають: збільшення концентрації; міграція працівників і переміщення підприємців з метою скоротити відстані до ринків; зменшення роз'єднаності, що пов'язано зі зменшенням міждержавних відмінностей у нормативній базі. Перед урядами стоїть завдання заохочувати нерівномірне економічне зростання й одночасно забезпечувати розвиток в інтересах усього населення. Це можна зробити шляхом економічної інтеграції – економічно підтягуючи відсталі райони до провідних. Але здійснити таку інтеграцію краще всього через вивільнення ринкових механізмів агломерації, міграції та спеціалізації, а не шляхом боротьби з ними або протидії їм.

Доповідь визначила такі точки державної уваги до забезпечення економічного зростання:

а) територіально нейтральні за своєю концепцією та універсальні за охопленням

інститути (правові норми, які стосуються землі, робочої сили, міжнародної торгівлі, соціальних послуг, що фінансуються за рахунок податків і трансфертів (освіта, охорона здоров'я, водопостачання));

б) інфраструктура – політика та інвестиції територіально-єднального характеру (будівництво автомобільних і залізничних доріг, аеропортів, гаваней і систем зв'язку; надання послуг, що полегшують переміщення людей та ідей на локальному, національному і міжнародному рівнях);

в) стимули – територіально-адресні програми (програми ліквідації бідності, податкові пільги компаніям, преференційні умови торгівлі, що відкривають бідним країнам доступ на ринки розвинених) [13].

Основна ідея цих рекомендацій ґрунтується на двох базових положеннях, що мають універсальний характер щодо будь-якої державної політики: 1) необхідність ефективного витрачання суспільного ресурсу, який через податки передається громадянами урядам своїх країн; 2) стимулювання економічної активності населення. Останнє часто підкреслюється поняттям «підприємницький потенціал нації», який є таким же обмеженим і вичерпним ресурсом, як і земля, капітал та робочі руки [14]. Тому стратегія розвитку малого підприємництва, як і будь-яка інша державна стратегія, має враховувати ці базові положення.

Національна стратегія розвитку малого підприємництва визначена законами України «Про державну підтримку малого підприємництва» від 19.10.2000 р. № 2063-III [15] та «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» від 21.12.2000 р. № 2157-III [16]. Але слід наголосити, що положення стратегії є значною мірою формальними і потребують оновлення. Так, незважаючи на норму пункту 3 статті 5 Закону України «Про державну підтримку малого підприємництва», відповідно до якої одним із напрямків державної підтримки малого підприємництва є «запровадження спрощеної системи оподаткування, бухгалтерського обліку та звітності», Кабінет Міністрів при розробці в кінці 2010 р. проекту Податкового кодексу намагався повністю знищити спрощену систему. Це викликало масштабний спротив малого бізнесу, внаслідок чого остаточне вирішення питання було відкладене.

Таким чином, положення законів України «Про державну підтримку малого підприємництва» та «Про Національну програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні» не відповідають класичному

визначенню стратегії*. Тому розробка рекомендацій щодо формулювання мети стратегії розвитку малого підприємництва в Україні та визначення проміжних (тактичних) її цілей є актуальним завданням.

При формулюванні мети стратегії розвитку малого підприємництва необхідно знайти відповідь на два основних запитання: 1) що таке мале підприємництво? 2) як країна визначає бажану мету його розвитку?

Після часткового приведення в Україні визначення малого підприємництва [17] у відповідність з нормами Європейського Союзу [18] відповідь на перше запитання виглядає так: «Суб'єктами малого підприємництва є: а) фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як суб'єкти підприємницької діяльності; б) юридичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, в яких середньооблікова чисельність працюючих за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного валового доходу не перевищує 70 млн гривень». На дату прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності» це визначення цілком відповідало нормам ЄС щодо встановлення верхньої межі річного обороту для суб'єктів малого підприємництва у 10 млн євро, але внаслідок економічної кризи сьогодні ця межа складає 6,3 млн євро.

На нашу думку, класифікація малого підприємництва за річним обсягом реалізації та кількістю працівників за своєю природою є штучною. Показово, що норми *Recommendation 2003/361/EC* в ЄС почали діяти для всіх країн-членів лише з 2005 р. Встановлення досить високої межі для класифікації малого та, особливо, середнього підприємства (в ЄС верхня межа річного обороту для суб'єктів середнього бізнесу визначена на рівні 50 млн євро) є непрямим захистом від обмежень СОТ щодо державної підтримки. В Україні відповідна межа складає 100 млн грн [17] (еквівалент 9 млн євро, тобто у 5,5 разу менше європейських вимог). Встановлення Україною суттєво нижчих рівнів річного обороту в класифікації малого і середнього бізнесу та відсутність кур-

сового корегування цих порогів обумовлюють ризики порушення європейськими країнами розслідувань щодо українських компаній відповідно до вимог СОТ, що знижує національну конкурентоспроможність.

Пошук відповіді на друге запитання – як країна визначає бажану мету малого підприємництва – значно складніший. Відповідно до Закону України «Про державну підтримку малого підприємництва» «метою державної підтримки малого підприємництва є: 1) створення умов для позитивних структурних змін в економіці України; 2) сприяння формуванню і розвитку малого підприємництва, становлення малого підприємництва як провідної сили в подоланні негативних процесів в економіці та забезпечення сталого позитивного розвитку суспільства; 3) підтримка вітчизняних виробників; 4) формування умов для забезпечення зайнятості населення України, запобігання безробіттю, створення нових робочих місць». Відповідно, зазначені завдання і мають складати мету національної стратегії розвитку малого підприємництва. Але це визначення має певні недоліки.

1. Після визнання України у 2005-2006 рр. країною з ринковою економікою ціль «створення умов для позитивних структурних змін в економіці України» можна вважати досягнутою.

2. Ціль «підтримка вітчизняних виробників» не вказує на будь-які потенційні індикатори успішності чи неуспішності. Із сектору малого підприємництва штучно виділяється підгрупа «вітчизняні виробники», а торгівля, яка в усьому світі є рушієм цивілізаційного розвитку, залишається поза увагою. З точки зору суспільної користі доцільно сприяти розвитку не абстрактних «вітчизняних виробників», а суб'єктів малого підприємства будь-яких організаційно-правових форм, що створюють додану вартість. І чим вищі темпи створення доданої вартості, тим більшою може бути підтримка.

3. Світова економічна криза 2008-2009 рр. довела, що мале підприємництво може бути демпфером негативних процесів в економіці, але стверджувати, що воно здатне забезпечити сталий позитивний розвиток суспільства, безумовних підстав немає. Крім того, мале підприємництво за наявності захисту з боку держави та високого рівня конкуренції в національній економіці може забезпечити позитивний вплив на формування і збереження демократичних цінностей та інституціоналізації громадянського суспільства, що є важливою складовою сталого розвитку.

Зазначені зауваження дають підстави стверджувати, що стратегічна мета малого

*Стратегія (з грецької *στρατηγία* – «мистецтво полководця») – загальний, недеталізований план діяльності, що охоплює тривалий період часу, спосіб досягнення складної мети. Завданням стратегії є ефективне використання наявних ресурсів для досягнення основної мети. Стратегія досягає основної мети через вирішення проміжних тактичних завдань за віссю «ресурси – мета».

Моделі малого підприємництва

Модель I	Модель II
характеристика:	
суб'єкти малого підприємництва, що є сателі-тами великого та середнього бізнесу	суб'єкти малого підприємництва, незалежні від великого та середнього бізнесу
зв'язок і залежність від інших суб'єктів бізнесу:	
визначається станом розвитку великого та середнього бізнесу	безпосередньо не залежить від розвитку великого та середнього бізнесу
кваліфікаційні потреби:	
висуває високі вимоги до кваліфікації, компетенції та професійної підготовки	не вимагає високої кваліфікації робочої сили
обмеження зростання:	
є складовим елементом «розподіленої» виробничої системи – залежить від погоджених з великим бізнесом параметрів	є елементом самостійної мережі – залежить від розкриття підприємницького потенціалу нації
основні суспільні параметри:	
реакція на суспільні потреби на ринку праці відсутня	швидкі темпи поглинання надлишків робочої сили
темпи оновлення:	
низькі темпи оновлення (низький рівень банкрутства та виходу з ринку)	високі темпи оновлення (високий рівень банкрутства та виходу з ринку)
сталість:	
відносно висока сталість	низька сталість, висока ризиковість
потреби у зовнішній допомозі:	
є складовими державної підтримки галузей/секторів	можливість розвитку за малих потреб або відсутності державних програм підтримки та бюджетних коштів
основні вимоги партнерів:	
безперебійність та плановість	нові ідеї, динамізм
вимоги до обладнання:	
часто потребують високопродуктивного спеціалізованого обладнання, критичні вимоги до площі і транспортної інфраструктури	середні потреби універсального обладнання, некритичні вимоги до площі і транспортної інфраструктури
наявність ринкових ніш для нових суб'єктів	
низька, залежить від потреб «батьківських» компаній	висока, визначається новими ідеями
ключові індикатори розвитку:	
частка у ВВП, обсяги реалізації	кількість робочих місць
«бонусні» індикатори розвитку:	
кількість робочих місць	частка у ВВП
частка доданої вартості:	
в широкому діапазоні	в широкому діапазоні
бар'єри входу на ринок:	
відносно високі	переважно низькі
інструмент політики:	
передусім є інструментом економічної політики	передусім є інструментом соціальної політики

підприємництва визначена недостатньо чітко, отже, доцільно уточнити базові положення стратегії його розвитку.

Згідно з базовими теоретичними положеннями в секторі малого підприємництва можна виділити дві великі моделі, що не мають антагоністичного характеру, але визначають вельми різні набори інструментів державної політики (табл).

Суб'єкти малого підприємництва моделі I – повноцінні економічні суб'єкти, що відрізняються від інших лише розміром. Це визначає їхню орієнтацію на високоспеціалізовані ринкові ніші, де ефект масштабу, на якому вони програють, не має великого значення. До суб'єктів моделі I можна застосовувати всі регулятивні вимоги, як і до середнього чи великого бізнесу, оскільки вони часто пов'язані єдиними виробничими програмами. Ці суб'єкти малого бізнесу потребують висококваліфікованої робочої сили і не можуть динамічно зв'язувати надлишки людських ресурсів, що виникають внаслідок різного роду економічних потрясінь. Вони майже не впливають на розвиток ринкової конкуренції; в секторі має місце обмежена горизонтальна конкуренція з потенційним тяжінням до монополії. Розвиток суб'єктів моделі I є природним продовженням еволюції «батьківських» компаній великого чи середнього бізнесу, які скорочують потреби у низькокваліфікованій робочій силі, роблячи ставку на ефективність, продуктивність і запровадження новітніх технологій.

Суб'єкти малого підприємництва моделі II – високодинамічні, з коротким терміном життя і високими темпами входу-виходу на ринок. Внаслідок мінімальних власних ресурсів природно концентруються у традиційних сферах швидкого руху капіталів (торгівля, послуги) і переважно не використовують висококваліфіковану робочу силу. Відповідно, мають високий потенціал «зв'язування» надлишків робочої сили. Позитивний вплив здійснюють лише за умов своєї чисельності. Високі темпи оновлення обумовлюють їхню потребу у простих і зрозумілих регулятивних і податкових вимогах. Внаслідок високого динамізму, великої чисельності та переважно низьких бар'єрів входу на ринок діють у висококонкурентному середовищі, що за умов захисту прав власності стимулює їх до пошуків нових ринкових ніш і продуктів.

Зазначені відмінності моделей I та II визначають різний набір суспільних результатів (з акцентом на суто економічний результат чи переважно соціальний результат) і, відповідно, вимагають різних інструментів державної підтримки. Державна політика моделі I очікує швидкого зростання ВВП та наступний перерозподіл національного багатства через бюджетні механізми, отже має передбачати передусім підтримку суб'єктів великого бізнесу та запровадження однакових регуляторних і податкових правил, а також окремі програми підтримки обмеженого кола суб'єктів малого підприємництва. Державна політика моделі II очікує високої суспільної зайнятості й економічної самостійності, отже має бути сконцентрована на компенсації ризиків високих темпів змін у середовищі малого бізнесу шляхом принципового спрощення регуляторних і податкових правил для суб'єктів малого підприємництва.

В умовах економічної кризи та посткризового відновлення модель II стає критично важливою для соціального клімату в суспільстві. В умовах стабільного соціально-економічного розвитку на перше місце виходить модель I. При цьому варто наголосити, що пріоритет моделі II не виключає розвиток суб'єктів моделі I, але пріоритет моделі I майже повністю виключає можливості розвитку суб'єктів моделі II.

Висновки та перспективи

Отже, аналіз двох принципово різних моделей малого підприємництва характеризує їх соціально-економічні особливості та визначає специфіку інструментів державної політики, спрямованої на розвиток національного малого підприємництва. Урахування відмінностей цих двох моделей та визначення на рівні основних суспільних груп ключової мети розвитку малого підприємництва в Україні може стати основою для вироблення ефективної стратегії його розвитку.

Результати даного дослідження пояснюють різницю у найчастіше вживаних підходах до формування державної політики розвитку малого бізнесу в країнах сучасного світу і можуть стати методологічною основою нової стратегії розвитку національного малого підприємництва в Україні.

Список використаних джерел

1. *Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI // Офіційний вісник України 2010. – № 92, т. 1. – 10 груд. – С. 9, стаття 3248, код акту 53775/2010.*

2. *Communication* from the commission to the council, the European parliament, the European economic and social committee and the Committee of the regions «Think Small First». A «Small Business Act» for Europe, Brussels, 25.6.2008, COM (2008) 394 final. – 22 p.

3. *European charter for small enterprises* / EU leaders at the Feira European Council on 19–20 June 2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/best-practices/charter/>

4. *Питання впровадження в Україні принципів Європейської хартії малих підприємств* : Указ Президента України від 02 липня 2008 року № 603/2008 // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 26. – 21 лип. – С. 20, стаття 844.

5. *Варналій, З. С.* Мале підприємництво : основи теорії і практики / З. С. Варналій. – [3-тє вид.]. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2005. – 302 с.

6. *Дрига, С. Г.* Підтримка малого підприємництва : економічна та соціальна доцільність / С. Г. Дрига // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2007. – № 4. – С. 5–12.

7. *Адамов, Б. И.* Малый и средний бизнес как фактор реформирования жилищно-коммунального хозяйства / Б. И. Адамов, Б. А. Сорокин, А. Ф. Толмачева // Економічний вісник Донбасу. – 2008. – № 1. – С. 65–78.

8. *Ляшенко, В. И.* Регулирование развития экономических систем : теория, режимы, институты / В. И. Ляшенко. – Донецк : ДонНТУ, 2006. – 668 с.

9. *Кириченко, О. А.* Стратегія розвитку малого та середнього бізнесу в Україні / О. А. Кириченко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 1 (79). – С. 103–118.

10. *Шумпетер, Й.* Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.

11. *Салливан, Дж.* Улучшение условий инвестирования путем коллективных действий частного сектора : Докл. на конф. «Свобода, торговля и мир : региональная повестка дня», Грузия, Тбилиси, 25–27 октября 2006 года / Дж. Салливан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cato.ru/georgia.php>

12. *Ясин, Б. Г.* Малое предпринимательство в России : прошлое, настоящее и будущее / Б. Г. Ясин ; под ред. Б. Г. Ясина, А. Ю. Чепуренко, В. В. Буева. – М. : Фонд «Либеральная миссия», 2003. – 220 с.

13. *Новый* взгляд на экономическую географию : Докл. о мировом развитии 2009. Обзор / Всемирный банк. – 2010. SKU 32129. – 48 p.

14. *Доктрина* приватної ініціативи / Ю. І. Єхануров, Д. В. Ляпін, С. О. Москвін та ін. / Координаційно-експертний центр об'єднань підприємців України, 2003. – 44 с.

15. *Про державну* підтримку малого підприємництва : Закон України від 19.10.2000 № 2063-III // Офіційний вісник України. – 2000. – № 46. – 1 груд. – С. 22, стаття 1977, код акту 17181/2000.

16. *Про Національну* програму сприяння розвитку малого підприємництва в Україні : Закон України від 21.12.2000 № 2157-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 4. – 9 лют. – С. 1, стаття 105, код акту 17662/2001.

17. *Про внесення* змін до деяких законодавчих актів України з питань регулювання підприємницької діяльності : Закон України від 18 вересня 2008 року № 523-VI // Офіційний вісник України. – 2008. – № 76. – 17 жовтн. – С. 9, стаття 2547, код акту 44574/2008/

18. *EU Commission Recommendation* of 6 May 2003, Concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises (2003/361/EC) // Official Journal of the European Union. L124. – 2003. – P. 36–41.

МОТИВАЦІЯ УЧАСТІ РОБОТОДАВЦІВ ТА РОБІТНИКІВ У СИСТЕМІ НЕДЕРЖАВНОГО ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Коваль Олександр Пилипович,
кандидат економічних наук

Проаналізовано сукупність проблем, пов'язаних з мотивацією участі роботодавців та робітників у системі недержавного пенсійного забезпечення, та запропоновано концептуальні підходи їх вирішення.

Ключові слова: недержавне пенсійне забезпечення, пенсійні внески, мотивація.

На сьогодні інфраструктуру системи недержавного пенсійного забезпечення в Україні слід вважати інституційно сформованою, оскільки:

– на ринку функціонують суб'єкти інституційної інфраструктури (недержавні пенсійні фонди (НПФ)), адміністратори НПФ, компанії з управління активами, зберігачі), кількість яких відповідає потребам ринку та протягом останніх півтора років залишається відносно сталою;

– законодавчо-нормативна база є достатньо якісною та в цілому відповідає найкращій світовій практиці; протягом п'яти з половиною років дії до Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» було внесено лише чотири зміни, що не мають концептуального характеру (це слід вважати прямим свідченням його достатньої якості); протягом указанного періоду прийнято близько ста підзаконних актів;

якість державного регулювання та нагляду з боку Держфінпослуг у цілому відповідає найкращим світовим стандартам, зокрема задекларовано перехід до регуляторної політики із застосуванням пруденційного нагляду та розбудови системи контролю за платоспроможністю на основі моніторингу ризиків.

Разом з тим цілей, задекларованих при запровадженні третього рівня пенсійної системи, не досягнуто.

1. Пенсійні накопичення не стали дієвим інструментом забезпечення гідної старості. Середній розмір пенсійних активів, що припадають на одного учасника, не перевищує 2000 грн (за нашими оцінками, медіанний показник є ще меншим внаслідок концен-

трації значних обсягів пенсійних активів у декількох найбільших НПФ), а щомісячний приріст пенсійних активів на одну особу (пенсійні внески разом з інвестиційним доходом) дорівнює 28,5 грн. За збереження наявної тенденції, з урахуванням того, що 56,1 % учасників складають особи старше 40 років [1], обсяг 7–8 річних накопичень у розрахунку на одну особу приблизно дорівнюватиме середній місячній заробітній платі. Тобто є просто мізерним з огляду на те, що середня тривалість життя в Україні після виходу на пенсію сягає 14 років. Підтвердженням цієї тези є те, що у II кварталі 2011 року пенсійні виплати на визначений строк склали 1,34 % від усіх виплат, тоді як на частку одноразових виплат припало решта 98,66 % [1].

Реальна частка працездатного населення, охопленого системою недержавного пенсійного забезпечення, не перевищує 3 %. Аналіз динаміки кількості учасників НПФ свідчить, що система розвивається переважно не екстенсивно, а шляхом простого заміщення внаслідок природного вибуття трудового ресурсу (працівник, який був учасником НПФ, після звільнення продовжує ним залишатись, але підприємство здійснює внески не на його рахунок, а вже на рахунок нового працівника, який також став учасником НПФ. При цьому обсяг коштів на рахунку звільненого працівника здебільшого «консервується»).

2. Пенсійні накопичення не стали вагомим джерелом інвестиційного ресурсу для потреб національної економіки. Загальні активи НПФ станом на 01.04.2011 р. складають лише 1211 млн грн, тоді як капіталізація вітчизняного фондового ринку перевищує 200 млрд грн [2].

3. Недержавні пенсійні фонди не стали дієвим інститутом залучення грошових коштів фізичних осіб. Показники обсягів грошових коштів, залучених НПФ порівняно з іншими інституційними інвесторами, є вкрай незначними: частка страхових компаній дорівнює 77 %, публічних інститутів спільного інвестування – 20 %, тоді як на частку НПФ припадає лише 3 % усіх залучених грошових коштів [3].

Останнім комплексним дослідженням з проблеми розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення є доповідь НІСД «Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації «пенсійного портфеля» [4]. Проблема недержавного пенсійного забезпечення присвячено також статті О. В. Недошитко [5] та С. В. Науменкової [6]. Щоквартальна інформація щодо діяльності недержавних пенсійних фондів розміщується на офіційному веб-сайті Держфінпослуг [7].

Метою статті є визначення концептуальних підходів до вирішення проблеми мотивації участі роботодавців та робітників у системі недержавного пенсійного забезпечення.

Основна причина незадовільних темпів розвитку недержавного пенсійного забезпечення полягає, на нашу думку, в концептуальній помилковості запровадженої моделі. Помилковість обумовлена двома факторами.

По-перше, становлення добровільних накопичувальних пенсійних систем історично відбувалось у розвинених країнах. Оскільки людина самостійно вирішує, чи вступати їй у систему добровільного пенсійного накопичення, відрахування на майбутню пенсію починають конкурувати з іншими статтями видатків (харчування, одяг, товари тривалого використання, освіта, лікування тощо), які на певних етапах життєвого циклу можуть стати більш нагальними, що й відбувається в Україні. Загалом можна стверджувати, що добровільність пенсійних накопичень за умов самомотивації є прерогативою багатих суспільств, до яких Україна, на жаль, не належить. У небагатих суспільствах зовнішні щодо громадянина (створюються і діють з боку інших зацікавлених сторін – роботодавця та держави) мотиваційні чинники відіграють вирішальну роль, але в Україні вони фактично відсутні.

По-друге, становлення добровільних накопичувальних пенсійних систем у розвинутих країнах здебільшого припадало на період плавного економічного зростання, тобто відбувалося за відсутності значних фінансово-економічних потрясінь.

Внаслідок цього в Україні було започатковано модель, що не передбачає дієву мотивацію основних учасників системи, якими є:

- робітники (учасники НПФ), головний інтерес яких полягає в накопиченні та збереженні грошових коштів для забезпечення гідної старості за умов неспроможності діючої солідарної системи та відсутності обов'язкової накопичувальної;

- роботодавці (платники НПФ), головний інтерес яких, за відсутності інституту соціального партнерства, має переважно монетарний характер;

- держава: у системі недержавного пенсійного забезпечення держава виступає у двох іпостасях: у широкому сенсі вона є суспільним інститутом, головний інтерес якого, в свою чергу, має подвійний характер, а саме: формування потужного внутрішнього джерела довгого інвестиційного ресурсу для потреб вітчизняної економіки та часткове перенесення тягара відповідальності за пенсійне забезпечення громадян із держави на самих громадян; держава у вузькому сенсі в рамках системи недержавного пенсійного забезпечення виступає як роботодавець для працівників державних комерційних і казенних підприємств, господарських товариств, у статутному фонді яких понад 50 % акцій (часток, паїв) належить державі, та суб'єктів господарювання, засновником яких є Кабінет Міністрів України.

Мотивація робітників. Недостатній рівень мотивації населення щодо участі у НПФ слід вважати наслідком дії двох складових: немонетарної та монетарної.

До немонетарної складової відносяться такі чинники.

1. Недостатня обізнаність населення із засадами функціонування інституту НПФ. Згідно з даними соціологічного дослідження «Пенсійна реформа в Україні: дослідження суспільної думки 2010» [8] про можливість участі в НПФ як спосіб заощадження та інвестування знають лише 20 % респондентів. При цьому вважають його привабливим лише 2 %, а планують використати у майбутньому – 1 % опитаних. На недержавну пенсію як на джерело власних доходів після виходу на пенсію вказали 3 % респондентів, дві третини з яких складає молодь 18–36 років. При цьому 40 % таких респондентів мають вищу або незакінчену вищу освіту.

На запитання «Чи стежите Ви за новинами пенсійного забезпечення?» відповіді розподілились так: «регулярно» – 14 %, «іноді» – 39 %, «ніколи» – 46 %, «важко відповісти» – 1 %. Тобто більшість громадян рідко

звертають увагу на новини про пенсійну систему.

2. Низький рівень довіри населення до НПФ. Опитування засвідчило, що державним фінансовим установам довіряють більше, ніж приватним, але навіть до них довіра є низькою. Приватним банкам довіряють близько 15 % громадян України, далі йдуть страхові компанії (11 %) та інвестиційні фонди (6 %). Недержавним пенсійним фондам довіряють лише 5 % респондентів.

Цікаво, що відповідь «зовсім не довіряю» щодо страхових компаній, ІСІ (Інститутів спільного інвестування) та НПФ обрали відповідно 47 %, 47 % та 47,6 %. При цьому лише 25 з 2000 респондентів вважають, що інвестувати кошти в НПФ безпечно – 18 з них мешкають на Сході України. Жодний респондент з Києва та Півдня не вважає інвестування в НПФ безпечним.

На нашу думку, такі результати опитування є наслідком дії першого пункту. Це доводить диференціація рівнів довіри до інституційних інвесторів з одночасним співпадінням рівня недовіри. За посткризовий період найбільшу кількість критичної інформації було оприлюднено щодо страхових компаній, але й обізнаність населення щодо їх діяльності в цілому завдяки докризовому сплеску споживчого та автокредитування є максимальною, а відтак і рівень довіри до їхньої діяльності є найбільшим. Негативна інформація щодо діяльності публічних ІСІ була оприлюднена у значно менших обсягах (наразі не йдеться про причини такого явища, хоча, на думку автора, вони полягають у значно кращому інституційному забезпеченні такої діяльності, тому й негатив проявився в об'єктивно меншій кількості).

Водночас автору невідомий жодний суттєвий негативний факт щодо діяльності НПФ (банкрутство, повна чи часткова втрата ліквідності тощо), але опитування засвідчило мінімальний рівень довіри. Логічно припустити, що низька обізнаність автоматично тягне за собою недовіру.

3. Недостатня обізнаність і низький рівень довіри населення до фінансової системи. Дослідження засвідчило, що найкраще громадяни України знають про готівкові заощадження у гривнях та іноземній валюті (відповідно 97 % і 87 %), і цими двома видами фінансової діяльності вони зараз займаються якнайактивніше (відповідно 41 % та 16 %). Разом з тим вважають привабливими ці види накопичень відповідно 48 % та 43 % респондентів.

Натомість про банківські депозити (строкові вклади) знають 74 %, але вважають

привабливими лише 20 %, планують використати 8 %, а використовують зараз лише 7 %. Інші способи заощадження та інвестування користуються ще меншою популярністю.

4. Високий рівень патерналізму в суспільній свідомості. У відповідях на запитання «Хто має подбати про гідне забезпечення Вашої старості?» більшість респондентів головну роль віддають державі: «держава» – 41 %, «і держава, і я сам» – 49 %, «я сам» – 6 %, «важко відповісти» – 4 %. Причому респонденти молодшого віку найбільш схильні до того, що забезпечення гідної старості є їхньою особистою відповідальністю, тоді як більше половини осіб старше 60 років вважають, що забезпечення пенсії є обов'язком держави.

Окрему стурбованість викликає динаміка суспільного настрою стосовно змін у пенсійній системі. У 2010 році створення систем недержавного пенсійного забезпечення як одну з можливих змін пенсійної системи в цілому підтримували 21 %, тоді як не підтримували 29 % респондентів. З одного боку, це дає змогу констатувати значний, хоча і явно недостатній рівень толерантності населення щодо пенсійної проблематики. Але, з іншого боку, його динаміка не може не насторожувати: за результатами аналогічного опитування 2005 року частка прибічників та противників запровадження НПФ складала 29 % та 26 % відповідно.

Монетарною мотиваційною складовою слід вважати недостатній рівень пільг для учасників НПФ, а також складний механізм повернення переплачених сум податку на доходи фізичних осіб.

Мотивація роботодавців. Недостатній рівень мотивації роботодавців щодо участі у НПФ також слід вважати наслідком дії двох складових: немонетарної та монетарної, але на відміну від випадку з мотивацією робітників, ці складові щільніше переплетені між собою. Наслідки немонетарної мотивації роботодавців мають потенціальний монетарний ефект, оскільки будь-яка ефективна мотивація роботодавців, на нашу думку, може базуватися виключно на економічній вигоді. Як свідчить світова практика, витрати на соціальні програми (у нашому випадку недержавне пенсійне забезпечення робітників) скорочують поточні прибутки роботодавців, але у довгостроковій перспективі створюють сталі прибутки завдяки формуванню сприятливого соціального середовища.

Сьогодні в Україні монетарна мотивація роботодавців є явно недостатньою, а немонетарна – не представлена взагалі

Ставки оподаткування пенсійних виплат

Ставка оподаткування	Застосовується до:
15 %	60 % суми виплати пенсії на визначений строк у день здійснення такої виплати
15 %	100 % суми одноразової пенсійної виплати в день здійснення такої виплати
5 %	пенсійні кошти, що успадковуються спадкоємцями, які не є членами сім'ї спадкодавця першого ступеня спорідненості
0 %	суми виплат учаснику, якщо він отримав I групу інвалідності
0 %	суми виплат учаснику, якщо йому більше 70 років
0 %	пенсійні кошти, що успадковуються членами сім'ї спадкодавця першого ступеня спорідненості: подружжя, діти, батьки

(внаслідок відсутності інституту соціального партнерства).

Мотивація держави. У контексті недержавного пенсійного забезпечення інтереси держави можна вважати похідними від інтересів інших зацікавлених сторін (робітників та роботодавців). Тому зусилля держави мають бути спрямовані на забезпечення реалізації інтересів робітників та роботодавців через встановлення відповідних правил гри.

Варто окремо розглянути питання вдосконалення функціонування інституційної інфраструктури системи недержавного пенсійного забезпечення. Самі по собі особливості такого функціонування навряд чи можуть бути мотиваційними чинниками для роботодавців, а тим більше для робітників. Але вони досить часто проявляються як демотиваційні фактори, а відтак потребують дослідження та вдосконалення. Неповне або несвоєчасне їх врегулювання може призвести до втрати довіри громадян до НПФ і дискредитації недержавного пенсійного забезпечення в цілому.

1. Відповідно до законодавчих вимог НПФ розміщують пенсійні активи, в тому числі й на депозитних рахунках комерційних банків. Як свідчить посткризова практика, у разі введення у таких банках тимчасової адміністрації кошти до НПФ не повертаються або повертаються з певним запізненням, що може мати наслідком часткову втрату ліквідності.

2. Відповідно до чинного законодавства пенсійна виплата може здійснюватись адміністратором одноразово на вимогу учасника НПФ у разі критичного стану здоров'я (онкозахворювання, інсульт тощо) або настання інвалідності, що підтверджено відповідним документом органу медико-соціальної експертизи. Проблема полягає в тому, що органи медико-соціальної експертизи не видають довідок про критичний стан здоров'я, що

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

стає приводом для відмови адміністратора у виплаті коштів учаснику НПФ. Крім того, відсутній чіткий та виключний перелік захворювань, що є підставою для такої виплати.

3. На сьогодні не уніфіковане оподаткування пенсійних виплат (табл.).

На нашу думку, диференціація ставок оподаткування пенсійних виплат не сприяє зрозумілості системи для громадян.

Висновки

1. Недостатня обізнаність із засадами функціонування та низький рівень довіри населення до НПФ можуть бути подолані головним чином проведенням роз'яснювально-просвітницької роботи. Відтак уряду слід розглянути можливість започаткування відповідних програм інформування населення з метою якомога ширшого висвітлення всіх аспектів пенсійної реформи, зокрема недержавного пенсійного забезпечення. Головні акценти має бути зроблено на таких моментах:

– потенційна можливість отримання додаткової пенсії у похилому віці через інститут НПФ;

– індивідуальний (персоніфікований характер) пенсійних накопичень;

– мінімізація можливих утрат власних пенсійних активів внаслідок їх диверсифікації;

регулювання та нагляд за діяльністю НПФ, адміністраторів, компаній з управління активами (КУА), зберігачів з боку державних регуляторів (ДКЦПФР, Держфінпослуг).

До реалізації цієї програми доцільно долучити приватні фінансові установи, що мають тривалий досвід присутності на фінансовому ринку України, користуються бездоганною репутацією та надають увесь комплекс чи окремі послуги з недержавного пенсійного забезпечення (більшість таких установ

самостійно популяризує недержавне пенсійне забезпечення завдяки проведенню семінарів, розміщенню довідкової інформації на власних сайтах тощо, але такій діяльності сьогодні притаманний суто індивідуальний характер).

Згідно з даними проведеного опитування, найкращим інформаційним джерелом фінансових новин загалом та інформації щодо недержавного пенсійного забезпечення зокрема є телебачення, на що вказали 72 % респондентів. Оскільки в переліку бажаних джерел інформації друге місце посіли роз'яснення представників ПФУ (32 %), до проведення роз'яснювальної роботи доцільно залучити відповідних спеціалістів. На третьому місці – публікації у пресі (24 %).

2. Найдієвішим фактором мотивації фізичних осіб могла б стати, за прикладом Росії, пропорційна участь держави (співфінансування) за рахунок коштів держбюджету. Але враховуючи стан державних фінансів, такий шлях у найближчій перспективі не може бути прийнятним. Як один із варіантів мотивації робітників вважаємо за доцільне винести на обговорення спеціалістів пропозицію співфінансування робітника та роботодавця з ініціативи робітника (наприклад, якщо робітник з власної ініціативи вносить 1 грн пенсійного внеску до НПФ, роботодавець зобов'язаний також внести певну суму на цей рахунок, причому у його валових витратах враховуються обидві суми) у співвідношенні, що має бути обраховане актуарно за таких початкових умов.

Інтереси держави. Держава втрачає частину податку на прибуток внаслідок віднесення сум, що надійшли до НПФ, до складу валових витрат. Водночас 10 % внесених сум повертаються до держбюджету у вигляді вкладень в ОВДП. Решта коштів потрапляють на фінансовий ринок, у тому числі 40 % до банківської системи.

Інтереси роботодавця. Роботодавець втрачає частину прибутку, відтак мають бути передбачені відповідні компенсаторні механізми.

Інтереси робітника. Робітник добровільно частково відмовляється від споживання на користь накопичення на старість.

Іншим варіантом може бути законодавчо встановлене право громадянина (подружжя) на навчання дітей за рахунок бюджетних коштів за наявності суми пенсійних накопичень у розмірі плати на комерційній основі. Наприклад, подружжя має накопичення в НПФ у розмірі 20 тис. грн. Відтак воно має пільгове право на навчання за рахунок бюджету однієї дитини у навчальному закладі,

в якому плата за навчання на комерційній основі не перевищує 20 тис. грн. Якщо сума накопичень перевищує 40 тис. грн, подружжя має право на бюджетне навчання двох дітей тощо.

Наявність значущих накопичень у системі недержавного пенсійного забезпечення може бути підставою для ранішого виходу на пенсію з обов'язкової накопичувальної системи (у разі її введення) та навіть із солідарної. Взагалі, на думку автора, визначення пенсійного віку в усіх трьох складових пенсійної системи має бути певним чином пов'язано у комплексній мотиваційній системі.

3. З огляду на сучасний стан розвитку суспільних відносин і фактичну відсутність в Україні інституту соціального партнерства, вважаємо будь-які заходи немонетарної мотивації на кшталт конкурсу «Найкращий соціальний партнер року» недостатньо ефективними. Доки бізнес згідно з «теорією розумного егоїзму» (*enlightened self-interest*) під громадським тиском не стане соціально відповідальним, усім немонетарним заходам буде притаманний псевдомотиваційний характер.

4. Як компенсаторний механізм для роботодавців може бути запропоновано доступ до кредитування за пільговими ставками у державних банках за умови перевищення сумами пенсійних внесків певних обсягів. Такі обсяги можуть бути диференційовані за певними ознаками (наприклад, за галузями з урахуванням рентабельності виробництва).

Іншими мотивуючими заходами можуть бути:

а) обов'язковість участі в НПФ для підприємств-резидентів, що виступають покупцями у процесі приватизації, з обов'язковим визначенням кількісних характеристик такої участі;

б) обов'язкове включення до договору купівлі-продажу об'єкта приватизації зобов'язання покупця (що має бути визначене умовами аукціону, конкурсу чи викупу) щодо обов'язкової участі працівників об'єкта приватизації в НПФ, з обов'язковим визначенням кількісних характеристик такої участі;

в) обов'язковість участі в НПФ для юридичних осіб – учасників процедури закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти, з обов'язковим визначенням кількісних характеристик такої участі;

г) включення до генеральних угод між Кабінетом Міністрів України, всеукраїнськими об'єднаннями організацій роботодавців і підприємців та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями, до галузевих

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

і регіональних угод зобов'язання сторони власників щодо обов'язковості запровадження недержавного пенсійного забезпечення шляхом розроблення програм недержавного пенсійного забезпечення працівників підприємств із внесенням відповідних змін до колективних договорів.

Подальші дослідження з тематики недержавного пенсійного забезпечення, на нашу думку, доцільно зосередити в напрямі науково-практичної розробки стандартів професійної діяльності адміністраторів НПФ, компаній з управління активами та зберігачів.

Список використаних джерел

1. *Підсумки* розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення станом на 31.03.2011 / Офіційний веб-сайт ДКРРФП [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/732.html>
2. Джусов, О. А. Фондовий ринок України : сучасний стан, проблеми розвитку та перспективи / О. А. Джусов, А. С. Коротун // Економічний простір. – 2009. – № 32. – С. 99–108.
3. Рибак, С. О. Інституційні інвестори фінансової системи : сучасний стан та перспективи розвитку / С. О. Рибак, О. П. Коваль // Фінанси України. – 2010. – № 10 (179). – С. 60–64.
4. Криза розподільчої пенсійної системи в Україні та напрями диверсифікації «пенсійного портфеля» : аналіт. доп. / Нац. ін.-т стратег. дослідж., 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/Table/15092010/0915_dop.pdf
5. Недошитко, О. В. Недержавне пенсійне забезпечення / О. В. Недошитко // Наука і економіка. – 2010. – № 1 (17). – С. 45–50.
6. Науменкова, С. В. Функціонування недержавних пенсійних фондів на ринку фінансових послуг України / С. В. Науменкова // Фінанси України. – 2010. – № 4 (173). – С. 3–16.
7. Річні звіти Держфінпослуг. Підсумки розвитку ринків небанківських фінансових послуг України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dfp.gov.ua/732.html>
8. Пенсійна реформа в Україні : дослідження суспільної думки 2010. Проект USAID «Розвиток ринку капіталів», 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uaib.com.ua/files/articles/1277/86_4.pdf

УДК 355/359

ПРІОРИТЕТИ ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОМУ КОМПЛЕКСІ УКРАЇНИ

Боднарчук Роман Васильович,
кандидат технічних наук

Розглянуто проблемні питання формування та реалізації інвестиційно-інноваційної політики в оборонно-промисловому комплексі (ОПК) України. Визначено чинники, які негативно впливають на інвестиційно-інноваційні процеси в ОПК. Проаналізовано джерела фінансування розробки і виробництва озброєння і військової техніки (ОВТ) Збройних сил України (ЗСУ), механізми державного регулювання інвестиційно-інноваційної політики, пріоритетні напрями використання державного і приватно-державного капіталу в структурній перебудові ОПК, виробництві і модернізації ОВТ. Розроблено пропозиції щодо підвищення ефективності формування та реалізації інвестиційно-інноваційної політики в сфері розробки, виробництва і модернізації ОВТ.

Ключові слова: оборонно-промисловий комплекс, інвестиційний клімат, амортизаційна політика, інфраструктурне забезпечення, державне оборонне замовлення, інвестиційний ресурс.

Для подолання кризових явищ в ОПК України потрібні потужні інвестиції як необхідний ресурс для структурних перетворень в оборонно-промисловій сфері, підвищення рівня оборонних виробництв, розвитку експортного потенціалу, розробки і виготовлення високотехнологічних зразків ОВТ спільно з зарубіжними компаніями. Досягнення цієї мети значною мірою залежить від рівня розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності в сфері ОПК, забезпечення її державної підтримки та потрібних обсягів фінансування і стимулювання інновацій. Своєю чергою інвестиційно-інноваційна політика ОПК обумовлює можливості модернізації та нарощування основних фондів його виробничих структур і, як наслідок, можливість виробництва високотехнологічних наукоємних ОВТ.

Формування інвестиційно-інноваційної політики в ОПК. Через дефіцит коштів потрібне розумне обмеження кількості пріоритетів інвестиційно-інноваційної політики у сфері розробки і виробництва ОВТ та зосередження основних ресурсів на тих напрямках, де вже є істотні напрацювання для виробництва високотехнологічних наукоємних зразків ОВТ і які найбільш значущі для забезпечення національної безпеки та оборони або мають високий експортний потенціал.

Необхідно змінити принципи фінансування науково-технічної сфери, зокрема перейти до схеми «під конкретну проблему», а інвестиційний ресурс концентрувати на реалізації проектів, спрямованих на активізацію інноваційної діяльності в ОПК, розвиток інноваційної інфраструктури та зниження загальних витрат у виробничій сфері.

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Вибір пріоритетів і прийняття рішень щодо фінансування великих державних інвестиційно-інноваційних програм повинні «вбудовуватися» у законодавчий та бюджетний процеси, відповідати перспективним напрямам розвитку ОВТ та узгоджуватися із зовнішньополітичним курсом.

Провідним напрямом переходу ОПК на шлях інноваційного розвитку має стати поліпшення інноваційного клімату і всебічне стимулювання національного капіталовкладення та інвестиційних процесів як в оборонній промисловості, так і в економіці України в цілому.

Держава повинна підтримувати передусім підприємства-лідери економічного розвитку, холдинги, високотехнологічні виробництва та інші інтегровані структури, зайняті реалізацією загальнодержавних інноваційних проєктів з розробки і виробництва пріоритетних видів ОВТ.

Негативні чинники. До основних чинників, які негативно впливають на інвестиційно-інноваційні процеси в ОПК України, слід віднести: незадовільний фінансовий стан підприємств і організацій ОПК, недостатній обсяг державного оборонного замовлення, несприятливий інвестиційний клімат, наявність значних інвестиційних ризиків та низький рівень захисту прав інвесторів, недостатнє та неритмічне фінансування державних програм із розробки й виробництва ОВТ, недоступність банківських кредитних ресурсів через високі відсоткові ставки, неефективність амортизаційної політики і суттєве податкове навантаження, нерозвиненість венчурного бізнесу, нестабільність внутрішніх державних закупок ОВТ, недосконалість нормативно-правового регулювання діяльності ОПК та державної підтримки його розвитку тощо.

Значною завадою для ефективного використання в ОПК державних коштів є хронічне невиконання державою своїх фінансових та інвестиційних зобов'язань, через що підприємства не можуть планувати свою діяльність навіть на рік, не кажучи вже про більший термін. Поряд із цим, як доводить практика, доцільним є перехід на дво- або трирічне планування витрат на прикладні дослідження у сфері забезпечення обороноздатності, закупівлю та модернізацію ОВТ.

Джерела кредитування та інвестування. Основними джерелами кредитування та інвестування в оборонно-промисловій сфері України є: державний оборонний бюджет, кошти якого розподіляються через державне

оборонне замовлення та цільові програми з розробки та виробництва ОВТ; власні кошти підприємств і організацій; доходи від експорту ОВТ та надання послуг; внутрішні інвестиції державних і приватних фінансово-кредитних установ та інших структур; зовнішні та змішані інвестиції; венчурний капітал [1, с. 340].

Державне регулювання інвестиційних процесів в ОПК. Держава бере участь в інвестиційному процесі як безпосередньо через державний сектор економіки, так і через свої інституції, органи виконавчої влади та місцевого самоврядування, Національний банк, Фонд державного майна тощо. В цілому державне інвестування охоплює ті галузі й виробництва, продукція яких має загальнонаціональне значення та які найближчим часом не підлягають приватизації.

Механізм державної підтримки інвестиційно-інноваційної діяльності в ОПК включає: інфраструктурне забезпечення інновацій, зменшення інвестиційних ризиків та покращення економічних, правових і організаційних умов діяльності інвесторів; законодавче удосконалення організації діяльності інноваційних фондів; створення мережі інноваційно-кредитних установ; стимулювання попиту на інноваційну продукцію ОПК шляхом впровадження податкових пільг і пільгових кредитів для її споживачів; всебічний розвиток венчурного бізнесу в ОПК тощо.

Першоосною державного регулювання інвестиційної діяльності в ОПК є визначення пріоритетів вкладень, тобто спрямування інвестицій у ті галузі й сфери виробництва, які забезпечать його розширене відтворення, швидшу віддачу, підвищення ефективності розробки і виробництва ОВТ. При цьому бюджетні фінансові потоки мають розподілятися за принципами: аналізу та оцінки значущості результатів, отриманих у процесі наукових досліджень і розробок; оцінки ринкових перспектив та їх використання для оптимального управління науковими програмами і проєктами; припинення виконання безперспективних програм і планів.

Основними критеріями державних вкладень у виробництво ОВТ мають бути його пріоритетність, ефективність і швидка окупність.

Державна інвестиційна політика повинна враховувати такі важливі напрями використання бюджетних і позабюджетних джерел фінансування:

– розвиток в ОПК конкурентоспроможного підприємницького сектору, компаній, здатних до концентрації та перерозподілу коштів у пріоритетні напрями інноваційної діяльності;

– поступовий перехід до економічно обґрунтованого спрямування інвестицій у високорентабельні виробництва і максимальне скорочення витрат на підтримку збиткових і малорентабельних підприємств;

– цілеспрямована державна підтримка пріоритетів розвитку освіти, науки і технологій, які забезпечують вирішення найважливіших проблем із розробки та виробництва новітніх зразків ОВТ;

– перехід від адміністративних методів управління інвестиційними процесами до ринкових – через податки, амортизаційні норми і кредитні ставки;

– участь держави у спільному фінансуванні інноваційних проектів, надання коштів за зниженими обліковими ставками, фінансування проектів за рахунок випуску цінних паперів, формування портфелів фінансових інвестицій;

– впровадження інвестування важливих проектів за рахунок державних і муніципальних позик;

– повноцінна інтеграція в глобальну інноваційну сферу, світову торгівлю наукоємними товарами та об'єктами інтелектуальної власності ОПК.

Стратегія державної інвестиційно-інноваційної політики в ОПК має бути зорієнтована на: підтримку реструктуризації оборонних підприємств і організацій, що проводиться відповідно до державних програм і планів; оновлення технологічної бази стратегічно важливих виробництв; розширення експорту продукції оборонного призначення; проведення науководослідних і дослідно-конструкторських робіт із розробки та виробництва ОВТ, які є стратегічно важливими для національної безпеки та оборони України або забезпечують виробництво конкурентоспроможної на світовому ринку продукції; мінімізацію збитків в ОПК при організаційно-структурних перетвореннях (особливо це стосується науково-технічного і виробничого потенціалів високотехнологічних оборонних галузей).

Стратегія державного регулювання в інвестиційній сфері має передбачати: можливість проведення поетапної децентралізації інвестиційної діяльності; державне фінансування переважно інвестиційно-інноваційних проектів, пов'язаних із реалізацією пріоритетних напрямів структурної перебудови ОПК та розробкою і виробництвом новітніх ОВТ; розширення змішаного та офсетного фінансування інвестиційних проектів.

Державне оборонне замовлення. Ефективним механізмом державного регулювання

інвестиційної політики у сфері закупівлі, виробництва, модернізації ОВТ та проведення прикладних досліджень при певних умовах може бути державне оборонне замовлення (ДОЗ).

У провідних країнах світу ДОЗ становить основну частину виробництва ОВТ, яка забезпечує рівномірне та гарантоване завантаження підприємств оборонної промисловості. В Україні воно складає ~5–7 % загального виробництва підприємств і організацій ОПК. У зв'язку з тим, що основна частка фінансових витрат на оборону йде на утримання особового складу ЗСУ та інші поточні витрати, закупівля, розробка і виробництво ОВТ фінансуються за «залишковим» принципом. Так, обсяги фінансування наукових досліджень і розробок в Україні в ~10 разів менші за мінімально потрібні, а фінансування робіт зі створення нових і перспективних спеціальних технологій складає 3–5 % загальних витрат на науководослідні та дослідно-конструкторські роботи (НДДКР), що в 5 разів менше необхідного мінімуму. Світова практика свідчить, що при фінансуванні НДДКР впродовж 5–7 років в обсягах, менших 1 % ВВП, як правило, наступають незворотні процеси розпаду науково-технічного потенціалу. Для України цей показник нині складає 0,5 % [1, с. 339]. Основним, а в багатьох випадках єдиним, джерелом фінансування розробок і виробництва продукції оборонного призначення є власні кошти підприємств і організації ОПК.

Відповідно до Закону України «Про оборону» державний оборонний бюджет (ДОБ) має складати не менше 3 % ВВП. Як впливає з результатів, наведених в таблиці 1, обсяги державного оборонного бюджету України у 2006 році складала 8,7 млрд грн (1,62 % ВВП), у 2007 році – 9,1 млрд грн (1,29 % ВВП), у 2008 році – 15,9 млрд грн (1,71 % ВВП), у 2009 році – 8,3 млрд грн (0,91 % ВВП), що значно менше встановленої законом норми.

Заплановані витрати оборонного бюджету України на закупівлю і модернізацію ОВТ та проведення прикладних досліджень у сфері військової оборони держави складала: у 2006 році – 0,229 млрд грн (2,63 % ДОБ), у 2007 році – 1,135 млрд грн (12,48 % ДОБ), у 2008 році – 0,831 млрд грн (5,23 % ДОБ), у 2009 році – 1,462 млрд грн (17,62 % ДОБ), а фактично на ці цілі були виділені значно менші кошти. Так, 2006 року вони складала 0,159 млрд грн (69,51 % запланованих витрат (ЗВ)), 2008 року – 0,534 млрд грн (64,25 % ЗВ) (табл. 2). Таке мізерне фінансування призвело не тільки до зменшення боєздатності

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Таблиця 1

Оборонний бюджет і ВВП України та інших країн, млрд дол.

Країна	2005		2006		2007		2008		2009	
	ДОБ	ВВП	ДОБ	ВВП	ДОБ	ВВП	ДОБ	ВВП	ДОБ	ВВП
США	505	12500	593,7	13200	602,25	13800	568,25	14500	602	14260
Велика Британія	51,1	2230	53,1	2400	59,9	2770	59,7	2560	42,8	2149
Франція	41,1	2150	44,25	2240	49,5	2550	41,1	2670	32	2130
Росія	18,7	1560	24,57	1700	32,21	2080	36,35	2450	50	2148
Польща	5,32	299	5,8	341	7,3	421	8,54	481	8,5	427,9
Україна	1,09	78,71	1,72	107	1,8	140	3,03	177	1,065	117,4
Україна, млрд грн	5,5	403	8,7	538	9,1	708	15,9	930	8,3	914,72

Джерело: *The Military Balance 2007–2009* // The International Institute for Strategic Studies

Збройних сил України, але і до значної деградації науково-технічного потенціалу ОПК. Зауважимо, що в розвинутих країнах на проведення прикладних досліджень у сфері розробки і виробництва ОВТ в середньому витрачається 10–15 % оборонного бюджету.

У 2010 році на розвиток ОВТ передбачалося виділити 854,6 млн грн зі спеціального фонду (кошти з нього практично ніколи не поступали на підприємства ОПК [2]) 88,0 і 90,0 млн грн – із загального та стабілізаційного фондів відповідно. При цьому розписом коштів державного бюджету України фінансування розвитку ОВТ із загального фонду передбачалося тільки в другому півріччі, зі спеціального фонду – тільки в останньому кварталі, з них 90 % – у грудні. Всім конструкторським бюро планувалося виділити на розробку ОВТ 80,9 млн грн, виключно для оплати вже виконаних у 2009 році робіт.

За інформацією голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки та оборони А. Гриценка, «...станом на червень 2010 року повністю було припинено фінансування виконання державних контрактів із конструкторськими бюро зі створення більш ніж 30 нових зразків ОВТ за договорами, укладеними в 2009 році [2].

В нинішніх умовах основні зусилля держави повинні бути спрямовані насамперед на стабілізацію фінансово-економічної ситуації в ОПК. Зокрема потрібно: забезпечити в законодавчо встановлених обсягах сталі фінансування ДОЗ як вирішального чинника створення внутрішнього ринку ОВТ та надання послуг; провести реструктуризацію боргів оборонних підприємств і організацій із платежів у державні та місцеві фонди; сформувавши внутрішній ринок товарів і послуг оборонного призначення. Потрібні для цього кошти повинні виділятися в основному з державного бюджету.

В умовах недостатнього фінансування ОПК необхідно концентрувати ресурси на пріоритетних напрямках розвитку технологічної сфери, здатних забезпечити суттєве підвищення рівня ефективності розробки і виробництва ОВТ. Основні інвестиційні потоки мають спрямовуватися на створення та оновлення основних виробничих фондів, що забезпечують випуск наукоємної і конкурентоспроможної продукції. За підрахунками академіка В. М. Гейця, організація одного робочого місця на високотехнологічному підприємстві машинобудування потребує 50 тис. дол. США, але воно породжує від 5–10 нових

Таблиця 2

Витрати МОУ на закупівлю, модернізацію ОВТ і проведення прикладних досліджень у сфері військової оборони держави, тис. грн

Стаття видатків бюджету	роки	2005	2006	2007	2008	2009
	Закупівля і модернізація ОВТ ЗСУ	кошторис	60 900	191100	934 139,4	436747,6
фактично		57918,9	125286,7	682000	292451,3	–
Прикладні дослідження у сфері військової оборони	кошторис	34173,5	37700,1	201180,4	394326,1	241516,7
	фактично	38812,1	33761,1	–	241516,7	–

робочих місць (залежно від рівня кооперації) в суміжних галузях економіки.

Для підвищення ефективності функціонування державних підприємств, які зайняті господарською діяльністю у сфері розроблення, виготовлення, реалізації, ремонту, модернізації та утилізації озброєння, військової та спеціальної техніки та беруть участь у військово-технічному співробітництві з іноземними країнами, Кабінетом Міністрів був створений 2011 року Державний концерн «Укроборонпром» (далі – Концерн), який став уповноваженим суб'єктом господарювання з управління об'єктами державної власності в ОПК. Зокрема у сфері інвестиційно-інноваційної політики Концерн залучає інвесторів, у тому числі іноземних, визначає джерела формування та використання фондів інвестиційного та інноваційного розвитку. Крім того, він розробляє інвестиційні плани розвитку ОПК (річні та на середньострокову перспективу терміном на 3–5 років), які затверджує його Наглядова рада.

Втім, на думку експертів, доки Міноборони України не зможе забезпечити для оборонних підприємств і організацій нормальне державне оборонне замовлення на розробку та закупівлю ОВТ, жодна структура, як би її не називали, не витягне вітчизняну «оборонку» із нинішньої кризової ситуації.

12 січня 2011 року Верховна Рада України проголосувала проти обов'язкової вимоги забезпечення мінімального рівня фінансування Збройних сил України не менше 2 % ВВП. Це означає, що і в подальшому виділятимуться на розробку і закупівлю нових видів ОВТ ті самі мізерні кошти, що й минулими роками. Так, у 2011 році на ці цілі виділено всього 350 млн грн. Водночас діючі контракти Міноборони України з підприємствами ОПК передбачають його фінансові зобов'язання на суму 2 млрд грн. Таким чином, виділений воєнний бюджет у 2011 році становить всього 17,5 % необхідного для розрахунку за нинішніми контрактами Міноборони України.

Необхідність реформування амортизаційної політики та податкової системи. Незважаючи на незадовільний стан державного фінансування галузей ОПК, завдяки зваженій зовнішньоекономічній діяльності й використанню альтернативних ресурсних джерел деяким підприємствам і організаціям вдалося практично без державних інвестицій не тільки зберегти, а й розвинути окремі напрями виробництва ОВТ, критичні для розробки високотехнологічної продукції. За рахунок позабюджетних інвестицій були впроваджені

сучасні технології проектування та конструювання ОВТ, створені технологічні цикли та системи світового рівня: ракетні, авіаційні, інформаційні технології, технології генної інженерії, нано- і біотехнології, нанопорошки, радіолокаційні та оптико-електронні системи, радіолокаційне озброєння зі спеціальною елементною базою, авіаційні засоби навігації, посадки, зв'язку та забезпечення безпеки польотів тощо. Більшість підприємств ОПК, що реалізують зазначені напрями, інвестують власні кошти в прикладну науку і нові розробки у межах програм диверсифікації діяльності. Прикладами є ВАТ «Мотор-Січ», ЗМКБ «Прогрес», ЦКБ «Арсенал», ДККБ «Луч», НДІ «Квант-радіолокація» та інші.

Треба зауважити, що для більшості оборонних підприємств і організацій негативний вплив дефіциту власних обігових коштів на темпи створення та впровадження сучасних технологій для виробництва ОВТ значно підсилюється нерозвиненістю інституційних інвесторів-банків, страхових фірм, інвестиційних компаній, відсутністю ринку цінних паперів.

Передумовою досягнення оборонними підприємствами та організаціями стану, коли їхні основні потреби в інвестиціях задовольнятимуться за рахунок власних джерел або шляхом залучення зовнішніх недержавних інвестицій, є проведення відповідних реформ амортизаційної політики і податкової системи. Саме ці реформи повинні бути ключовим чинником покращення економічного стану ОПК.

В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів амортизаційні відрахування у багатьох випадках залишаються головним джерелом оновлення основних виробничих фондів оборонних підприємств і організацій. Однак у фінансово-економічних умовах, що склалися в Україні, вони використовуються багатьма підприємствами та організаціями не за прямим призначенням, зокрема йдуть на поповнення обігових коштів, які зазвичай мають поповнюватися за рахунок банківських кредитів, або на капітальний ремонт старого обладнання, а не на закупівлю нового. У зв'язку з цим доцільно ввести спеціальний режим амортизаційної політики для оборонних підприємств і організацій, які є державними або в яких держава володіє контрольними пакетами акцій. Основними принципами цієї політики має бути жорсткий контроль за формуванням і цільовим використанням амортизаційних відрахувань та стимулювання інвестиційно активного використання цих коштів. Останнє можна забезпечити за допомогою розробки і втілення Державної

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

програми впровадження нових технологічних стандартів і нормативів ОПК, що, своєю чергою, підвищить привабливість підприємств як для українських, так і для іноземних інвесторів.

Інвестиції вітчизняних бізнесменів. Проблематичним є залучення в ОПК інвестицій вітчизняних бізнесменів, які нині в основному інвестують інноваційні проекти на етапі виробництва продукту при наявності комерційного успіху. Тому потрібно розробити спеціальний механізм залучення приватного капіталу в сектор оборонних прикладних досліджень і розробок ОПК. З одного боку, цей механізм повинен забезпечувати жорсткий контроль за відбором інноваційних проектів, які мають високий комерційний потенціал, з іншого – реалізувати дольовий принцип його фінансування (державою, приватним бізнесом, підприємством-виробником).

Фінансово-кредитні та банківські установи. Оскільки розробка і виробництво сучасних видів ОВТ вимагає великих коштів, а рівні ризиків в умовах української економіки досить високі, то без державного сприяння широкомасштабне кредитування ОПК комерційними банками та іншими фінансово-кредитними установами є проблематичним. Державне сприяння повинно передбачати заходи економічного стимулювання фінансово-кредитних і банківських установ, забезпечуючи їх довготривале співробітництво з вітчизняною оборонною промисловістю.

Збільшенню інвестицій також сприятиме поширення практики кредитування інноваційних проектів під гарантію державних банків. Але для цього потрібні спеціалізовані банки і компанії, здатні за допомогою консалтингових фірм провести оцінку реальної ефективності інноваційного чи науково-технічного проекту та забезпечити потрібний рівень маркетингу і фінансування. Без таких структур навряд чи можливо створити ефективний механізм довгострокового інвестування науково-технологічної сфери оборонної промисловості, який може функціонувати і в інфляційних умовах. При цьому важливо забезпечити адекватність реальних робочих механізмів завданням і цілям інвестиційної політики, прийнятим формам інвестування, інтересам інвесторів і споживачів.

Іноземні інвестиції. Ефективним напрямом фінансування інноваційної діяльності в ОПК може стати залучення коштів іноземних інвесторів. У країнах, що розвиваються,

та з перехідною економікою саме іноземні інвестиції розглядаються значним фінансовим джерелом забезпечення організаційних і технічних інновацій. Понад те, багато українських експертів вважають, що лише іноземні інвестори здатні переорієнтувати вітчизняне виробництво на інноваційні рейки. Однак обсяги іноземних інвестицій, що надходять до України, залишаються низькими, а їхня структура, в якій переважають вклади у невиробничу сферу, не дозволяє говорити про їх інноваційний характер. Адже набагато більший прибуток можна отримати від реалізації готової продукції.

Негативний вплив на залучення іноземних інвестицій мають також такі чинники як відсутність сприятливого інвестиційного клімату, низька платоспроможність вітчизняного товаровиробника, корупція, значні ризики тощо.

Політика залучення іноземних інвестицій в ОПК повинна бути невід'ємною частиною загальної інвестиційної політики України, в рамках якої важливу роль відіграють такі заходи: розширення внутрішнього ринку високотехнологічної продукції; амністія «тіньових» некримінальних капіталів (це повинно припинити їх «псевдоімпорт», і державі не потрібно буде створювати пільгові умови); стимулювання розвитку фондового ринку, кредитних, інвестиційних установ, які уможлилювали б спільне інвестування оборонно-промислової сфери вітчизняними та зарубіжними інвесторами; надання гарантій під іноземні кредити оборонним підприємствам і організаціям.

Визнаючи провідну роль внутрішніх інвестицій, потрібно приділяти увагу створенню сприятливих умов для залучення в ОПК іноземних інвестицій та подальшому формуванню його організаційного механізму, зокрема доцільно розробити і реалізувати заходи, пов'язані із:

- заохоченням спільного фінансування інноваційних проектів вітчизняними та зарубіжними інвесторами з метою залучення сучасних виробничих, управлінських та організаційних інвестицій;

- зниженням оподаткування підприємств і організацій з іноземними інвестиціями у пріоритетних напрямках інноваційної діяльності при перевищенні інвестиціями певної суми;

- удосконаленням організаційно-правових механізмів міжнародного трансферу технологій;

- формуванням загальнонаціональної інформаційної мережі спеціальних інституцій, аудиторських і консалтингових фірм, які надаватимуть достовірну інформацію про

інноваційні можливості оборонних підприємств і організацій, їхні інвестиційні перспективи, умови діяльності іноземного капіталу, макроекономічні показники підприємств, правове середовище тощо;

– забезпеченням підтримки створення в ОПК промислово-фінансових груп зі спрямуванням їхніх ресурсів на реалізацію довгострокових інноваційних проектів та програм, що вимагають значних обсягів інвестицій.

Беручи до уваги експортну орієнтацію ОПК України, який щорічно забезпечує надходження 0,5–1,4 млрд дол. США від продажу продукції, доцільно створити в ДК «Укроборонпром» інвестиційний фонд, що наповнюватиметься за рахунок частини прибутку від експортних контрактів оборонних підприємств і організацій, які виконують і реалізують контракти через цей держконцерн. Кошти фонду повинні витратитися виключно на нові розробки ОВТ, що має поліпшити ситуацію з інвестуванням ОПК і сприятиме підвищенню ефективності розробки і виробництва ОВТ та оновленню виробничо-технологічної бази ОПК.

Системи компенсаційних угод. Слід також звернути увагу на організацію системи компенсаційних (офсетних) угод для постачання в Україну високотехнологічної продукції оборонного призначення. Цей механізм може дозволити залучити в ОПК України значні іноземні інвестиції. Досі Україна застосовувала офсетні угоди тільки на вимогу іноземних партнерів у разі експорту ОВТ.

Завдяки офсетним контрактам Польща, Чехія, Угорщина і Болгарія отримали понад 11 млрд дол. інвестицій. За рахунок офсетних договорів Польща організувала виробництво вертольотів, цифрових засобів зв'язку, легкої бронетехніки. Чехія та Угорщина в рамках таких проектів взяли в оренду шведські виробничі підприємства *Gripen*.

Прикладом активного використання офсетних механізмів як з метою закупівлі сучасного ОВТ для власних збройних сил, так і для просування на світових ринках продукції національного ОПК можуть бути контракти, укладені Польщею [3]. Відповідно до польського законодавства іноземний продавець ОВТ, який укладає контракт на суму понад 5 млн дол., зобов'язаний на половину отриманих коштів укласти субконтракти з польськими оборонними компаніями або вкласти ці кошти в акції оборонних підприємств. Деякі країни (Фінляндія, Данія, Норвегія) впроваджують механізми попереднього офсету, сенс якого в тому, що тільки на отримання

права участі в тендері на поставку ОВТ країна-експортер повинна інвестувати певну суму коштів в економіку країни-імпортера (наприклад, Фінляндія вимагає попередніх інвестицій на рівні 10 % від прогнозованої вартості поставки).

За попередніми розрахунками фахівців ЦДАКР, тільки за 2003–2008 рр. у межах реалізації задекларованих програм переозброєння ЗСУ (закупка нових систем зв'язку, автоматизованих систем управління, модернізації авіаційних комплексів, створення кораблів нового класу «корвет») при застосуванні офсетних угод Україна могла б отримати ~3–5 млрд дол. інвестицій [4].

Використання офсетної практики в Україні заважає незавершеність формування офсетної комісії при Міністерстві економічного розвитку і торгівлі (Постанова Кабінету Міністрів № 432 від 20 квітня 2011 р.), яка займається координацією та вирішенням питань, пов'язаних із застосуванням при закупівлі ОВТ офсетних схем, та недосконалість відповідної законодавчої бази.

На думку експертів, навіть за існуючих умов в Україні доцільна розробка пілотного проекту (особливо це стосується внутрішнього офсету), реалізація якого могла б регламентуватися окремою постановою Кабінету Міністрів України. Це дозволило б виявити на практиці основні чинники, що негативно впливають на впровадження офсетних контрактів і програм, і цілеспрямовано мінімізувати їх.

Венчурне фінансування. За певних умов ефективним джерелом фінансового забезпечення наукових розробок і перетворення їх у конкурентоспроможну продукцію може стати венчурний капітал, який виступає у формі капіталу незалежних венчурних фондів і корпорацій, спрямованих на вирішення стратегічних завдань материнської структури, а також спеціальних державних фондів, створених з метою підтримки високотехнологічних галузей економіки.

В ОПК венчурний капітал може виступати як ефективний засіб комерціалізації науково-технічної діяльності, сприяти конверсії оборонних технологій, розробці технологій подвійного призначення, підвищенню ефективності розробки і виробництва ОВТ.

Фахівці підраховували, що з точки зору реєстрації патентів на винаходи один долар венчурних інвестицій, вкладений в НДДКР, майже у 10 разів ефективніший за долар, вкладений крупною компанією. Венчурні інвестиції в Україні складають менше 3 % корпоративних витрат на ці роботи, але обумовлюють 15 % усіх

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

інновацій у промисловості [5]. При цьому слід відзначити гнучкі та ефективні форми інвестування коштів і розподілу отриманого прибутку, а також можливість кваліфікованого вибору проекту та проведення технічної, економічної та юридичної експертизи професіональним менеджментом управляючої компанії.

В нинішніх умовах венчурний капітал є одним з основних джерел фінансування наукових розробок і перетворення наукових результатів у комерційну продукцію*. Він має активний позитивний вплив на такі фактори вітчизняного економічного середовища: переорієнтацію індустріального шляху розвитку економіки на інноваційний; стимулювання виробничих структур до використання та запровадження новітніх технологій; активний розвиток фондового ринку; повернення коштів до України; призупинення відтоку людських ресурсів за кордон.

Ситуація з розвитком венчурного бізнесу в Україні та його подальшим фінансуванням обумовлена наявністю таких негативних чинників: несформованість ринку вільного приватного капіталу; дефіцит венчурних підприємств; низька активність банків і страхових компаній у венчурному інвестуванні; надання заможними приватними інвесторами переваги менш ризиковим і більш дохідним сферам (торгівля, харчова промисловість, будівництво тощо); відсутність об'єктивної та достовірної інформації щодо позитивної практики існування венчурного капіталу; гострий дефіцит професійних кадрів і досвіду державних установ у роботі з венчурним капіталом; слабка підтримка державними органами створення інноваційної інфраструктури венчурної індустрії; слабка орієнтація пріоритетів соціально-економічного розвитку України на світові ринки продукції оборонного, спеціального та подвійного призначення. В Україні немає менеджерів для управління малими венчурними підприємствами, практично відсутня нормативно-правова база в цій сфері діяльності, немає потрібних венчурних фондів, без яких не може розвиватися відповідний бізнес.

Для вирішення цих проблем передусім потрібно створити відповідно до звернення Президента України до Кабінету Міністрів України (від 01.04.2009 р. № 02–02/982)

*Протягом останніх 25–30 років венчурний капітал вважається феноменом розвитку американської промисловості. Завдяки цьому бізнес-інструменту в США було впроваджено більшість розробок у новітніх галузях промисловості й медицини.

цільовий корпоративний фонд «Обороздатність України», Міністерству освіти і науки, молоді та спорту разом із Державним агентством України з інвестицій та розвитку розробити механізми формування мережі національних венчурних фондів та визначити порядок проведення конкурсів для створення регіональних і галузевих фондів за участю держави. Потрібно також розробити концепцію розвитку венчурної індустрії в Україні як державної системи заохочування венчурного інвестування та створити мережеву систему «коучінг-центрів із венчурного підприємництва», яка надаватиме консультації, методичну й освітню підтримку у сфері венчурного підприємництва.

Крім того, необхідно: сформувати систему державного регулювання передачі технологій як в оборонному, так і в цивільному секторах економіки, яка забезпечуватиме законодавче сприяння розвитку венчурних фірм і фондів; спростити процедуру передачі технологій малому та середньому бізнесу; стимулювати участь приватних венчурних фірм у виконанні державних програм НДДКР.

Ефективною була б організація спеціальних центрів науки і високих технологій, які надавали б допомогу венчурному підприємству у вирішенні інноваційно-технологічних завдань. Базою для них можуть бути такі відомі підприємства ОПК як ВАТ «Мотор-Січ», ДКБ «Південне», АНТК ім. О. К. Антонова, ВАТ «Топаз» та інші, а також інститути НАН України, які мають значні досягнення у створенні нових матеріалів, монокристалів, синтезованих дрібнозернистих матеріалів, лазерних і мембранних технологій.

Як свідчить досвід Росії, утворення таких центрів дає можливість підприємствам і організаціям ОПК знизити фінансові ризики, пов'язані з реалізацією своїх науково-технічних проектів, та одночасно розширити можливості залучення довгострокових інвестицій. Крім того, успішна діяльність венчурного капіталу позитивно впливає на переорієнтацію розвитку економіки з індустріального шляху на інноваційний, активний розвиток фондового ринку, призупинення відтоку за кордон висококваліфікованих спеціалістів і талановитих учених.

Для фінансової підтримки процесів організації та розвитку ОПК, підвищення ефективності розробки і виробництва ОВТ Державному агентству з інвестицій та розвитку потрібно розробити:

1) Закон України «Про венчурний бізнес в Україні» – визначити юридичний статус суб'єктів венчурного бізнесу, їхні правові

функції, форми стимулювання на державно-му та регіональному рівнях;

2) Закон України «Про малі венчурні підприємства» – визначити основні завдання і функції малих венчурних підприємств, засади їхньої діяльності, права та обов'язки, механізми і джерела фінансування тощо.

Висновки

1. Сьогодні інвестиційна ємність ОПК України набагато перевищує можливості вітчизняних інвесторів, а залучення іноземних інвесторів проблематично через відсутність в Україні належних економічних і правових умов для здійснення інвестиційної діяльності в оборонно-промисловій сфері.

2. До основних причин, що гальмують залучення інвестицій і кредитів в ОПК України, слід віднести: економічну та політичну нестабільність; відсутність привабливого інвестиційного клімату; недосконалість нормативно-правової бази у сфері інвестиційної діяльності; недосконалість банківської системи, яка не дозволяє реалізацію кредитів та інвестицій на умовах гарантій, прийнятих у західних країнах.

3. В основу державного регулювання інвестиційної діяльності мають бути покладені такі принципи: забезпечення першочергового інвестування державою пріоритетних напрямів структурної перебудови економіки ОПК; сприяння спрямуванню коштів суб'єктів господарювання в структурні інвестиції; сприяння реалізації змішаного фінансування інвестиційних проектів; залучення недержавних джерел фінансування, насамперед приватного капіталу та коштів страхових компаній і фондів.

4. Реалізація інвестиційної політики повинна базуватися на помірних податках, спеціальних пільгах, обов'язковій незалежній експертизі проектів, тендерному виділенні інвестиційних ресурсів, надійній системі дер-

жавних гарантій та страхових зобов'язань. Нормативно-правове стимулювання інвестування має включати комплекс заходів, спрямованих на забезпечення інвесторам сприятливого режиму діяльності.

5. В умовах фінансового дефіциту необхідно реалізувати заходи щодо уніфікації та стандартизації ОВТ і їх складових, що дасть можливість забезпечити потрібний рівень обороноздатності держави за меншої кількості видів і типів ОВТ. Водночас розробка і модернізація ОВТ мають здійснюватися шляхом використання модульних структур, що може істотно зменшити їхню вартість, забезпечити взаємосумісність і гнучкість технічного обслуговування й експлуатації.

6. Держава повинна активно впливати на інноваційно-інвестиційні процеси, взявши на себе організаційні, регулюючі та контролюючі функції, як це зробили Китай, Японія, Туреччина та інші країни. Вона повинна створити ефективні механізми формування інноваційних фондів для фінансування венчурних підприємств, а також сформувати систему спеціалізованих банків і компаній, здатних за допомогою солідних консалтингових компаній проводити оцінку реальної ефективності інноваційних проектів та забезпечити належний рівень маркетингу і фінансування.

7. Розв'язання проблеми недостатнього інвестування та кредитування ОПК тісно пов'язане з подоланням економічної кризи і стабілізацією економічної діяльності. Без цього важко розраховувати на суттєве покращення інвестиційного та кредитного забезпечення виробництва продукції як оборонного, так і цивільного призначення. Проблема повинна вирішуватися комплексно, із залученням комерційних банків, інвестиційних фондів, кредитних об'єднань підприємств і організацій, страхових та лізингових компаній. Адже її розв'язання є однією з основних умов збереження та подальшого розвитку науково-технічного, виробничого і кадрового потенціалу ОПК України.

Список використаних джерел

1. Шевцов, А. І. Науково-технологічна база ОПК : проблеми і перспективи розвитку / А. І. Шевцов, Р. В. Боднарчук // Україна : стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2006 : монографія / за ред. О. С. Власюка. – К. : НІСД, 2006.

2. Гриценко, А. В Украине провалена оборонная программа / А. Гриценко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://podrobnosti.ua/power/2010/07/21/702447.html>

3. Крючок, О. Офсет : польський досвід укладання контрактів з продажу озброєння / О. Крючок // Військо України. – 2004. – № 1–2. – С. 26–27.

4. Бадрак, В. Офсетная тропа на запад / В. Бадрак, С. Згурець // Зеркало недели. – 2008. – 8–14 марта [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zn.kiev.ua/1000/1550/62307/>

5. Лукашов, А. В. Венчурне фінансування / А. В. Лукашов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cfin.ru/investor/venture_finance2.shtml

ПЕРСПЕКТИВА ОСНАЦЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ БЕЗПІЛОТНИМИ АВІАЦІЙНИМИ КОМПЛЕКСАМИ

Бараш Юрій Наумович

Розглянуто перспективу оснащення Збройних сил України безпілотними авіаційними комплексами. Оцінено основні фактори, що заважають її реалізації. Проаналізовано поточний стан проблеми та основних її аспектів. Подано висновки і рекомендації щодо вирішення проблеми в цілому.

Ключові слова: Збройні сили України, безпілотні авіаційні комплекси, безпілотні літальні апарати (БпЛА), оборонний бюджет.

Розвиток безпілотних авіаційних комплексів

Останніми десятиріччями одним із провідних рішень у системі озброєнь стали безпілотні авіаційні комплекси (БпАК). За короткий період розвитку БпАК здолали шлях, яким пілотована авіація розвивалася ціле сторіччя, успішно доповнюючи її та наближаючись до того, щоб у віддаленій перспективі замінити пілотовані літальні апарати у виконанні окремих важливих завдань [1]. Американські фахівці прогнозують, що новітній літак *F-35* стане останнім пілотованим винищувачем їхніх збройних сил (ЗС), а на розробку безпілотного штурмовика, який має замінити літаки *A-10*, *F-16* і *F-18*, уже оголошено тендер. США планують у 2010–2020 рр. збільшити кількість багатоцільових БпЛА з 72 до 476, що дозволить зменшити кількість винищувачів. У американському чотирирічному оборонному огляді 2010 року БпАК посідають друге місце серед пріоритетів розвитку класів озброєнь.

Якщо спочатку безпілотні літальні апарати використовувалися для вирішення допоміжних завдань (як повітряні мішені, для імітації цілей, розвідки, радіоелектронної боротьби, ретрансляції зв'язку), то сьогодні вони вже застосовуються для завдання ударів по наземних цілях. Поки що для цього використовуються (переважно у війнах проти партизанів, які не мають ефективних зенітних систем) комплекси, які мають БпЛА (наприклад, *MQ-1A Predator A*) з озброєнням. Однак уже створюються повноцінні ударні БпЛА, порівнянні за характеристиками із пілотованими бойовими літаками, здатні діяти

у війнах високої інтенсивності та долати досконалу протиповітряну оборону (ППО), наприклад, малопомітний *X-47B Pegasus* зі швидкістю понад 920 км/г, дальністю польоту до 3900 км і бойовим навантаженням до 2 т. Розроблюються БпЛА вертикального зльоту і посадки (*XM156*, *MQ-8B Fire Scout*, *Hummingbird*, *Excalibur*), у тому числі ударні [2]. За деякими характеристиками БпЛА вже перевершили пілотовані літаки, наприклад, тривалість польоту ізраїльського БпЛА *Eitan* досягла 70 годин, а у розроблюваного американського БпЛА *Odysseus* із сонячними батареями вона планується до 5 років (на висоті 20–27 км).

БпАК використовуються в сухопутних військах (СВ), військово-повітряних силах (ВПС) і військово-морських силах (ВМС). За масштабами виконання завдань вони розподіляються на **комплекси поля бою** (глибина дії до 15–20 км), **тактичні** (від 15–20 км до 60–80 км), **оперативно-тактичні** (від 60–80 км до 200–300 км), **оперативні** (від 200–300 км до 600–800 км) та **стратегічні** (600–800 км і більше) [3].

Безпілотні апарати мають значні переваги над пілотованими літаками, зокрема відсутність втрат льотного складу, можливість тривалого польоту в небезпечних умовах, менші розміри і помітність, менші витрати і час на створення, закупівлю та введення в експлуатацію, підготовку операторів. До недоліків існуючих БпАК слід віднести малу швидкість, високу аварійність і уразливість. Так, у війні проти Югославії 1999 року країни НАТО втратили 40 БпЛА, а США в усіх своїх війнах одних тільки БпЛА *Predator* – до 70 одиниць.

БпАК успішно застосовувались у низці збройних конфліктів на Близькому Сході, в Югославії та Афганістані. Вони є на озброєнні ЗС понад 40 держав, серед яких не тільки розвинені країни світу, а й ті, що розвиваються, – КНДР, Індія, Іран, ОАЕ, Туніс, Грузія тощо. Сусіди України, зокрема Польща і Румунія, придбали комплекси *Shadow*. Сьогодні експлуатуються більше 80 типів БпАК, а розроблюється і випускається до 300 типів, у тому числі КНДР, Болгарією, Чехією і Тунісом. За оцінкою фахівців, світовий ринок БпАК зросте у 2015 році до 16 млрд дол. США [4; 5].

Завдання оснащення ЗС України безпілотними авіаційними комплексами

Досвід локальних війн і миротворчих операцій засвідчив значне зростання потреби у розвідувальній інформації при веденні сучасних бойових дій, що зумовило пріоритетний розвиток військових інформаційних систем і віднесення БпАК до найнеобхідніших систем озброєння. Безумовно, завдання оснащення БпАК є актуальним і для ЗС України. Зокрема пропонувалося застосувати БпАК оперативно-тактичного рівня в складі перспективного українського багатофункціонального ракетного комплексу (БФРК). Оскільки для ефективного бойового використання БФРК необхідні точні розвідувальні дані, доцільно мати БпАК у його складі або у централізованому підпорядкуванні.

Вирішення завдання оснащення ЗС України БпАК потребує, по-перше, обґрунтування такої необхідності в умовах кризового стану технічного оснащення ЗС та їх обмеженого фінансування; по-друге, визначення раціонального шляху отримання БпАК – закупівля за кордоном, лізинг, виробництво за ліцензією, спільна або національна розробка й виробництво.

Метою даної статті є виявлення й аналіз невіршених аспектів завдання оснащення Збройних сил України безпілотними авіаційними комплексами.

Сьогодні ВПС України експлуатують застарілі радянські оперативно-тактичні та оперативні БпАК «Стриж» і «Рейс», які не відповідають сучасним вимогам і мають обмежені можливості. Їх ресурс вичерпано, тому БпЛА комплексів використовують лише як повітряні мішені. Тільки у 2008 році Міністерство оборони України (МО) визначило кількісно-якісні потреби ЗС щодо необхідних класів БпАК і попередні вимоги до них.

Зокрема оперативно-стратегічний БпАК для ВПС має бути здатним виконувати розвідку на глибину понад 400 км (дальність польоту – 1200–2000 км, тривалість – до 10 годин) з малих і середніх висот, у різних метеорологічних умовах, цілодобово та впродовж року, в умовах сильної протидії ППО і складної радіоелектронної обстановки. До того ж він повинен мати можливість передавати розвідувальну інформацію захищеними радіоканалами у реальному часі [6]. Розробляти такі складні комплекси ОПК України нині неспроможний, а їх придбання за кордоном нереальне через надто велику вартість (наприклад, американський БпЛА подібного класу *RQ-4 Global Hawk* з урахуванням розробки коштує 123 млн дол.). Сьогодні оснащення ВПС України БпАК подібного класу практично нереально.

Враховуючи світовий досвід, МО визначило потребу СВ у комплексах трьох класів: БпАК поля бою, призначених для загальновійськових підрозділів, сил спеціальних операцій і миротворчих контингентів, а також БпАК тактичного та оперативно-тактичного рівнів. Проаналізувавши потенціал вітчизняних і закордонних виробників БпАК (після поспіхом підготовлених МО випробувань єдиного українського БпЛА та презентації комплексів трьома фірмами Франції, Німеччини та Ізраїлю), МО дійшло висновку про нездатність вітчизняного ОПК у стислі терміни поставити до ЗС комплекси обраних класів та рекомендувало закупівлю закордонних БпАК, що задовольняють висунуті тактико-технічні вимоги, а саме: комплексу поля бою *Bird Eye 400* (IAI, Ізраїль), тактичного – *I-View 50* (IAI, Ізраїль), оперативно-тактичних *Sperwer* (Sagem, Франція) або *Searcher Mk.II* (IAI, Ізраїль) (табл. 1) [7; 8].

Розроблено план оснащення ЗС України закордонними БпАК, який передбачає після придбання трьох БпАК обраної номенклатури та їх вивчення закупити ці комплекси для всіх оперативно-тактичних об'єднань і тактичних з'єднань СВ, а також підрозділів швидкого реагування та спеціальних операцій. За цим планом Україна має отримати 23 БпАК (3 оперативно-тактичних, 10 тактичних і 10 поля бою) загальною вартістю понад 220 млн дол. (1,76 млрд грн). За 2008-2009 рр. було закуплено лише 1 БпАК *Bird Eye 400*, а невиконання плану пояснювалося нестачею коштів. У проекті оборонного бюджету 2010 року на закупівлю та модернізацію ОВТ було виділено лише 1,673 млрд грн, при цьому із загального фонду – 0,0392 млрд грн.

Таблиця 1

Характеристики закордонних БпАК, обраних МО для ЗС України

Показник/Тип	<i>Bird Eye 400</i>	<i>I-View50</i>	<i>Sperwer</i>	<i>Searcher MkII</i>
Вид двигуна	Електричний	Поршневий	Поршневий	Поршневий
Швидкість, км/г	83	185	180	200
Радіус дії, км	10	50	90–150	300
Тривалість польоту, г	1	6	5	20
Висота польоту, км	0,3	4,5	3–4,86	6,1
Злітна маса, кг	5,6	60	330	436
Маса цільового спорядження, кг	1,2	10		120
Розвідувальне обладнання	Телевізійна (ТВ) камера, інфрачервона (ІЧ) камера	ТВ камера, ІЧ камера, лазерний вказівник цілі	ТВ камера, ІЧ камера, засоби радіотехнічної розвідки, радіорелейна станція	ТВ камера, радіолокаційна станція, фотоапарати, лазерний вказівник цілі, засоби радіоелектронної боротьби

Слід зауважити, що більшість закордонних БпАК, обраних МО України для національних ЗС, – це не найкращі комплекси, які можна було знайти за кордоном. Так, ЗС Нідерландів, Данії та Канади відмовилися від використання БпАК *Sperwer* через їх малу надійність. БпАК *I-View 50* не має досвіду експлуатації, але вже морально застарів. Найбільший сумнів викликає доцільність закупівлі БпАК *Bird Eye 400*, здійсненої поспіхом, за відсутності тактико-технічних вимог і тендера. Незрозумілим виглядає цей крок і з точки зору відсутності законодавчо визначеної процедури постановки на озброєння

військової техніки іноземного зразка. БпАК закуплено за ціною 1,3 млн дол., хоча ціна аналогічних комплексів у США та ФРН – 100–400 тис. дол., а вітчизняних (за оцінкою фахівців) – 50–150 тис. дол. До того ж у конструкції БпЛА використовується електропривід, який за рахунок падіння ємності акумуляторів у холодну пору року обмежує радіус його дії [9].

Шлях закупівлі ізраїльських БпАК обрало і МО Росії, яке придбало комплекси *Bird Eye 400*, *I-View 150*, *Searcher Mk.II* з метою їх вивчення та відпрацювання принципів застосування. При цьому також закуповувались

Таблиця 2

Характеристики БпАК розробки НДІ проблем фізичного моделювання ХАІ

Показник/Тип	«Лелека»	«Бекас»	«Сапсан»	«Беркут»
Вид двигуна	Електричний	Поршневий	Поршневий	Поршневий
Швидкість, км/г		170	180	210
Радіус дії, км	10	60	120	200 (350 з ретранслятором)
Тривалість польоту, г	1	4	5	До 10
Висота польоту, км		3	4	5
Злітна маса, кг	2	20	60	250
Маса цільового спорядження, кг	0,3	5	15	60
Розвідувальне обладнання	ТВ камера (не стабілізована)	ТВ камера (не стабілізована)	ТВ камера, ІЧ-датчик (стабілізовані)	ТВ камера, ІЧ камера, радіорелейна станція

несучасні БпАК, що викликало обґрунтовану критику [8]. На даний момент планується закупити додаткову партію досконаліших комплексів *Orbiter* на суму 100 млн дол.

Стан розроблення безпілотних авіаційних комплексів в Україні

Створення вітчизняних БпАК для потреб МО ускладнюється тим, що в Україні жодна з організацій (підприємств), здатних здійснювати такі розробки, не має на це юридичного права. Щоб отримати ліцензії на розробку і виробництво ОВТ для ЗС, необхідно не тільки заплатити за них, а й створити на підприємстві режимний підрозділ та організувати режим таємності, на що також потрібні чималі кошти. Проблема отримання ліцензій не найголовніша, однак вона заважає створенню вітчизняних БпАК. Адже сьогодні в Україні можна створювати БпАК тільки для цивільних потреб і силових структур за винятком ЗС.

Незважаючи на зазначені труднощі, ОПК України було створено низку БпАК. Але за відсутності державної програми створення і впровадження БпАК їх розробка має стихійний, нескоординований характер. Серед вітчизняних розробників варто відзначити НДІ проблем фізичного моделювання Харківського авіаційного інституту, який створив низку БпАК з відносно високими характеристиками («Лелека», «Бекас», «Сапсан», «Беркут» (табл. 2)), КБ «Зліт» («Ремез-3», «Альбатрос-4К»), ТОВ «Юавіа», яке має 15-річний досвід створення БпАК для МВС і СБУ (комплекси Р-100, Р-400 і Р-600 експлуатуються вже 6 років), Чугуївський авіаремонтний завод МО («Стрепет-Л» і «Стрепет-С») і ТОВ НВП «Укртехно-Атом» («Кажан») [10; 11]. Варто зауважити, що лише останнє змогло представити працездатний БпЛА на демонстраційних випробуваннях МО. Проте його спрощена оптико-електронна розвідувальна система (без стабілізації лінії візування та лазерного далекоміра) не змогла задовольнити вимоги МО.

Порівняння польотних характеристик БпАК, розроблених вітчизняним ОПК, і закордонних комплексів, обраних МО для ЗС України, свідчить, що за класами вони досить близькі. Наприклад, БпАК поля бою «Лелека» за меншої маси має той же радіус дії і тривалість польоту, що й *Bird Eye 400*. Швидкість, тривалість і висота польоту, а також маса тактичного БпАК «Сапсан» майже співпадають із відповідними характеристиками *I-View 50*,

однак «Сапсан» має більший радіус дії та масу цільового спорядження. В оперативно-тактичному класі БпАК «Беркут» за основними показниками (швидкість, тривалість, висоту польоту, маса) перевершує *Sperwer*.

Аналіз можливостей створення національних БпАК

Згідно зі Стратегією розвитку вітчизняної авіаційної промисловості на період до 2020 року та результатами дослідження потенціалу підприємств авіаційної промисловості в перспективі передбачається збільшення обсягів розроблення і виробництва авіаційної техніки, в тому числі БпЛА [12]. Необхідно зазначити, що більшість компонентів БпАК виробляються чи можуть бути створені й вироблені в Україні, про що свідчать наведені в таблиці 3 дані [13].

Створення планера не має особливих труднощів, що підтверджується різноманіттям розроблених в Україні БпЛА. У планері можуть застосовуватися вітчизняні двигуни, кермові сервоприводи, система порятунку (парашути). Однак в Україні не виготовляються необхідні для системи електроживлення БпЛА акумулятори з твердим електролітом, які мають достатню питому електроємність. Пропонується вирішення цієї проблеми за рахунок генератора, встановленого на валу двигуна.

Основними складовими навігаційної системи зазвичай є мікромеханічні датчики, приймач супутникової навігаційної системи та обчислювач, а також датчики кута атаки, швидкості й висоти. За винятком мікромеханічних датчиків, які можна замінити вітчизняними малогабаритними твердотільними гіроскопами, всі вони виготовляються або можуть бути створені в Україні. Також немає проблеми із приймачами супутникової навігаційної системи та мініатюрним автопілотом, який вже створено й випробувано.

Проблемним є створення системи зв'язку з дальністю дії до 150 км, здатної забезпечувати двосторонню передачу керуючої і телеметричної інформації (не менше 9600 біт/с) та відеоінформації (не менше 100000 біт/с). Проте елементи подібних систем зв'язку вже створюються НДІ «Оріон» (приймачі та передавачі), ДП ЛНДРТІ (телеметричні системи), ОКБ «Текон-Електрон» (технології побудови радіоліній), НТК «Експерт» (комплекси захищеного зв'язку).

Забезпечення БпАК цільовим спорядженням (корисним навантаженням) вітчизняного виробництва є найбільшою проблемою їх створення. Розроблена гіростабілізована

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Варіанти можливої кооперації при створенні національних БпАК

Складова БпАК	Системи	Вид і тип	Розробник, виробник
БпЛА, у тому числі			
Планер	Двигун	Д-250 і МС-10	ВАТ «Мотор Січ» (Запоріжжя)
		Д-170	ЧПФ АТМ (Харків)
	Кермові сервоприводи		ВАТ «НДІ електромеханічних приладів» (Київ)
	Система електроживлення	Акумулятори з твердим електролітом (відсутні)	
	Система порятунку	Парашути	ДП НДІ аеропружних систем (Феодосія)
Система керування	Навігаційна система	Твердотільні гіроскопи	ЦКБ «Арсенал» (Київ)
		Приймачі супутникової навігаційної системи	ДП «Оризон-Навігація» (Сміла)
		Автопілот	ХАІ (Харків)
	Система зв'язку	Прийомопередавальна апаратура, у тому числі цифрова	НДІ «Оріон» (Київ), ДП ЛНДРТІ (Львів), ОКБ «Текон-Електрон» (Львів), НТК «Експерт» (Харків)
	Датчики	Кута атаки, швидкості та висоти	НДІ радіотехнічних вимірів (Харків)
Цільове спорядження	Телекамери	Вимагають удосконалення	НДІ телевізійної техніки (Одеса) ОКБ «Текон-Електрон» (Львів)
	Інфрачервоні камери	Вимагають удосконалення	КП СПБ «Арсенал» (Київ)
	Гіростабілізована платформа	Вимагають удосконалення	ЗАТ СКБ «Авікос» (Львів)
Засоби керування			
Пункт керування	Шасі	Автомобіль ГАЗ-66, тягач ЗА35	
	Пульт керування		ДП ЛНДРТІ (Львів), ЗАТ СКБ «Авікос» (Львів)
	Система зв'язку	Прийомопередавальна апаратура, у т. ч. цифрова	НДІ «Оріон» (Київ), ДП ЛНДРТІ (Львів)
	Сервер	Обробка даних	НВЦ «Сатурн»
	Електроживлення	Генератор і акумулятори (наявні)	
	Антенний комплекс	Цифрові антенні системи	ВАТ «Укрспецтехніка», НДІ «Оріон» (Київ), ДП ЛНДРТІ (Львів)
Засоби спеціального забезпечення			
	Катапульти	КГМ-6С, КЛТ-3/3С, КЛГ-4С	КБ «Зліт» (Харків)

платформа з телевізійною та інфрачервоною камерами має надто великі розміри (450x700 мм) і вагу (60 кг), що обумовило продовження робіт щодо її зменшення (і зменшення камер) [13].

Аналіз шляхів придбання безпілотних авіаційних комплексів

Очевидно, що при закупівлі Україною іноземних БпАК були ігноровані притаманні цьому шляху негативні економічні фактори.

По-перше, слід порівняти вартість розроблення таких комплексів в Україні та за кордоном. Наприклад, для американського оперативно-тактичного БпАК *Predator* вона складала 4 млрд, а розроблення БпАК такого класу в Україні, за підрахунками вітчизняних фахівців, обійдеться в 10 разів дешевше. Розроблення українського тактичного БпЛА оцінюється в 5 млн дол. [14].

По-друге, вартість виробництва БпАК в Україні також набагато менша. Зокрема вартість американського БпАК поля бою *Raven* становить 400 тис. дол. і перевищує вартість подібного за характеристиками радіусу дії, тривалості польоту та масою українського комплексу «Лелека» у 8 разів. Вартість виробництва американського тактичного БпАК *Shadow* – 10 млн дол., а українського БпАК «Беркут» з більшою в 1,5 разу масою, радіусом дії та тривалістю польоту – в 7 разів менша, навіть за умов використання імпортного цільового спорядження [14].

Звісно, підприємствам українського ОПК не вистачає досвіду створення і виробництва БпАК, що робить доцільним придбання в оренду чи лізинг або закупівлю з метою вивчення одиничних зразків найсучасніших і найефективніших БпАК, наприклад у того ж Ізраїлю. Як уже зазначалося, з такою метою ізраїльські БпАК закуповує МО Росії.

Закуплений МО України БпАК *Bird Eye 400* сьогодні не використовується через побоювання командування щодо завдання йому ушкоджень некваліфікованим обслуговуючим персоналом. У такій ситуації доцільно його передати відповідним організаціям ОПК з метою вивчення та запозичення корисного досвіду.

З метою вирішення завдання оснащення ЗС України БпАК до розглянутого шляху закупівлі закордонних зразків варто додати такі форми військово-технічного співробітництва як лізинг, виробництво за ліцензією або спільна розробка з наступним виробництвом, які можуть розглядатися як підготовка

до створення оригінальних українських розробок такої техніки.

Лізинг зазвичай коштує 20–25 % експортної ціни комплексу з виплатою впродовж 5–10 років, що робить його економічно привабливим, проте у випадку БпЛА із притаманною їм високою аварійністю такий підхід може бути нераціональним.

Виробництво БпАК за ліцензією виглядає економічно привабливішим за власну розробку, оскільки вартість ліцензії складає приблизно 10 % вартості створення, але у цьому випадку вироблятимуться недостатньо сучасні комплекси, а вітчизняні можливості щодо їх створення не будуть розвиватися.

Спільна розробка значно зменшує вартість створення БпАК (наприклад, за паритетного внеску – вдвічі), однак рівні українських та закордонних технологій БпАК надто різні, щоб іноземні фірми могли зацікавитися такою співпрацею. У цій ситуації реальнішим є спільне розроблення БпАК із російськими компаніями, які теж відстали технологічно, але витрачають великі кошти, щоб виправити становище. До того ж деякі компоненти БпАК, що виготовляються в Україні, можуть зацікавити російських виробників.

Загалом же форму придбання БпАК для ЗС України доцільно обрати після проведення детального аналізу за принципом «вартість-ефективність».

Висновки і рекомендації

1. Рішення щодо необхідності та напрямів оснащення ЗС України можуть бути обґрунтовані з урахуванням їхніх завдань, економічних можливостей держави та ОПК.

2. При виборі типів закордонних БпАК для оснащення ЗС України було допущено помилки, які полягають в обранні застарілих БпАК із низькими характеристиками та перевищенні можливостей військового бюджету (вартість запланованих до закупівлі БпАК вища за передбачувані в ньому видатки на розвиток ОВТ).

3. До обґрунтування реальних потреб ЗС України у БпАК доцільно припинити закупівлю закордонних комплексів, а рішення про придбання іноземних БпАК приймати на основі тендеру і за кожним типом окремо, з обов'язковим включенням офсетних схем передачі технологій.

4. З урахуванням перспективних національних військових і економічних інтересів доцільним є розвиток вітчизняних розвідувальних БпАК. Цьому має сприяти державна цільова програма, що базуватиметься на

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

реальних потребах і можливостях України та потенціалі кооперації організацій і підприємств ОПК. При цьому важливим є вибір головного виконавця, що матиме координуючі повноваження, та створення умов її реалізації.

5. Як підготовку до створення вітчизняних БпАК доцільно розглядати можливості виробництва закордонних БпАК за ліцензією або їх розроблення і виробництва спільно з іноземними фірмами.

Список використаних джерел

1. *Гребенщиков, А. Г.* Проблемы создания беспилотных авиационных комплексов в Украине / А. Г. Гребенщиков и др. // Открытые информационные и компьютерные технологии. – 2009. – № 42. – С. 111–119.
2. *Бараш, Ю.* Огненосные разведчики в небе будущего / Юрий Бараш // Defense express. – 2008. – № 5. – С. 53–63.
3. *Харченко, О. В.* Погляди на термінологію сфери безпілотних авіаційних комплексів військового призначення / О. В. Харченко та ін. // Наука і оборона. – 2008. – № 4. – С. 57–60.
4. *Черных, П.* Украинские «беспилотники»: малые формы с большим содержанием / П. Черных // Defense express. – 2005. – № 7-8. – С. 44–49.
5. *The Military Balance 2008* // IISS. – 2008. – P. 455–460.
6. *Ткач, В.* С высоты птичьего полёта / В. Ткач // Defense express. – 2008. – № 5. – С. 31–33.
7. *Копчак, В.* Беспилотный бой : чужие и свои / В. Копчак // Defense express. – 2009. – № 3. – С. 2–8.
8. *Щербаков, В.* Беспилотная лихорадка / В. Щербаков // Независимое военное обозрение. – 2009. – 17 апр.
9. *Рябов, Ю.* Закупка БПЛА за рубежом – ошибочный путь / Ю. Рябов // Defense express. – 2009. – № 3. – С. 13–15.
10. *Присяжнюк, В.* Нам необходимо более тесное сотрудничество с Министерством обороны Украины / В. Присяжнюк // Defense express. – 2009. – № 3. – С. 9–12.
11. *Соловьёв, О.* Наиболее проблемный и ключевой вопрос – полезная нагрузка БПЛА / О. Соловьёв // Defense express. – 2009. – № 3. – С. 13–15.
12. *Про схвалення Стратегії розвитку вітчизняної авіапромисловості на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2008 року № 1656-р [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1656-2008-%F0>*
13. *Лантан, А.* Может ли Украина создать собственный беспилотный авиационный комплекс / А. Лантан // Defense express. – 2009. – № 3. – С. 19–23.
14. *Сухачёв, А.* Исследование технико-экономических характеристик перспективных комплексов беспилотных летательных аппаратов / А. Сухачёв и др. // Электросвязь. – 2008. – № 5. – С. 16–20.

УДК 316.324.8

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗОВНІШНІХ ІНФОРМАЦІЙНО-МАНІПУЛЯТИВНИХ ВПЛИВІВ НА СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ЗАСОБИ ПРОТИДІЇ

Ожеван Микола Андрійович,
доктор філософських наук, професор

На засадах порівняльного аналізу охарактеризовано моделі конструктивних і деструктивних зовнішніх інформаційних впливів на суспільні трансформації в Україні. Розкритиковано необґрунтовані конспірологічні версії «підривної активності таємних західних центрів», активно поширювані в російськомовному сегменті Інтернету щодо розпаду СРСР і суспільних трансформацій, які відбуваються на пострадянському політичному просторі. Проаналізовано методи протидії деструктивно-підривним зовнішнім інформаційним впливам.

Ключові слова: зовнішні інформаційні впливи, інформаційна війна, державно-політична консолідація, державно-політична деконсолідація.

Парадоксальність сучасної міжнародної ситуації полягає в тому, що число суверенних держав дедалі збільшується, а питома вага їхнього реального суверенітету дедалі зменшується. Особливо це стосується державного суверенітету в інформаційній сфері, хоча вага цього суверенітету у сучасному світі є настільки значимою, що жодна демократична держава не може ігнорувати фактори зовнішньої інформаційної суверенності, не ризикуючи невідворотно втратити міжнародну суб'єктність (навіть суто формальну, номінальну).

Водночас жодна країна світу з Україною включно не може дозволити собі за умов інформаційно-комунікативної революції йти шляхом «інформаційної автаркії», за умов якої держава самостійно контролює власний інформаційний простір, здійснюючи у повному обсязі внутрішній інформаційний суверенітет, більш-менш жорстко нейтралізуючи

зовнішньо-інформаційні маніпулятивні впливи тощо. Адже інформаційний простір чи кіберпростір (як його продовження й модифікація) принципово відрізняється від усіх трьох традиційних просторів (суходіл, вода, повітря) тим, що уподібнюється простору космічному, який теоретично належить усім країнам, але практично належить лише тим, які спроможні його «підкорити». Зрештою, всі відомі з давньої та новітньої історії спроби встановлення режиму «інформаційної стерильності» заради елімінації шкідливих і шкідницьких зовнішніх впливів закінчувалися повним фіаско, прикладом чого є колишні СРСР та його сателіти із «соцтабору».

Хоча доводиться констатувати також інше: більшість країн, які не потрапили до світового авангарду інформаційної революції і, напевно, ніколи уже туди не потраплять, приречені переживати перманентний «шок від

майбутнього» (Олвін Тоффлер), безплідно намагаючись розв'язати дилему знаходження більш-менш прийняттого балансу між інформаційною незалежністю та інформаційною узалежненістю.

Об'єктивно обумовлена глобалізаційними процесами обмеженість у малих і середніх держав засобів практичної реалізації *інформаційного суверенітету*, чітко виражені щодо держав подібного типу елементи *зовнішнього управління*, відсутність на світовій арені єдиних «правил гри» щодо керування інформаційними потоками (з Інтернетом включно) призводять до реалізації різноманітними акторами міжнародних відносин (як державними, так і позадержавними) зовнішньоінформаційних маніпулятивних впливів. Саме на цю особливість постбіполярного світоустрою звертають увагу політологи-міжнародники, приналежні до прямої інструменталістів-інтервенціоналістів. «Розпад держав понині не інкорпорований у нормативну структуру міжнародної системи... і міжнародна спільнота вирішує проблему розпаду держав через другорядні гуманітарні, миротворчі та правоохоронні заходи, а не за допомогою створення конституційних структур і передачі влади», – зауважує у даному контексті Карін фон Хіпфель у роботі «Насильницька демократія» [3, р. 90-91].

Прінстонський дослідник Я Ян Чонг наголошує на протилежній обставині: без зовнішнього втручання більшість нинішніх суверенних держав, які донедавна були колоніями або напівколоніями, не відбулися б узагалі [21].

Зовнішнє втручання у поведінку певної національної держави чи групи таких держав у дуже рідкісних випадках має в епоху інформаційної революції характер відвертого дипломатичного, військового, економічного або фінансового тиску чи інтервенції. Йдеться виключно про крайні випадки, пов'язані з «превенціями» та «преемпціями».

Зазвичай подібне втручання відбувається у формах різноманітного неформального інформаційного маніпулювання. В усіх його різновидах таке маніпулювання у найрізноманітніших стосунках і зносинах засноване на штучному моделюванні маніпулятором (агентом маніпулятивного впливу) таких ситуацій, коли об'єкт маніпулювання (контрагент) продовжує вважати себе самостійним суб'єктом, уявляє себе вільним у своєму виборі й таким, що здійснює власну волю, рухається до власних життєвих цілей тощо, хоча насправді виконує волю й реалізує цілі маніпулятора.

Маніпулювання неunikне тією мірою, якою для окремих людей і навіть для цілих

держав неunikною є така зрозуміла слабкість як «втеча від себе» й бажання перейти до стану «добровільного рабства». Мовою політичної психології такий стан називається втратою національно-державної ідентичності, а мовою міжнародної політики – *десуверенізацією* й *зовнішнім управлінням*.

Зовні така ситуація виглядає якщо й мало-привабливою, то, принаймні, прийнятною. Адже реалізувати волю до життя або державну волю до набуття реальної суверенності означає наражатися на ризики й невизначеність, тоді як добровільне підпорядкування потужним «гравцям» світової політики дарує ілюзію безпеки й повної визначеності.

Саме тому завжди існуватимуть чималі групи людей і навіть державно-національних утворень, які, всупереч закликам перетворитися на «гордих буревісників», віддаватимуть перевагу безпечнішим статусам «пінгвінів, що тіло жирне ховають у щілини», «маленьких гвинтиків», «премудрих піскарів» тощо. Якщо ж критична маса таких людей чи країн («плебсу» або ж, за визначенням Льва Гумільова, «субпасіонаріїв») стає надто великою й, до того ж, певна їх частина здобуває квазіелітний статус, то у «провалля історії» потрапляють навіть цілі країни, народи й континенти.

У сучасних політичних комунікаціях, як це переконливо довели Толкотт Парсонс і Юрген Хабермас, відбувається трансформація об'єктів маніпулювання, й нині такими є, зазвичай, представники тієї «нової публіки», яка вважає себе модерною та навіть постмодерною, «просунутою», «розкутою» тощо. Саме цей «розкутий» плебс нині є головною мішенню масованих впливів, що їх здійснюють професійні маніпулятори, – спеціалісти з мистецтва політичної, комерційної або якоїсь іншої реклами, з міжнародно-політичного лобіювання тощо.

Саме з появою подібних форм міжнародного маніпулювання пов'язаний феномен «м'якої сили» та здійснення у міжнародній політиці неформальної інформаційної влади [7; 15].

Причому на рівнях як несвідомому, так і усвідомленому (різноманітна міжнародно визнана «інспірологія») у міжнародній політиці застосовується нині такий потужний арсенал витончених психотехніки і психолінгвістичних технік маніпулювання поведінкою політичних лідерів та політичних еліт (англ. – *The Sophisticated Means*), що осмислити їх неможливо, не вдаючись до сумнівних прийомів конспірології у стилі концепції «*закулісно керованого хаосу*».

Молода українська політична нація й будувана нею держава за міжнародними стандартами все ще перебувають у підлітковому віці, а тому є дуже вдячними об'єктами інформаційно-маніпулятивних впливів, оскільки ідентифікують себе, зазвичай, не через самоототожнення, а через формули відкидання, безплідного заперечення («Ми – не росіяни»; «Ми – не турки» й т. п.). Леонід Кучма навіть виніс цю формулу заперечення на обкладинку свого політико-філософського трактату [9].

Характерно, що навіть спроби позитивної ідентифікації України й українців («Ми – європейці!») зазвичай спричинюють негативи. Приміром, ще 1925 року відомий український поет, націонал-більшовик Микола Хвильовий сформулював гасло «Геть від Москви, – рівняння на культурну Європу!», що й нині видається актуальним деякій частині українських націонал-патріотів. Позитивну частину цього гасла заперечувати безглуздо. Але й досі залишається невідомим, чому «європейське вирівнювання» обов'язково має супроводжуватися «втечею від Москви», а не, скажімо, від Анкари чи Астани?

Особливим об'єктом зовнішньополітичного маніпулювання є домінуюча мова осмислення міжнародних подій (як вербальна, так і невербальна), яка безпосередньо й опосередковано впливає на осмислення й оцінку цих подій і на встановлення «порядку денного» (англ. – «*Agenda settings*»). Йдеться про особливе мистецтво «називати речі не своїми іменами», тобто вживати різноманітні евфемізми. На такій маніпулятивній мові міжнародної політики грошову емісію зазвичай називають «розумним керуванням грошовою масою», війну – «гуманітарною інтервенцією», а безнадійно відсталі країни – такими, що перебувають «на шляху розвитку» («*developing countries*»), але водночас «тяжко заборгували» («*Heavily Indebted Poor Countries* – *HIPC*). До речі, «розвитку» у цих 40 країнах «на шляху розвитку» групи *HIPC*, які виживають виключно за рахунок зовнішніх запозичень, не спостерігалось від самого моменту їх появи на політичній карті світу. Зате незмінним супутником цих країн є різноманітні внутрішні конфлікти, які вміло скеровуються ззовні потужними світовими гравцями.

Характерно, що чим масовішою є аудиторія реципієнтів інформації, тим більше схильна ця аудиторія заплутуватись у хитромудрому павутинні «втечі від визначеності». Звідси й принципова відмінність політичних та аналітичних текстів.

На відміну від аналітика, який з необхідністю повинен оперувати семантично ошад-

ливими відкритими текстами, сучасні «демократичні» політики змушені будувати для кращого сприйняття міжнародною аудиторією закриті (герметичні) тексти, розраховані на сприйняття та розуміння вузькими колами «посвячених маніпуляторів», до послуг яких існують спеціальні «*термінологічні словники відповідності*», що дозволяють вживати потрібні слова про демократію, права людини, свободу слова, верховенство права тощо без будь-якої референції з реальністю. Але характерно, що такі «симулякри» перетворилися для багатьох світових лідерів у міжнародно визнані ритуальні формули (мантри), оскільки вони є *мовою міжнародно-політичної коректності*.

Єдиного визначення «політкоректності» не існує, але немає жодних сумнівів, що у світі, який глобалізується, вона є потужним знаряддям уніфікації цивілізацій і культур, оскільки з певною примусовістю диктує норми політичного, економічного життя й навіть поведінки в побуті, які слід розуміти як «єдино прийнятні», безкарно відступати від яких неможливо.

Джерелом влади, що здійснюється за посередництвом міжнародно уніфікованої мови політкоректності, є феномен, який полягає в тому, що реципієнт політичної інформації зазвичай сприймає мовно-формальні зв'язки як такі, що відповідають структурі дійсності, й неминуче переносить структуру мови на структуру означуваних об'єктів. Це добре засвоїли політтехнологи.

Вищий рівень кодування реальності у мові зовнішньої та міжнародної політики належить ідеології. Проте між авторами текстів та їх реципієнтами на ідеологічному рівні виникають максимальні бар'єри декодування, тоді як на природному (іконічному) рівні, тобто на мові «картинки», ці бар'єри є мінімальними. Саме ця майже повна відсутність бар'єрів декодування на базовому іконічному рівні підвела ідеологів до політичної психотехніки навішування на вуха потенційних реципієнтів інформації «віртуальної локшини» в малопомітних модифікаціях природно-мовного іконізму.

Особливого поширення різні психотехніки нав'язування широким масам різноманітних «новоязів» («*newspeak*» у розумінні Джорджа Оруелла) набули у ХХ столітті, добра половина якого минула під знаком засылля тоталітарних ідеологій. Зовсім не випадково філософською модою ХХ століття стало протиставлення реальності не свідомості, а саме мові. Зокрема чималий маніпулятивний потенціал властивий нормативній

російській політичній мові, яка створювалася переважно під запити політиків-державників. Відповідно цій мові властива схильність до резонерства і надмірна любов до прикметників, яким часто віддається перевага перед іменниками.

Боротьба за інформаційний суверенітет («м'яка війна» з використанням різних форм «інформаційної зброї») є неодмінною супутницею інформаційно-комунікаційної революції, що розпочалася в 70-х роках минулого століття й досягла піку свого розвитку нині.

Уже в 70–80-х роках ХХ століття, відчувши безпосередній виклик своєму інформаційному суверенітету, який виходив від новітніх супутниково-кабельних технологій та від посилення могутності інформаційних ТНК, група країн-членів ЮНЕСКО вимагала встановлення «нового світового інформаційного порядку». Спеціально створена на той час комісія Мак-Брайда навіть намітила низку конкретних заходів у напрямі подолання інформаційної нерівності, але врешті-решт усі зусилля ЮНЕСКО виявилися утопічними й звелися нанівець, що стало особливо зрозумілим на тлі масового поширення впродовж останніх 20-ти років Інтернету, коли інформаційний суверенітет національних держав набував дедалі проблематичніших вимірів.

Натомість істотно розширилися можливості масово-інформаційного маніпулювання, спектр якого сягає у мінімальних випадках штучно нав'язаних населенню певних країн оцінок внутрішньополітичної ситуації та актуальних для них на даному етапі розвитку «реформ», а в максимальних за значимістю випадках – організації різноманітних протестних акцій, різновидами яких є, зокрема, «кольорові революції», подібні до «помаранчевої революції» 2004 року в Україні або ж «революції троянд» 2003 року в Грузії.

Хоча такі революції відбуваються в ім'я перемоги демократії, у дуже рідкісних випадках їхнім наслідком є встановлення демократичного режиму правління. Натомість дуже часто такі революції означають тривалу політичну дестабілізацію, прикладом чого може бути Киргизія після «революції» 2005 року. Зрозуміло, що на цьому тлі певна група країн (КНР, Росія, Іран тощо) вживають запобіжних заходів з метою відвернення перспектив «кольорових революцій».

Отже, протилежності збігаються. Рано чи пізно, революційні технології в інформаційному просторі (кіберпросторі) доповнюються «контрреволюційними», а маніпулятивні – контрманіпулятивними. Зокрема український «оранжизм» зразка 2004 року породив

«антиоранжизм» російського керівництва, який, щоправда, ніколи не був цілісною політичною чи військовою стратегією.

Послідовнішою у частині протидії спробам організації «кольорової революції» є політика Ірану. Хоча можна відстежити чимало паралелей з «антиоранжистськими» діями російського керівництва у період після 2004 року, нинішня іранська концепція «м'яких війн», «м'яких загроз» та «м'якої сили» (як засобу протидії відповідним «загрозам») перетворилася на невід'ємну частину стратегічного планування оборони Ірану, що привертає пильну увагу світових аналітичних і розвідувальних центрів.

Проте не слід забувати, що сам нинішній клерикальний політичний режим аятоли Хомейні прийшов до влади в Ірані у 1979 році, змінивши проамериканський режим короля Мохаммеда Реза Пахлеві саме завдяки використанню «інформаційної зброї», якою на той час були магнітофонні записи промов Аятоли, що таємно провозилися на територію країни з Парижа, де перебував тоді у політичному вигнанні Духовний лідер.

Мішель Фуко саме тому й назвав Іранську революцію 1979 року «першою постмодерною революцією», бо вона була умовною точкою відліку використання у зовнішньополітичних «революційних» цілях сучасних інформаційних технологій, невідконтрольних офіційній владі.

Серія протестних дій молоді в країнах Північної Африки та Близького Сходу у першій половині 2011 року, в яких відому роль зіграв фактор соціальних мереж, внаслідок чого вони отримали умовну назву «Твіттер-революції», «Фейсбук-революції», керівництвом Китаю, Ірану та багатьох інших країн була розцінена як кіберзагроза політичній стабільності, пов'язана з новітніми Інтернет-технологіями. Відповідно, в цих країнах був взятий під посилений контроль влади сам Інтернет та істотно посилювалося маніпулювання громадською думкою молодіжної аудиторії, щоб відвернути її від радикальних політичних дій.

Хоча досвід країн, які надто жорстко контролюють власний сегмент інформаційно-кібернетичного простору, навряд чи гідний наслідування, зрозуміло, що навіть дуже обмежені в своїх ресурсах держави зобов'язані з метою дотримання в країні соціального миру та політичної стабільності вести свідому політику добору (селекції) *деструктивно-підривної зовнішньої інформаційних впливів* з метою більш-менш ефективної протидії цим впливам, часто-густо наражаючись при цьому на

необґрунтовану критику з боку міжнародного «прогресивного співтовариства» в ущемленні різноманітних «свобод».

Водночас нереагування або надто кволе реагування на подібні деструктивні впливи в ім'я «свободи без берегів» може мати фатальні наслідки для існування держави як самостійного цілісного утворення з перспективою втрати суверенності, спочатку реальної, а згодом – навіть формальної, номінальної.

При цьому варто зауважити, що об'єктом деструктивних зовнішньоінформаційних впливів є зазвичай молодь та інші піддатливі «групи-мішені», які нині з науково-технологічною точністю прораховуються за різноманітними методиками «таргетизації» (англ. – «*Target groups*»).

Особлива піддатливість молодіжного середовища до маніпулятивних інформаційних впливів пояснюється передусім:

- характером цільової аудиторії, репрезентантам якої подобається не індивідуалізувати себе, а почуватись єдиною корпоративною цілісністю;

- запереченням способу життя старшого покоління, пов'язаним із підвищеною мотивацією до здійснення особистої влади й самоствердження;

- прагненням самостійно будувати життя відповідно до власних переконань і бажань, навіть якщо в кінцевій перспективі ці прагнення є автодеструктивними;

- схильністю до різноманітного екстриму й екстремізму;

- фізичною та психічною мобільністю як символом «сучасного життя» на противагу ригідності й консерватизму старшого покоління;

- переважанням ірраціональності над раціональністю, віри над розумом;

- відкритістю до джерел незвичної (екзотичної) інформації «протестного» типу за одночасної відсутності або обмеженої присутності критичних настановлень щодо подібних джерел.

Російські ідеологи (Владислав Сурков, Сергій Марков та ін.) дедалі частіше ставлять у ЗМІ проблему зовнішніх інформаційних впливів на російську молодь, зазвичай цитуючи при цьому у суто конспірологічному стилі сумнівну щодо своєї автентичності заяву Аллена Даллеса (директора ЦРУ у 1953–1961 рр.): «*Головну ставку ми будемо робити на російську молодь, станемо розбещувати, розтлівати її. Ми зробимо з молодих росіянів циніків, пошляків, космополітів*» [11].

У російськомовному Інтернеті «*планом Даллеса*» зазвичай називають фрагмент припи-

суваних Даллесу висловлювань, англомовне джерело яких зазвичай не вказується і яким, напевно, є сумнівна щодо своєї автентичності книга мемуарів шефа ЦРУ А. Даллеса, звідки вони потрапили до трактату В. А. Лісічкіна й Л. А. Шелєпіна «Третя світова інформаційно-психологічна війна». Більш достовірним документом, де містяться фрагменти, подібні за змістом до висловлювання, приписуваного А. Даллесу, є нещодавно розсекречена директива Ради національної безпеки США, датована 1948 роком, під кодовою назвою «Виклики для США – з повагою до Росії» [14].

На концепцію Аллена Даллеса («*Гарвардський проект*») посилається й автор широко розрекламованої в російськомовному сегменті Інтернету «Концепції суспільної безпеки» генерал Костянтин Петров [16].

Найпростішим і найпоширенішим прийомом маніпулювання інформацією у молодіжному середовищі є створення «*інформаційного шуму*» або *стаму*, якими можна вважати будь-яку надлишкову, непотрібну й несвоєчасну (нерелевантну) інформацію, котра не тільки відволікає молодь від соціально й персонально значимих цілей, але інколи дійсно перетворює чималу частину молодих людей на «*циніків, пошляків, космополітів*» у дусі цитованої вище квазідекларації А. Даллеса.

Разом з тим виникає спокуса проголосити руйнування авторитарних і тоталітарних державних утворень не накопиченням своєчасно нерозв'язаних внутрішніх протиріч, а наслідком шкідливих і шкідницьких зовнішніх впливів з інформаційними включно, чим і захоплюються автори деяких квазінаукових трактатів, виконаних в стилі «теорії змови» [17; 18].

Окрему групу впливів становлять «*конструктивні*» або «*місіонерські*» зовнішні впливи, які здійснюються в ім'я *демократії, прав людини, свободи слова, свободи торгівлі* тощо. Суб'єкти таких впливів зазвичай стверджують, що зовнішні інформаційно-психологічні впливи здійснюються ними передусім в інтересах країни-об'єкта даного впливу й України зокрема.

Насправді у подібних маніпулятивних ситуаціях завжди присутній зовнішній інтерес, якщо не впливових держав, то транснаціональних структур великого бізнесу тощо. Але частково або повністю такий інтерес здебільшого дійсно співпадає з національно-державними інтересами України або, принаймні, не загрожує таким інтересам у короткостроковій перспективі. Тому на такі впливи доцільно реагувати конструктивно, хоча в деяких випадках їх слід просто ігнорувати.

Окрему спеціальну групу впливів, які здійснюються в координатах *зовнішнього управління*, становлять ті, що здійснюються організаціями, до яких Україна належить і виключення з яких означатиме для неї міжнародну або єврорегіональну ізоляцію (на яку фактично саме з цієї причини наразилося керівництво нинішньої Білорусі).

Серед спеціальних інформаційних операцій «*місіонерського типу*» Україна останнім часом зіштовхується з «*освітніми операціями*», які провадяться нібито для поліпшення її освітньої системи в дусі і стилі Болонського процесу, хоча чимало діячів освіти і культури підозрюють, що цей процес підмінює системну освіту мозаїчною, надто багато уваги надає суто формальним критеріям організації навчального процесу і, зрештою, доходять висновку, що організатори Болонського процесу мають на меті далекосяжні маніпулятивні плани аж до повного знищення вітчизняної освітньої системи. Всі ці підозри прибічників «теорії змови» ще більше посилюються, коли справа доходить до безпосередніх вказівок від різних міжнародних центрів щодо заміни міністрів та інших державних посадовців на «прогресивніших», що, дійсно, неважко розцінити як провокаційне втручання у внутрішню ситуацію в країні з дестабілізаційними (деструктивними) намірами.

Наприклад, у звіті *Freedom House* за 2011 рік «*Сигнал тривоги: на захист демократії в Україні*» уряд України звинувачують у «будівництві Берлінської стіни між українською і західною системами освіти», а Президенту рекомендується змістити Дмитра Табачника з посади міністра освіти з формулюванням: «*за сіяння непотрібного й небезпечного поділу України з питань ідентичності, мови та освіти*» [14].

В іншому звіті *Freedom House* «*Держави на роздоріжжі*» («*Countries at the Crossroads*») за 2011 р. ця організація вважає за можливе виникнення в Україні й інших країнах колишнього СРСР кризи, схожої на події в країнах Північної Африки та Близького Сходу. Цей сумнівної якості звіт *Freedom House*, який в інтерпретації однієї з українських інформаційних агенцій означав «аналогію між Україною й Лівією», не міг не наразитися на гостру реакцію МЗС, яке цілковито правомірно розцінило цю квазіаналітику як підбурювання до дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні [13].

Отже, деструктивні або підривні (англ. – *Subversive*) антидержавницькі інформаційні впливи є тим «окремим випадком», який вимагає від держави негайного або програмно-

планового реагування. Такі впливи можна класифікувати на наступні різновиди: «*інформаційні інтервенції*»; «*інформаційну експансію*»; «*інформаційну агресію*»; «*інформаційний тероризм*»; «*інформаційну війну*».

Своєю чергою, у переліку «*інформаційних війн*» або/та «*інформаційно-психологічних війн*» є ті, які можна класифікувати як «*стратегічну війну*», «*консцієнтальну війну*», «*розумову війну*» тощо.

Виокремивши подібні зовнішні впливи деструктивно-підривного характеру, держава зобов'язана вдатися до застосування різноманітних технологій протидії, серед яких на першочергову увагу заслуговують наступні: *концептуально-ідеологічні; розвідувально-контррозвідувальні; моніторингово-аналітичні; аналітико-прогностичні; нормативно-правові; організаційно-технічні; оперативні.*

Небезпека деструктивно-підривних зовнішніх інформаційних впливів для існування держави полягає в тому, що їхні організатори зазвичай прораховують різні «багатоходівки», які мають на виході соціально-політичні вибухи, коли взаємини еліти й населення, окремих соціальних груп тощо штучно антагонізуються за сценаріями «кольорових революцій» або навіть «ідеальних революцій».

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує «багатоагентна модель», за допомогою якої досліджуються умови, за яких антиурядові демонстрації переростають у революції. Ця модель, створена Сюзанною Ломан, базувалася на реальному прикладі – зростанні щотижневих демонстрацій у Лейпцигу, що сприяло поваленню НДР у 1991 році. Модель враховує ймовірнісні оцінки ризику бути арештованим, а також числа демонстрантів, які вийшли на вулиці та майдани попереднього разу. Результат моделювання показав, що «інформаційний каскад» може стати настільки великим, тобто включати таку кількість людей, що це переконає інших (неприєднаних) у тому, що ризики демонстрації для них є досить низькими, у можливості приєднатися до наступного раунду протестів [12].

Чимало прикладів подібних моделей кризової динаміки соціуму міститься в монографії О. В. Литвиненка [10] та колективній роботі В. П. Горбуліна, О. Г. Додонова, Д. В. Ланде [4].

Враховуючи, що ступінь внутрішньої консолідованості країн Третього Світу або країн «перехідного типу», до яких належить сучасна Україна на етапі її початкової капіталізації, й без того є неприпустимо невисокою, деякі, зовні скромні, інформаційні впливи можуть спровокувати нелінійні ефекти кризової революційної динаміки.

Власне, Україна вже переживала подібний стан політичної дестабілізації у 2000–2004 рр., де пусковим інформаційним механізмом (тригером) стали «плівки Мельниченка». Тоді ж Україна зазнавала перманентного медійного та експертного тиску з боку різноманітних агентів впливу, який за амплітудою та агресивністю істотно вирізнявся від звичайного «місіонерства».

Чимало керівників міжнародних НДО типу очільника *Freedom House* у період «помаранчевої революції» Адріана Каратницького підкреслювали свої виняткові заслуги в організації цієї революції [6].

У цьому контексті попередження актів штучно спровокованої соціально-політичної деконсолідації незрілого соціуму важливо вжити запобіжників щодо *зовнішньої пропаганди ненависті* з метою делегітимації існуючої в країні влади, коли з допомогою медіа руйнуються старі й натомість насаджуються нові політичні міфи, герої перетворюються в антагоністів-антигероїв та навпаки. Така ситуація була типовою для підривних інформаційних операцій періоду «холодної війни» та свого часу була описана Віталієм Коротичем [8]. Хоча й сам В. Коротич блискуче провів подібну операцію з демонтажу міфів радянської доби на посаді редактора «Огонька» у 80-х роках, за що отримав від ідеологічних супротивників з табору «патріотів» прізвисько «окоротич».

Для України, де чимало представників середнього та старшого покоління ментально все ще перебувають в «окопах холодної війни», як засвідчила ситуація з маніпулюванням «обличчями ненависті» під час подій у Львові, пов'язаних зі святкуванням 9 травня 2011 р. Дня Перемоги на Пагорбі Слави, ця проблематика усе ще актуальна. Особлива небезпека полягає в тому, що героїзація й дегероїзація відбуваються в Україні за географічною ознакою. Тобто інформаційні інтервенції мають усі ознаки *геополітичного маніпулювання*, спрямованого на територіальне розщеплення України на «чорно-білих» засадах. У масову свідомість українців вкидається ідея щодо друзів і ворогів, локалізованих відповідно на Сході й Заході країни, й навпаки.

З'явилася нова пострадянська група пропагандистів, які спеціалізуються на інформаційних війнах, називаючи себе «айворниками» або «айварниками» (від англ. *I-War*) й буцімто розплющують людям очі на «історичну правду» щодо «енкаведистів», «бандерівців» тощо.

Вкрай негативні наслідки для стабільності як держави, так і бізнесу має притаманне сучасній Україні зрощування політики з біз-

несом, внаслідок чого головним джерелом і спонсором «антиукраїнської» міфології часто є структури великого бізнесу. Іноді навіть складається враження, що різноманітні рейдерські атаки на структури бізнесу розпочинаються з рейдерської атаки на державу Україна як таку, оскільки рейдери апріорі вважають цю державу такою, що належить не народу України, а окремо взятому бізнесовому угрупованню. А тому найняті «айворники» з особливою легкістю звинувачують політиків, пов'язаних з «недружнім» бізнесовим угрупованням, у «зраді національних інтересів», причому з езуїтською затятістю апелюючи до нібито зіпсутого супротивниками міжнародного іміджу держави тощо. Найнебезпечнішими є поширювані під час подібних політико-бізнесових війн міфи щодо «недолугості» Української держави, її несправжності, неспроможності, недієздатності тощо (англ. – «*Failed state*»).

Звідси напрошується однозначний висновок: щодо поширення таких міфів, які шкодять державі як політичному утворенню, в інформаційно-бізнесовому середовищі мають бути встановлені й навіть законодавчо закріплені взаємні зобов'язання сторін щодо їх нерозповсюдження, подібні до тих, які діють у міжнародному середовищі стосовно зброї масового ураження.

Зокрема на даному етапі розвитку української державності надзвичайно актуальним є припинення недружніми політико-бізнесовими угрупованнями насадження міфів про те, що (а) «криза» є *істотною рисою* й майже атрибутом української державності, який бере початок в «анархічних» рисах українського національного характеру, тому Україна не може обійтися без «зовнішнього управління»; (б) чинна президентська влада в Україні є нелегітимною для значної частини населення, яке за даного президента не голосувало; (в) президентська влада в Україні не забезпечує безпеку й базові права громадян, не володіє монополією на використання сили або ж неадекватно використовує цю монополію.

Оскільки президент є главою держави, то безпідставні (й навіть «підставні») звинувачення на його адресу автоматично обертаються дискредитацією держави. Це, наприклад, добре засвоїли в США, де президентів, які справді мають на своєму рахунку негарні вчинки (Ричард Ніксон, який асоціюється з Уотергейтським скандалом тощо) ніхто не збирається вилучати зі списку керівників держави чи кидати тінь на весь період їхнього президентства.

Інший приклад стосується авторитету, яким оточений в КНР «великий кормчий» Мао Дзе-Дун як основоположник держави, хоча в його біографії теж вистачає «темних сторінок».

Україна досі перебуває в пошуках **загальнонаціональної ідеї**, а тому в процесі реконструкції **національної ідентичності** населення окремих регіонів болісно ставиться до виявів будь-якої неделікатності. Вочевидь, українська загальнонаціональна ідеологія населенням Півдня-Сходу й Центру-Заходу вибудовується на різних теоретичних і міфологічних підставах. Для Півдня-Сходу це неоімперський міф «русского мира» (активно підтримуваний УПЦ МП). Для Центру-Заходу українська загальнонаціональна ідеологія й загальнонаціональний міф уявляється таким, що може бути вибудований на ідеалізації та героїзації борців з «російським колоніальним гнобленням» (зокрема – з табору ОУН-УПА).

На цьому тлі з усією гостротою постає питання щодо реалізації інформаційної політики й ведення інформаційної боротьби у напрямі формування загальнонаціональної ідеології, заснованої на зламі стереотипів

та розширенні обсягу знань про сучасну Україну (когнітивний ефект інсайту – «впізнання іншого»).

Вочевидь, у цьому напрямі доцільно реалізувати загальнодержавну програму інформування й переконування населення, у якій акцент має ставитися на формуванні *нового розуміння нової України*. При проведенні такого наступального інформування не слід ухилятися від «важких запитань» і водночас слід уникати підміни раціонально-логічних доказів емоційними образами та стереотипними оцінками судженнями; експлуатації сакральних для окремих регіонів та верств народу тем та історичних аналогій у дусі стереотипів, насаджуваних свого часу Інститутом національної пам'яті часів президентства Віктора Ющенка; культивування старих радянських міфів і стереотипів часів «холодної війни» тощо.

На особливу увагу заслуговує проблема створення ефективних методів, способів і форм протидії ураженням центральних і периферійних органів керування держави в інформаційних війнах з «антиукраїнською специфікою», з урахуванням особливостей українського регіонального цивілізаційно-культурного контексту.

Список використаних джерел

1. *Adelkhah, N.* Iran Integrates the Concept of the «Soft War» Into its Strategic Planning / Nima Adelkhah // *Terrorism Monitor* – 2010. – Vol. 8, issue 23. – June 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.jamestown.org/programs/gta/single/?tx_ttnews\[tt_news\]=36482&tx_ttnews\[backPid\]=26&cHash=54ed1d7486](http://www.jamestown.org/programs/gta/single/?tx_ttnews[tt_news]=36482&tx_ttnews[backPid]=26&cHash=54ed1d7486)
2. *Heavily Indebted Poor Countries.* From Wikipedia, the free encyclopedia [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://en.wikipedia.org/wiki/Heavily_Indebted_Poor_Countries
3. *Hippel, K. von.* Democracy by Force. US Military Intervention in the Post-Cold War World / Karin von Hippel. – Cambridge : Cambridge University Press, 2000. – 224 p.
4. *Горбулін, В. П.* Інформаційні операції та безпека суспільства : загрози, протидія, моделювання / В. П. Горбулін, О. Г. Додонов, Д. В. Ланде. – К. : Інтертехнологія, 2009. – 164 с.
5. *Завадская, Е.* Политкорректность как новая международная коммуникативная норма : анализ дефиниций на материале словарей современного английского языка / Е. Завадская // *Наукові записки (м. Кіровоград). Серія: Філологічні науки : зб. наук. пр. Мовні системи : проблеми розвитку та функціонування в поліетнічному і в полікультурному просторі. Актуальні проблеми семантики.* – 2010. – Вип. 89 (3). – С. 44–48.
6. *Karatnycky, A.* Ukraine's Orange Revolution / Adrian Karatnycky // *The Foreign Affairs* – 2005. – Vol. 84, № 2.
7. *Keohane, R. O.* Power and Interdependence in the Information Age / Robert O. Keohane, Joseph S. Jr. Nye // *The Foreign Affairs*. – 2004. – Vol. 77., № 5. – P. 81–94.
8. *Коротич, В. А.* Лицо ненависти : Роман в письмах / В. А. Коротич. – М. : Советский писатель, 1985. – 192 с.
9. *Кучма, Л. Д.* Украина – не Россия / Л. Д. Кучма. – М. : Время, 2003. – 489 с.
10. *Литвиненко, О. В.* Інформаційні впливи та операції / О. В. Литвиненко. – К. : ВКФ. Сатсанга, 2003. – 240 с.
11. *Лисичкин, В.* Третья мировая информационно-психологическая война / Владимир Лисичкин, Леонид Шелепин. – М., 1999. – 192 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.klex.ru/nc>
12. *Lohmann, S.* The Dynamics of Informational Cascades: The Monday Demonstrations in Leipzig, East Germany, 1989–91 / Susanne Lohmann // *World Politics*. – 2004. – 47 (1). – P. 42–101.

13. МЗС не сподобалось, як Freedom House порівняв Україну з арабським світом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2011/06/29/6342259/>
14. NSC 20/1. U. S. Objectives with respect to Russia. 1948, August 18, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.sakva.ru/Nick/NSC_20_1.html. Російськомовна версія: <http://www.sakva.ru/Nick/DullPlan.html>
15. *Nye, J.* Soft Power. The Means to Success in World Politics / Joseph. Nye. – New York : Public Affairs, 2004. – 192 p.
16. *Петров, К. П.* Концепция общественной безопасности (КОБ). «Тайны управления человечеством» / К. П. Петров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravdu.ru/lessons/petrov>
17. *Петрунин, С.* План Даллеса сработал и без Даллеса / С. Петрунин // Дуэль. – 1998. – № 24. – Авг.
18. *План Даллеса по уничтожению СССР (России)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.russkoedelo.org/mysl/miscellaneous/dulles_plan.php
19. Freedom House порадила Януковичу звільнити Табачника за «сіяння непотрібного і небезпечного поділу України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2011/06/14/45956>
20. Freedom House видит в Украине аналогии с Ливией [Електронна версія]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/rus/news/news-443373.html>
21. *Chong, Ja Ian.* Imposing States : External Intervention and the Politics of State Formation. / Ja Ian. Chong ; Ph. D. Candidate (International Relations) ; Princeton University. – Princeton, New Jersey, September 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.icassecretariat.org/imposing-states-external-intervention-and-politics-state-formation-1>
22. *Цурикова, Л. В.* Политическая корректность как социо-культурный и прагмалингвистический феномен / Л. В. Цурикова // Эссе о социальной власти языка / под ред. Л. И. Гришяевой. – Воронеж : ВГУ, 2001. – С. 94–102.
23. *Яковлев, Н. Н.* ЦРУ против СССР / Н. Н. Яковлев. – М. : Правда, 1983. – 464 с.

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПРОВЕДЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ

Западинчук Олександр Петрович

Досліджуються теоретико-методологічні аспекти аналізу інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ). Розкривається застосування ІКТ при проведенні адміністративної реформи, комунікації влади і громадян.

Ключові слова: інформаційно-комунікативні технології, адміністративна реформа, публічна адміністрація, органи виконавчої влади.

У ХХІ столітті статус держави визначається не лише за економічними та військовими показниками, дедалі більшого впливу набуває уміння виробляти інформаційний ресурс і здійснювати швидкий обмін інформацією. Новітні засоби зв'язку та системи комунікацій стирають кордони між країнами і націями. Цифрові технології принципово змінюють не тільки можливості зв'язку, а й технології обміну товарами, послугами, знаннями, управління виробничими, соціально-економічними й політичними процесами. Стає реальністю управління суспільним розвитком у глобальному просторі. На світовому обрії вимальовуються контури глобального інформаційного суспільства, організацію зв'язків у якому виконують сучасні інформаційно-комунікативні технології.

Специфічною рисою інформаційної сфери сучасного суспільства є її багатовимірний характер. За низкою фундаментальних ознак вона є цілісним феноменом, і на рівні соціальної практики інформаційна складова присутня в усіх основних галузях суспільного життя, причому її прояви є надзвичайно різноманітними. Інформаційну сферу необхідно розглядати і як окремий сектор політики, і як чинник її модернізації, і як джерело потужних соціокультурних трансформацій [1].

Інформаційно-комунікативні технології – це технології, пов'язані зі створенням, збереженням, передачею, обробкою інформації та управлінням нею.

Ступінь проникнення новітніх інформаційних технологій в різні ніші сучасного суспільства свідчить про те, що доступ до них розглядається як колективне благо й одне з базових прав громадян. На III Всесвітній конференції з розвитку електрозв'язку (Гай-Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

дарабад, Індія) у 2008 р. серед іншого було заявлено: «Сьогодні Інтернет розуміється як технологія загального призначення», а доступ до ширококутного зв'язку вважається базовою інфраструктурою поряд з електрикою або дорогами. У деяких країнах, таких як Естонія, Фінляндія, Франція, Іспанія доступ до Інтернету розглядається як основне право людини для їхніх громадян [2].

Найрозвиненіші країни світу поставили за мету системне впровадження ІКТ. Орієнтиром державної політики цих країн разом із підвищенням національної конкурентоспроможності за рахунок розвитку високотехнологічних секторів економіки, людського потенціалу та підвищення якості життя громадян є сприяння зміцненню відкритого демократичного суспільства, що гарантує дотримання прав громадян щодо участі у суспільному житті, прийнятті відповідних рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Громадяни України під час соціологічних опитувань висловлюють незадоволення якістю інформації послуг органами державної влади та місцевого самоврядування, відсутністю відкритості та прозорості при прийнятті державно-управлінських рішень, а також інтерактивного режиму спілкування з владою, підкреслюють недостатню поінформованість про діяльність органів влади, зазначають необхідність створення регіональних служб, які займалися б видачею дозволів, довідок, проводили б консультації в інтерактивному режимі за допомогою Інтернету.

Владні структури не приділяють достатньої уваги розвитку ІКТ в державному управлінні та інформатизації своєї діяльності, ставляться до цих завдань як до другорядних,

придатних лише для констатування фактів, використання напередодні виборів тощо.

Питання використання інформаційно-комунікативних технологій як інструменту проведення адміністративної реформи залишаються нерозкритими, хоча проблемами дослідження та аналізу форм, механізмів і перспектив використання інформаційно-комунікативних технологій в державному управлінні займалися чимало вітчизняних і зарубіжних учених. Серед них варто назвати В. Бебика, О. Литвиненка, А. Москаленка, І. Панаріна, Г. Почепцова, Т. Приступенко, В. Шкляра, П. Бурдье, Л. Гроссмана, Р. Даля, Н. Негропonte, Х. Рейнгольда, М. Херманна. Значна частина українських учених, які досліджували дану проблематику, акцентували увагу на необхідності системного впровадження у вітчизняному державному управлінні ІКТ. Зарубіжні дослідники, зокрема Р. Даль, ще два десятиліття тому зазначали, що інформаційно-комунікативні технології відіграють ключову роль у створенні передумов «передового демократичного суспільства», у якому політичні рішення спираються на думки й судження народу [3]. Х. Рейнгольд, один із провідних популяризаторів теми Інтернету в державному управлінні, називає мережу «великим зрівнювачем», здатним «вирівняти баланс влади між громадянами та політичними баронами» [4]. Навпаки, У. Ліппманн у своїй класичній праці «Суспільна думка» [5], критикуючи технологічний оптимізм «епохи радіо», зазначав, що ідея інформованих громадян, які виконують роль колективних керівників суспільними справами, є утопією, оскільки припускає існування «надкомпетентних» індивідів.

У сучасному світі інформація є стратегічним національним ресурсом, одним з основних багатств держави, який відіграє дедалі більшу роль у системі державного управління. О. Литвиненко зазначає, що «у суспільстві починається перерозподіл реальної влади від традиційних структур до центрів управління інформаційними потоками» [6, с. 32].

М. Павлюченкова вважає, що інформатизація значно впливає на становлення органів державного управління й виділяє чотири інформаційні фактори:

- можливість використовувати найбільшою мірою інтелектуальний потенціал як своєї країни, так і інших країн;
- можливість, використовуючи усі види інформаційних технологій, успішно формувати соціокультуру – глибинну основу нації, держави, поширювати свої духовні й ідейні цінності, культуру, мову;

- уміння поряд з відкритими силовими (економічними, дипломатичними та військовими) методами і засобами масштабно й цілеспрямовано використовувати приховані, тонкі інформаційні методи і засоби;

- можливість гальмувати духовно-культурний розвиток інших країн, трансформувати і навіть підривати їх духовно-моральні засади [7, с. 162].

Впровадження інформаційно-комунікативних технологій в органи державного управління в Україні регулюється низкою нормативних документів, передусім законами України «Про Національну програму інформатизації» від 04.02.1998 № 74/98-ВР та «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 09.01.2007 № 537–16, постановами Верховної Ради України про затвердження завдань Національної програми інформатизації (НП) на наступні роки, Планом заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки».

Формування системи національних електронних інформаційних ресурсів, порядок легалізації та використання комп'ютерних програм в органах виконавчої влади та інші системні дії щодо інформатизації визначаються нормативними актами Кабінету Міністрів України, зокрема постановами «Про затвердження Порядку легалізації комп'ютерних програм в органах виконавчої влади» від 04.03.04 № 253, «Про затвердження Положення про Національний реєстр електронних інформаційних ресурсів» від 17.03.04 № 326, «Про затвердження Положення про Реєстр інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних систем органів виконавчої влади, а також підприємств, установ і організацій, що належать до сфери їх управління» від 03.08.05 № 668.

Аналіз сучасного стану діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері інформаційних комунікацій свідчить, що вона є важливою складовою адміністративного реформування державного управління. Активне впровадження новітніх ІКТ в усі сфери суспільного життя і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування є одним із пріоритетних напрямів державної політики. Досвід країн, які провели адміністративні реформи, свідчить, що впровадження сучасних ІКТ набагато підвищує ефективність державного управління.

Незважаючи на прийнятий Закон України «Про основні засади розвитку інформаційно-Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

го суспільства в Україні на 2007–2015 роки», складність реалізації державної політики обумовлена відсутністю в Україні Концепції, Стратегії та Програми розвитку інформаційного суспільства.

Загальна ситуація в Україні в галузі інформатизації державного управління на сьогодні не може бути визнана задовільною і не тільки через кризові явища в економіці. За даними рейтингу Міжнародного економічного форуму (*World Economic Forum*), який досліджує ступінь розвитку інформаційно-комунікативних технологій, а також готовність до впровадження нових технологій за «індексом мережної готовності» (*The Networked Readiness Index 2010-2011*) Україна посідає 90 місце, поступившись Перу (89 місце) і Пакистану (88 місце), Російській Федерації (77 місце) [8].

В Україні невирішеними хронічними проблемами залишаються відомчий підхід до впровадження ІКТ, значне дублювання інформації, відсутність єдиних стандартів та несумісність ресурсів, складність доступу тощо. Це значно погіршує умови надання інтегрованих державних послуг у дистанційному режимі за допомогою ІКТ. Відсутність єдиної інфраструктури міжвідомчого обміну даними в електронній формі створює додаткові перепони при наданні адміністративних послуг. Основні проблеми, що перешкоджають впровадженню ІКТ у діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, мають комплексний міжвідомчий характер і можуть бути вирішені на загальнодержавному рівні.

Для України, в якій на тлі економічних реформ розгортається адміністративна реформа, питання формування інформаційної бази для прийняття управлінських рішень на державному рівні є особливо актуальним. Основними завданнями органів влади в інформаційній сфері є сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних ІКТ можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, виробляти товари та надавати послуги, повною мірою реалізуючи свій потенціал, підвищуючи якість свого життя, сприяючи сталому розвитку країни.

Органи державної влади гостро відчувають недостатність інформаційного забезпечення своєї діяльності. Підвищення ефективності державного управління залежить від якісного нового рівня інформаційного забезпечення органів виконавчої влади, а проведення адміністративної реформи має супроводжуватися цілеспрямованим застосуванням нових ін-

формаційних технологій у сфері державного управління.

Мета статті – з'ясувати проблеми впровадження сучасних ІКТ в органах державної влади та запропонувати шляхи якісного поліпшення організації та функціонування органів виконавчої влади.

Інформаційна парадигма соціально-економічного розвитку полягає в тому, що соціально-економічна реальність будується і становить доцільну цілісно організовану систему відкритого типу, функціонування і розвиток якої здійснюється відповідно до законів існування, руху, перетворення та розвитку інформації [9].

Глобальний характер інформаційних перетворень вносить свої корективи на побудову ефективних адміністративних систем. Аналіз адміністративних реформ у європейських країнах свідчить про необхідність урахування досвіду та знаходження успішних концепцій здійснення управлінської діяльності.

Державно-управлінські реформи – це суттєві якісні, прогресивні зміни системи органів державного управління та їх управлінської діяльності, системи органів місцевого самоврядування та їх управлінської діяльності, зв'язків між цими системами, механізмів їх взаємодії у процесах управління з неурядовими організаціями та громадянами, але без порушення основ наявного конституційного ладу [10, с. 30]. Кінцева мета будь-якої реформи у цій сфері – зміцнення та оновлення державних засад.

Адміністративна реформа має дати відповідь на виклик, що постав перед сферою управління в сучасних державах і полягає в пошуку ефективних структур управління [11, с. 36].

Впровадження ІКТ в органах державної влади та місцевого самоврядування слід розглядати виключно як засіб, мета якого – поліпшення якості державного управління та місцевого самоврядування. У зв'язку з цим уявляється необхідним погоджувати завдання інформатизації із завданнями, що вирішуються в рамках адміністративної реформи. Для якісного планування державно-управлінських реформ доцільно використовувати структурно-логічні моделі, що докладно розроблені та узагальнені в управлінській теорії В. Бакуменком [12], Н. Нижник і О. Машковим [13], Г. Райтом [14] і за допомогою ІКТ адаптовані до специфіки окремо взятої реформи.

Для забезпечення можливості оптимізації структури та функцій державних органів, роботи із зверненнями громадян і організацій необхідно створити інструмент, що дозволяє

формально описати державу як сукупність органів державної влади та місцевого самоврядування: його функції, структурні елементи, адміністративні процеси, набір відомостей, необхідних для виконання функцій тощо. Іншими словами, створити адміністративну модель держави. Формування єдиного стандарту описання органів влади дозволить перейти до етапу масового (на інституційній основі) формування адміністративних регламентів (включаючи електронні адміністративні регламенти), забезпечити організацію процесів міжвідомчої взаємодії, що особливо необхідно при реалізації державних послуг з участю декількох відомств.

Вироблення інструменту адміністративного моделювання забезпечить адміністративну реформу засобом для більш ефективного планування та реалізації адміністративних перетворень. У свою чергу діяльність, що розгортається в рамках адміністративної реформи, дозволяє визначити пріоритетні напрямки впровадження ІКТ.

Комп'ютерні адміністративні моделі створюються шляхом запису у строго формалізованому форматі певних відомостей про організацію держави як системи органів державної влади та місцевого самоврядування і включають в себе в тому числі опис наступних аспектів кожної з державних структур:

- функцій;
- організаційної структури;
- адміністративних процесів (включаючи взаємодію з громадянами, громадськими організаціями, іншими державними структурами);
- ведення обліку та порядку доступу до інформації, що збирається і зберігається;
- посад, функціональних обов'язків і меж відповідальності державних службовців.

Адміністративні моделі є інструментом адміністративного реформування. Грунтуючись на них, можна здійснювати аналіз та оптимізацію різних аспектів організації держави, наприклад вирішити задачу взаємної координації декількох державних структур з метою підвищення швидкості надання громадянам державних послуг. За їх допомогою можна просто й наочно надати відповідну інформацію користувачам з різних груп: громадянам, громадським організаціям, керівникам держави, консультантам, працівникам модельованого відомства та організаціям, що взаємодіють з відомством.

Особливістю інформаційних потоків у сфері адміністративного управління є збирання інформації на найнижчому рівні (населений пункт, сільрада, підприємство, місто), використання зібраної інформації

для прийняття рішень на своєму рівні та її агрегація для передавання на кожний наступний вищий рівень управління. Основою для прийняття рішень на загальнодержавному рівні є 70–80 % інформації з регіонів. Недостатність своєчасної та достовірної інформації суттєво впливає на обґрунтованість прийнятих рішень.

Перевагою адміністративної моделі, складеної в електронній формі, є можливість оприлюднення її в комп'ютерних мережах загального користування (Інтернет). Доступні взаємопов'язані адміністративні моделі відомств можуть слугувати універсальним посібником для державних службовців, полегшуючи завдання організації міжвідомчих взаємодій. Опублікована як розділ Урядового порталу адміністративна модель держави дозволить в автоматичному режимі отримувати інформацію про поточні найменування та адреси відомств, їх керівників, адміністративний поділ, визначати адресатів розсилки інформації, призначеної для розповсюдження всередині держави.

Один із напрямів державно-управлінських реформ полягає в впровадженні технологій електронного уряду [10, с. 155]. Розвиток електронного врядування є дієвим способом підвищення ефективності влади, забезпечення її прозорості та підконтрольності суспільству. Впровадження інформаційних технологій в адміністративні структури дозволяє швидко оптимізувати публічне адміністрування: знизити витрати на утримання держави, прискорити взаємодію органів влади між собою, з юридичними та фізичними особами. Зарубіжний досвід свідчить, що модель е-урядування природна і прийнятна для тих країн і культур, у яких держава сприймається як обслуговуюча, сервісна структура.

Електронне урядування не є механічним поєднанням інформаційно-комунікативних технологій з публічним адмініструванням. Це нова філософія державного управління, тому для реального втілення цієї ідеї в життя необхідне розроблення відповідної законодавчої бази й адаптація нормативної бази, що регламентує діловодство в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, до особливостей, обумовлених наданням електронних державних послуг.

Розвиток е-урядування потребує побудови гнучких систем, вимагає проведення скоординованих організаційно-технологічних заходів і погоджених дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування в рамках єдиної державної політики. Необхідно законодавчо визначити ті державні інститути,

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

які мають впроваджувати реалізацію будь-яких державних функцій і послуг, пов'язаних зі збором, обробкою, зберіганням і передачею інформації.

Аналіз стану законодавства, що регулює суспільні відносини застосування технологій електронного урядування в Україні, свідчить про його фрагментарність, неповноту, наявність дублювання та суперечності нормативно-правових актів. Залишається невизначеним правовий статус електронних інформаційних ресурсів комп'ютерних мереж органів державної влади та органів місцевого самоврядування як для міжвідомчого, так і для загальнодоступного використання.

Досягнення максимального ефекту від надання послуг в електронному вигляді можливе у разі взаємодії відомчих інформаційних систем різних органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їхньої інтеграції та автоматизації, що дозволить втілити в життя принцип «єдиного вікна», за яким звернення до інших органів влади здійснюватиме те відомство, до якого звернувся громадянин за послугою.

Для забезпечення надання комплексу взаємозалежних державних послуг (прийом пропозицій, заяв, скарг, видача довідок тощо) органами державної влади та органами місцевого самоврядування необхідно створити центри надання послуг. Такі центри надання послуг необхідно розташувати передусім у приміщеннях обласних, міських й районних адміністрацій. Надання електронних державних послуг базується на спеціально створених порталах електронних державних послуг, які також мають працювати за принципом «єдиного вікна».

Сьогодні держава використовує традиційні інститути забезпечення довіри між учасниками взаємодій. У разі, коли сторонами взаємодії виступають фізичні особи, це власноручний підпис, підписи і печатки організації. Якщо однією зі сторін взаємодії є держава, то це – візування, служба архівів, рекомендовані листи або фельд'єгерська пошта. Враховуючи низький рівень соціальної довіри як характерну особливість українського менталітету, а також об'єктивні ризики, пов'язані з порушення цілісності та внесення непорозумінь в облікові дані, перехід до електронного документообігу диктує необхідність створення системи, що забезпечує юридичну значимість електронної взаємодії при виконанні державних функцій та надання державних послуг, або «інфраструктури довіри». «Інфраструктура довіри» повинна базуватися на використанні електронного підпису.

Збільшення кількості громадян, які користуються електронним цифровим підписом, дозволить застосувати нові механізми їх взаємодії з органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Кожний громадянин отримає можливість надавати та отримувати електронні документи, що мають юридичну значимість, у тому числі і при зверненні до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Впровадження сучасних ІКТ дозволить якісніше вивчати громадську думку та залучати до державного управління громадські організації та активних громадян. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування мають створити належні умови для проведення своїх засідань у режимі *on-line*, у яких мали б можливість брати участь представники громадськості. Крім того, органи державної влади та місцевого самоврядування мають забезпечити громадськості можливість подавати в електронному вигляді пропозиції щодо поліпшення діяльності влади, а також урегулювання суспільних відносин, умов життя усіх верств населення, розвитку держави та суспільства в цілому.

Нарешті, введення стандартів для програмного забезпечення, що використовується в державному управлінні, дозволить знизити навантаження на державний бюджет і забезпечить відомствам можливість ефективніше обмінюватися інформацією при обробці звернень громадян і організацій. Необхідно законодавчо закріпити вимоги до використання в державному управлінні тільки відповідних стандартів технологічних рішень, насамперед програмного забезпечення. Завдання стандартизації програмного забезпечення передбачає нормативне закріплення основоположних принципів технологічної відкритості й технологічної незалежності держави при виборі засобів ІКТ, що використовуються в державному управлінні.

Стандартизація програмного забезпечення зобов'яже органи влади використовувати в державному управлінні доступні, з правовими гарантіями ІКТ і програмне забезпечення, що відповідають міжнародним стандартам.

Впровадження ІКТ в державному управлінні створює нові ризики порушення прав і свобод громадян з боку несумлінних державних службовців або зловмисників. Наприклад, ризики несанкціонованого збору та незаконного використання персональних даних. Для їх мінімізації необхідно створити систему публічного розкриття даних державних органів, а також систему аудиту державних інформаційних систем. Інформаційний

аудит полягає в перевірці державних ІКТ-систем на відповідність нормативним вимогам, завдань і функцій відомств, а також у перевірці ефективності їх використання при взаємодії з громадянами, громадськими організаціями та бізнесом. Інформаційний аудит дозволить посилити контроль за ефективністю витрачання коштів.

Висновки

Реформування публічної адміністрації вимагає інформування громадян про його мету, зміст основних заходів, очікувані результати та перебіг проведення, забезпечення зворотного зв'язку та підтримку з боку основних адресатів реформи і суспільства в цілому.

Впровадження інформаційних технологій у сферу діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування потребує системного підходу на загальнодержавному рівні, що передбачає глибокий аналіз проблем при вирішенні основних і додаткових завдань. Інформатизація органів державного управління має розглядатись

як постійний технологічний процес, що забезпечує своєчасну обробку інформаційних запитів і сприяє виробленню та прийняттю оптимальних рішень.

Для забезпечення прозорості, оперативності та підзвітності діяльності державного апарату, поліпшення якості державних послуг, а також зниження навантаження на державний бюджет на основі використання ІКТ необхідно розробити низку нормативних правових документів, що враховують і закріплюють принципи проведення адміністративної реформи, з одного боку, та забезпечують упровадження інформаційних технологій в державному управлінні – з іншого.

Отже, одне з основних завдань політичного, адміністративного та наукового істеблшменту в сучасних державах полягає в пошуку ефективних структур управління. Створення оптимізаційних моделей взаємодії ключових суб'єктів державної влади, придатних для ефективного функціонування в українських реаліях, можливе за умов ефективного використання інформаційно-комунікативних технологій в державному управлінні.

Список використаних джерел

1. Дубов, Д. В. Інформаційне суспільство в Україні : глобальні виклики та національні можливості / Д. В. Дубов, М. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. – К. : НІСД, 2010. – 29 с.
2. *Отчет* о положении в области развития электросвязи / ИКТ : среднесрочный обзор целей Всемирной встречи на высшем уровне по информационному обществу (ВВУИО) // Всемирная конференция по развитию электросвязи (ВКРЭ-10). Хайдарабад, 24 мая – 4 июня 2010 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.itu.int/ITU-D/ict/publications/wtdr_10/index.html
3. Dahl, R. A. Democracy and its Critics / R. A. Dahl. – New Haven, 1989.
4. Rheingold, H. The Great Equaliser / H. Rheingold // Whole Earth Review. – Summer.
5. Lippmann, W. Public Opinion / W. Lippmann. – New York, 1934.
6. Литвиненко О. Інформаційна безпека – складова національного суверенітету / О. Литвиненко // Політика і час. – 1997. – № 4.
7. Павлюченкова, М. Ю. Развитие информационно-аналитических служб как одно из направлений политики информатизации общества / М. Ю. Павлюченкова // Государственная служба : организация, кадры, управление. – М., 1997.
8. World Economic Forum. Global Information Technology [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.weforum.org/issues/global-information-technology>
9. Лук'яненко, Д. Г. Економічна інтеграція і глобальні проблеми сучасності. – 2005 / Д. Г. Лук'яненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://library.if.ua/book/121/8042.html>
10. Кравченко, С. О. Державно-управлінські реформи : теоретико-методологічне обґрунтування та напрями впровадження : монографія / С. О. Кравченко. – К. : НАДУ, 2008.
11. *Адміністративна реформа в Україні : сучасний стан, проблеми та перспективи* / за ред. Н. Р. Нижник, Н. Т. Гончарук. – К. : Моноліт, 2009.
12. Бакуменко, В. Д. Формування державно-управлінських рішень : проблеми теорії, методології, практики / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 320 с.
13. Нижник, Н. Р. Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – 320 с.
14. Райт, Г. Державне управління / Г. Райт ; пер. з англ. В. Івашка, О. Коваленка, С. Соколик. – К. : Основи, 1994. – 191 с.
15. Биченко, А. Адміністративна реформа: соціол. опитування населення / А. Биченко // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/additional/article_bychenko_NSD5_ukr.pdf

УДК 327.1 + 339.92 (477)

НАСЛІДКИ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ДЛЯ УКРАЇНИ: ВИБІР СТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ У КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Резнікова Ольга Олександрівна,
кандидат економічних наук

Проаналізовано актуальні глобальні проблеми, що становлять загрози для національної безпеки України, та запропоновано шляхи їх подолання. Визначено нові можливості, що відкриваються перед Україною в сучасних умовах глобального розвитку.

Ключові слова: глобальний розвиток, глобальні проблеми, національна безпека, міждержавні відносини, світове співтовариство, світові ринки.

Проблеми глобального розвитку увійшли до сфери наукових інтересів відносно недавно. Прискорення темпів розвитку суспільства не могло не внести до порядку денного питання співвідношення корисних і шкідливих наслідків науково-технічного прогресу. Вперше суспільне обговорення цієї проблеми відбулося ще у XVIII столітті, а поштовхом до нього стала дискусія між Ж.-Ж. Руссо та Ф. Вольтером щодо впливу науки та мистецтва на природу людини.

Подальші глобальні зміни почали відбуватися стрімкими темпами і охопили всі сфери суспільного життя. Досягнення науково-технічного прогресу (НТП), отримані протягом XX століття, за своїм обсягом і значенням для розвитку суспільства порівнянні зі здобутками усієї попередньої історії людства. А лише за перші 10 років XXI століття темп зростання НТП вже відповідав показнику за все XX [1, с. 408].

Якщо за часів Ж.-Ж. Руссо та Ф. Вольтера дискусія точилася переважно у площині філософії, то у XX столітті негативні наслідки НТП мали вже помітніші прояви, передусім у сфері екології. Отже, постало питання ви-

живання людства. З'ясувалося, що зростання має свої межі [2].

Саме на XX століття припадає активний розвиток наукових знань про глобальну природу розвитку людства: у 1930-х виникає вчення про ноосферу, основні ідеї якого були сформульовані В. І. Вернадським, Е. Леруа, П. Тейяр де Шарденом; у 1940-х К. Ясперс висловив ідеї «єдності історії», «єдності людства», «глобального світу». Потужний поштовх подальшому просуванню та популяризації ідей глобального розвитку було надано у 1970-х після формування Римського клубу та виходу його першої доповіді «Межі зростання» (1972 р.) [2]. Негативний вплив соціально-економічного розвитку на навколишнє природне середовище ставав дедалі відчутнішим, що привело до виникнення по всьому світу активних «зелених» рухів та широкого обговорення «глобальних проблем».

Саме на період 70-х – 90-х років XX століття припадає становлення глобалістики як окремої науки, що являє собою конгломерат знань гуманітарних, технічних, філософських дисциплін. Основним науковим досягненням того часу стало виявлення феномену

глобальних проблем і дослідження причин їх виникнення. Значний науковий внесок у ці дослідження зробили представники різних напрямів та течій глобалістики, серед яких слід виділити: А. Тоффлера, Д. Несбіта, Т. Веблена, Г. Маркузе, Д. Медоуза, П. Гудмена, Ф. Сен-Марка, П. Л. Капицю, В. В. Загладіна, О. М. Чумакова, С. М. Меншикова, М. М. Максимова, О. С. Панаріна, А. І. Уткіна. Серед українських науковців питанням глобального розвитку присвячували свої дослідження О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко, Б. Є. Патон, М. М. Амосов, Ю. М. Пахомов, В. П. Горбулін, М. І. Жулинський та інші.

Серед основних глобальних проблем розвитку людства, які були визначені наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ століття і залишаються актуальними донині, варто відзначити: погіршення екологічної ситуації, неконтрольоване зростання народонаселення, обмеженість сировинних ресурсів, нерівномірність соціально-економічного розвитку. Незважаючи на усвідомлення наявності цих проблем, за останні 40 років світ не наблизився до їх вирішення. Навпаки, ми спостерігаємо за зростанням кількості та загостренням глобальних ризиків і загроз.

У цьому контексті дедалі більшого значення набувають наукові дослідження, присвячені визначенню причин виникнення новітніх глобальних проблем, наявності підстав для потенціальних ризиків та загроз безпеці на національному та міжнародному рівнях, виявленню шляхів запобігання та подолання таких явищ. Відповідні дослідження мають і суттєве практичне значення, оскільки перед більшістю країн світу (передусім перед країнами, що розвиваються) постало питання пошуку свого місця у новій системі міждержавних і світових господарських зв'язків.

Яскравим свідченням актуальності зазначеної проблематики стала презентація на 41-му Всесвітньому економічному форумі у Давосі (січень 2011 року) доповіді «Глобальні ризики 2011» [3], де зазначалося, що «...ми стоїмо перед дедалі більшим занепокоєнням щодо глобальних ризиків, перспективою швидкого поширення через усі пов'язані системи загроз катастрофічного впливу».

Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. і хвиля потрясінь на фондових ринках, що прокотилася світом на початку серпня 2011 року, водночас демонструють надзвичайно високий ступінь глобалізації сучасного світового співтовариства і слабкість існуючих механізмів протидії явищам такого масштабу. З огляду на це дедалі більшої актуальності набуває дискусія щодо переваг і недоліків

традиційної західної моделі суспільного розвитку та державного капіталізму, якого дотримуються Китай, Індія, В'єтнам, з точки зору їхньої перспективності в нових умовах.

Дедалі відчутнішим стає дефіцитність енергетичних ресурсів у світі, що загострює протиріччя між країнами-постачальниками та країнами-споживачами.

Масштаби загроз, спричинених розвитком ядерної енергетики, світ міг оцінити ще після Чорнобильської катастрофи 1986 року. Тяжкі наслідки аварії на атомній станції Фукусіма в Японії, що сталася через стихійне лихо у березні 2011 року, засвідчують відсутність у людства адекватних можливостей протидії таким небезпечним впливам науково-технічного прогресу.

Сьогодні до вже традиційних глобальних ресурсних проблем додаються нові, зокрема нестача продовольства та питної води у світовому масштабі. За даними експертів, 21 країна світу із загальним населенням 600 млн осіб відчуває нестачу питної води або сільськогосподарських угідь [4, с. 12]. Необхідність вирішення цих проблем спонукає до використання новітніх технологій, вплив яких на екологічну ситуацію та стан здоров'я населення наразі можна оцінити як у цілому негативний.

Зростання конкуренції за базові ресурси на тлі поступового перерозподілу військового потенціалу на користь нових центрів зростання здатне спровокувати розгортання нової «гонки озброєнь». При цьому активне використання новітніх технологій у військовій справі суттєво збільшує ризики та загрози у світовому масштабі.

Інформаційно-технологічна революція, свідками якої ми є, не лише сприяла об'єднанню людства у світове інформаційне суспільство завдяки можливостям Інтернет-технологій, але й стала джерелом новітніх викликів. Останніми роками спостерігається значне зростання кіберзлочинності, набуває витонченіших форм тіньова економіка. Через використання соціальних мереж стає можливим поширення протестних настроїв серед широких груп населення та організація акцій громадянської непокори, яскравими проявами чого стали події на Близькому Сході та у Північній Африці весною 2011 року.

Усе це свідчить, що, сягнувши за короткий час надзвичайно високого рівня розвитку завдяки досягненням науково-технічного прогресу, суспільство починає зазнавати його руйнівних наслідків, що становлять загрозу подальшому існуванню людства, яке не володіє адекватним арсеналом можливостей для протидії їм.

Перед Україною як невід'ємною частиною глобалізованого світу постає майже весь спектр традиційних і новітніх глобальних ризиків та загроз. Чи готова вона їм протистояти? А з іншого боку – чи готова вона максимально ефективно використовувати ті можливості, що відкриваються перед нею у зв'язку з необхідністю вирішення у світовому масштабі нових глобальних проблем?

Занадто висока відкритість економіки та слабкість внутрішнього ринку роблять Україну вразливою до потрясінь на світових ринках. За наслідками останньої світової фінансово-економічної кризи вона була одним із лідерів за масштабами економічного спаду, що продемонструвало не лише економічні, а й системні проблеми розвитку країни. І хоча про необхідність проведення структурних реформ в Україні йдеться вже майже 20 років, кардинальних зрушень у цій сфері так і не відбулося.

Критична залежність від імпорту енергоресурсів, передусім природного газу та нафти, завжди становила значну загрозу для економіки України. Абсолютизація залежності від поставок російського природного газу (майже 40% енергетичного балансу країни), яка відбулася протягом останніх років, суттєво ускладнила ситуацію у сфері енергетичної безпеки.

Актуальність загрози дефіциту енергоресурсів у світі стимулює країни-споживачі до активного пошуку альтернативних джерел енергоресурсів та запровадження енергозберігаючих технологій. Так, у США вже цілком реальним є видобування сланцевого газу, в низці європейських країн активно використовуються «зелені» технології, джерела сонячної та вітрової енергії тощо.

Україна на даний момент не демонструє помітних зрушень щодо диверсифікації як самих енергоносіїв, так і джерел, маршрутів та способів їх постачання. Запаси сланцевого та метанового газу (відповідно в Івано-Франківській і Львівській, Донецькій і Луганській областях) можуть змінити енергетичний баланс країни. Однак поки що лише ведуться переговори з провідними енергетичними компаніями світу щодо розвідки потенційних запасів сланцевого газу. При цьому слід зауважити, що у США від початку геологорозвідувальних робіт до видобування такого газу минуло 20 років.

Найбільший вплив на стабілізацію ситуації в енергетичній сфері України матиме впровадження енергоефективних та енергозберігаючих технологій. Підвищення рівня енергетичної безпеки також потребує удоско-

налення принципів державного регулювання цін і тарифів на енергоресурси та їх постачання, метою якого мають стати забезпечення розвитку енергетичної сфери, її інвестиційної привабливості, належного рівня безпеки експлуатації енергетичних об'єктів і водночас створення ефективних стимулів для запровадження енергозберігаючих технологій.

Глобальні проблеми не завжди є загрозами для України, у певних випадках вони відкривають нові можливості розвитку. Так, в умовах наближення світової продовольчої кризи та постійного зростання цін на продовольство (за даними Організації з питань продовольства і сільського господарства ООН (FAO), за останнє десятиліття світові ціни на продовольчі продукти зросли майже вдвічі) для України стратегічного значення набуває розвиток аграрного сектору та харчової промисловості. Наразі можливості України – сприятливі природно-кліматичні умови, потужний земельний і людський потенціал – використовуються вкрай незадовільно. В країні відсутній цілісний прозорий аграрний ринок, урожайність основних сільськогосподарських культур залишається нижчою, ніж в інших країнах.

Аграрний сектор гостро потребує модернізації та структурного реформування. Важливе значення в цьому контексті має формування ринку землі з метою появи ефективних власників. Проте слід пам'ятати, що подібні реформи мають здійснюватися відповідно до національних інтересів і мати системний характер. Ефективний аграрний сектор неможливий без створення державою сприятливих економічних умов для сільськогосподарського виробництва, гарантування надійного захисту прав власності на землю, існування єдиного прозорого земельного кадастру, запровадження біржової торгівлі аграрною продукцією.

Новітні глобальні виклики та загрози починають справляти дедалі глибший вплив на Україну: вона стає об'єктом зростаючої зацікавленості міжнародних злочинних угруповань, зокрема в контексті відмивання коштів, торгівлі людьми, нелегального перевезення зброї, небезпечних матеріалів, наркотичних речовин. Спостерігається посилена увага до України з боку окремих екстремістських міжнародних організацій. Піратство, що дедалі більше поширюється й набуває небезпечних масштабів, усе частіше загрожує життю українських моряків та економічним інтересам держави.

У нових умовах все важче, а іноді практично неможливо, протистояти сучасним викликам

і загрозам самостійно. Підвищення рівня міжнародної безпеки потребує об'єднання зусиль усього світу. Багато в чому саме цим пояснюється зміна ідеології побудови міждержавних взаємовідносин – перехід від конфронтації до прагматичного співробітництва у безпековій сфері.

З огляду на це логічним продовженням політики України, спрямованої на зміцнення загальної атмосфери довіри як на глобальному, так і на регіональному рівнях, якої вона дотримувалася протягом усього періоду її державної незалежності, стало законодавче затвердження у 2010 році її позаблоковості як складової загальної концепції національного прагматизму.

Проголосивши політику неучасті у військових союзах, Україна має передусім зосередити зусилля на забезпеченні національної безпеки за рахунок власних сил, засобів і ресурсів. Це потребує суттєвого реформування сектору безпеки і оборони. Іншим важливим завданням є зміцнення зовнішніх гарантій державного суверенітету й територіальної цілісності, досягненню чого сприятиме підвищення ефективності дипломатичної служби.

У цьому контексті все актуальнішим стає формування єдиного й неподільного простору безпеки від Ванкувера до Владивостока. Для України, як і для інших позаблокових держав, обговорення формату створення такого безпекового простору дає надію отримати додаткові зовнішні гарантії безпеки. Це питання набуває сьогодні особливого значення, оскільки характер новітніх викликів і загроз, що мають транскордонний асиметричний характер, істотно зменшує можливості більшості держав самостійно протистояти їм.

2010 року Національний інститут стратегічних досліджень підготував проект нової Стратегії національної безпеки [5, с. 167–182], яка, виходячи з нових політичних і економічних реалій, чітко визначає основні принципи, пріоритети і завдання зовнішньої та безпекової

політики держави на найближчі п'ять років. Однак незавершеність процедури юридичного оформлення Стратегії національної безпеки не дозволяє розпочати її реалізацію.

У процесі трансформації архітектури європейської безпеки, який відбувається на наших очах, Україна має шанс відкрити для себе нові можливості, продовжуючи виконувати роль контрибутора миру та безпеки. Цьому значною мірою сприяє позаблоковий статус держави, оскільки її участь у миротворчій діяльності в рамках міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ тощо) без участі у військових союзах створює необхідні умови розвитку партнерських, взаємовигідних відносин з іншими державами та міжнародними інститутами за всіма напрямками. З огляду на це Україна може виступати у якості посередника при врегулюванні міжнародних конфліктів.

Сьогодні світ зазнає глобальних трансформацій. Під впливом світової фінансово-економічної кризи відбуваються бурхливі економічні й політичні перетворення на всіх континентах, розгортаються нові національні, релігійні та соціальні рухи, прискорюються процеси регіональної інтеграції, з'являються нові країни-лідери, що претендують на провідні позиції у посткризовому світі.

Відповідаючи на запитання, чи готова Україна протистояти новим глобальним викликам і максимально ефективно використовувати можливості, які відкриваються внаслідок необхідності вирішення глобальних проблем, маємо визнати, що досягнень на цьому напрямку поки що небагато. Потрібні активні заходи запобігання та протидії новітнім глобальним викликам і загрозам на основі розробленого стратегічного бачення, а також розширення конкурентних переваг у нових умовах розвитку. Особливо слід наголосити, що на сучасному етапі розвитку одним із найважливіших завдань для України є визначення свого місця в оновленій системі міжнародних відносин.

Список використаних джерел

1. Чумаков, А. Н. Глобализация. Контуры целостного мира : монография / А. Н. Чумаков. – М. : Проспект, 2011. – 432 с.
2. Meadows, D. M. The Limits to Growth : a Report for the Club of Rome's Project on Predicament of Mankind / D. M. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers, W. W. Behrens III. – New York : Universe Books, 1972.
3. Global Risks: Report 2011/ An initiative of the Risk Response Network. World Economic Forum in collaboration with : Marsh & McLennan Companies, Swiss Reinsurance Company, Wharton Center for Risk Management ; University of Pennsylvania, Zurich Financial Services. World Economic Forum, January. – Sixth Edition. – 2011.
4. Мир после кризиса. Глобальные тенденции – 2025 : меняющийся мир : докл. Нац. развед. совета США. – М. : Европа, 2009. – 188 с.
5. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К. : НІСД, 2011. – 432 с.

МОДЕРНІЗАЦІЯ УКРАЇНИ І ДОСВІД КИТАЮ

Мерніков Геннадій Іванович,
кандидат історичних наук

Розглянуто проблемні питання модернізації України в контексті співпраці з Китаєм. Проаналізовано китайський досвід «наздоганяючої модернізації». Досліджено роль і місце оборонно-промислового комплексу в процесі модернізації України. Визначено можливі напрями українсько-китайського співробітництва як зовнішньоекономічної складової модернізації.

Ключові слова: модернізація, співробітництво, Китай, конкурентоспроможність, оборонно-промисловий комплекс.

В умовах посткризової стабілізації світової економічної системи домінуючим трендом для національних господарських комплексів є модернізація. У зовнішньоекономічній площині стратегія модернізації реалізується у форматі «модернізаційних альянсів». Забезпечення реальної конкурентоспроможності національної економіки вимагає від української влади формування механізмів кооперації з провідними світовими акторами. Співробітництво з економічно розвиненими країнами у реалізації спільних інноваційно-інвестиційних проектів є однією з важливих складових модернізації України.

Сучасний стан української економіки, всіх державних інститутів унеможливує реалізацію стратегії модернізації виключно на основі власних ресурсів. Втім, це стосується не лише пострадянської України. Світова фінансова криза яскраво виявила залежність навіть найпотужніших національних господарських комплексів від коливань на фондовому та валютному ринках, інших об'єктивних і суб'єктивних чинників міжнародного життя. Взаємопов'язаність і взаємозалежність світових економічних акторів не залишає Україні інших механізмів забезпечення реальної конкурентоспроможності – лише кооперація з економічно найрозвиненішими державами у пріоритетних для національної економіки секторах може створити підґрунтя формування інноваційних «точок зростання».

Модернізація України з огляду на стартові позиції економіки (колишньої складової індустріально-аграрного господарського комплексу СРСР) є «наздоганяючою». Найактуальнішим у цьому контексті є досвід Російської Федерації та КНР. При цьому, якщо російський досвід є досить неоднозначним і скоріш негативним, то започаткована

Комуністичною партією Китаю (КПК) у 1980-х стратегія оновлення національної економічної системи дозволила КНР вийти на друге місце у світі за обсягом ВВП.

Ця стаття є спробою вирізнити актуальний для України досвід модернізації в КНР з огляду на реалії вітчизняної економіки та загальні тенденції сучасного глобалізованого світу.

Модернізація – імператив існування та розвитку України

Ключові напрями стратегії модернізації України викладено у Посланні Президента України до Верховної Ради України «**Модернізація України – наш стратегічний вибір**» [1]. Глава держави наголосив на нагальній необхідності здійснення системних реформ у всіх сферах суспільного життя. Модернізація для України – не лише завдання забезпечення конкурентоспроможності національної економіки, а й запорука гармонійного розвитку української політичної нації у глобалізованому посткризовому світі. У Посланні, зокрема, зазначається: «Забезпечення стабільності соціального та економічного поступу у післякризовий період вимагає реалізації комплексної стратегії соціально-економічних реформ, спрямованих на зміну економічних механізмів розвитку, системну модернізацію економіки країни».

У світовому експертному співтоваристві модернізаційна парадигма була сформована в середині ХХ століття на тлі розпаду колоніальних імперій та появи «молодих націй» в Азії, Африці та Латинській Америці. У перекладі з англійської «модернізація» означає «осучаснення» й визначається характеристиками, властивими сучасному суспільству.

Модернізація для країн «третього світу» розглядалась як альтернатива «соціалістичному шляху розвитку». Класичними є дослідження проблем модернізації західних соціологів О. Конта, Е. Дюркгейма, М. Вебера, М. Леві, Т. Парсонса та інших.

Західна соціологічна традиція визначає поняття «модернізація» як «процес перетворення традиційного, або дотехнологічного суспільства, мірою його трансформації в суспільство, для якого характерні машинна технологія, раціональні та секулярні відносини, а також високодиференційовані соціальні структури» [2].

Для Російської Федерації, Китаю, країн Південно-Східної Азії парадигма модернізації має свої особливості, пов'язані з необхідністю врахування соціально-економічної, суспільно-політичної, етнокультурної специфіки.

У проекті державної стратегії «**Модернізація України. Визначення пріоритетів реформ**» модернізація визначається як «комплексний процес реформування існуючих та створення нових політичних, правових, економічних і суспільних інституцій, а також запозичення тих культурних норм, які відповідають кращим стандартам і цінностям розвинутих демократичних країн», а її суть – як «оновлення або створення нових інституцій, що створюють умови для перетворення міжлюдських стосунків у сфері політичних, правових, економічних, суспільних відносин на сучасних засадах визнання принципів демократії, верховенства права та прав людини, ринкової економіки, соціальної держави, усталених міжнародних норм співіснування країн» [3].

Подальший розвиток України у глобалізованому світі залежить від готовності та спроможності влади, бізнес-акторів, інститутів громадянського суспільства консолідувати зусилля для реалізації завдань модернізації.

Проект «Модернізація України» необхідно розглядати у двох площинах.

1. Модернізація «зверху» – ініціатива владної політичної команди, яка визнала нагальну необхідність реалізації системних реформ з метою забезпечення конкурентоспроможності України в глобалізованому світі.

2. Модернізація як національна ідея – суспільний консенсус щодо необхідності якісного оновлення всіх сфер життя в Україні.

Для експертного співтовариства, науковців важливо вже на першому етапі реформ визначитися з їх істинними, а не декларативними цілями й запропонувати механізми реалізації модернізаційного проекту. Крім того, успішність модернізації значною мірою

залежить від готовності та спроможності влади вивчати й використовувати закордонний досвід.

Модернізація КНР: здобутки, проблеми, досвід

У посткризовій гео економічній системі координат однією з констант є лідерство КНР. За даними Світового банку (СБ), з 1978 року по сьогодні китайська економіка зростає в середньому на 9,8 % за рік, випереджаючи за цим показником як країни ОЕСР (2,73 %), так і світову економіку в цілому (3 %). У серпні 2010 року СБ офіційно оголосив, що КНР за розміром ВВП обійшла Японію та вийшла на друге місце у світі.

США як найбільша світова економіка наголошують на необхідності тісної, багаторівневої співпраці з КНР. Сполучені Штати офіційно визнали, що саме політика Китаю значною мірою визначатиме світовий порядок денний у XXI столітті. Вашингтон зацікавлений у створенні з Пекіном групи G2 для встановлення нового, посткризового світового економічного порядку. Всі інші держави, так чи інакше, змушені визначати власні алгоритми взаємодії з другою у світі економікою.

Модернізація «по-китайськи» ґрунтується на двох ключових принципах: **«опора на власні сили»** та **«іноземне – на службу Китаю»**.

Прагматизм економічної політики КНР відображено у класичній максимі визнаного авторитета нації, «батька» китайських реформ Ден Сяопіна: **«Не важливо, якого кольору кішка, важливо, щоб вона ловила мишей»**. Саме деідеологізація господарської діяльності дозволила КПК зберегти монополію на владу в КНР, що зумовило плановий, контрольований характер соціально-економічних перетворень.

Системне дослідження феномену «китайського економічного дива» виходить за межі цієї статті. Виділимо лише ключові його складові.

1. Трудовий ресурс мільйонів молодих людей, готових працювати 13-14 годин на добу за мізерну для ЄС і США заробітну плату. Цей потенціал дозволяє забезпечити 7 % зростання ВВП на рік.

2. Американська концепція стимулювання Китаю як «східного флангу НАТО» часів «холодної війни» трансформувалась у гео економічний проект «суперництво – співробітництво». Наступний крок на цьому шляху – формування групи G2.

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

3. Диверсифікація експортних ринків. Геоекономічна експансія КНР до Латинської Америки, Південно-Східної Азії, Африки. Наповнення конкретним змістом геоекономічного проекту БРІК.

4. Розвиток масштабного внутрішнього ринку.

Стратегія модернізації КНР є органічним синтезом національних соціокультурних традицій та сучасного іноземного досвіду організації виробництва. Високоцентралізована система державного управління не лише сприяла реалізації соціально-економічних реформ, а й відповідала традиціям китайського суспільства.

Якісною характеристикою, запорукою успішності китайської моделі є плановий, стратегічно обґрунтований характер реформ. Цьому сприяють стабільність і спадковість політичної системи Китайської Народної Республіки. Існує консенсус влади та широких верств населення Китаю щодо напрямів економічної трансформації, механізмів реалізації та очікуваних результатів модернізації.

У 1980-х було проаналізовано досвід реформ економічно найрозвиненіших країн, у 1990-х – створено 22 державні науководослідні інститути, що займаються прогнозуванням у різних сферах наукового знання. Ґрунтовно вивчено досвід Гонконгу – однієї з найуспішніших у світі ліберальних економічних систем. Значну допомогу у реалізації реформ КНР надає китайська діаспора – представники великих фінансових груп, науковці, бізнесмени.

Фундаментальною ознакою «китайського економічного дива» є «наздоганяючий» характер модернізації – від аграрно-індустріальної до індустріально-аграрної з кластерами п'ятого та шостого технологічних укладів. Відомий китайський економіст Го Сібао в аналітичній доповіді «Чому китайська економіка так швидко зростає: аналіз, що ґрунтується на теорії переваг наздоганяючого розвитку» [4] виокремив п'ять головних чинників успіху стратегії «наздоганяючої модернізації», яка визначила економічне лідерство КНР у XXI столітті.

1. Капітал. Було прийнято законодавство, що дозволило залучити до Китаю прями іноземні інвестиції (ПІІ). Обсяг іноземних інвестицій збільшився із 5 млрд дол. у 1985 році до 73,5 млрд дол. у 2005 році.

2. Технології. Здійснено стрибок через кілька технологічних укладів. Реалізується стратегія закупівлі, копіювання і використання розроблених у розвинених країнах технологій та продуктів.

3. Люди. Надлишок робочої сили, вартість якої є значно нижчою, ніж у розвинених економічних системах. Загальнодержавний курс на підвищення освітнього та фахового рівня працівників. Використання можливостей глобальної інформаційної мережі. Навчання за кордоном і повернення додому фахівців найпередовіших галузей.

4. Інститути. Започатковані у 1978 році КПК реформи передбачали поетапний перехід від командно-адміністративної до ринкової економіки. Першим кроком стала відмова від колективних аграрних господарств на користь приватних фермерських, що у стислий час вирішило проблему дефіциту продовольства. Вступ (після багаторічного переговорного процесу) у 2001 році до Світової організації торгівлі створив інституційні передумови інтеграції китайської економіки в глобальний економічний комплекс. Використовуються найпрогресивніші методи організації управління та регулювання економіки.

5. Структура економіки. Головним завданням реформ було зростання промислового виробництва – перехід від аграрної до індустріально-аграрної моделі економіки. За останні 30 років із сільськогосподарського до промислового сектору перейшло близько 200 млн осіб, що створило передумови зростання продуктивності праці на 22,3 % та агрегованого економічного зростання КНР на 17,8 %.

Однією з ключових особливостей китайської моделі реформ залишається домінуюча роль держави в національному господарському комплексі. У КНР зберігається державна монополія на імпорт життєво важливих для країни товарів: сирої нафти та нафтопродуктів, хімічних добрив, зерна, тютюну, бавовни, цукру, рослинної олії. При цьому лише державні компанії мають право на експорт чаю, рису, сої, шовку, кукурудзи, нафтопродуктів.

Негативні сторони китайської моделі реформ є зворотною стороною медалі її успішності. Навіть після вступу до СОТ економіка КНР залишається значною мірою планово-централізованою, характеризується адміністративним регулюванням у кредитно-фінансовій, валютній сферах та ціноутворенні. Партійно-бюрократичний апарат створює перешкоди розвитку економіки – різного роду нетарифні обмеження, директивні та індикативні плани, внутрішні положення про окремі виробництва тощо.

Окремою важливою складовою модернізації КНР став розвиток національної освіти та науки. Державна політика у цій сфері здійснюється у таких напрямах:

1) формування на базі університетів центрів НДДКР;

2) налагодження зв'язку між університетськими науковими центрами та промисловістю;

3) інтеграція національних наукових центрів у глобальний науковий простір.

Поступальний розвиток китайської науки ґрунтується на реалізації окремих державних програм [5].

– Прийнята 1993 року **«Програма 211»** передбачала входження на початок ХХІ століття 100 китайських університетів до переліку провідних світових наукових центрів.

– У 1994 році Академія наук Китаю розробила програму **«Сто талантів»**, яка передбачала виділення кожному з науковців у віці до 45 років 240 тис. дол. на три роки для підтримки досліджень, житло та заробітну плату.

– У 1998 році програму «Сто талантів» об'єднали з програмою **«Знання – інновації – ініціативи»**. До 2004 року державну підтримку отримали 899 учених, 392 з яких мали іноземний закордонний науковий ступінь, 778 – досвід роботи у провідних світових наукових центрах.

– У 1994 році засновано **«Національний науковий фонд»** для підтримки видатних молодих учених. Протягом перших десяти років Фонд надав допомогу близько 1000 молодим науковцям. Останні п'ять років щорічно фінансову підтримку отримує 190 дослідників.

– Програма **«Чеюнь Конг»**, заснована у 1998 році Міністерством освіти КНР та Фондом Лі Кашина, передбачає надання грантів (до 120 тис. дол. США) видатним світовим науковцям для роботи в Китаї. Під час її реалізації Міністерство освіти запросило до КНР 200 вчених та 60 інноваційних колективів.

Нині за більшістю визнаних світовою науковою спільнотою показників китайські вчені займають лідируючі позиції. За період 1999–2008 рр. кількість публікацій науковців КНР у міжнародних наукових реферованих виданнях збільшилася більш ніж на 400 % – до 112000. За кількістю публікацій у міжнародних наукових виданнях Китай вийшов на друге місце у світі після США, випередивши Німеччину та Японію. За цей же час частка патентів КНР у загальносвітовій кількості збільшилася з 1,6 % до 7,3 %. За даними найавторитетнішої світової рейтингової агенції *Times Higher Education Supplement*, у 2009 році серед 200 провідних світових навчальних закладів – 11 китайських університетів (5 представляли Гонконг).

Висока результативність державної політики у сфері освіти та науки значною мірою вплинула на успіх реалізації стратегії інноваційного розвитку в КНР. Досягнення конкурентоспроможності національної економіки на світових ринках потребує створення потужних наукових центрів, що продукують інновації. Саме органічне поєднання ресурсу науки, бізнесу та влади є запорукою успішності китайської моделі модернізації.

Використання китайського досвіду для України найбільш доцільно у контексті повернення керованості соціально-економічними процесами, стратегічного планування розвитку держави.

Господарський комплекс України у контексті модернізації

Загальновизнано, що за більшістю показників соціально-економічного розвитку Україна значно відстає від розвинених держав. Зокрема у рейтингу 2011 року впливового журналу «Форбс» Україна посідає четверте місце серед найгірших світових економік. Проаналізувавши статистичні дані 177 країн (ВВП, ВВП на душу населення, рівень інфляції, співвідношення експорту та імпорту) за останні три роки, експерти видання зробили висновок, що гіршою, ніж в Україні, є економічна ситуація лише на Мадагаскарі, у Вірменії та Гвінеї. «Форбс» характеризує Україну як країну з «перспективним фермерством і значними запасами мінеральних ресурсів».

Дані інших впливових світових інститутів підтверджують правомірність рейтингу «Форбс». Так, за підрахунками експертів ООН, за межею бідності нині живуть кожен четверо з п'яти українців. При цьому за останній рік українці збідніли на 10 %. У рейтингу людського розвитку ООН Україна посідає 83 місце, втративши сім позицій за останній рік, у рейтингу економічної свободи Світового банку Україна – 163-тя, між Казахстаном і Гондурасом [6].

Все це доводить необхідність невідкладного здійснення системних реформ. Формування засад реальної конкурентоспроможності економіки України потребує якісної модернізації її виробничого, науково-технологічного потенціалу, створення адекватної посткризовим гео економічним реаліям інфраструктури.

У сучасному глобалізованому світі поняття «конкурентоспроможність» є чи не головним. Серед значної кількості визначень, що існують в експертному співтоваристві, най-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

універсальнішим виглядає таке: «Конкурентоспроможність характеризує стан суспільних відносин у державі щодо забезпечення умов стабільного підвищення ефективності національного виробництва, адаптованого до змін світової кон'юнктури та внутрішнього попиту на основі розкриття національних конкурентних переваг і досягнення кращих, ніж у конкурентів, соціально-економічних параметрів» [7].

Впровадження інвестиційно-інноваційної моделі трансформації економіки України суттєво ускладнює існуюча структура її ВВП. Базою національної економіки, головним джерелом валютних надходжень до державного бюджету залишаються гірничо-металургійний комплекс, хімічна промисловість, частково харчова та переробна галузь.

Фінансово-промислові групи – власники експортно-орієнтованих виробництв до останнього часу фактично не здійснювали технологічну модернізацію промислових підприємств, які їм «дістались у спадщину» від СРСР, оскільки й без цього мали певні конкурентні переваги на світових ринках за рахунок відносно дешевої робочої сили, сировини та енергоносіїв. За даними Держмитслужби України, у структурі експорту товарів з України близько 32 % складає продукція металургійної галузі, близько 8 % – хімічної промисловості, близько 10 % – мінеральні продукти, близько 25 % – продовольчі товари та с/г сировина. При цьому експорт продукції машинобудування та легкої промисловості сумарно не перевищує 20 %.

У посткризовій економічній ситуації стан зовнішньоторговельного балансу української економіки лише погіршується, що підкреслює стратегічну безперспективність теперішнього місця України у міжнародному поділі праці. Заслужений економіст України Я. Жаліло у зв'язку з цим зазначає: «Різке зменшення зовнішньоторговельного дефіциту внаслідок кризових явищ 2008-2009 років, без відповідних структурних зрушень, матиме тимчасовий характер, і з відновленням економічного зростання випереджальне зростання імпорту поновиться. Диспропорційність структури імпорту та експорту за рівнем доданої вартості призводить до втрат потенційної продуктивності національних факторів виробництва та робить формування негативного сальдо зовнішньої торгівлі у процесі економічного зростання закономірним» [8].

Показовою в цьому контексті є географічна структура зовнішньої торгівлі України. Дані Держмитслужби України свідчать, що у структурі експортно-імпортного балансу

провідне місце посідає Росія та інші країни СНД – близько 35 % експорту та майже 50 % імпорту. Найнебезпечнішим у цьому контексті є суттєве зростання питомої ваги імпорту енергоносіїв – із 23,8 % у 2008 році до 37,5 % у 2009 році.

У структурі українського експорту країни Азії вишли на друге місце після країн СНД. При цьому КНР посіла третє місце серед усіх імпортерів з України – майже втричі збільшилися поставки чорних металів, руд і шлаків. Експорт до країн ЄС знизився до 24 %, а до США взагалі склав менше 3 %.

Серед чинників, що зумовили місце України у світовому поділі праці, чи не визначальним є мотивація вітчизняних бізнес-акторів. Фінансово-промислові групи, які так чи інакше контролюють ключові сектори української економіки, маючи прямий або опосередкований вплив на загальнодержавну економічну політику, фактично жодним чином не сприяли формуванню в Україні сучасної конкурентоспроможної господарської системи, експлуатуючи виробничі потужності радянської спадщини.

Основним трендом української економіки з часів здобуття незалежності залишається досить проста бізнес-стратегія вітчизняних ФПГ – максимізувати свої прибутки, ігноруючи загальну деградацію національного господарського комплексу, зростаюче технологічне відставання, кризові процеси у науці та освіті. Оскільки основу валютних надходжень до державного бюджету складає експорт товарів та напівфабрикатів із низьким відсотком доданої вартості, державна промислова політика до останнього часу значною мірою зводилася до обслуговування бізнес-інтересів найбільших експортерів.

Саме тому фундаментальним завданням модернізації України є зміна цієї згубної економічної парадигми. У Посланні Президента України підкреслюється: «Створення власної моделі модернізації вимагає визначення оптимального шляху побудови сучасної, конкурентоспроможної, привабливої для життя країни. Універсальною формулою розвитку всіх сфер Української держави є безперервна модернізація та інноваційність».

При цьому необхідно визнати, що навіть розуміння владою завдань модернізації не гарантує ефективності її реалізації. Двадцятирічний шлях України як суверенної держави доводить, що будь-яка запропонована владою програма реформ без усвідомленої підтримки як її виконавцями, так і інститутами громадянського суспільства приречена на невдачу.

Перестороги модернізації

Перебіг та наслідки світової фінансової кризи засвідчили граничну необхідність посилення ролі державного планування та регулювання соціально-економічних процесів.

Як уже зазначалося, серед країн, що зберегли тренд економічного зростання в умовах глобальних кризових явищ, особливої уваги заслуговує досвід КНР. Китайська модель управління економічним розвитком довела свою ефективність як у період світової фінансової кризи, так і в посткризовий час.

Крім майже тридцятирічного успішного досвіду економічної трансформації в Китаї, для України важливі й досить суперечливі спроби модернізації Російської Федерації. Не лише виробничо-технологічна, а й суспільно-політична та соціокультурна спорідненість України та Росії визначили специфічні особливості стратегії модернізації в обох країнах.

З наближенням президентських виборів 2012 року – чергового Рубікону на шляху розвитку РФ – у російському політикумі та експертному середовищі зростає переконання щодо суто імітаційного характеру модернізаційних ініціатив президента Дмитра Медведєва.

Президентська каденція Д. Медведєва, що пройшла під гаслами необхідності якісного оновлення російської економіки й посилення ліберальних чинників у політичній системі, не призвела до помітних змін у цих сферах. У Росії продовжує функціонувати державно-олігархічна, сировинна, експортно-орієнтована модель економіки. Дітище президента РФ – «Силіконова долина» Сколково – нагадує скоріш «Потёмкинську деревню», ніж флагман російського хай-теку. У політичній царині «лібералізм» Д. Медведєва лише імітував альтернативу «авторитаризму» Володимира Путіна, девальвуючи тим самим політичну конкуренцію в державі.

Експерт Московського Центру Карнегі М. Петров у статті «Модернізація: від Горбачова до Медведєва» досить песимістично оцінює стан і загальні перспективи російського модернізаційного проекту: «Зараз, в епоху глобалізації, ті, хто міг стати агентом модернізації в Росії, виїжджають із країни. У тому числі й до Силіконової долини, але не «сколківської», а справжньої. Гальмом для модернізації – й економічної, й політичної – є існуюча структура російського бізнесу, або, точніше, симбіоз бізнесу та влади. Великі гравці, у першу чергу нафтові, газові, металургійні компанії, які складають основу традиційної економічної моделі, почувають себе комфортно й не за-

цікавлені ані в змінах правил гри, ані в появі конкурентів. Немає з їхнього боку й попиту на інновації, без якого будь-які спроби влади з «виробництва інновацій» у Сколково чи будь-де приречені. А попиту немає тому, що у специфічній російській конкурентній боротьбі перемагає не той, хто більш інноваційний, а той, хто має кращі зв'язки з владою» [9].

Для України головним «російським уроком» у контексті реалізації стратегії модернізації є необхідність реальної підтримки владних ініціатив бізнес-акторами й інститутами громадянського суспільства. За відсутності такого консенсусу у трикутнику «суспільство – бізнес – влада» проект «модернізація України» залишиться лише гаслом.

ОПК – локомотив модернізації України

Сьогодні оборонно-промисловий комплекс залишається єдиною галуззю економіки України, спроможною на рівних конкурувати з розвиненими країнами світу. Збереження «оборонкою» таких позицій значною мірою залежить від розвитку базових галузей економіки – промислового машинобудування, верстатобудування, електроніки.

Діяльність ОПК України ґрунтується значною мірою на успадкованих від СРСР науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробках. Саме тому Україна практично не представлена на світових ринках озброєння та військової техніки продукцією п'ятого та шостого технологічних укладів. У цьому контексті орієнтиром має бути досвід НДДКР оборонно-промислового комплексу США. Лише Сполучені Штати – світовий лідер у сфері ІТ-технологій – розвиває шість найперспективніших військово-технологічних напрямів:

- 1) **біоміметика** – створення нових синтетичних матеріалів, конструкцій та процесорів на основі вивчення та впровадження принципів функціонування об'єктів живої природи;
- 2) **нанотехнології** – синтез матеріалів, виробів та конструкцій із використанням ультра-мініатюрних структур із контрольованими якістьми;
- 3) **інтелектуалізовані структури** – створення складних багатоелементних адаптивних структур і конструкцій змінної форми з оптимізованими динамічними характеристиками для наземних, морських та аерокосмічних апаратів і систем;
- 4) **«широкострічковий» зв'язок** – створення систем, що забезпечують швидку та безпечну передачу великих обсягів мультимедійної інформації цифровими каналами;

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

5) **системи з елементами штучного інтелекту** – створення систем, спроможних отримувати й аналізувати інформацію, «самонавчатися» й адаптуватися в інтересах виконання завдань у ворожому середовищі;

6) **компактні джерела палива** – розробка паливних елементів та інших джерел із підвищеною густиною генерованої енергії та покращеними експлуатаційними характеристиками [10].

НДДКР постіндустріального технологічного укладу орієнтовані на збройні конфлікти (війни) п'ятого та шостого покоління, головними характеристиками яких є високоточність, мобільність, мінімізація людських втрат. Українська «оборонка» залишається на периферії сучасних науково-технологічних рішень. Саме тому рівень конкурентоспроможності України на світовому ринку озброєння та військової техніки невинно знижується.

Суттєвою перепоною на шляху впровадження інноваційної моделі для України та інших постсоціалістичних країн є специфічність «людського капіталу»: науковці не були прямо зацікавлені у впровадженні інновацій у промислове виробництво, науково-дослідні підрозділи залишаються неадаптованими до реалій ринкової економіки. Іншою характерною особливістю НДДКР у колишньому СРСР було фактично необмежене пряме бюджетне фінансування. Необхідність реалізації інноваційних проектів залежала від воєнно-політичних і суто військових завдань, задекларованих владою. Фінансово-економічна складова інноваційних проектів досить часто підпорядковувалася політичній та геополітичній доцільності.

Сьогодні підприємства української «оборонки» змушені самотійно вирішувати увесь комплекс фінансово-економічних завдань – самотужки «виживати» в конкурентній боротьбі на світових ринках ОВТ.

В. Богуславський, директор Науково-виробничого підприємства «Аеротехніка», одного з провідних в Україні виробників радіолокаційної техніки та систем управління, характеризує стан і перспективи оборонної промисловості в Україні так: «Державного оборонного замовлення немає, підтримки на ринку цивільної продукції або продукції подвійного призначення немає, єдине, за що ми можемо подякувати державі, – нам дають можливість заробляти на іноземному замовникові. Працювати на іноземному ринку дуже важко. Потенційний закордонний замовник подекуди просто відмовляється від конкретної продукції в силу тих чи інших

причин. Впливати на процес ми не можемо, бо, зокрема, часто не маємо ліцензії для роботи на цьому ринку» [11].

Разом з тим Україна зберігає досить потужні позиції на світовому ринку традиційного озброєння. За останні п'ять-десять років підприємства українського ОПК створили сучасний танк «Оплот», високоточні протитанкові ракетні комплекси, нові військові автомобілі, здійснюється модернізація бойових літаків МіГ-29, Су-25, L-39, триває розробка військово-транспортного літака Ан-70, ракет «повітря-повітря» [12].

Існуючий в Україні науково-технологічний потенціал за умови ВТС із розвиненими країнами дозволяє реалізувати проекти виробництва окремих зразків ОВТ, які, своєю чергою, спроможні надати імпульс розвитку наукоємних галузей національної економіки. Серед проектів, що так чи інакше близькі до практичної реалізації, виділимо такі:

- Київський науково-дослідний інститут гідроапаратури та німецька фірма *Atlas* уклали контракт щодо співпраці у сфері технологій гідролокації;

- ДККБ «Луч» створило високоточне сімейство засобів ураження різних типів базування, адаптоване до бронетехніки західного виробництва, має успішний досвід співпраці з Бельгією;

- системи захисту броньованих об'єктів від ураження високоточною зброєю «Ніж» та «Дуплет» (державне підприємство «Мікротек») використовуються США та країнами ЄС;

- системи оптико-електронного захисту вертольотів від ПЗРК (приватне підприємство «Адрон») придбані Чехією та Польщею;

- підписано контракт зі США про спільне проектування та розробку нового ракетносія *Taurus*;

- Україна бере участь у створенні нового ракетносія *Vega* спільно з Італією, Бельгією, Францією, Нідерландами, Іспанією, Швецією, Швейцарією, Росією;

- у проекті створення корвета для ВМС України 38 % комплектуючих складає продукція виробництва Франції, Нідерландів, Німеччини та інших країн ЄС.

Налагодження в Україні виробництва озброєння та військової техніки п'ятого та шостого покоління можливе лише за умови кооперації зі США, країнами ЄС, Японією, Китаєм. Така співпраця, в якій Україна є «молодшим партнером», за умови системної державної підтримки спроможна стати локомотивом модернізації господарського комплексу в галузях ІТ-економіки (нано- та мікроелектроніка, обчислювальна техніка та

телекомунікації). Висока технологічність сучасних зразків ОВТ – це насамперед комп'ютерні технології у сфері управління. Експорт високотехнологічної продукції сьогодні є одним із найважливіших чинників функціонування та розвитку оборонних підприємств.

У контексті офіційно проголошеної Україною стратегії позаблоковості у такій чутливій сфері як торгівля озброєнням і військовою технікою держава повинна реалізовувати прагматичну зовнішньоекономічну політику. Лише за умов ефективної державної підтримки підприємства-експортери спроможні реалізувати існуючий виробничо-технологічний потенціал. Реальна конкурентоспроможність ОПК України може бути забезпечена у сферах, що базуються на використанні технологій п'ятого технологічного укладу: ракетне озброєння, радіолокаційні станції, комплекси радіолокаційної боротьби, цифрові радіостанції, засоби радіаційного та хімічного захисту. В цьому контексті нагадаємо, що на сьогодні Україна входить до групи країн-лідерів із виробництва окремих видів високотехнологічної продукції (ракетно-космічна техніка, радіолокація, авіабудування, суднобудування).

Напрями співпраці України з КНР

Співробітництво з КНР є однією з ключових зовнішньоекономічних складових стратегії модернізації України. Завданням нашої держави на цьому напрямі є формування відносин стратегічного партнерства і реалізація на його основі спільних високотехнологічних проектів. У Посланні Президента України наголошується: «Значна зацікавленість України та Китаю в економічній співпраці характеризується наявністю величезного невикористаного потенціалу у вигляді взаємопов'язаних потужних ринків споживання, технологій та фінансів».

У контексті визначених у Посланні Президента завдань уже зроблено перші кроки. Створена під час візиту Віктора Януковича до КНР у вересні 2010 року Українсько-китайська комісія зі співробітництва 20 квітня 2011 року провела перше засідання під головуванням Першого віце-прем'єр-міністра, міністра економічного розвитку і торгівлі України Андрія Ключова й віце-прем'єр-міністра Держради КНР Чжан Децзяна [13]. Сторони визначили перспективи співпраці у сфері авіа- та суднобудування, телекомунікаційних технологій, зварювання, медицини, природокористування.

З-поміж прийнятих Комісією документів особливої уваги заслуговують:

– Меморандум про співробітництво між Державною агенцією з інвестицій та управління національними проектами України та Міністерством комерції КНР;

– домовленість про інвестиційне співробітництво між Міністерством екології та природних ресурсів України, підприємством з іноземними інвестиціями «КІТПРЕД» та Китайською інженерною компанією «Вухуань Інжинірінг», Державним експортно-імпортерним банком КНР у виробництві в Україні безхлорних калійних добрив;

– домовленість між китайською «Державною науково-технологічною компанією *Tiandi Science & Technology CO, LTD* та Міністерством енергетики та вугільної промисловості України щодо модернізації технологічного обладнання шахт України.

Україна та Китай налаштовані збільшити товарообіг із 7,7 млрд дол. у 2010 році до 10 млрд дол. за підсумками 2011 року. Вкрай важливим у цьому контексті є структура експортно-імпортерного балансу. Поступ України до реальної конкурентоспроможності на світових ринках вимагає поступового переходу від поставок товарної продукції з низьким рівнем доданої вартості, мінеральної сировини та напівфабрикатів до експорту продукції машинобудування п'ятого та шостого технологічних укладів. Сьогодні потенціал розвитку у цьому напрямі зберігають насамперед підприємства ОПК. Саме військово-технічна співпраця з КНР може стати локомотивом якісної трансформації української «оборонки».

Сьогодні КНР розглядає співробітництво з Україною лише як можливий «додаток» до масштабної співпраці з Росією як у рамках ШОС, так і на двосторонній основі. Існуюча модель співпраці Пекіна та Москви з великою ймовірністю буде відтворена й у співпраці з Києвом. У 2010 році товарообіг між КНР та РФ склав 50 млрд дол., сторони планують його подвоїти у найближчі п'ять років. Китай є найбільшим торговельним партнером Росії, Україна посідає лише п'яте місце. При цьому Китай постачає до Росії не лише товари народного споживання. Зростає частка продукції машинобудування, обладнання й технологій. У зворотному напрямі зростають поставки сировини – нафти, природного газу, вугілля та лісу.

Україна у цьому контексті представляє великий інтерес для китайської економіки на двох головних напрямках – **сільське господарство та військово-технічне співробітництво**.

Китай зацікавлений у переозброєнні національних збройних сил на основі технологій

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

ще радянського ОПК, якими володіє Україна. На сьогодні ВТС між КНР та Україною реалізується у кількох галузях.

– **Суднобудування.** Триває добудова першого китайського авіаносця на базі придбаного в Україні крейсера «Варяг». Влітку 2011 року з України до Китаю направлено силові корабельні установки *DN80*. Китай зацікавлений у придбанні в Україні десантних кораблів на повітряній подушці «Зубр» і технологій із виробництва двигунів для військових суден. Україна надала КНР технології створення навчальних центрів для палубних літаків (комплекс «Нитка»).

– **Авіабудування.** Україна постачає до КНР двигуни для навчально-тренувального літака *L-15*. Фахівці АНТК ім. Антонова збудували комплекс із випробування аеродинамічних характеристик для першого китайського національного широкофюзеляжного літака.

– **Танкобудування.** Китай планує придбати в Україні дизельні танкові двигуни *6TD-2*.

– **Ракетобудування.** Існує зацікавленість КНР щодо українських протитанкових ракет і ракет *R-27T/R* класу «повітря – повітря».

Процес трансформації українсько-китайського співробітництва у формат «модернізаційного альянсу» отримав новий якісний імпульс за підсумками візиту в Україну Голови КНР Ху Цзіньтао у червні 2011 року [14]. Укладені домовленості засвідчили багаторівневий стратегічний характер співпраці Києва та Пекіна. Китай є головним партнером України в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, що інтенсивно зростає. Потенціал співпраці України та Китаю спрямовується на реалізацію масштабних інвестиційно-інноваційних проектів у авіабудуванні, виробництві двигунів, космічній та науково-технічній сферах. Окремою складовою співробітництва визначено сільське господарство.

Таким чином, завдання реалізації стратегії модернізації вимагає від України формування відносин стратегічного партнерства з Китаєм як одним із найвпливовіших геоекономічних акторів. Запорукою результативності українсько-китайського «модернізаційного альянсу» є обопільна зацікавленість сторін співпрацювати у сферах, де партнери мають реальні або потенційні конкурентні переваги.

Список використаних джерел

1. *Модернізація України – наш стратегічний вибір* : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/public/File/2011_Book/Poslannya_2011.pdf
2. *Штомпка, П.* Социология социальных изменений : [пер. с англ.] / П. Штомпка ; под ред. В. А. Ядова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 416 с.
3. *Модернізація України* : пріоритети реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zn.ua/articles/59771>
4. *Го Сибאו.* Почему экономика Китая растет так быстро : анализ, основанный на теории преимуществ запаздывающего развития / Го Сибאו [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.opes.ru/1303650.html>
5. *Simon, D. F.* China's Emerging Technological Edge: Assessing the Role of High – End Talent / D. F. Simon, Cao Cong. – Cambridge ; New York : Cambridge Univ. Press, 2009.
6. *У рейтингу найгірших економік світу Україна посіла четверте місце* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gazeta.ua/articles/business/389451>
7. *Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації* / Я. Жаліло, Я. Базилюк, Я. Белінська та ін. ; за ред. Я. Жаліла. – К. : НІСД, 2005. – 388 с.
8. *Жаліло, Я.* Теорія та практика формування економічної стратегії держави : монографія / Я. Жаліло. – К. : НІСД, 2009. – 336 с. ; іл.
9. *Петров, Н.* Модернизация : от Горбачева до Медведева / Н. Петров [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mn.ru/newspaper_opinions/20110511/301837628.html
10. *Буренок, В. М.* Развитие военных технологий XXI века : проблемы, планирование, реализация / В. М. Буренок, А. А. Ивлев, В. Ю. Корчак. – Тверь : Изд-во ООО «Купол», 2009. – 624 с. ; ил.
11. *Потенціал об'єдинених зусиль* : Первый Всеукраинский Форум оборонной промышленности // Defense Express. – 2010. – №10. – С. 21.
12. *Бадрак, В.* Перспективи інтеграції України в ЄС у сфері ВТС / В. Бадрак, І. Табурець // Defense Express. – 2011. – № 5. – С. 16-17.
13. *Україна* и Китай договорились о сотрудничестве в ряде отраслей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/rus/detail/85835>
14. *Віктор Янукович* : Китай є головним партнером України в Азійсько-Тихоокеанському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/20457.html?PrintVersion>

ГЛОБАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО: НАТО І КОНТАКТНІ КРАЇНИ

Брежнєва Тетяна Вікторівна,
кандидат історичних наук

Розглянуто відносини НАТО з контактними країнами в рамках політики глобального партнерства. Проаналізовано основні напрями співробітництва НАТО з контактними країнами, ступінь їх залучення до операцій та місії Альянсу, можливості поглиблення поточного партнерства. Зроблено висновки щодо значення й ефективності участі цих країн у забезпеченні миру та стабільності, а також НАТО як організації, що надає їм таку можливість.

Ключові слова: НАТО, глобальні загрози безпеці, міжнародне співробітництво, глобальне партнерство, контактні країни, операції та місії під проводом НАТО, контрибутори безпеки.

Партнерські та союзницькі відносини НАТО з іншими країнами, розпочаті після закінчення «холодної війни», є одним із ключових елементів трансформації Альянсу. Хоча територіальна оборона країн-членів залишається головним завданням НАТО, Альянс також проектує безпеку і стабільність за межами євроатлантичного регіону, забезпечуючи таким чином безпеку власних членів у всьому світі. Отже, співпраця з країнами за межами Євроатлантики відображає процес реформування та адаптації НАТО останніми десятиліттями.

Ця стаття присвячена розвитку відносин НАТО в рамках глобального партнерства, що передбачає співробітництво з контактними країнами. Реагування на глобальні виклики є пріоритетним завданням Альянсу і потребує відповідних ресурсів. Співпраця з контактними країнами, особливо в операціях та місіях, дає можливість залучати необхідні ресурси третіх країн для спільних зусиль, спрямованих на подолання глобальних загроз.

Після закінчення «холодної війни» Альянс розробив формалізовані домовленості з країнами, які не прагнуть членства, але хочуть співпрацювати з НАТО. Зокрема були створені Рада Євроатлантичного партнерства (РЕАП), програма «Партнерство заради миру» (ПЗМ), Середземноморський діалог (СД), Стамбульська ініціатива співпраці (СІС). Крім того, Альянс співпрацює і з країнами, які не беруть участь у цих формальних структурах. Ці партнери – «глобальні» або «контактні» країни – не мають єдиного рівня

участі в Альянсі, але мають схожі стратегічні інтереси та цінності.

Активна політика глобального партнерства повинна поставити НАТО в центрі світової мережі держав-однодумців, яка діє як якір стабільності міжнародної системи, розширюючи вплив Альянсу та інтегруючи тих, хто прагне і здатен приєднатися до НАТО у стратегічних стабілізаційних місіях. Активне партнерство означає розвиток зв'язків із демократіями в усьому світі, зокрема з Австралією, Бразилією, Індією, Японією та Південною Африкою, ознайомлення їх зі стандартами і доктриною НАТО задля спільного проведення операцій за єдиними оперативними стандартами [7]. Партнерські відносини відображають перехід від організації, створеної для територіальної оборони країн-членів, до гнучкої організації із забезпечення безпеки, спроможної проектувати безпеку і стабільність поза межами євроатлантичного регіону з метою подолання глобальних загроз ХХІ століття.

Більшість із безпекових загроз сьогодення (розповсюдження зброї масового ураження, міжнародний тероризм, недієздатні держави, кіберзлочинність, морське піратство тощо) не обмежується певним регіоном і має глобальний характер. У відповідь на нові виклики безпеки НАТО значно розширила географічний масштаб і спектр операцій. Збройні сили країн-членів Альянсу розгорнуті в Афганістані, біля Африканського Рогу, в Середземномор'ї, Іраку, Судані, Конго.

Хоча НАТО залишається найуспішнішою і найпотужнішою організацією із забезпечення безпеки у світі, вона не може успішно

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

протистояти всім загрозам самотужки. Сили країн-членів Альянсу перенапружені, а світова фінансово-економічна криза не дозволяє збільшувати їхні можливості. Нова Стратегічна концепція підкреслює, що забезпечення безпеки вимагає політичних, економічних і соціальних аспектів у додатку до військової сили. Як військово-політична організація НАТО має співпрацювати з партнерами з метою забезпечення всеосяжної безпеки через відновлення економіки, політичного примирення, вдосконалення управління та зміцнення громадянського суспільства. Безпека може бути досягнута тільки на основі тісної співпраці з країнами, які мають однакові цілі, стикаються з тими ж проблемами, володіють значним військовим потенціалом підтримки.

НАТО співпрацює з країнами, які не є офіційними країнами-партнерами, з початку 1990-х. У 1998 році Альянс розробив комплекс загальних керівних принципів щодо відносин із контактними країнами, де зазначено готовність розширювати співробітництво без формальної інституціоналізації відносин.

Співробітництво в Афганістані стало ключовим чинником швидкого розвитку відносин НАТО з контактними країнами останніми роками. Австралія, Нова Зеландія, Південна Корея та Сінгапур надають війська для МССБ в Афганістані. Австралія надіслала найчисельніший контингент. Нова Зеландія очолює групу з відновлення провінції (ГВП) Баміані. Південна Корея надає медичну та інженерну підтримку ГВП Парван. Японія є одним із основних донорів операцій в Афганістані та на Балканах.

Декларації самітів НАТО містять широке визнання значення внесків контактних країн у спільні зусилля. Так, 2004 року в Стамбулі союзники вітали продовження партнерської участі в операціях і заявили, що будуть «якомога раніше залучати країни, що беруть участь в операціях, до процесу прийняття рішень. Зокрема через механізм політичних консультацій» [6].

Під час підготовки саміту НАТО в Ризі Велика Британія та США запропонували доповнити партнерство НАТО новою формою, яка дозволить поєднати глобальні групи демократично орієнтованих «країн, що мислять аналогічно», які не можуть і не прагнуть членства, але надають суттєву допомогу НАТО у проектуванні стабільності. Високопосадовці НАТО, зокрема тодішній Генеральний секретар Яаап де Хооп Схеффер, неодноразово наголошували, що такий крок не зробить Альянс глобальною організацією

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

із глобальними функціями на кшталт ООН. НАТО залишиться організацією, яка захищає безпеку власних членів там, де це потрібно.

Країни, зусилля яких мали бути об'єднані в рамках глобального партнерства, так звані країни-постачальники – Австралія, Нова Зеландія та Японія – на той час уже робили суттєвий внесок у безпеку Альянсу через надання військових контингентів до місій НАТО в Афганістані та Середземномор'ї. За логікою прихильників теорії глобального партнерства, якщо ці держави ризикують життям своїх солдатів у місіях та операціях із забезпечення безпеки країн-членів Альянсу, вони мають право впливати на процес прийняття відповідних рішень. З. Бжезінський запропонував новий офіційний статус для цих країн – «учасники» («*participants*»). Це більше, ніж «партнери» («*partners*»), але не повноправні «члени». Вони братимуть участь у тісніших консультаціях, але без права голосу у Північноатлантичній Раді. Для них має бути створено новий, окремий форум для необхідних консультацій [8]. Ця пропозиція так і не знайшла підтримки на Ризькому саміті, ряд союзників, зокрема Франція та Німеччина, висловили застереження, що такий крок буде сприйматись як намагання НАТО перетворитись у глобальну організацію та здійснювати курс на всесвітню експансію, а країнами Азії та Середнього Сходу – як створення об'єднаного фронту Заходу проти ісламського світу. Крім того, представники Східної та Південно-Східної Європи вважали, що новий форум для глобального партнерства легітимізує «партнерство багатих», що може принизити значення існуючого партнерства та співробітництва.

Попри цю критику, Велика Британія та США продовжували пропагувати концепцію глобального партнерства. На користь інституціоналізації таких відносин із НАТО використовувалися два аргументи: 1) бажання певних країн (Австралії, Нової Зеландії, Японії) здійснювати більший вплив на рішення НАТО щодо операцій, у яких вони беруть участь; 2) підтримка цих країн є незамінною для НАТО.

На Ризькому саміті НАТО 2006 року особливу увагу було приділено розвитку відносин із партнерами, зокрема зацікавленими контактними країнами. Союзники домовилися збільшити оперативну значимість співпраці як із офіційними партнерами Альянсу, так і з іншими партнерами по всьому світу, вирішили опрацювати політичний і практичний потенціал поточних програм співробітництва НАТО. Були прийняті рішення підвищити

актуальність відносин із не членами НАТО, зокрема зацікавленими контактними країнами, насамперед у напрямку зміцнення здатності Альянсу співпрацювати з поточними та можливими учасниками місій та операцій, які поділяють його інтереси та цінності, а також поліпшити спроможність Альянсу надавати практичні консультації та допомогу у проведенні реформ сектору безпеки та оборони в країнах регіону, де залучене НАТО. Було передбачено досягнення таких цілей у рамках співробітництва з країнами-партнерами, а також із контактними країнами: проведення більш цілеспрямованих і таких, що відображають пріоритети, консультацій; надання змоги Альянсу в міру необхідності скликати тимчасові робочі групи за участі країн, які беруть участь або підтримують місії та операції на політичному чи військовому рівні або у будь-який інший спосіб, та їх потенційних учасників, ураховуючи їхні інтереси в конкретних регіонах, де залучене НАТО. При цьому використовуватимуться гнучкі формати консультативних зустрічей за участі членів Альянсу і країн-партнерів та/або контактних країн, ґрунтуючись на принципі всеохоплення, прозорості та самовизначення, зміцнення здатності НАТО ефективно співпрацювати з окремими країнами, пропонуючи на їх розгляд інструменти партнерства, доступні учасникам РЄАП, СД та СІС, а також зацікавленим контактним країнам у кожному окремому випадку [11].

З 2007 року НАТО укладає з контактними країнами індивідуальні Спеціалізовані модулі зі співробітництва (*Individual Tailored Cooperation Package (TCP)*). Однак концепція глобального партнерства не втратила актуальності й готувалася до розгляду на наступному саміті в Бухаресті. Вона передбачала певні критерії, за якими можна претендувати на статус «учасника», наприклад, обсяг участі в операції чи місії, військовий потенціал, розвиненість демократичних інституцій, близькість відносин із країнами Заходу, стратегічне значення країни.

Бухарестський саміт 2008 року визначив ряд завдань для цих відносин і створив можливість активізації політичного діалогу. Цілі НАТО включали підтримку операцій, співробітництво у сфері безпеки, підвищення рівня взаєморозуміння, просування спільних інтересів та цінностей у сфері безпеки. Декларація саміту підкреслювала, що було досягнуто «...значного прогресу у розбудові політичного діалогу і розвитку індивідуальних Спеціалізованих модулів зі співробітництва з низкою країн... Зокрема

значний внесок Австралії, Японії, Нової Зеландії, Сінгапуру, Республіки Корея до зусиль, що докладаються під егідою Альянсу до Афганістану. Усвідомлюючи, що кожна із цих країн бажає мати особливий ступінь відносин із НАТО і що інші країни можуть також мати бажання розвивати діалог та співпрацю з НАТО, ми підкреслюємо нашу готовність до подальшого розвитку існуючих та відкритті нових, індивідуальних відносин, рішення щодо яких повинно бути ухвалене Північноатлантичною Радою, та у спосіб, що однаково враховуватиме взаємний інтерес у цій справі» [4].

Співпраця Альянсу з контактними країнами є взаємовигідною та взаємозобов'язуючою. Кожна контактна країна може вибрати свій рівень співпраці з НАТО відповідно до власних інтересів. Рішення про участь контактних країн в операціях Альянсу потребує офіційного схвалення Північноатлантичної Ради (ПАР). Наступним кроком є укладання фінансової та технічної угод між країною, що надає війська, та НАТО, а також оцінки такого внеску. Контактна країна відповідає за розгортання своїх контингентів і забезпечує необхідну підтримку для їх ефективного функціонування.

Участь партнерів в операціях під проводом НАТО координується Військово-політичними рамками (*Political-Military Framework (PMF)*), які були розроблені в рамках програми «Партнерство заради миру». Ця концепція дозволяла залучення партнерів до процесів прийняття рішень щодо операцій, а також планування та формування сил через Міжнародний координаційний центр у штаб-квартирі Верховного головнокомандувача об'єднаними збройними силами НАТО в Європі (*SHAPE*) у Монсі (Бельгія) і, за необхідності, через тимчасові механізми зв'язку зі стратегічними та оперативними командуваннями.

На Лісабонському саміті НАТО глави держав та урядів підкреслили, що цінують внесок країн-партнерів в операції під проводом НАТО, які продемонстрували їхню прихильність зміцненню міжнародної безпеки і стабільності відповідно до принципів міжнародного права і Статуту Організації Об'єднаних Націй. Вони погодилися переглянути й оновити військово-політичні рамки 1999 року відповідно до нової Стратегічної концепції НАТО. Цей документ встановлює конструктивну роль партнерів в оперативній діяльності Альянсу й формалізує умови їхньої участі у формуванні стратегії та плануванні виконання робіт у нинішніх і майбутніх операціях під керівництвом НАТО, в яких вони

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

беруть участь. Він замінює собою версію, схвалену РЄАП на Вашингтонському саміті у 1999 році [9].

Серед партнерів, які активно співпрацюють із НАТО за багатьма напрямками, варто виділити чотири країни, які вносять значний внесок в операції Альянсу – Австралію, Японію, Нову Зеландію та Республіку Корея. Кожна з них має свій набір мотивацій створення та розвитку відносин з Альянсом. Австралія та Нова Зеландія, які беруть участь в операціях під керівництвом НАТО, намагаються поліпшити власний досвід. Японія та Південна Корея зацікавлені у використанні НАТО як додаткового чинника підвищення міжнародного, особливо європейського, усвідомлення азіатської ситуації в сфері безпеки. Найбільшу користь від співпраці з Альянсом контактні країни можуть отримати в таких сферах як оперативна взаємодія, стандартизація, спільні закупівлі, дослідження та розробки, оборонне планування та багатостороннє військове планування. Практичне співробітництво з НАТО через участь у навчаннях і семінарах дозволяє контактним країнам ознайомитися зі способами планування багатосторонніх операцій.

Країни, які прагнуть співробітництва з НАТО, мають ряд спільних рис між собою та з членами НАТО, особливо у визначенні пріоритетів забезпечення безпеки. Контактні країни розглядають співпрацю з НАТО як найкращий спосіб зробити свій внесок у досягнення спільних цілей. З іншого боку, така взаємодія дає можливість набути досвіду у таких сферах як оперативна сумісність, стандартизація, спільні закупки, науково-дослідні роботи, багатостороннє і оборонне планування. Країни поза межами євроатлантичного регіону, як правило, не мають досвіду багатосторонньої діяльності в сфері безпеки та оборони. Наприклад, в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, де розташована більшість нових партнерів НАТО, багатостороннє співробітництво в галузі безпеки, зокрема планування і проведення операцій, залишається новою ідеєю, і військові мають обмежений досвід такої взаємодії. Практична співпраця з НАТО – участь у навчаннях і семінарах Альянсу – дає партнерам можливість ознайомитися із багатосторонніми підходами до планування і проведення операцій. Крім того, в умовах глобалізованого світу та обмежених ресурсів, що виділяються військовим, науково-дослідна діяльність і закупки оборонного обладнання потребують багатосторонніх підходів і співпраці з іншими країнами.

Глобальне партнерство НАТО інституційно оформлювалось поступово. Політичні двосторонні відносини контактних країн з членами НАТО поступово перетворювались на співпрацю з Альянсом, розвиваючись через участь в операціях та місіях. Так, **Австралія** має контакти з НАТО протягом багатьох років в основному за рахунок двосторонньої взаємодії зі Сполученими Штатами, Великою Британією, Канадою. Австралійські Сили оборони ознайомлені з доктринами й оперативними процедурами НАТО через угоди зі стандартизації, а також участь у робочих групах і роботі технічних органів. В останнє десятиліття НАТО й Австралія розвивають практичне співробітництво, що доповнюється політичним діалогом у багатьох сферах. Ця співпраця значно зросла після 11 вересня 2001 року. Про поглиблення співробітництва з НАТО свідчать численні офіційні візити і консультації, зокрема слід згадати перший візит Генерального секретаря НАТО до Австралії в 2005 році.

Розширенню співробітництва сприяли конкретні інституційні заходи. У квітні 2005 року НАТО й Австралія уклали угоду щодо обміну секретною інформацією, а в березні 2008 року – секретною військовою інформацією. З вересня 2010 року в Брюсселі працює Австралійський радник з питань оборони. Тоді ж створено підрозділ із розвідки терористичної загрози (*Terrorist Treat Intelligence Unit*) для полегшення обміну інформацією та її оцінки. Австралія була найактивнішою серед контактних країн щодо обміну інформацією, брала активну участь у формуванні політики, отже і в прийнятті рішень.

Відносини НАТО й Австралії значно поглибилися останніми роками, в основному в результаті спільної операції в Афганістані. Австралія є найбільшим військовим контрибутором МССБ серед країн не членів НАТО й посідає 9 місце серед усіх учасників МССБ. Початковий внесок у розмірі 240 військових Австралійських Сил оборони постійно збільшувався й досяг 1550 осіб персоналу, у тому числі тренувального підрозділу Австралійської федеральної поліції. Зустрічі на рівні міністрів (в основному міністрів оборони) в рамках МССБ, а також робочі наради між державами, які надають війська, наприклад, у рамках Групи координації політики, стали регулярними й активізують процес консультацій.

Австралія виконувала зобов'язання в провінції Урузган, надала допомогу з навчання Афганської національної армії, направила гелікоптери *Chinook*, Групу сил спеціального

призначення, підрозділ радіолокаційного контролю та сповіщення на ТВД, а також штабних офіцерів до Штаб-квартири в Кабулі й Кандагарі. У червні 2010 року Австралія оголосила, що завершує свою основну місію в Афганістані й виведе війська протягом найближчих чотирьох років. Тим не менше, її внесок у Трастовий фонд Афганської національної армії складає 150 млн євро. Крім того, Австралія є учасником Британсько-французького гелікоптерного трастового фонду, який прагне забезпечити відновлення непридатних вертольотів для розгортання в Афганістані. З 2001 року за Австралійською програмою іноземної допомоги Афганістану було надано понад 580 млн австралійських доларів [2].

На додаток до розташування американських військових баз і розгортання сил в Іраку й Афганістані Австралія приєдналася до американської глобальної системи перехоплення ракет і значною мірою сприяла стабілізації під проводом НАТО в колишній Югославії.

Під час візиту до Австралії членів Комітету безпеки та оборони у вересні 2009 року високопосадовці з міністерств оборони та закордонних справ держав Альянсу підкреслили, що Австралія і НАТО мають багато спільних проблем, включаючи Афганістан, міжнародний тероризм, поширення зброї масового ураження та засобів її доставки, піратство. У жовтні 2010 року прем'єр-міністр Австралії Джулія Гіллард Ейлін відвідала штаб-квартиру НАТО і під час обговорення операції в Афганістані та майбутніх відносин з Альянсом зазначила, що «Австралія прагне брати участь в усіх дискусіях щодо стратегії в Афганістані... й намагатиметься бути здатною з часом гнучко працювати разом із НАТО, і це дебатується та обговорюється у Стратегічній концепції НАТО» [3].

НАТО і **Нова Зеландія** взаємодіють на регулярній основі після терористичних нападів на США 2001 року. Основною рушійною силою розвитку партнерських зв'язків був внесок Нової Зеландії в МССБ в Афганістані. Розгортання новозеландських військ спочатку відбувалося в рамках операції *Enduring Freedom* у тісному двосторонньому співробітництві зі США. У результаті географічного розширення МССБ в кінці 2006 року новозеландські війська (71-й елітний підрозділ спеціальної повітряної служби (*Special Air Service (SAS)*) і близько 140 осіб персоналу Сил оборони, дислоковані у ГВП Баміан), були передані під командування МССБ. Зараз в Афганістані налічується 220 новозеланд-

ських військових. Прем'єр-міністр цієї країни Джон Кей повідомив, що вони будуть виведені протягом 3–5 років. Нова Зеландія також є контрибутором у Боснії та Герцеговині під проводом ЄС із 2007 року [2].

Збільшення кількості офіційних візитів інтенсифікує діалог на політико-дипломатичному рівні. Колишній прем'єр-міністр Хелен Кларк почав відвідувати штаб-квартиру НАТО на регулярній основі, а перший офіційний візит Генерального секретаря Альянсу в Нову Зеландію відбувся у березні 2005 року і підтвердив готовність до тісного співробітництва.

З лютого 2006 року Нова Зеландія і НАТО підписали угоду про захист секретної інформації, яка дозволяє здійснювати обмін оперативною інформацією на регулярній основі. Практична співпраця триває за напрямками, визначеними Спеціальним пакетом співробітництва. Нова Зеландія також бере участь у низці заходів у технічній сфері, передусім пов'язаних з операціями з підтримання миру.

Таким чином, відносини Австралії та Нової Зеландії з НАТО розвивалися переважно через участь в МССБ. У результаті співпраця під час проведення операцій стала основним елементом відносин Австралія – НАТО і Нова Зеландія – НАТО, на відміну від відносин Японія – НАТО. Ці країни, використовуючи НАТО як міжнародну структуру, що дає можливість робити внесок у міжнародні зусилля, вимагають від Альянсу отримання більшого обсягу інформації та більшого залучення до формування політики і, зрештою, прийняття рішень. Австралія, що надіслала до МССБ понад 1000 своїх військовослужбовців, які беруть участь у бойових операціях на півдні Афганістану, є в цьому плані найбільш вимогливим партнером, якого НАТО всіляко намагається задовольнити [12].

Питання ступеня, до якого НАТО готова залучати контактні країни до процесів усередині Альянсу, було певним чином вирішене в новій Стратегічній концепції, що дає їм право брати участь у процесі прийняття рішень щодо конкретної операції, в якій вони задіяні. Для НАТО задоволення вимог партнерів необхідне для того, щоб забезпечити продовження їхньої участі в операціях за принципом «без статків немає податків».

На відміну від стосунків НАТО з Австралією та Новою Зеландією, де головним є оперативне співробітництво, відносини Альянсу з **Японією** з початку 1990-х років, особливо після спільної конференції з питань безпеки, розвиваються передусім через політичний діалог. Представники членів НАТО і Японії

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

на рівні міністрів та їх заступників регулярно проводять переговори з широкого кола питань, що становлять взаємний інтерес. Практичне співробітництво зосереджене у таких областях: реагування на випадок надзвичайних ситуацій, протидія тероризму та розповсюдженню ЗМУ, врегулювання криз, військові обміни. Після 11 вересня 2001 року співпраця окремих країн НАТО і Японії у сфері безпеки, зокрема у боротьбі з терористичними групами, стала активнішою та конкретнішою.

Здатність Японії зробити військовий внесок в операції НАТО обмежена конституцією, яка дозволяє тільки захист власної території. Незважаючи на ці обмеження, японські війська беруть участь у різних операціях з підтримання миру. Японія зробила істотний внесок у стабілізацію на Балканах. Із грудня 2001-го по січень 2010 року японські військово-морські сили забезпечували паливом і водою кораблі, що брали участь у боротьбі з терористами в Індійському океані й Аравійському морі. Як частина коаліційних зусиль японські сухопутні війська були розміщені у південній частині Іраку для гуманітарної допомоги та реконструкції з січня 2004-го до вересня 2006 року. Японські збройні сили відряджають спостерігачів на навчання Ініціативи із захисту від розповсюдження ЗМУ (*Proliferation Security Initiatives*), організовані членами Альянсу. Японія бере участь у низці проектів у рамках Трастового фонду НАТО та програми «Партнерство заради миру» в Афганістані, Азербайджані, Грузії, Таджикистані. Як і Австралія, Японія зробила внесок у Британсько-французький гелікоптерний трастовий фонд.

В операції в Афганістані Японія бере участь у роззброєнні, демобілізації, реінтеграції колишніх афганських комбатантів, розпуску незаконних збройних груп, а також у підтримці Трастового фонду правопорядку. Крім того, японський уряд надав 2 млрд ієн (близько 22 млн дол. США) на гуманітарну допомогу та проекти реконструкції через систему ГВП НАТО. Крім того, японська участь у місії із дозакраправлення в Індійському океані значно полегшила роль НАТО в наданні допомоги у стабілізації та реконструкції Афганістану [2].

Внесок японських військ і посилення політичного діалогу відображають зміцнення відносин із НАТО протягом останніх років. Під час візиту до Японії делегації Підкомітету економічної безпеки Трансатлантичних економічних відносин у червні 2007 року японські чиновники ви-

словили зацікавленість у тісному співробітництві в галузі безпеки з НАТО та урядами членів Альянсу, а також готовність брати активну участь у міжнародних миротворчих операціях. Прем'єр-міністр Японії Сіндзо Абе, відвідавши штаб-квартиру НАТО у січні 2007 року, висловив зацікавленість у будівництві міцного партнерства з НАТО як у політичній сфері, так і практичній площині. Він наголосив, що Японія й далі зміцнюватиме свою підтримку в Афганістані, зокрема Груп із відбудови провінцій, а також надаючи гуманітарну допомогу.

Зміна умов безпеки в Північно-Східній Азії внесе до порядку денного необхідність поліпшення взаємосумісності з міжнародними миротворчими силами й посилить розвиток діалогу Японії з НАТО. Внутрішні політичні потрясіння другої половини 2009 року призвели до переоцінки безпекової політики Японії та переходу від партнерства зі Сполученими Штатами до партнерства з НАТО. У січні 2010 року Японія офіційно завершила військово-морську місію з дозакраправлення. Натомість Токіо пообіцяв активізувати допомогу з відновлення Афганістану у розмірі до 5 млрд дол. протягом наступних 5 років та зобов'язався внести 11,500 млн дол. до Трастового фонду афганської національної армії. Триває постійний діалог щодо таких напрямів співробітництва як протидія північнокорейській загрози та блокування розповсюдження ядерної зброї. Під час візиту до Токіо членів Підкомітету з питань партнерства НАТО в середині жовтня 2010 року були обговорені плани Японії надати допомогу у підготовці афганської національної поліції. Крім того, японські високопосадовці заявили, що Токіо зацікавлений у вивченні додаткових областей співробітництва між Японією та Альянсом у майбутньому [2].

НАТО як найбільший і найпотужніший політико-військовий альянс у світі має певну вагу в міжнародних справах, що стосуються безпеки. Японія прагне скористатися НАТО як додатковим засобом посилити світову, особливо європейську, увагу до питань безпеки в Азії.

Відносини між **Республікою Корея** (Південна Корея) і НАТО почались із 2005 року, коли тодішній південнокорейський міністр закордонних справ Пан Гі Мун зробив відповідне звернення, і з тих пір розвиваються на основі регулярних переговорів на високому рівні. Як і з іншими контактними країнами, НАТО заснувала щорічний Спеціальний пакет співробітництва з Південною Кореєю. Це забезпечує основу практичної співпраці, з

основним акцентом на областях, пов'язаних з операціями з підтримання миру.

Республіка Корея бере участь в операціях НАТО, зокрема сприяє стабілізації ситуації в Афганістані. Країна очолює ГВП Парван, куди були направлені медичні й інженерні підрозділи у 2002 році. Вони були виведені 2007 року, але залишилися цивільні медики та інженери. У липні 2010 року військовий контингент знову був розгорнутий в провінції Парван як частина південнокорейської ГВП. Загалом група включає 50–70 цивільних, 30–50 поліцейських офіцерів, 200–400 військовослужбовців піхоти. Основне її завдання – захист населення і цивільних співробітників із надання допомоги в провінції Парван. Поліцейські допомагають підготовці афганських колег. Це розгортання є довгоочікуваною зміною в політиці Сеулу і сигналом готовності до співпраці з НАТО. Крім того, Південна Корея співпрацює з НАТО, Коаліційними військово-морськими силами, ЄС та іншими країнами в рамках антипіратської операції в Аденській затоці.

Делегація Підкомітету з питань партнерства НАТО відвідала Сеул у жовтні 2008 року для обговорення питань, що становлять спільний інтерес. Заступник міністра оборони Кім Чон-Чон заявив, що Республіка Корея дуже зацікавлена у співпраці з НАТО у ряді напрямків, та відзначив, що міжнародне співробітництво стає все необхіднішим для вирішення таких питань, як розповсюдження ЗМУ, тероризм, піратство тощо.

Південна Корея вельми зацікавлена у боротьбі з піратством біля берегів Сомалі. Це має особливе значення для країни, що є десятим найбільшим споживачем енергії, четвертим найбільшим імпортером нафти і

другим найбільшим імпортером природного газу та вугілля у світі. Хоча Республіка Корея має шостий за чисельністю військовий потенціал у світі, її внесок у міжнародні операції (під егідою ООН) має обмежений характер. Однак країна розвивається в глобальній стратегічній перспективі, що з часом приведе до ширшої та активнішої міжнародної ролі.

Висновки

Співробітництво НАТО з контактними країнами в рамках глобального партнерства збільшує потенціал членів і партнерів для вирішення нових викликів безпеки.

Внески контактних країн мають змістовне значення для успіху поточних операцій НАТО, особливо це стосується забезпечення ресурсами, планування, взаємодії та обміну інформацією.

НАТО і контактні країни й надалі розвиватимуть політичний діалог щодо протидії розповсюдженню зброї масового ураження, боротьби з тероризмом, кіберзагрозами тощо.

Співпраця контактних країн з Альянсом має більш індивідуальний характер, ніж партнерські відносини в рамках ПЗМ чи СІС, одні з них можуть і хочуть співпрацювати тільки у військовому відношенні, інші – фінансово, треті – виключно дипломатичним шляхом.

Незважаючи на окремі проблеми, що стосуються внесків у планування операцій та обміну інформацією, контактні країни в цілому задоволені поточним станом співпраці з Альянсом, яка є гнучкою, прагматичною, заснованою на взаємних інтересах та цінностях. Оновлення Стратегічної концепції НАТО дало поштовх подальшому поглибленню цих відносин.

Список використаних джерел

1. *Active Engagement, Modern Defence. Strategic Concept for the Defence and Security of the Members of the North Atlantic Treaty Organization adopted by Heads of State and Government in Lisbon* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68580.htm

2. *Arnaut, J. L. NATO and Contact Country* / J. L. Arnaut // NATO Parliamentary Assembly : Committee Reports 220 PCNP 10 E rev. 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato-pa.int/Default.asp?SHORTCUT=2077>

3. *Australian Prime Minister and Secretary General discuss Afghanistan mission, NATO's new Strategic Concept* // NATO official web-site. – 2010. – 4 Oct. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/uk/natolive/news_66569.htm

4. *Bucharest Summit Declaration. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Bucharest on 3 April 2008* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_8443.htm?mode=pressrelease

5. *Ikegami, M. NATO and Japan : Strengthening Asian stability* / M. Ikegami // NATO review. – 2007. – Summer [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/review/2007/issue2/english/art4.html>

6. *Istanbul Summit Communiqué*. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Istanbul on 28 June 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/pr/2004/p04-096e.htm>

7. *Lindley-French, J.* Big world, big future, big NATO // J. Lindley-French // NATO review. – 2005. – Spring [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/review/2005/issue4/english/opinion.html>

8. *Kamp, K-H.* The NATO Summit in Bucharest : the Alliance at a Crossroads / К-Н. Камп ; NATO defense College. Research Division. Research Paper № 33. – 2007. – November. – P. 5.

9. *Lisbon Summit Declaration* issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Lisbon 20 Nov. 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_68828.htm?mode=pressrelease

10. *Political Military Framework for Partner Involvement in NATO-led Operations* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_2011_04/20110415_110415-PMF.pdf

11. *Riga Summit Declaration*. Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Riga on 29 November 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nato.int/docu/pr/2006/p06-150e.htm>

12. *Tsuruoka, M.* Asia, NATO and its partners : complicated relationships? / М. Тsuruoka // NATO review. – 2009. – № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/nato_partner_asia/EN/index.htm

РЕФОРМУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ СЛУЖБ РУМУНІЇ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

Телеховський Юрій Георгійович,
кандидат юридичних наук, доцент

Проаналізовано процес реформування сектору безпеки Румунії, зокрема її спеціальних служб, після вступу до Північноатлантичного альянсу. Розглянуто причини цих трансформацій та їх напрями на тлі демократичних перетворень у державі. Зроблено висновки щодо цих перетворень і надано рекомендації щодо врахування румунського досвіду у практиці реформування сектору безпеки України.

Ключові слова: спецслужби Румунії, трансформаційні процеси, євроатлантичні процеси, Північноатлантичний альянс.

Реформування спеціальних служб Румунії як складової сектору безпеки держави становить інтерес для фахівців та дослідників спецслужб і правоохоронних органів. Вступ Румунії до НАТО зумовив певні трансформації у румунських спецслужбах. Вивчення цих перетворень і врахування румунського досвіду може бути корисним при реформуванні сектору безпеки України.

Трансформації, які останніми роками відбуваються у спеціальних службах країн-членів НАТО, частково вивчалися вітчизняними науковцями і раніше. Зокрема В. Ю. Артемовим з точки зору порівняльного аналізу організаційно-правових норм захисту інформації з обмеженим доступом країн-членів НАТО, М. О. Будаковим щодо організаційно-правових засад діяльності спецслужб держав Альянсу [6, 7].

Враховуючи відсутність на сьогодні будь-яких наукових досліджень із проблематики реформування спецслужб країн, які нещодавно вступили до Північноатлантичного альянсу, автор робить спробу на основі існуючого інформаційного матеріалу проаналізувати процес трансформації румунських спецслужб, розкрити її характер, особливості та взаємозв'язок із суспільно-політичним становищем у країні, на основі результатів процесу реформування виокремити нові структури румунських спецслужб, які діють в умовах сьогодення.

Після повалення режиму Ніколає Чаушеску румунські спеціальні служби пройшли складний шлях змін, перебудовуючись на зразок західних спецслужб, набуваючи ново-

го ресурсного потенціалу відповідно до завдань, поставлених перед ними керівництвом країни.

Розглядаючи з позицій сьогодення реформування спецслужб Румунії, можна умовно визначити кілька періодів їх трансформацій, кожний з яких проходив за певних зовнішніх і внутрішніх соціально-економічних умов, під впливом тих чи інших чинників.

Передусім необхідно відзначити, що в руслі оновлення румунських спецслужб досить складним було вирішення кадрового питання. Згідно з положеннями Закону Румунії «Про захист класифікованої інформації» від 12 квітня 2002 року № 18 негайному звільненню підлягало майже 15 % особового складу національних спецслужб, у тому числі більшість керівників. Ці співробітники розпочинали свою службову діяльність при комуністичному режимі й відповідно до зазначеного закону їм було скасовано допуск до таємних матеріалів.

Наведена вище категорія співробітників не уявляла подальшої перспективи своєї діяльності й неоднозначно ставилася до євроатлантичної інтеграції, що певною мірою посилювало проблемний характер самоідентифікації румунських спецслужб, підготовки кадрів та визначення напрямів роботи.

Рішення щодо масового звільнення вказаної категорії співробітників було викликано також і бажанням керівництва країни якнайшвидше дистанціюватись від «надбань» режиму Чаушеску, який «спричинив таке спустошення Румунії, що там майже не залишилось основи для побудови відкритого суспільства» [1]. Крім того, уряд намагався цим рішучим

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

кроком змінити певне негативне ставлення окремих верств румунського населення до вітчизняних спецслужб на позитивне.

Така зміна суспільної думки могла стати лише у процесі докорінної реорганізації правоохоронних органів, у тому числі служб спеціального призначення, посилення цивільної складової контролю за ними, спрямування їхньої діяльності на вирішення нагальних потреб, пов'язаних з економічною та політичною незалежністю Румунії. Інакше кажучи, дати змогу пересічному громадянину впевнитись, що нова структура спецслужб працює на користь румунського народу та його країни.

Разом з тим поетапне звільнення працівників спричинило серйозну проблему щодо подальшого кадрового поповнення. Сьогодні близько 80 % особового складу румунських спецслужб – це молоді співробітники з недостатнім досвідом оперативної роботи.

Трансформація сегмента спеціальних служб безпеки Румунії відбувалася на основі рекомендацій, що надходили від НАТО та інших міжнародних організацій. Так, фахівці Альянсу пропонували оптимізувати важливі складові забезпечення оборони та безпеки Румунії, зокрема чисельність армії та військово-промисловий комплекс, провести демілітаризацію та реорганізацію правоохоронних органів і спецслужб. У діяльності останніх помітне місце відводилося боротьбі з корупцією, контрабандою, тероризмом, транскордонною злочинністю тощо [2].

За аналізом відповідних служб, що здійснювали моніторинг усіх аспектів соціально-політичного становища в державі, такі пропозиції були цілком слушними. Крім того, Румунія отримала від економічно розвинених країн фінансову допомогу для реалізації низки проектів з реформування економіки, створення інституту радників за участі іноземних фахівців, проведення консультацій з проблемних питань, розширення контактів з представниками впливових міжнародних об'єднань, зокрема НАТО та ЄС, у тому числі щодо реформування спеціальних служб. При цьому доречно згадати думку одного з дослідників про те, що «збалансована та врівноважена політична система Румунії стала більш керованою ззовні, а саме таку головну мету щодо постсоціалістичної Румунії і ставили перед собою стратеги ЄС та НАТО» [3].

У сфері реформування румунських спецслужб незаперечним є факт значного впливу на них відповідних структур НАТО. Пропоновані Альянсом і підтримувані румунським істеблшментом зміни, що тією чи іншою

мірою стосувалися соціально-політичного, економічного, військового та правового сегментів, цілком відповідали в новій ситуації алгоритму необхідних дій та заходів щодо румунських спецслужб. Суть цих дій зводилася до створення такої структури спецслужб, яка б відповідала поставленим перед ними завданням, опанування ними нових напрямів у розвідувальній та контррозвідувальній діяльності, а також вирішення низки проблем в економіці як однієї з вагомих складових національної безпеки.

Аналітична діяльність румунських спецслужб, зокрема моніторинг економічного стану в країні та країнах-сусідах і надання пропозицій щодо подолання ними економічної стагнації, зіграли не останню роль у намірах керівників Румунії досягти позитивних показників у соціально-економічному розвитку держави. Розуміючи, що фінансових впливань зарубіжних партнерів для розвитку економіки недостатньо, румунські лідери обрали шлях створення, здебільшого за рахунок держави, привабливого інвестиційного клімату, радикально реформувавши перспективні сектори економіки.

Цьому сприяло й те, що румунські спецслужби на основі партнерства з розвідками інших країн зуміли створити позитивний професійний імідж і забезпечити необхідним аналітичним матеріалом державне керівництво. Зокрема доцільно зупинитись на загрозі, яку становила для Румунії та інших країн регіону транскордонна злочинність, та її мінімізації з боку румунських спецслужб.

Внаслідок інтеграційних процесів в економіці транскордонна злочинність мала всі ознаки «обвальної динаміки». У багатьох прикордонних містах Східної Європи був надлишок пропозиції на будь-який товар за набагато нижчою ціною, ніж на Заході. Тому у разі зросла кількість злочинів, пов'язаних із торгівлею наркотиками, що завозились до Європи з країн Азії та Близького Сходу. Географічне розташування Румунії також сприяло зручному транспортуванню та зберіганню наркотиків.

Досить активно діяла і міжнародна автомобільна мафія, яка користувалася всіма технічними новинками, зокрема електронними пристроями, для безперерійного, в обхід державних установ, постачання свого товару в потрібні місця.

Румунським спецслужбам разом з іноземними партнерами частково вдалося опанувати ситуацію за цими напрямками.

Крім того, про певні успіхи в діяльності румунських спецслужб може свідчити заява

одного з колишніх керівників румунської розвідки щодо видворення з країни 70 осіб, підозрюваних у зв'язках із терористичними організаціями, та визнання факту використання румунської території для перевезення «компонентів хімічної та бактеріологічної зброї» [4].

Слід відзначити, що трансформації румунських спецслужб відбувались у загальному руслі демократичних процесів у державі. Для румунських чиновників, які відповідали за реформування спецслужб, був незаперечним досвід та авторитет спецслужб країн Північноатлантичного альянсу. Реорганізація спецслужб Румунії була позитивним чинником на загальному тлі посилення пріоритетних зовнішньополітичних напрямів держави, її міжнародного іміджу, поглиблення стратегічного партнерства з країнами Європи і США, зміцнення відносин із сусідніми країнами, просування на міжнародному рівні румунських економічних інтересів тощо.

На початку демократичних перетворень, зокрема у першій половині 1990-х років, у Румунії були утворені такі спеціальні служби:

– **Румунська служба інформації (РСІ)** із спеціалізацією на здобуванні з позицій власної країни інформації про дії, що становлять загрозу національній безпеці;

– **Служба зовнішньої інформації (СЗІ)** із спеціалізацією на отриманні за кордоном відомостей, що стосуються питань національної безпеки;

– **Служба захисту і охорони (СЗО)** з функціями захисту високопосадових осіб (румунських громадян та іноземців).

Згідно із Законом «Про національну безпеку Румунії» від 29 липня 1991 року № 51 зазначені спеціальні служби отримали відповідний правовий статус.

Крім того, у рамках Міністерства оборони Румунії почали функціонувати **Головне управління інформації (ГУІМО)** та **Служба спеціальних телекомунікацій (ССТ)**.

Період 1990–2003 років, коли закладалися правові підвалини функціонування спеціальних служб, створювались нові за якістю структури цього сегмента сектору безпеки, проводилось їх кадрове наповнення та навчання, було отримано перші позитивні результати, **можна назвати першим періодом реформування спецслужб Румунії**.

Другий і ефективніший, на думку автора, **період реформування румунських спецслужб почався у 2004 році**, коли до влади прийшли представники альянсу «Справедливість і

правда». Оголошений альянсом політичний курс передбачив активніші заходи щодо зміцнення іміджу Румунії у світі.

Зокрема йшлося про участь у миротворчих операціях під егідою ООН та інших акціях щодо забезпечення безпеки та стабільності на регіональному та глобальному рівнях, підтримці румунської діаспори за кордоном з метою збереження її національної, культурної та духовної самобутності, забезпечення прав і свобод громадян румунської національності відповідно до міжнародних норм. Саме у березні 2004 року Румунія стає членом Північноатлантичного альянсу, що, безумовно, відбулося на подальшому якісному трансформуванні румунського сектору безпеки з урахуванням досвіду НАТО.

Зважаючи на зазначене вище та вимоги НАТО щодо приведення до певних стандартів нормативно-правової бази, кадрової політики, модернізації матеріально-технічного забезпечення, румунські спецслужби зазнали значних змін.

Так, у рамках приведення законодавчої бази та структури органів національної безпеки до євроатлантичних стандартів 18 листопада 2005 року на засіданні Вищої Ради з питань оборони Румунії було прийнято рішення про створення **Національної розвідувальної спільноти (НРС)** [5]. Новостворена організаційна одиниця є міжвідомчою структурою, до компетенції якої віднесено координацію дій у сфері боротьби з тероризмом, організованою злочинністю та корупцією. До складу НРС було включено Румунську службу інформації, Службу зовнішньої інформації, Генеральне управління інформації Міністерства оборони, Генеральне управління інформації та внутрішньої безпеки Міністерства внутрішніх справ (ГУІВБ МВС).

Метою створення НРС було бажання керівництва держави підвищити ефективність роботи національних спецслужб, усунути дублювання у роботі, розпорошення кадрових і матеріальних ресурсів. Основним завданням цієї структури, що перебуває в прямому підпорядкуванні президента Румунії, є збір та обробка інформації, яка надходить від державних установ, відповідальних за забезпечення державної безпеки, та надання спеціально підготовленого інформаційного продукту для прийняття рішень у сфері безпеки та національної політики. Крім того, НРС має прерогативу щодо узгодження розвідувальних, контрольно-розвідувальних та інших безпекових операцій, що проводяться в рамках відповідних національних стратегій.

У складі НРС діють Координаційний комітет, Оперативна рада та Служба інтегрованої інформації.

Координаційний комітет виконує роль організатора та координатора інформаційної діяльності у сфері національної безпеки. До цього комітету входять радники президента та прем'єр-міністра з питань національної безпеки, директори РСІ та СЗІ, міністри оборони, зовнішніх справ, внутрішніх справ та юстиції. Цей комітет має відповідні права, зокрема узгоджувати заходи, передбачені Стратегією національної безпеки, різних державних і громадських інституцій з роботою розвідувальних, контррозвідувальних та інших спеціальних структур.

Оперативна рада, до складу якої входять радник прем'єр-міністра з питань безпеки, заступники директорів РСІ, СЗІ, ГУІМО та ГУІВБ МВС, очолюється радником президента з питань національної безпеки і підпорядкована Координаційному комітету, забезпечує координацію та співробітництво між складовими НРС.

Служба інтегрованої інформації, очолювана державним радником із Департаменту національної безпеки Адміністрації президента, забезпечує єдине планування та оцінку інформації у сфері національної політики та стратегії безпеки країни. З урахуванням складності роботи цієї служби її керівнику допомагають, за згодою Вищої ради оборони країни (ВРОК), два заступники, які визначаються директорами РСІ та СЗІ.

Детальний аналіз принципів побудови Національної розвідувальної спільноти Румунії підтверджує, що для функціонування цієї структури обрана американська модель підлеглості головних спеціальних служб. Президенту безпосередньо підпорядковуються РСІ та СЗІ, а загальна координація і контроль здійснюються через ВРОК [6].

Починаючи з 1 липня 2008 року почала діяти нова схема організації та функціонування Румунської служби інформації, що була затверджена Вищою радою оборони країни 25 березня 2008 року. Зміни цієї спецслужби були викликані необхідністю адаптування до сучасних реалій у зв'язку зі статусом Румунії як держави-члена НАТО і ЄС та спрямовані на підвищення ефективності просування стратегічних інтересів Румунії у світі.

Аналіз реорганізації РСІ дозволяє виокремити три основні складові, які, на думку автора, аналогічні моделі спеціальних служб країн-членів НАТО.

По-перше, підвищення оперативних можливостей у спосіб сучасного управління

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

інформаційною діяльністю. Реформування низки проміжних дублюючих структур покращило взаємодію на горизонтальному рівні. До співробітництва зі структурами СЗІ почали залучатися експерти з критичних питань національної безпеки. Відбулось удосконалення документів щодо планування, які були адаптовані до існуючих систем країн-членів НАТО та ЄС. Розроблена Стратегія інформації РСІ, на пріоритетних напрямках виділені необхідні ресурси. З урахуванням вказаних змін у системі планування відбувся перехід до корпоративних цінностей, підвищилася спроможність аналізу і прогнозу, розширилися критерії оцінок щодо шляхів просування стратегічних інтересів Румунії.

По-друге, підвищення ролі РСІ та адаптування її до нових ризиків у сфері національної безпеки. Після вступу Румунії до Північноатлантичного альянсу, безумовно, розширилися напрями співробітництва із спецслужбами країн-членів НАТО, визначилися засади такої взаємодії щодо нових ризиків та загроз державній безпеці (кібернетична, енергетична, нові форми тероризму та транскордонної злочинності, розповсюдження зброї масового ураження тощо), на основі обміну інформацією з партнерськими спецслужбами розширилась база аналітичної обробки відкритих джерел.

По-третє, спецслужба перетворилася на структуру, відкриту та орієнтовану на співробітництво з громадянським суспільством. Це підтверджується такими чинниками: взаємодією з науковцями з метою виконання спільних проектів (прикладних досліджень) у сфері національної безпеки, вдосконаленням власних програм із професійної підготовки у сфері пошуку, обробки та аналізу інформації, створенням структурних підрозділів із забезпечення зв'язків із засобами масової інформації, формування сегмента етики у сфері безпекового співробітництва.

Трансформаційні процеси, викликані приєднанням Румунії до НАТО, внесли певні зміни і в структури інших румунських спецслужб. Спільними рисами для них стали покращання матеріально-технічного забезпечення, відповідність оперативно-інформаційної роботи вимогам НАТО, впровадження стандартів ЄС та Північноатлантичного альянсу, координації та контролю за їх дотриманням [7].

Певну аналогію можна побачити і в діяльності СЗО, яка, виконуючи завдання із захисту румунських та іноземних посадовців, тісно співпрацює з аналогічними структурами країн-членів НАТО та ЄС.

Певних змін зазнала **Служба спеціальних телекомунікацій**. Головним критерієм її реформування було визначено виконання програми модернізації системи шифрувального зв'язку, вивчення здатностей і можливостей реалізації власними силами європейської програми зміцнення кордонів Румунії.

Досить показовою є кадрова політика румунських спецслужб. До підготовки кадрів та навчання співробітників активно залучаються спеціалісти НАТО. Керівники середньої та вищої ланок проходять обов'язкову підготовку та стажування в США, Німеччині, Великій Британії тощо.

Висновки та пропозиції

Реформування сектору безпеки Румунії, зокрема її спеціальних служб, відбувається за зразком країн із розвинутою економікою, стабільною політичною системою та належним рівнем обороноздатності. Країни НАТО надають румунським спецслужбам всебічну підтримку.

Спеціальні служби Румунії розвиваються за американською моделлю: основні спецслужби підпорядковані президенту, а координація їхньої діяльності здійснюється через Вищу раду оборони країни.

З метою приведення законодавчої бази та структури органів національної безпеки до євроатлантичних стандартів у Румунії створена Національна розвідувальна спільнота, яка здійснює через свої робочі органи коор-

динацію спеціальних служб за напрямками їх діяльності.

Враховуючи трансформаційні процеси, що відбулись у сегменті спецслужб Румунії, слід відзначити, що в Україні відбувались аналогічні зміни щодо приведення структур спеціальних служб у відповідність до європейських стандартів. Цьому сприяв передусім Комплексний огляд сектору безпеки, у рамках якого опрацьовано низку конкретних завдань щодо його реформування.

Розглядаючи перетворення у румунських спецслужбах під кутом зору можливого використання їхнього досвіду у системі ефективного управління діяльністю розвідувальних органів України, можна запропонувати **створити аналогічний координаційний орган, до повноважень якого віднести узгодження пріоритетів розвідувальної роботи, розмежування функцій та налагодження взаємодії між розвідоорганами сектору безпеки, проведення періодичних оглядів кінцевої продукції розвідок і оцінювання її якості, розгляд бюджетних пропозицій, подання до органів влади рекомендацій з актуальних питань у сфері розвідувальної діяльності.**

Слід зазначити, що за усталеною світовою та європейською практикою для координації діяльності розвідувальних органів, практичного впровадження в роботу спецслужб розпоряджень політичного керівництва держави уряди різних країн сьогодні використовують різні структури, зокрема і у формі Національної розвідувальної ради, Комітету з питань розвідки тощо.

Список використаних джерел

1. Сорос, Дж. Утвердження демократії / Дж. Сорос. – К., 1994. – 120 с.
2. Писанка, В. Європа двох швидкостей / В. Писанка // Дзеркало тижня. – 2004. – 24 квіт.
3. Гусаков, В. Неомонархізм у євроатлантичній стратегії Румунії у 1990-91 роках 20 століття / В. Гусаков // Людина і політика – 2004. – № 3. – С. 58–62.
4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sri.ro>, <http://www.dci.ro>
5. Круглашов, А. Відповідно до європейського рівня можливостей / А. Круглашов // Політика і час. – 2005. – № 5 – С. 15–26.
6. Будаков, М. О. Організаційно-правові засади діяльності спеціальних служб держав НАТО / М. О. Будаков. – К. : Вид-во НА СБ України, 2004. – 186 с.
7. Артемов, В. Ю. Порівняння організаційно-правових норм захисту інформації з обмеженим доступом країн-членів НАТО / В. Ю. Артемов. – К. : КНТ, 2007. – 170 с.

ПРОБЛЕМИ МИРНОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ В КОНТЕКСТІ АМЕРИКАНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Захарченко Алла Миколаївна,
кандидат політичних наук

Проаналізовано ключові тенденції у політиці США та Росії щодо конфлікту між Ізраїлем та арабськими державами. Виявлено спільні позиції та протиріччя у підходах цих світових акторів до мирного врегулювання. З урахуванням виявлених тенденцій надано пропозиції щодо політики України на Близькому Сході.

Ключові слова: США, Росія, політика, Близький Схід, арабсько-ізраїльський конфлікт, мирне врегулювання.

Близький Схід посідає особливе місце серед регіонів світу з огляду на його ключову роль у сучасній системі міжнародної безпеки. Впродовж багатьох десятиліть він зберігає «лідерство» за сукупністю конфліктних і кризових ситуацій та ступенем непередбачуваності розвитку подій. Впродовж XX століття усі без винятку зовнішні пропозиції зі стабілізації ситуації на Близькому Сході давали дуже обмежені результати. При цьому прогрес на одному напрямі найчастіше «гасився» сплеском напруженості на іншому. XXI століття поки що майже не відрізняється в цьому плані від попереднього. Крім того, сьогодні можна спостерігати посилення конкуренції між впливовими світовими акторами за контроль над геоекономічними, геостратегічними та сировинними ресурсами близькосхідного регіону.

Особливого значення у цьому контексті набувають складні взаємовідносини традиційно впливових у цьому регіоні світових акторів – США та Росії, для яких притаманні, з одного боку, спільна зацікавленість у стабілізації Близького Сходу, а з іншого – конкуренція та суперництво. Зокрема це стосується підходів Москви та Вашингтона до врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту – однієї з найскладніших проблем регіональної безпеки.

Метою даної статті є комплексний аналіз ключових тенденцій у політиці США та Росії щодо конфлікту між Ізраїлем та арабськими країнами на сучасному етапі. Відповідно до сформульованої мети автор поставив такі завдання:

– дослідити концептуальні засади політики адміністрації Б. Обама щодо Близького Сходу та зокрема питань арабсько-ізраїльського мирного врегулювання;

– вивчити практичні кроки Вашингтона, спрямовані на відновлення переговорного процесу між сторонами конфлікту, та зробити висновки щодо їхньої ефективності;

– виявити принципи, на яких будується сучасний підхід Російської Федерації до врегулювання близькосхідного конфлікту;

– проаналізувати спільні позиції, а також протиріччя у підходах США та Росії до мирного процесу, вивчити їхній вплив на сучасний стан американсько-російських відносин;

– сформулювати рекомендації щодо політики України на Близькому Сході з урахуванням виявлених тенденцій.

Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлювалися в роботах американських політологів Х. Бермана [8], І. Бортмана [9], Д. Маковські [12], Р. Фрідмана [10], Р. Сетлоффа [15], Р. Хаасса, М. Індіка [11], а також російських дослідників Є. М. Примакова [3], А. Б. Подцероба [4], Ю. Б. Щегловіна [7]. Серед робіт українських політологів слід відзначити статтю Л. Скороход, присвячену концептуальному забезпеченню близькосхідного курсу зовнішньої політики США та Росії [5]. Втім, проблема врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту в контексті американсько-російських відносин поки що системно не висвітлювалася в українській політології.

Мирне врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту в близькосхідній стратегії США та Росії

Впродовж усього періоду «холодної війни» Близький Схід був ареною гострого протистояння двох наддержав – США і Радянського Союзу. На початку 1990-х внаслідок розпаду СРСР баланс сил між Вашингтоном і Москвою в регіоні різко змінився. Незважаючи на набуття Російською Федерацією статусу правонаступниці СРСР у міжнародних справах і отриманий нею таким чином титул ко-спонсора арабсько-ізраїльського мирного процесу, вона стала другорядним гравцем у регіоні та впродовж 1990-х йшла у фарватері мирних ініціатив США. Водночас Вашингтон став одноосібним архітектором близькосхідного мирного врегулювання, утримуючи всіх інших потенційних посередників на периферії дипломатичного процесу.

Однак провал Кемп-Девідських переговорів у липні 2000 року та спалах другої інтифади довели, що одноосібне посередництво Сполучених Штатів не є достатнім для остаточного врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту. Практичною реалізацією ідеї розширення кола посередників у мирному процесі стала у 2002 році ініціатива адміністрації Дж. Буша-молодшого зі створення міжнародного «Квартету» у складі США, Росії, Європейського Союзу й Організації Об'єднаних Націй та їхній спільний план близькосхідного врегулювання «Дорожня карта» [10, с. 15].

Втім, незважаючи на існування спільного підходу до мирного процесу в рамках «Квартету» посередників, позиції США та Росії із деяких питань арабсько-ізраїльського врегулювання не завжди співпадають. Це є цілком зрозумілим, адже обидві країни належать до найвпливовіших акторів сучасної системи міжнародних відносин і мають власні інтереси на Близькому Сході. У зв'язку з цим існує вірогідність як поглиблення американсько-російського співробітництва у близькосхідних справах, так і загострення протиріч довкола окремих питань.

На сучасному етапі роль Близького та Середнього Сходу значно зростає на шкалі зовнішньополітичних пріоритетів як Вашингтона, так і Москви. Стабілізація цього регіону залишається одним з головних напрямів американської і російської дипломатії, зокрема значно активізувалася політика цих світових акторів у контексті врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту.

Близькосхідна політика Б. Обама, який переміг на виборах під гаслом змін, у тому числі і в зовнішній політиці, характеризується особливою динамічністю. Одним з головних завдань його адміністрації стало створення нової атмосфери у відносинах США з рештою світу, насамперед відновлення довіри арабсько-мусульманського світу, яку було значно підірвано за Дж. Буша-молодшого [11, с. 18].

Основні положення нової американської близькосхідної стратегії були проголошені Б. Обамою 4 червня 2009 року під час промови у Каїрі. Її суть – відкриття «нової сторінки» у відносинах з мусульманським світом, спрямованої на спільну боротьбу з екстремізмом, підвищення економічного і наукового співробітництва та подолання основних проблем регіональної безпеки. Разом із стабілізацією ситуації в Афганістані пріоритетне місце серед завдань Вашингтона посіло врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту [15, с. 4]. Новий підхід до вирішення регіональних проблем передбачав також поглиблене співробітництво у цих питаннях з іншими впливовими акторами, зокрема Росією, що повністю відповідало загальному стратегічному курсу адміністрації Б. Обама, спрямованому на «перезавантаження» відносин із Москвою.

Що стосується Російської Федерації, то останніми роками вона демонструє помітно більший, порівняно з недавнім минулим, інтерес до подій на Близькому Сході, наслідком чого стала значна активізація посередницьких зусиль Москви з урегулювання конфлікту між Ізраїлем та його арабськими сусідами. Нині посередницькі можливості Москви значно поступаються американським і в економічному, і в «безпековому» контекстах. Тим не менш, незважаючи на політичні й економічні складнощі, Росія має достатні ресурси для активної політики у сфері близькосхідного мирного врегулювання [3, с. 23].

Згідно із проголошеним у «Концепції національної безпеки Російської Федерації» курсом на формування багатополлярної системи міжнародних відносин пріоритетним завданням для Москви стало відродження її статусу як великої держави, зокрема «повернення» на Близький Схід як окремих центр впливу [1]. Росія враховує, що сучасна трансформація Близького Сходу матиме істотний вплив на подальше становлення нової постбіполярної моделі світоустрою: чи це буде остаточне утвердження однополюсного світу, чи почнеться процес переходу до багатополлярної моделі міжнародних відносин із формуванням відповідних механізмів підтримання миру та міжнародної безпеки [5,

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

с. 46]. Все це зумовлює активізацію політики Росії у вирішенні ключових проблем регіону. Насамперед це стосується участі Кремля у врегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту – центральної проблеми системи міжнародних відносин на Близькому Сході.

Підходи адміністрації Б. Обама до близькосхідного мирного врегулювання

Проголошений Б. Обамою курс на відкриття «нової сторінки» у відносинах США з мусульманським світом та якнайшвидше врегулювання близькосхідного конфлікту привів до певних змін у підходах Вашингтона. Нова американська адміністрація зробила акцент на створенні палестинської держави як основній умові встановлення миру. Б. Обама підкреслює, що гарантія безпеки Ізраїлю полягає у визнанні ізраїльтянами необхідності створення палестинської держави, а від ХАМАС вимагає дотримуватись існуючих домовленостей і визнати право Ізраїлю на існування [4].

Принциповим моментом нової стратегії врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту стала жорстка позиція адміністрації США щодо ізраїльських поселень на Західному березі річки Йордан, які у «каїрській промові» були названі нелегітимними [14]. Підтвердивши свою прихильність збереженню «особливих відносин» з Ізраїлем, Б. Обама відзначив, що сучасна ситуація довкола палестинсько-ізраїльського протистояння не відповідає інтересам ані Вашингтона, ані Тель-Авіва. Б. Обама – не перший американський президент, який вимагає від Ізраїлю припинити будівництво поселень, однак він зайняв рішучішу позицію, ніж його попередники стосовно практичних кроків, спрямованих на стимулювання Ізраїлю діяти в цьому напрямі. Також були істотно скореговані підходи США до Сирії, яка за умови нормалізації американсько-сирійських відносин у той період могла б стати важливим чинником підтримки миру і стабільності на Близькому Сході та значно знизити вплив Ірану на регіональні процеси [8, с. 87].

Втім, наведена вище стратегія адміністрації Б. Обама поки що не принесла очікуваних результатів. По-перше, незважаючи на жорстку американську позицію, ізраїльське керівництво пішло лише на обмежені поступки. Кабінет Б. Нетаньяху погодився на проведення прямих переговорів із Палестинською національною адміністрацією щодо питань близькосхідного врегулювання і навіть пішов на мораторій будівництва нових поселень на

Західному березі Йордану та в Єрусалимі до вересня 2010 року. Однак ідея повного припинення будівництва єврейських поселень на палестинських територіях не може бути реалізована на практиці, адже проти неї категорично виступають як партнери Б. Нетаньяху по коаліції, так і ізраїльська громадськість. Водночас палестинська сторона наполягає саме на повному припиненні будівництва як основній передумові нормалізації відносин з Ізраїлем [12, с. 71]. Таким чином, питання поселень, яке за планами адміністрації Б. Обама мало бути основним засобом просування ізраїльсько-палестинського діалогу, стало основною перешкодою на цьому шляху.

Ще однією суттєвою проблемою для нової американської адміністрації є ХАМАС, здатний у будь-який момент дестабілізувати ситуацію в регіоні. Палестинські радикали позитивно відреагували на промову Б. Обама в Каїрі. Однак його небажання посилити тиск на Ізраїль викликало жорстку критику нового курсу США з боку радикальних палестинських кіл, на переконання яких жодних реальних змін щодо арабсько-ізраїльського конфлікту в американській позиції не відбулося.

ХАМАС виступив категорично проти прямих палестинсько-ізраїльських переговорів, які завдяки зусиллям адміністрації Б. Обама вперше після дворічної перерви відбулися в Вашингтоні у вересні 2010 року. За задумом американців, результатом цих переговорів мало б стати підписання мирної угоди між Ізраїлем та Палестинською національною адміністрацією [6]. Однак за умов розколу у палестинському русі, непримиренної позиції ХАМАС, що не збирається відмовлятися від воєнного протистояння з Ізраїлем, та жорсткої позиції ізраїльського уряду, що відмовляється йти на поступки у питанні поселень, імовірність підписання такої угоди є дуже низькою.

Визнання Сполученими Штатами ХАМАС терористичною організацією та відсутність політичного діалогу унеможливує вплив американської сторони на цього важливого учасника конфлікту. Принципово важливим у цьому контексті є дієве підключення до мирних переговорів Сирії, яка здатна корегувати позицію ХАМАС. Втім, стратегія Вашингтона, спрямована на відновлення відносин із Дамаском та залучення його до процесу мирного врегулювання, не виправдалася. Позиція Сирії у питанні мирного врегулювання залишилась непохитною: повернення Голанських висот і досягнення миру з палестинцями мають відбуватися одночасно. Дамаск чітко зазначає, що не допустить досягнення повномасштабного миру між ізраїльтянами та палестинцями раніше

підписання сирійсько-ізраїльського мирного договору.

Таким чином, політика адміністрації Б. Обами, спрямована на якнайшвидше врегулювання близькосхідного конфлікту, зіткнулась із низкою серйозних проблем, що в умовах пробуксовки на інших важливих напрямках близькосхідної політики США – афганському та іракському – значно послаблює позиції Вашингтона у регіоні.

Особливості російської політики щодо врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту

Сучасна політика Росії у близькосхідному мирному врегулюванні характеризується трьома основними тенденціями. По-перше, Москва намагається грати більш ініціативну та активну роль у врегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту. По-друге, реалізація зазначеної мети вимагає від Росії дуже складного балансування між дружніми відносинами з Ізраїлем і зв'язками з важливими для російських інтересів на Близькому Сході країнами – Сирією та Іраном. По-третє, при здійсненні своєї стратегії арабсько-ізраїльського мирного врегулювання Москва керується виключно національними прагматичними інтересами, основою яких є закріплення позицій Росії у близькосхідному регіоні.

Важливою рисою нового підходу Росії до проблеми врегулювання близькосхідного конфлікту є певне дистанціювання від інших ко-спонсорів мирного процесу, насамперед США. Така тактика сприяє закріпленню Москви як окремого незалежного гравця на Близькому Сході та цілком відповідає загальному зовнішньополітичному курсу Росії на відновлення статусу супердержави. Використовуючи невдачі американської політики у врегулюванні близькосхідного конфлікту та в арабсько-мусульманському світі загалом, Росія намагається відновити колишній вплив у регіоні, потіснивши США.

Насамперед Російська Федерація активно просуває ідею проведення на своїй території міжнародної конференції із близькосхідного врегулювання. З цієї метою у травні 2009 року за ініціативи та під головуванням Росії було проведено міністерське засідання РБ ООН по Близькому Сходу, на якому консенсусом було схвалено резолюцію, що підтвердила міжнародно-правові основи близькосхідного врегулювання та доцільність скликання Московської конференції [2]. Росія наполегливо працює над реалізацією цієї ідеї та намагається забезпечити участь у конференції

не тільки ізраїльтян і палестинців, а також сирійців, ліванців, іранців.

По-друге, реалізація на практиці концепції багатополлярності потребує від Росії активного обмеження міжнародного впливу США, що передбачає створення системи противаг шляхом налагодження тісного співробітництва із самостійними центрами сили на глобальному та регіональному рівнях. У близькосхідному контексті такими центрами для Москви є її традиційні союзники, зокрема Сирія.

Підтвердженням такого курсу став перший офіційний візит президента Росії Д. Медведєва до Сирії 10-11 травня 2010 року. Він продемонстрував російську підтримку цієї країни, що зараз знаходиться у міжнародній ізоляції, а також підвищення репутації Москви на Близькому Сході як самостійного гравця та впливового посередника у мирному врегулюванні. Своєю чергою Дамаск готовий передати Росії роль головного посередника на сирійському треку миротворчого процесу, вбачаючи у цьому можливість відновлення втраченого балансу сил, а саме врівноваження політики Вашингтона [13].

У Дамаску також відбулася перша особиста зустріч Д. Медведєва з головою політбюро ХАМАС Х. Машалем. До цього делегації ХАМАС тричі відвідували Москву – у березні 2006 р., лютому 2007 р. та лютому 2010 р. Зараз Росія є єдиним членом міжнародного «Квартету», що підтримує політичний діалог із цією організацією. Це – продумана позиція, яка виходить із розуміння того, що без залучення палестинських радикалів до політичного процесу як самостійної сили або разом з Організацією визволення Палестини досягти суттєвих зрушень у мирному врегулюванні неможливо [7]. Крім того, така позиція дозволяє Росії бути важливою з'єднувальною ланкою між Сирією і ХАМАС, з одного боку, та Ізраїлем і США – з іншого, а також займати важливу нішу посередника в питаннях міжпалестинського діалогу, що значно посилює російський авторитет у регіоні.

Така політика Росії значно ускладнює її відносини із США та Ізраїлем. Офіційний Тель-Авів виступає категорично проти надання будь-якої військово-технічної допомоги державам, що є спонсорами тероризму, до яких він відносить і Сирію. Тому постачання Москвою сучасних ракетно-зенітних комплексів, літаків та інших видів озброєння Дамаску викликає значне занепокоєння Ізраїлю. Серйозне невдоволення Тель-Авіву викликає і активний діалог Москви з ХАМАС [9, с. 32]. Відповідно Ізраїль продовжує виступати проти розширення посередницької ролі Росії та не виявляє зацікав-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

леності в участі у міжнародній конференції з мирного врегулювання у Москві.

Висновки

1. Сучасна близькосхідна стратегія США характеризується істотним збільшенням активності у сфері врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту. Однак, незважаючи на значні зусилля, досягти прориву на цьому напрямі не вдалося. Це зумовлено як відсутністю об'єктивних передумов для досягнення мирної угоди, так і небажанням адміністрації Б. Обама чинити необхідний тиск на сторони протистояння – як на Ізраїль з метою повного замороження будівництва поселень на палестинських територіях, так і на палестинців з метою припинення терористичної активності проти ізраїльтян.

2. Адміністрація Б. Обама ризикує стати заручником завищених очікувань від свого нового близькосхідного курсу. Вже зараз на її адресу лунає жорстка критика, згідно з якою політика Вашингтона на Близькому Сході не наповнена дієвими програмами і конкретними ініціативами, необхідними для реалізації задекларованих у «каїрській промові» завдань. Це може призвести до послаблення позицій США в регіоні та ще більшого, ніж у попередні роки, сплеску антиамериканських настроїв.

3. Близькосхідна стратегія Російської Федерації вибудовується в контексті загальної зовнішньополітичної стратегії, спрямованої на відновлення статусу супердержави. У результаті простежується очевидне дистанціювання Москви від політики Вашингтона в регіоні та протиставлення російської ролі у врегулюванні арабсько-ізраїльського конфлікту американській, що має сприяти закріпленню позиції незалежного гравця.

4. Нині Росія зберігає значний стратегічний простір для активної політики у сфері близькосхідного мирного врегулювання. Вона продовжує ефективно впливати на позицію своїх традиційних партнерів на Близькому Сході, зокрема Сирію, та підтримує активний діалог із ХАМАС. Це повністю співпадає з очікуваннями арабської сторони конфлікту, яка вбачає в Росії необхідну противагу політиці США. Водночас така політика не знаходить підтримки з боку Ізраїлю.

На особливу увагу у цьому контексті заслуговує можливість подальшої диференціації підходів Росії і США до арабсько-ізраїльського конфлікту, адже і Російська Федерація, і Сполучені Штати Америки є стратегічними партнерами України.

Що стосується мирного врегулювання, то, на відміну від США та Росії, Україна не обтяжена спадщиною «холодної війни» та іміджем упередженої сили, тому може ефективно здійснювати політику «рівної наближеності» у взаєминах із сторонами конфлікту. Україна зацікавлена у поглибленні співробітництва з усіма країнами регіону з метою довгострокового політичного й економічного закріплення на Близькому Сході. Таке стратегічне завдання вимагає неодмінного дотримання збалансованої та неупередженої позиції щодо конфліктів і суперечок між регіональними центрами сили.

Не менш важливим для України є постійний політичний діалог і взаємодія із близькосхідної проблематики з усіма впливовими міжнародними посередниками. При цьому слід ураховувати, що геополітичне суперництво за вплив на стратегічно важливий регіон між провідними центрами сили – США та Росією – має перманентний характер і не зникне навіть за наявності значних обопільних зусиль щодо координації політики на Близькому Сході. Для України надзвичайно важливо уникати небезпеки втягнення у суперечки між ними щодо змісту і спрямованості близькосхідних мирних ініціатив, вносячи конструктивні пропозиції, орієнтовані на вироблення оптимальної моделі врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту.

Українській дипломатії на близькосхідному напрямі має бути притаманний комплексний, стратегічний характер. Її основними рисами повинні бути динамізм і прагматизм, що дозволить гнучко реагувати як на непередбачувані зміни у регіональному балансі сил, так і на зміни близькосхідних стратегій основних світових акторів. Особливо з урахуванням можливих наслідків нинішніх бурхливих подій так званої арабської весни, що відбуваються в низці країн Близького Сходу та Північної Африки. Однак цей аспект проблеми потребує окремого дослідження.

Список використаних джерел

1. *Концепція національної безпеки Російської Федерації* // Независимая газета. – 2000 – 11 июля.

2. *Московская* международная конференция по мирному урегулированию на Ближнем Востоке [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.mid.ru/brp_4.nsf/itogi/245A5040B489AF82C3257688004D7FC4
3. *Примаков, Е.* Это Ближний Восток, это своя специфика / Е. Примаков // *Международная жизнь*. – 2006. – № 4. – С. 22–31.
4. *Подцероб, А. Б.* Барак Обама и политика США на Ближнем Востоке / А. Б. Подцероб // www.iimes.ru/rus/stat/2009/28-06-09a.htm
5. *Скороход, Л.* Концептуальне забезпечення близькосхідного курсу зовнішньої політики США та Росії : компаративний аналіз / Л. Скороход // *Дослідження світової політики : зб. наук. пр.* – К. : Ін-т світової економіки і міжнар. відносин НАН України. – 2004. – Вип. 28. – С. 30–65.
6. *Ханин, З.* Поселения, Вашингтонский саммит и политический процесс в Израиле / З. Ханин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.iimes.ru/rus/stat/2010/02-09-10.htm
7. *Щегловин, Ю. Б.* Размышления о ближневосточной политике России / Ю. Б. Щегловин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.iimes.ru/rus/stat/2010/19-11-10a.htm
8. *Berman, H.* Myths, Illusions, and Peace : Finding a New Direction for America in the Middle East / H. Berman, D. Makovsky // *Washington Institute for Near East Policy Watch* № 1539. – 2009. – June, 23. – P. 83–95.
9. *Bourtman, I.* Putin and Russia's Middle Eastern Policy / I. Bourtman // *Middle East Review of International Affairs*. – 2006. – Vol. 10, № 2. – P. 30–44.
10. *Freedman, R.* The Bush Administration and the Arab-Israeli Conflict : the Record of the First Three Years / R. Freedman // *Jerusalem Viewpoints*. – 2004. – № 516. – P. 14–29.
11. *Haass, R.* Beyond Iraq. A New U. S. Strategy for the Middle East / R. Haass, M. Indyk // *Foreign Affairs*. – 2010. – Vol. 88, № 1. – P. 18–25.
12. *Makovsky, D.* No Expansion vs. Freeze : Obama's Dilemma over Israeli Settlements / D. Makovsky // *Washington Institute for Near East Policy Watch* № 1564. – 2009. – August, 7. – P. 66–74.
13. *Medvedev's Visit to Syria : Restoring Russia's Influence in the Middle East* // *Right Side News*. – 2010. – 17 May.
14. *Obama's Speech in Cairo : Full Text* [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.nytimes.com/2009/06/04/us/politics/04obama.text.html
15. *Satloff, R.* President Obama Speaks to the World's Muslims : An Early Assessment / R. Satloff // *Washington Institute for Near East Policy Watch* № 1524. – 2009. – June, 4. – P. 2–15.

ТРАЄКТОРІЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ У КОНТЕКСТІ «АРАБСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙ» 2011 РОКУ

Ігошина Жанна Борисівна

Досліджуються демократичні перетворення в арабських державах під впливом глобалізації. Висвітлено основні гальмівні чинники на шляху до демократичного транзиту арабських авторитарних режимів. Особливу увагу приділено аналізу демократичних реформ на прикладі п'яти арабських держав – Єгипту, Алжиру, Мавританії, Бахреїну та Марокко.

Ключові слова: глобалізація, демократичний транзит, арабські держави, політична легітимність, індекс арабської демократії.

Увага всього міжнародного співтовариства вже не один місяць прикута до драматичних подій на Близькому Сході, які з легкої руки західних ЗМІ отримали назву «арабської весни». Під час політичних змін, що тривають в арабських країнах, вкотре на перший план було висунуте питання можливого демократичного транзиту арабських режимів.

Мета дослідження – проаналізувати спроби демократичних перетворень в арабських країнах, які були проведені до початку арабських «революцій», основні гальмівні чинники, що існували й існують на шляху до демократичного транзиту арабських авторитарних режимів у контексті нових можливостей «арабської весни».

Проблематика демократизації арабських країн уже тривалий час є популярною темою дослідження не тільки західної політичної школи, а й арабської та російської. Особливої уваги заслуговують дослідження А. Ель-Мессауді, А. Халафа, Ш. Ель-Баз, А. Альбрехта, Л. Гуаззон, М. Оттавей. Конституційним змінам у Тунісі та Єгипті після повалення режимів Бен-Алі та Мубарака присвячені статті І. С. Берга, М. А. Сапронової. Проблема демократизації Близькосхідного регіону відображена і в працях вітчизняних дослідників, зокрема О. О. Воловича та С. В. Шуляка.

Процеси глобалізації прискорили політичні трансформації в арабських країнах, активізували намагання змінити характер діючих політичних систем. Одним із варіантів політичної трансформації для арабських країн, починаючи з другої половини 1990-х років, залишається перехід до демократії. Втім, траєкторія транзитного процесу

на шляху до демократії в арабських країнах характеризується нерівномірністю й наявністю альтернативних тенденцій, що суттєво впливає на спроби демократизації арабського суспільства.

На думку Гамалія Солтана, директора каїрського Центру політичних і стратегічних досліджень «Аль-Аграм», на всі політичні процеси в Близькосхідному регіоні впливає криза ідентичності, що призводить до нестабільності в більшості арабських країн. Затяжний характер зіткнень між різними типами ідентичності (первісними, національними, регіональними, універсальними) підриває розвиток національної згоди в арабському світі. В рамках територіальної держави боротьба між ідентичностями створює типи замаскованих ідентичностей, коли племінним, груповим або національним інтересам краще всього служить наднаціональна або універсальна риторика. Гамаль Солтан акцентує увагу також на тому факті, що в арабському світі дуже мало пишуть про легітимність територіальної держави – більшість літератури присвячена арабському націоналізму, ісламу, Палестині або арабсько-ізраїльському конфлікту. Арабські автори не звикли писати про національні інтереси тієї чи іншої країни, оскільки концепція національних інтересів закріплена за уявними національними інтересами арабської нації. Ця ж теза діє й відносно національної безпеки, під якою, як правило, розуміють уявну арабську національну безпеку. Проблема, на думку Солтана, полягає в тому, що від коливань різних верств близькосхідних суспільств стосовно питання ідентичності залежить легітимність держав і

політична стабільність, а також міжнародна та регіональна політика арабських країн [1].

Криза політичної легітимності стала однією з головних причин початку політичних реформ на Арабському Сході. Х. Албрехт і О. Шлюмбергер вважають ліберальні зміни в арабських країнах спробами подолати структурну кризу легітимності, а основними факторами, що виступають каталізаторами цих змін, – економічний фактор і «незаперечну глобальну парадигму» [2]. С. Шуляк додає до цих факторів і нестачу демократичної легітимності, що призводить до постійної необхідності пошуку інших форм легітимності задля виживання режиму [3]. Лідери авторитарних режимів регіону дійшли висновку, що контрольована політична лібералізація та створення інституційних каналів через парламенти, вибори та партії є непоганими засобами подолання наростаючої кризи легітимності та суспільного невдоволення без остраху втрати домінуючої політичної ролі [4, р. 1–3]. Д. Брамберг запропонував концепт «лібералізованої автократії» для системи, що практикує обмежену та контрольовану лібералізацію і не передбачає подальшої демократизації [5, с. 160].

Однак процес формування нових контурів політичних систем арабських країн супроводжується гострою боротьбою соціально-політичних сил регіону, кожна з яких переслідує власні цілі. «Консерватори» намагаються закріпити авторитарний характер режиму незалежно від типу державного устрою (республіка, монархія) та безконтрольну владу однієї персони (президента, прем'єр-міністра, короля, султана) на тлі другорядного характеру інших елементів політичної системи в питаннях керівництва країною. «Косметологи-традиціоналісти» виступають за збереження статус-кво при необхідності надання більш демократичного вигляду чинній політичній структурі. «Реформатори» поділяються на «еволюціоністів», «революціонерів» та «помірних ісламістів» залежно від характеру реформ. Так, «еволюціоністи» дотримуються думки, що недоліки існуючої політичної системи можна виправити шляхом поступових реформ. «Революціонери» виступають за повний злам старої системи, тоді як ісламські реформатори пропонують будівництво політичної системи на основах базових елементів демократії та ісламських цінностей [6].

Говорячи про процес демократизації в арабських країнах, який глобалізація вивела на перший план, необхідно відзначити існування жвавих дебатів між арабськими

вченими, інтелектуалами та політичними активістами стосовно демократичної трансформації арабського регіону та майбутніх перспектив розвитку. Шахіда Аль-Баз виділяє позиції ісламістів, арабських націоналістів та марксистів. Погляди ісламістів на процес демократизації можна розділити на три групи. Радикальні ісламісти розглядають не тільки демократію, а й усі існуючі соціальні політичні системи як антиісламські. Для групи ісламістів-«консерваторів» визволення ісламської нації є більшим пріоритетом, ніж демократія. Для них демократія є лиш інститутом управління. Ісламісти-«просвітители» вважають, що іслам має бути оновлений через «іджтіхад». Вони дотримуються гнучкої інтерпретації Корану, не вбачаючи іслам несумісним із сучасною політичною думкою та демократією [7, р. 150–154]. Пріоритет національно-визвольної боротьби значно вплинув на формування політичної думки арабських націоналістів та «нассерітів». Демократія посідає третє місце після незалежності та арабської єдності. Деякі націоналісти навіть пропонують обміняти національний суверенітет на демократію. Арабські марксисті і соціалісти вбачають у ліберальній демократії пастку «американського імперіалізму», що здатна позбавити арабські країни незалежності та національного суверенітету [8].

Паралельно з дебатами арабські країни проходять через суперечливі політичні трансформації. Ідея демократизації авторитарного за своєю сутністю арабського світу на основі західних ліберальних цінностей виникла в умах Г. Кіссенджера, Г. Допрета, Д. Рамсфельда, Д. Чейні, К. Райс і була сформульована президентом США Дж. Бушем як концепція «Великого Близького Сходу» під час його виступу 6 листопада 2004 року в Національному фонді демократії (*National Endowment for Democracy*). Виходячи з тези, що західна модель демократії є універсальною та спроможною забезпечити модернізацію, справедливість і діалог культур, автори проекту «Великий Близький Схід» визначили необхідність проведення демократичних реформ та економічної лібералізації у Близькосхідному регіоні [9]. Втім, спроба США демократизувати арабські режими в рамках проекту «Великий Близький Схід» викликала вкрай негативну реакцію більшості лідерів арабських країн, що своєю чергою призвело до появи арабської ініціативи з реформування, яка була ініційована трьома арабськими державами – Єгиптом, Саудівською Аравією та Сирією у 2004 році.

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Необхідність політичного реформування була офіційно визнана довгостроковою арабською стратегією на 16-му саміті Ліги арабських держав, який відбувся у травні 2004 року в Тунісі. Положення «Декларації щодо процесу реформування та модернізації», прийнятої під час саміту, закликали до продовження й інтенсифікації політичних, економічних, соціальних та освітніх ініціатив і змін; зміцнення фундаменту демократії, поширення участі в політичному житті та прийнятті рішень у тандемі з верховенством права, рівністю громадян, повагою прав людини та свободою висловлювання [10]. На неурядовому рівні були прийняті проекти двох документів – під час симпозіуму в Александрійській бібліотеці в Єгипті та в рамках Арабської національної конференції в Бейруті на початку 2004 року. Обидва документи визнавали головною метою політичного реформування створення демократичних режимів у регіоні. Засобами для реалізації цієї мети, на думку арабських інтелектуалів, мали стати конституційні та юридичні поправки, посилення політичних структур та інститутів, припинення урядового контролю над пресою та іншими мас-медіа, зняття обмежень на створення громадських організацій [11, р. 137-138].

Спробу оцінити результати демократичних реформ в арабських країнах зробила незалежна організація «Ініціатива арабського реформування» (*Arab Reform Initiative*), що об'єднала 14 дослідних центрів як з арабських країн, так і з Європи та США. Для моніторингу політичних реалій в арабському регіоні експерти цієї організації розробили індекс арабської демократії. Зосередившись на дослідженні десяти арабських країн (Єгипет, Марокко, Саудівська Аравія, Йорданія, Ліван, Сирія, Алжир, Ємен, Кувейт і Палестинська автономія), «Ініціатива арабського реформування» з 2008 року публікує щорічні звіти та показники індексу арабської демократії, побудовані на 40 індикаторах, що відображають фундаментальні аспекти процесу демократичних перетворень. Індекс арабської демократії включає два типи індикаторів: ті, що визначають ступінь демократичних перетворень, і ті, що оцінюють здійснення цих перетворень. Ці індикатори своєю чергою поділяються за чотирма принципами: міцність державних установ; повага прав і свобод; досягнення верховенства права; рівність і соціальна справедливість.

Згідно з індексом арабської демократії за 2009-2010 роки Йорданія очолила рейтинг серед десяти досліджуваних країн, за нею йдуть Марокко та Єгипет. Четверте місце

посів Ліван, п'яте та шосте – за Алжиром і Кувейтом. Палестинській автономії експерти присвоїли сьоме місце, Сирія, Ємен і Саудівська Аравія розподілили між собою останні місця в рейтингу [11, р. 8, 11]. Басма Кодмані зазначає, що на переміщення в рейтингу впливає безпековий фактор. Так, зростання нестабільності в Ємені та Палестинській автономії мало негативні наслідки для демократичних реформ на цих територіях, що обумовило зміни в рейтингу порівняно зі звітом за 2008 рік. Прогрес демократичних перетворень у Марокко можна пояснити довготривалою стабільністю – впродовж останніх 20 років ця країна не має суттєвих загроз на своїх кордонах. Єгипет та Алжир також демонструють відносну стабільність, тоді як Ліван досяг значного прогресу, особливо у сфері прав і свобод, незважаючи на нестабільну внутрішню ситуацію. Значно гірше просуваються справи з демократичним реформуванням у Сирії. На думку експертів «Ініціативи арабського реформування», доки керівництво Сирії виправдовуватиме відкладання політичних змін і реформ станом війни з Ізраїлем як найбільшою перманентною загрозою для країни, ніяких позитивних змін не відбудеться [12, р. 64].

Цікаво, що згідно з індексом демократії за 2006 та 2008 роки за версією центру *The Economist Intelligence Unit (EIU)*, рейтинги якого публікуються у відомому журналі «Економіст», перше місце серед арабських країн посідає Палестинська автономія, друге – Ліван, а третє – Ірак. Йорданія – на четвертому місці, а Саудівська Аравія – на останньому. При цьому індекс демократії *EIU* базується на п'яти основних показниках: виборчого процесу та плюралізму; показнику громадських свобод, функціонування уряду; участі населення у політичному житті та політичної культури [13-14].

Індекс політичної глобалізації Швейцарського інституту досліджень економічних циклів (*KOF*) дає досить високі показники політичної глобалізації останніми роками для таких арабських країн, як Алжир, Єгипет, Йорданія, Марокко і Туніс [15].

Спроби демократичних змін в арабському регіоні можна простежити на прикладі конституційних реформ, спрямованих на перегляд відносин між державою та суспільством, модернізацію політичних систем цих країн. Поправки до конституцій здебільшого мали спільні напрями, такі як: державна підтримка прав людини, гендерна рівність, зміцнення конституційного права, перехід до багатопартійної системи тощо. Кожна з

країн пройшла свій шлях до конституційних реформ. Аналіз цих реформ у п'яти арабських країнах – Єгипті, Алжирі, Мавританії, Бахреїні та Марокко дає змогу відчуті різницю досвіду конституційних реформ в арабському світі.

Чи не найбільший досвід конституційного будівництва серед арабських країн має Єгипет. Відчувши подих можливих змін на початку 1990-х років, майже все політичні сили Єгипту зажадали нових поправок до конституції 1971 року. У 1991 році лідери опозиційних партій за участі голови «Братів-мусульман» підписали документ під назвою «Конституція, яку ми вимагаємо». Націоналістичні сили та рухи спробували мобілізувати народні маси задля прискорення політичних змін. Як наслідок, у 2004 році з'явився рух «Кіфая». Створений переважно з представників єгипетської еліти, цей рух зміг передати вимоги громадян стосовно політичних змін слоганом «Ні подовженню строків та спадковості влади». Арешти представників опозиції Аймана Нура, президента партії «Завтра» та Саадеддіна Ібрагіма, який виступав із критикою існуючого режиму та закликав до політичних реформ, зіграли не останню роль у прискоренні проведення конституційних реформ. Зіткнувшись із численними вимогами реформ, президент Мубарак схвалив директиву щодо проведення конституційної реформи. Однак поправки до конституції, прийняті у 2005 та 2007 роках, не перетворили Єгипет на демократичний парламентський режим, як того вимагали опозиційні партії та «Брати-мусульмани». Незважаючи на зміцнення позицій прем'єр-міністра та апарату виконавчої влади, повноваження президента також зміцнилися: поправка до статті 136 дозволила президентові розпустити парламент «за потреби» без проведення референдуму.

Схожі наслідки конституційних реформ отримав й Алжир. Як і в інших арабських країнах, інститут глави держави в Алжирі відіграє ключову роль у політичному житті. Крім того, політичний розвиток Алжиру з часів набуття незалежності відбувався за відчутної присутності військових. Хоча поправки до конституції 1989 та 1996 років запровадили створення урядового інституту та двопалатного парламенту, поправки від 2008 року відкинули країну на декілька кроків назад, сконцентрувавши всю повноту влади в руках президента та перетворивши Алжир на країну з президентським режимом.

Дещо по-іншому розвивалася ситуація в Марокко. Тоді як три перші конституції

Марокко – 1962, 1970 та 1972 років – надали політичному режимові в країні риси незбалансованої президентської монархії, перегляд конституційних положень у 1990-х роках заклав тенденції до поступової трансформації у парламентську монархію зі встановленням балансу між законодавчою та виконавчою гілками влади. Порівняно з попередніми конституціями, конституції 1992 та 1996 років розпочали нову фазу зміцнення представницьких органів та ролі прем'єр-міністра. Політичні партії Марокко почали включати демократичні слогани на кшталт «Марокко, нова генерація реформ задля захисту демократичного майбутнього: зміцнення фундацій ефективного управління», «Ні корупції, так змінам», «Політичні, конституційні та інституційні реформи: перехід до демократичної парламентської монархії» в свої виборчі програми, що також є свідченням просування процесу демократизації в країні.

Досвід конституційного реформування в Бахреїні мав особливе значення для інших країн Перської затоки, адже ця країна стала піонером у запровадженні конституційних змін. Поправки до конституції Бахреїну 1975 року були спрямовані на впровадження принципів демократії через підтримку прав і свобод громадян, процес децентралізації та розвиток місцевого самоврядування. Поправки 2002 року внесли два фундаментальних положення в конституцію Бахреїну. Перше перетворило країну з емірату на королівство, а правителя країни – з еміра на короля. Друге дало життя двопалатній асамблеї та заснуванню другої палати у бахреїнському парламенті [16].

Що стосується Мавританії, то поштовхом до конституційних реформ стало складне положення у країні: високий рівень боргів, розкол на племенні групи, студентські демонстрації, викликані постійним безробіттям. Поправки 1996 року торкалися підтримки прав і свобод громадян та надання політичному режиму парламентських рис через посилення виконавчого апарату. Однак ефект від їх запровадження був швидко мінімізований внаслідок двох спроб військових переворотів. У 2005 році стався переворот, що був підтриманий як місцевим населенням, так і на регіональному та міжнародному рівнях. Нові поправки до конституції Мавританії були внесені у 2006 році під егідою Ліги арабських держав, Африканського Союзу та Європейського Союзу. Незважаючи на це, спроби демократизації не були дуже вдалимися. Нестабільність політичної ситуації, економічна та соціальна стагнація, низька ак-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

тивність політичних партій, розподіл лояльності громадян між партією та племенем, брак принципової домовленості між більшістю та опозицією щодо правил політичної гри призвели до малої ефективності демократичних реформ. Військовий переворот 2008 року, який здійснив командуючий президентською армією Мухаммед ульд Абдель Азіз проти президента країни Сіді Мухаммеда ульд Шейха Абдуллахі не сприяв поліпшенню внутрішньої ситуації. Перемога Мухаммеда ульд Абдель Азіза на президентських виборах 2009 року поставила питання можливості прийняття нових поправок до конституції Мавританії [17].

Невдачі демократичних перетворень в арабських країнах були викликані не тільки внутрішніми чинниками, а й зовнішнім фактором – політика форсованої демократизації арабських держав з боку адміністрації Дж. Буша та деяких інших країн Заходу, провал проекту «Великий Близький Схід» на тлі боротьби з «ісламським» тероризмом сприяли створенню «вакууму авторитаризму», на зміну якому почали приходити рухи політичного ісламу радикальної спрямованості [18]. Так, в Алжирі поруч із процесом демократизації відбулося перетворення «Ісламського фронту порятунку» у найбільш впливову політичну силу та масовий ісламістський рух, який розв'язав збройне протистояння з владою (1992–1999 рр.) та майже призвів до громадянської війни. Негативну роль для інтеграції помірних ісламістів у демократичні процеси в Марокко відіграв зв'язок деяких керівників легально діючої з 2005 року політичної партії «Цивілізаційна альтернатива» та асоціації «Рух за Умму» з екстремістськими ісламістськими угрупованнями. Цей факт спровокував у марокканському суспільстві полеміку відносно принципової допустимості участі рухів ісламістської спрямованості у політиці [19].

У багатьох арабських країнах ісламістські партії є єдиною життєздатною опозицією, і, на думку Джулії Чоукер-Візосо, така ситуація не несе нічого позитивного для демократизації. Високий рівень організації та зростання ідеологічного впливу ісламістських партій викликають серйозне занепокоєння світських партій, яких не надихає сценарій довгострокової соціальної ісламізації. Все частіше ісламістські партії та рухи розглядаються їх неісламістськими опонентами в якості більшої загрози, ніж існуючі авторитарні режими [20, р. 264].

Хвиля арабських «революцій» 2011 року внесла до порядку денного питання подаль-

шого розвитку арабських країн. Успіх «революцій» у Тунісі та Єгипті, під час яких усунення Бен Алі та Мубарака від президентства було здійснено досить швидко, викликав своєрідну ейфорію на Заході, де науковці й дослідники все частіше говорять про «четверту хвилю демократизації», якою накриває арабський світ [21-22]. Відсилання до концепту «демократичного транзиту», який є невід'ємною частиною транзитології, задає детерміновану траєкторію для аналізу арабських «революцій», їх причин і наслідків, у якій успіх або невдача вимірюються залежно від того, наскільки наблизилася країна до моделі ліберальної демократії західного взірця.

«Революційний» сплеск демонстрацій і протестів, який не вщухає в арабському світі з початку 2011 року, на перший погляд є свідченням потреби арабського суспільства в процесі демократизації, адже і в Тунісі, і в Єгипті демонстранти вимагали здійснення реформ та усунення авторитарних президентів. Але чи вписуються арабські «революції» в контекст демократичного транзиту?

У випадку Тунісу, на наш погляд, можна говорити про можливість демократичного транзиту, оскільки після «революційних» подій в Тунісі були зроблені важливі кроки назустріч демократичним перетворенням. У березні 2011 року був сформований новий склад тимчасового уряду, в якому немає жодного міністра, який мав би зв'язок із колишнім режимом Бен Алі; судовим рішенням заборонена діяльність колишньої правлячої партії Демократичне конституційне об'єднання (ДКО); розпущена політична поліція; тимчасовий президент Тунісу Фуад Мебазаа представив «дорожню карту», згідно з якою найближчим часом планується підготувати проект нової Конституції, закон про партії та ЗМІ, провести реформу виборчого кодексу; на початок квітня була створена 51 політична партія (за часів президента Бен Алі в Тунісі діяло 9 партій включно з ДКО). Слід зазначити, що активісти забороненої ДКО не пішли з політичної арени, а створили нові партії, якими є, наприклад, партія «Аль-Ватан» Ахмеда Фріа та партія «Ініціатива» Камеля Морджана. Цікаво також, що за результатами опитування, організованого туніською агенцією *Global Management Services* у березні 2011 року, тільки 40 % тунісців назвали демократію пріоритетом політики, тоді як понад 70 % пріоритетом обрали безпеку [23].

Що стосується Єгипту, то після «революції» зміни ані суспільного, ані політичного устрою не відбулося, влада перейшла до рук

спонтанної коаліції представників інших сегментів політичної еліти.

На думку провідного експерта Інституту політології Університету Ерлангена-Нюрнберга Томаса Деммельхубера, єгипетська еліта, яка фактично не втратила своїх позицій після повалення режиму Хосні Мубарака, намагається поділити його структурний і політичний спадок, спекулюючи на труднощах швидкого транзиту до демократії. Хоча військова еліта Єгипту, вплив якої залишається відчутним, створила комісію з реформування Конституції Єгипту та пообіцяла провести значні демократичні реформи, позиція військових залишається неоднозначною. Зіткнення між солдатами і демонстрантами, що відбулися на початку квітня 2011 року й не обійшлися без жертв, свідчать на користь цього твердження. Окрім того, залишається невідомою доля значної кількості молодих людей, які були заарештовані військовими за порушення комендантської години [24].

Заслужують на увагу результати референдуму щодо внесення поправок до Конституції Єгипту, що відбувся 19 березня 2011 року і був організований згідно з програмою перехідного процесу, оголошеною правлячою Вищою Радою військових сил АРЕ. Розроблені спеціальним конституційним комітетом за 10 днів поправки до Конституції підтримали 77 % єгиптян, які прийшли на референдум. За його результатами набула чинності тимчасова Конституція Єгипту, яка діятиме до обрання легітимних органів влади. Серед основних змін, внесених у текст Конституції, слід відзначити обмеження строків перебування президента на посаді до двох по 4 роки кожний; скасування статті 179 стовно боротьби з тероризмом, яка розглядалась опозицією як замаскована заміна закону про надзвичайний стан від 1981 року; зміни у статті 73 стосовно права президента вводити режим надзвичайного стану, який віднині потребує затвердження парламентом і не може перевищувати 6 місяців. Зазначені поправки й справді мають демократичну складову, та чи сприятимуть вони на практиці справжньому демократичному транзиту Єгипту залежить від подальшого розвитку подій не тільки в самому Єгипті, а й в інших арабських країнах [23].

Враховуючи нестабільну ситуацію, що зберігається в Єгипті, подальший розвиток подій можна прогнозувати за трьома сценаріями: 1) прихід до влади ставленика військової еліти, здійснення «косметичних» демократичних реформ на кшталт тих, що провів Мубарак, відновлення авторитарного режиму; б) прихід

до влади ісламістів, ісламізація політичного курсу, тотальна відмова від демократичних перетворень, що асоціюються з неоколоніальними інструментами Заходу; в) трансформація авторитарного режиму у так звану м'яку модель з упровадженням більшості атрибутів демократичного суспільства. На нашу думку, для Єгипту більш вірогідними є перші два сценарії, що обумовлено як винятковою роллю армії в політичному житті (починаючи з 1952 року всі президенти Єгипту були представниками військової еліти), так і зростанням антиамериканських та ісламістських настроїв серед арабської молоді [25].

Оскільки процес зміни політичних еліт шляхом проведення «днів гніву» перекинувся з Тунісу та Єгипту на інші арабські країни, зокрема на Ємен, Сирію і Марокко, досить важко оцінити можливі наслідки та вектор подальшого розвитку ситуації на Близькому Сході. Поки можна констатувати факт збереження позицій старих еліт у більшості арабських країн, які як і раніше контролюють значні фінансові потоки та приймають основні політичні рішення. Багато арабських держав і на сьогодні є країнами, роздробленими різними кланами та владними командами: партійно-бюрократичними, силовими, олігархічними, етно-конфесійними, племенними тощо. Населення уособлює свою безпеку та добробут не стільки з державними інститутами, як зі зв'язком чи приналежністю до того чи іншого клану або команди. Тому кроки, спрямовані на усунення традиційних правлячих еліт від влади, призводять до дестабілізації ситуації, опору реформам і створення політичного вакууму [26, р. 326].

Висновки та пропозиції

Таким чином, політичні зміни в арабських країнах хоча й відбуваються, але досить повільно та фрагментарно, навіть незважаючи на арабські повстання 2011 року. Проведені до початку «революційних» подій 2011 року реформи передусім мали на меті підсилити легітимність існуючих режимів, створити видимість широкої участі в процесах демократизації та продемонструвати на міжнародному рівні бажання демократичних перетворень. Тому постає питання надання переваги збереженню стабільності в арабському світі, а не прискоренню процесів демократизації. Форсоване політичне реформування може призвести до стрімкого зростання регіональної нестабільності.

Крім того, цілком вірогідно, що в результаті «революційного» переформатування

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

арабських країн буде здійснено передусім зміну політичних еліт, а демократичні реформи матимуть «косметичний» характер.

Демократизація окремих арабських режимів у будь-якому випадку сприятиме прискоренню на Близькому Сході процесів глобалізації за неоліберальним сценарієм, що значною мірою полегшить шлях західним транснаціональним корпораціям до ресурсів арабських країн. Втім, на тлі соціально-економічних реформ, актуальність яких зберігається, існує вірогідність приходу до влади ісламістських партій та організацій, зокрема «Братів-мусульман», які у відповідь на виклики неоліберальної глобалізації та процеси демократизації запропонують модель Арабського Халіфату.

Беручи до уваги зацікавленість нашої держави у стабілізації ситуації на Близькому Сході та подальшому розвитку близькосхідного напрямку зовнішньої політики, особливо увагу слід приділити:

1) дослідженню можливостей для активізації українсько-арабських консультацій щодо врегулювання кризових ситуацій з урахуванням останніх подій на Арабському Сході;

2) заснуванню діалогу щодо питань нелегальної міграції;

3) пошуку шляхів відновлення плідної співпраці з питань енергетики, авіа- та машинобудування;

4) переосмисленню не тільки зовнішньополітичного курсу на близькосхідному напрямку, а й коригуванню зовнішньополітичної лінії поведінки на європейському та американському напрямках, оскільки цілком вірогідно, що «арабська весна» 2011 року призведе до суттєвих змін як у зовнішній політиці США, так і в політиці ЄС по відношенню до сусідніх держав, зокрема й України;

5) розробці дієвих інструментів задля запобігання повторення «арабського сценарію» на теренах України, особливо враховуючи погіршення іміджу України через зростання в світлі арабських «революцій» публікацій в електронних і друкованих ЗМІ з посиланням на *Freedom House*, які подають Україну як державу, що рухається в напрямку протилежному демократії, а також проведення «Днів гніву» на кшталт арабських у сусідній Москві.

Список використаних джерел

1. *Soltan, Gamal A. G.* State Building, Modernization and Political Islam : The Search for Political Community (s) in the Middle East / A. G. Gamal Soltan [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.raco.cat/index.php/RevistaCIDOB/article/viewFile/28041/27875>
2. *Albrecht, A.* «Waiting for Godot» : Regime Change without Democratization in the Middle East / H. Albrecht, O. Schlumberger // *International Political Science Review*. – 2004. – Vol. 25, №4. – P. 371–392.
3. *Шуляк, С. В.* Невдача демократизації в арабському світі : нормативність теорій vs реалій політики / С. В. Шуляк // *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Серія : «Питання політології»*. – 2009. – № 861 (вип. 15). – С. 156–162.
4. *Democratization in the Middle East : Trends and Prospects* / edited by Sabri Sayari. – Washington : National Academy Press, 1993. – 13 p.
5. *Ахмедов, В.* Некоторые особенности формирования и эволюции политических систем арабских стран Ближнего Востока / В. Ахмедов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/16-04-09b.htm>
6. *El-Awwa, M.* We Are Neither Iran Nor Sudan / M. El-Awwa // *Renewing Political Thinking in the Context of Human Rights : Islamic, Marxist and Nationalist Orientations*. – Cairo : Cairo Centre for Human Rights Studies, 1997. – 369 p.
7. *El-Baz, Sh.* Globalization and the challenge of Democracy In Arab/North Africa Region / Sh. El-Baz [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.codesria.org/Archives/ga10/Abstracts%20GA%201-5/globalization_El_Baz.htm
8. *Волович, А. А.* «Демократизация» по-американски для Ближнего Востока : что это такое? / А. А. Волович [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1093843140>
9. *Шлях розвитку, оновлення та реформ : прийнятий під час саміту Ліги арабських держав (арабською мовою)* // Аш-Шарк Аль-Аусат. – 2004. – 24 трав.
10. *Ayish, M. I.* The New Arab Public Sphere / M. I. Ayish. – Berlin : Frank & Timme, 2008. – 251 p.
11. *The State of Reform in the Arab World 2009-2010 : Annual Report* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.arab-reform.net/IMG/pdf/annual_rep_010_english.pdf
12. *The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy 2006* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf

13. *The Economist Intelligence Unit's Index of Democracy 2008* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf>
14. *The KOF Index of Globalization* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.globalization-index.org/query/>
15. *Khalaf, A. The Outcome of a Ten-Year Process of Political Reform in Bahrain* / A. Khalaf [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arab-reform.net/spip.php?article1748&lang=en>
16. *El-Messaoudi, A. Constitutional Reforms in the Arab World* / A. El-Messaoudi [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ari.seetek.com/IMG/pdf/ARI_Thematic_Paper_3_A_Al_Messaoudi_Constitutional_Reform_in_the_arab_word_ENG.pdf
17. *Ахмедов, В. Пути эволюции арабского общественного сознания в контексте новых региональных реалий и политических преобразований на Арабском Востоке* / В. Ахмедов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/19-04-09a.htm>
18. *Долгов, Б. Между демократией и исламизмом : политическое развитие арабского мира* / Б. Долгов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.perspectivy.info/misl/idea/mezhdu_demokratijej_i_islamizmom_politicheskoje_razvitije_arabskogo_mira_2009-03-30.htm
19. *Beyond the Façade : Political Reform in the Arab World* / edited by Marina Ottaway, Julia Choucair-Vizoso. – Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 2008. – 295 p.
20. *Grand, S. R. Starting in Egypt : the Fourth Wave of Democratization?* / Stephen R. Grand [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.brookings.edu/opinions/2011/0210_egypt_democracy_grand.aspx
21. *Von Meijenfeldt, R. Fourth Wave of Democracy Engulfing the Arab World* / Roel Von Meijenfeldt [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thebrokeronline.eu/Online-discussions/Blogs/Current-Global-Affairs/Fourth-Wave-of-democracy-engulfing-the-Arab-world>
22. *Кашина, А. А. Ситуация в Тунисе : март 2011* / А. А. Кашина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/18-04-11.htm>
23. *Берг, И. С. Прогнозы и риски египетского пути к демократии : оценки немецких и египетских политологов* / И. С. Берг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/26-04-11.htm>
24. *Сапронова, М. А. О поправках к египетской конституции* / М. А. Сапронова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/29-03-11a.htm>
25. *Ахмедов, В. Проблема лидерства в Арабском мире* / В. Ахмедов [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.iimes.ru/rus/stat/2009/21-04-09a.htm>
26. *Guazzone, L. The Arab State and Neo-Liberal Globalization : the Restructuring of State Power in the Middle East* / L. Guazzone, D. Pioppi. – Reading : Ithaca, 2009. – 388 p.

ДЕМОКРАТИЧНІ ПРОЦЕСИ В КРАЇНАХ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Котелянець Олена Олегівна,
кандидат політичних наук

Проаналізовано становлення та сучасний стан політико-правових моделей держав Південного Кавказу. Основну увагу приділено специфіці державного устрою Азербайджану, Вірменії та Грузії, а також національним особливостям розвитку кавказьких республік. На основі проведеного дослідження зроблено висновки щодо особливостей демократичних перетворень і успішності політичних реформ у країнах субрегіону.

Ключові слова: Азербайджан, Вірменія, Грузія, державний устрій, демократичні перетворення, політична еліта, реформи.

Розпад соціалістичної системи та СРСР і, як наслідок, створення низки нових незалежних держав актуалізували на пострадянському просторі складні процеси політичних та соціально-економічних трансформацій. Новоутворені держави постали перед вибором напряму свого подальшого політико-правового розвитку. Відтак пострадянський простір став своєрідною лабораторією, у якій апробувалися різні економічні, соціально-політичні, культурно-цивілізаційні моделі.

Рівень економічного розвитку, особливості культури, способу життя та національних традицій колишніх республік Радянського Союзу безпосередньо впливали на процеси державотворення, динаміку їх розвитку, впровадження демократичних процедур. Одні з них обрали для себе систему політичного устрою за зразком «суверенної» демократії (Російська Федерація), а інші – демократії «керованої» (Білорусь, Вірменія, Азербайджан), треті – «шокової» (Грузія, Молдова, Україна).

Південний Кавказ – субрегіон, де найяскравіше виявилися трагічні наслідки розпаду Радянського Союзу. Складний процес державного будівництва супроводжувався боротьбою за територіальну цілісність нових держав. Ці обставини зумовили гальмування процесу демократичного розвитку, а також відбилися на формуванні державного устрою та системи правління.

Вивчення політико-правових систем країн Південного Кавказу *становить інтерес* у зв'язку зі спільністю загроз і викликів, що по-

стали перед країнами пострадянського простору та необхідністю вироблення адекватних механізмів реагування на них. Основною загрозою національній безпеці України на сьогодні є незбалансованість політичної системи. Політична модель Української держави не сформувалася остаточно, її становлення відбувається в умовах коливань між традиційним патерналізмом, представленим на пострадянському просторі авторитарними режимами, до демократії західноєвропейського зразка. Цей маятникоподібний рух розвитку політико-правової системи країни створює низку суттєвих проблем для суспільства та розвитку нації. Адже політична модель держави окреслює не лише систему влади, а й політичну культуру населення, яка в сучасних українських реаліях більше деградує, ніж прогресує. Вивчення позитивного досвіду трансформації політичних систем південнокавказьких республік та здійснених в їх межах державних реформ (адміністративної, конституційної, правоохоронної) доречно враховувати та впроваджувати у практиці державного будівництва.

Теоретичні та практичні аспекти процесів становлення форм і систем державного правління в країнах колишнього Радянського Союзу висвітлено у працях таких українських та зарубіжних дослідників, як О. Богомолов, В. Гусейнов, Г. Іскакава, О. Мельвіль, В. Полохало, Ф. Рудич, М. Рябчук, Л. Селєзньов.

Метою статті є аналіз формування сучасних політико-правових систем країн Південного Кавказу, дослідження державотворчих

процесів, виявлення характерних тенденцій у становленні та розвитку демократії. У перспективі подальших наукових розвідок залишаються питання, пов'язані із соціально-економічною структурою південнокавказьких країн, сучасним станом і розвитком громадянського суспільства.

Грузія

Грузія дуже складно розпочала пострадянський період державного будівництва. Основні проблеми перших років незалежності були пов'язані із загостренням етнічної ситуації в країні, збройними конфліктами, що виникли на цьому ґрунті, труднощами зі створенням нових політичних інститутів, соціально-економічною кризою тощо. Подібні тенденції після розпаду СРСР мали місце і в інших республіках Південного Кавказу, однак проблеми, що виникли в Грузії, виявилися настільки гострими, що невдовзі переросли у справжню трагедію для її народу. Йдеться передусім про боротьбу за збереження територіальної цілісності колишньої Грузинської Радянської Соціалістичної Республіки.

Силове протистояння, що переросло в громадянську війну, поставило під питання можливість подальшого існування Грузії як єдиної держави. Внаслідок розпаду тоталітарної держави в поліетнічному та багатоконфесійному суспільстві з сильними традиціями державотворення відбулися політичні та соціально-економічні зрушення, які зруйнували важливі зв'язки та баланси, вплинули на свідомість людей, викликали появу націоналізму та радикалізму. За відсутності політичної еліти, авторитетного серед населення правлячого класу зберегти стабільність у країні виявилось практично неможливим. Непродумане прагнення до встановлення демократії у новоствореній державі також відіграло свою дестабілізуючу роль у становленні незалежної Грузії, активізувавши боротьбу національних меншин за власну незалежність.

Націоналістично налаштованому грузинському керівництву не вдалося мирним шляхом уникнути ескалації конфлікту. Обставини підштовхнули політичних лідерів держави до силових методів встановлення миру, але вирішити проблему бунтівних Абхазії та Південної Осетії шляхом тиску не вдалося. У результаті на території Грузії укорінилися сепаратистські режими.

Разом з тим грузинські політики нової генерації добре розуміють, що для подальшого мирного існування поліетнічної та поліконфесійної Грузії необхідне проведення систем-

них демократичних трансформацій. Без них перетворення країни на сучасну європейську націю (якою вважають себе грузини) стає неможливим.

Державне будівництво в Грузії та пошук оптимальної моделі політичної системи ускладнювалися двома важливими обставинами. Перша, характерна для більшості країн пострадянського простору, пов'язана з відсутністю демократичних традицій державотворення. Території Південного Кавказу увійшли до складу Російської імперії на початку XIX ст., не отримавши жодних преференцій на право самоуправління. У доімперський період представницької демократії в кавказьких країнах також не було: Грузія була монархією, Вірменія та Азербайджан належали Персії, політична система якої не відрізнялася лібералізмом. Якщо не брати до уваги досвід існування державних утворень 1918–1921 рр., який суттєво не вплинув на формування політичної культури кавказьких народів, то другим важливим чинником, що ускладнював державне будівництво, була відсутність традиції існування національних держав як таких. Єдиною країною, яка мала державність у Новий час, була Грузія. Азербайджанської національної держави не існувало взагалі [1, с. 43].

Криваві збройні конфлікти та етнополітична напруженість призвели до соціальної та економічної нестабільності, поширення суспільної дезінтеграції, соціальної депресії. Ці обставини налаштували грузинське населення на ідеї патерналізму, встановлення «сильної руки», здатної забезпечити порядок і стабільність у державі. До влади в Грузії змогли прийти радикальні політичні сили під керівництвом З. Гамсахурдіа, який основою зовнішньої та внутрішньої політики визначив боротьбу з «незаконними автономіями» та пошук ворогів новоствореної держави [2, с. 168-169]. Радикалізм та національна риторика разом з непрофесіоналізмом політичних лідерів підштовхнули Грузію на початку 1990-х рр. до громадянської війни. Уряду Е. Шеварднадзе вдалося стабілізувати ситуацію (бойові дії на території країни були припинені), але проблеми етнічного та субетнічного протистояння не були ліквідовані. Національно-демократична ідеологія центрального керівництва практично усунула представників національних меншин із процесу будівництва державної системи, тим самим заклавши підґрунтя для сепаратизму та іредентизму.

Прийнято вважати, що стабільність політичної системи держави (зокрема полі-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

етнічної) передбачає стійкість окремих підсистем і зв'язків між ними. Будівництво демократії вимагає застосування заходів щодо розвитку демократичних інститутів у всіх підсистемах та винайдення формули ефективних взаємозв'язків між ними. Ще одним важливим параметром стабільного демократичного розвитку є кореляція між політичним устроєм і реальною, об'єктивною етно-соціополітичною сегментацією суспільства [3, с. 15]. Будівництво національної держави в Грузії відбувалося без відповідності до згаданих принципів, що призвело в результаті до втрати нею значних територій внаслідок серпневої війни 2008 року.

Таким чином, швидкий транзит демократії в Грузії не відбувся. Але цей процес став визначальним у формуванні структури влади та форми державного устрою. Концептуальна послідовність транзитологічного підходу полягає в тому, що існує безліч напрямів, за якими розвиватиметься суспільство після руйнування авторитарної системи, і лише деякі з них ведуть до демократії. Демократичний транзит – це не єдиний еволюційний процес, а набір альтернативних шляхів, не завжди прямий та гладкий [4, с. 107].

У політичному розвитку Грузії чітко окреслюються два періоди, що збігаються із президентськими каденціями Е. Шеварнадзе та М. Саакашвілі. У першому періоді відбулося формальне становлення демократичних інститутів і створення процедури забезпечення лише «мінімального» рівня демократії. У 1995 р. був прийнятий основний закон країни, згідно з яким встановлювалася президентсько-парламентська форма державного правління. Однак створити фундамент єдиного стійкого державного утворення так і не вдалося. Принципи нової держави були нав'язані згори, без урахування інтересів представників етнічних груп. Консенсусу між центральним тбіліським керівництвом та локальними етнополітичними елітами не було досягнуто, що призвело до створення та збереження до сьогодні гострої конфліктної ситуації. За правління Е. Шеварнадзе в країні проголошено свободу зборів і друку, а держава виявилася занадто слабкою, щоб піддавати гонінням інакомислячих. Однак державний апарат був наскрізь корумпований, вибори проводилися незадовільно, без дотримання чинного законодавства.

Сучасний етап розвитку Грузії можна назвати «продовженням» демократичного транзиту. Адже «революція троянд» стала перемогою над залишками авторитаризму колишньої влади, зрушенням у напрямі

демократизації. Зміна влади в Грузії революційним шляхом стала наслідком розуміння громадськістю безперспективності розвитку країни старого зразка. Розквіт корупції, розпад економіки, інерційність процесу врегулювання етнополітичних конфліктів стали мобілізуючим чинником для більшості грузинського населення.

М. Саакашвілі, який на дострокових президентських виборах 4 січня 2004 року здобув беззаперечну перемогу та довіру громадян, що вимірювалася 96 % голосів виборців, отримав «титул» головного демократа-реформатора пострадянського простору, майже необмежений кредит довіри з боку США та можливість для здійснення широкомасштабного зовнішньополітичного маневру. Із загальної суми допомоги (67 млн дол.), виділеної для Грузії адміністрацією Дж. Буша у 2009 році, на воєнну сферу припадало 15,2 млн дол., а на програми з підтримки демократії – 14,8 млн дол. [6]. Можна констатувати, що при президентові М. Саакашвілі центральні органи влади зміцнилися, а рівень корупції в держструктурах знизився. Однак грузинський парламент був ослаблений, тому законодавчій владі було важко контролювати і стримувати виконавчу, свобода друку сильно обмежилася, зменшилася кількість громадських організацій. Водночас на 2008 рік в Абхазії та Південній Осетії діяли сотні громадських об'єднань, мережі громадянських ініціатив, міжнародних медіативних проектів, що значною мірою перевищувало чисельність подібних неурядових організацій на решті території Грузії. Так, згідно з даними, наведеними у доповіді «Становлення НУО Абхазії: досягнення, проблеми, перспективи», у цій країні існували 71 місцева і 14 міжнародних організацій, у Південній Осетії функціонували близько 50 НУО і громадських ініціатив [5].

Труднощі з проведенням реформ, показове балансування М. Саакашвілі між бажанням посилити власний авторитет і владні повноваження та необхідністю втримати довіру Заходу щодо дотримання та послідовного втілення обраного курсу на демократичний розвиток вплинули на опозиційні настрої в країні. Непарламентська опозиція звинувачувала президента в узурпації влади, політичному терорі, утисках прав і свобод. Безкомпромісність М. Саакашвілі та нехтування ним вимог невдоволених прошарків суспільства призвели до масових демонстрацій у Тбілісі восени 2007 р. та закликів опозиціонерів до відставки президента [7, с. 304-305]. Глава держави наказав примусово розігнати протестуючих та оголосив у країні надзвичайний

стан. Перевірка на міцність демократії в Грузії зазнала невдачі.

Разом з тим за показником ефективності реформування Грузія посідає одне з провідних місць серед пострадянських країн. Особливу увагу викликає започаткована М. Саакашвілі тотальна боротьба з корупцією, зусилля влади щодо залучення іноземних інвестицій, проведення радикальних і, як доводить практика, ефективних реформ. Зокрема, враховуючи незмінний зовнішньополітичний курс Грузії на набуття членства у Північноатлантичному альянсі, проведення адміністративної реформи здійснювалося у рамках реалізації цілей та принципів Плану дій Грузія – НАТО. Реорганізація сектору безпеки стала одним з пріоритетних напрямів євроатлантичного курсу Грузії. Найбільших змін зазнали силові відомства: було ліквідовано Міністерство внутрішніх справ та держбезпеки. Слідчий відділ відійшов до новоствореного Міністерства поліції та громадського порядку, окремим відомством стали муніципальна, патрульна поліція та спецназ, створено нову структуру – Службу зовнішньої розвідки (раніше ці функції виконувало Міністерство оборони та держбезпеки) [8].

Реформа правоохоронних органів Грузії здійснювалася за американським зразком. Так, Міністерство поліції та громадського порядку копіює Федеральне бюро розслідувань США, а служба муніципальної та патрульної поліції – інститут американських шерифів. Однак говорити про зміцнення демократичних основ грузинського суспільства в контексті реформування сектору безпеки країни не доводиться. Адже ступінь демократизації реформ визначається рівнем участі громадськості у контролі за діяльністю правоохоронних органів та структур безпеки і оборони. Питання цивільного контролю над силовими структурами є основним моментом для розвитку сучасної демократичної держави. Ефективність цивільного моніторингу та нагляду над обороною та безпекою держави безпосередньо залежить від створення відповідної нормативно-правової бази та конституційної структури суспільства [9, с. 73–75].

Згідно з прийнятими конституційними змінами з 2013 року Грузія переходить до парламентсько-президентської форми правління. Перерозподіл повноважень між президентом і прем'єр-міністром фактично перетворює останнього в першу особу держави, а широкі повноваження парламенту сприяють проведенню реформ. Однак наскільки ефективно виявиться ця модель, залежатиме від президента, оскільки в період демократично-

го транзиту саме сильна влада глави держави консолідує націю і стимулює демократичні перетворення.

Залишається відкритим питання про те, чи не покликані трансформації управлінської моделі забезпечити інтереси однієї людини, а саме нинішнього президента Грузії М. Саакашвілі. Отримання посади прем'єр-міністра у 2013 році нинішнім керівником держави означатиме зміну системи під конкретну особу, що віддалить грузинську модель від демократії. Якщо ж цю посаду обійме інша особа, то це буде свідченням ефективного демократичного транзиту.

Для повноцінної консолідації своїх демократичних досягнень сучасній грузинській політичній еліті необхідно підвищити ефективність основних інститутів влади, зміцнити політичний плюралізм, посилити участь громадськості в політичному процесі, розвивати свободу слова. Чи готове керівництво Грузії до подальших політичних і законодавчих реформ у руслі сучасних демократичних перетворень – покаже час.

Азербайджан

Керована (або імітована) демократія набула поширення після розпаду СРСР у багатьох пострадянських країнах. Серед новостворених держав, що обрали цю політико-правову модель державного правління, постали Азербайджан та Вірменія.

Зазначені режими характеризуються існуванням формально демократичного законодавства та дотриманням зовнішніх номінальних ознак демократії; вони не відмовляються від демократичної та ліберальної риторики та прагнуть вступити у різні міжнародні організації, що об'єднують зрілі демократичні держави. Важливе значення для таких режимів має демократичне законодавство, що дозволяє зберегти імідж і обмежити як зовнішній, так і внутрішній тиск на користь демократизації.

При цьому в керованих демократіях участь громадянського суспільства в управлінні державою та вплив громадськості на владу є мінімальними. Зосереджуючи владу у своїх руках, правляча політична еліта за допомогою засобів масової інформації, громадських об'єднань та інших методів лобювання може контролювати не лише процес виборів, а й їх результати, які зазвичай є прогнозованими і передбачуваними. У політичному житті керованих демократій, як правило, домінує одна партія, яка представляє інтереси правлячої верхівки. Боротьба з опозицією та

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

відсторонення її від важелів впливу на владу здійснюється за допомогою неформальних заходів – застосування адміністративного ресурсу. На відміну від авторитарних або напівавторитарних режимів, режими керованої демократії використовують лише вибіркові, індивідуальні переслідування окремих опозиціонерів, не вдаючись до масштабних репресій проти цілих соціальних груп, партій або організацій.

Класичним прикладом керованої демократії на Південному Кавказі є система державного устрою Азербайджану. Країна також є яскравим прикладом кланової структури владної вертикалі. Система ротації політичних еліт Азербайджану будується за територіальним чи родинним принципом, що наближає цю кавказьку республіку до політичних систем Центральної Азії. Державна влада в Азербайджані організована за принципом поділу влади. Законодавчу функцію здійснює парламент – Міллі Меджліс (125 депутатів, обраних за змішаною системою терміном на 5 років). Виконавча влада належить президентові, якого обирають на загальних, прямих і рівних виборах [10, с. 292-293]. Однак парламент країни не володіє відповідними повноваженнями, які б забезпечували його самостійність стосовно президента.

Відповідно до ч. 1 ст. 96 Конституції Азербайджанської Республіки Меджліс не володіє законодавчою ініціативою (законопроекти вносяться президентом). Призначення прем'єр-міністра здійснюється президентом за згодою парламенту (п. 4 ст. 109, ст. 118 Конституції Азербайджанської Республіки). Президент може призначити прем'єр-міністра без згоди парламенту, якщо Міллі Меджліс не розглянув кандидатуру протягом одного тижня або тричі не дав згоду на це призначення (ч. 3 ст. 118 Конституції Азербайджанської Республіки) [14].

Процедура та причини імпічменту президента країни регламентуються ст. 107 Конституції. Усунення від влади можливе при вчиненні президентом важкого злочину. Ініціатива у виголошенні імпічменту належить Конституційному суду, що вносить пропозицію до Меджлісу, де за це рішення має проголосувати 95 і більше депутатів. Враховуючи існуючу вертикаль влади, подібні політичні маневри практично неможливі.

Зниження впливу парламенту на державну політику відбулося також внаслідок конституційних змін у березні 2009 р., що скасували обмеження на кількість каденцій для одного президента. Таким чином, навіть у разі гіпотетичної поразки правлячої

партії парламентський розклад не відіграє критичної ролі для глави держави і не зможе обумовити політичні зміни. Влада за такої системи досить стійка і стабільна, однак вона не містить у собі внутрішніх легітимних механізмів ротації, що створює загрозу політичних катаклізмів у період зміни керівника держави [1, с. 49]. Втім, панівна еліта Азербайджану зуміла уникнути подібних ризиків під час президентської кампанії 2003 р.: тодішній 78-річний президент Гейдар Алієв за станом здоров'я зняв свою кандидатуру з виборів на користь свого сина – Ільхама Алієва. Перехід влади від батька до сина засвідчив про поступове перетворення теоретично демократичного устрою на певний прообраз спадкової монархії. Такий механізм зміни влади не дозволяє опозиційним політичним партіям сподіватися на прихід до влади нединастичним чи неревольюційним шляхом, що своєю чергою гальмує демократичний розвиток країни.

Згідно з Конституцією Азербайджан є президентською республікою. Глава держави має значні повноваження. Важливою прерогативою президента є контроль за сектором безпеки, який представлений Міністерством національної безпеки (МНБ). Ця структура була створена на базі Комітету державної безпеки Азербайджанської РСР, але з часу розпаду Радянського Союзу зазнала низки структурних і кадрових змін, зокрема з приходом до влади у 1993 р. Г. Алієва. Справу реформування інститутів сектору безпеки продовжив І. Алієв. 1 серпня 2010 р. було здійснено структурні перетворення в системі силових відомств і спецслужб. Згідно з указом президента Служба військової контррозвідки була передана до складу МНБ. Разом з тим зі складу Міністерства було виведено Управління прикордонних військ і на його базі створена Державна прикордонна служба. Основна мета подібних реформ полягала у відновленні та посиленні впливу президента на Міністерство національної безпеки та на сектор безпеки в цілому [11].

Президент Азербайджану має широкий набір також і неформальних повноважень, що будуються на основі відносин «патрон-клієнт» на стику державної влади та економіки. Разом з тим глава держави залежить і від еліт, які на практиці забезпечують виконання президентських рішень. Оскільки президент в Азербайджані не нав'язує свою волю суспільству виключно методом пропаганди, то еліти (принаймні теоретично) можуть прийняти спільне рішення не підкорятися президенту, відмовитися від виконання його вказівок

чи навіть усунути його від влади [7, с. 216]. Однак у сучасних умовах влада глави держави значно сильніша за підвладні групи еліт, оскільки для того, щоб залишатися при владі, азербайджанському президенту не доводиться вирішувати проблему колективної дії.

Участь опозиційних сил у політичних процесах Азербайджанської Республіки дуже обмежена. У 2002 р. в країні була введена мажоритарна виборча система замість змішаної. Таким чином, опозиційні партії втратили свій політичний капітал і в перспективі не зможуть створити реальну конкуренцію пропрезидентській партії «Новий Азербайджан». Подібні кроки свідчать про спроби влади витіснити опозицію з публічного політичного поля, сформувати у суспільній свідомості образ опозиціонерів як невдах, аутсайдерів, які не в змозі зробити для країни що-небудь корисне. Разом з тим функціонування опозиційних груп у суспільстві легітимізує владний режим у країні та формально підтверджує наявність політичних свобод.

Таким чином, за 19 років після проголошення незалежності в Азербайджані сформувався стійкий апарат влади національної держави. Республіка, що позиціонує себе як демократична (риторика «демократії» становить єдиний спосіб легітимізації влади), за цей час не здійснила суттєвого прориву у напрямі демократизації країни. Проте прихильність влади ринковим цінностям в економіці та відкритість глобальним інвестиціям є вагомими аргументами проти звинувачень з боку західного співтовариства у дефіциті «ліберальної демократії» та неефективності захисту прав і свобод людини в Азербайджані.

Вірменія

У Республіці Вірменія, як і в інших країнах Південного Кавказу, після розпаду Радянського Союзу відбувалися складні політичні та економічні процеси. Негативні наслідки для розвитку країни мали війна в Нагірному Карабаху, жорстока енергетична криза, зупинка більшості підприємств. Вірменське суспільство протягом багатьох років живе в умовах «ні війни, ні миру». Існування на кордонах «замороженого» нагірнокарабаського конфлікту та постійна загроза відновлення бойових дій стримували керівництво країни від вирішення важливих соціально-економічних проблем та здійснення політичних перетворень демократичного зразка.

Вірменія є республікою із сильною президентською владою. Згідно з чинною Конс-

титуцією президент призначає і звільняє прем'єр-міністра і має право розпустити парламент. Законодавча гілка влади представлена однопалатними Національними Зборами, що складаються з 131 депутата. Президент і Національні Збори обираються на п'ятирічний термін. Представники органів місцевого управління призначаються урядом (всі області) і президентом (мер Єревана). Органи місцевого самоврядування обираються населенням, але уряд має право перервати дію їх повноважень [10, с. 292-293].

Вступаючи до Ради Європи, Вірменія пообіцяла привести свою Конституцію у відповідність до норм демократії, тобто обмежити вплив президента на представників інших гілок влади. У 2001 р. проект нової Конституції був винесений на референдум, але не отримав народного схвалення. У листопаді 2005 р. реалізувати конституційну реформу вдалося, однак процес розподілення повноважень влади у Вірменії залишається незавершеним.

Перевагами нового проекту Конституції можна назвати відділення судової гілки влади від виконавчої і, в контексті цього, реформування інституту Конституційного суду. Посилюється також позиція прем'єр-міністра, який набуває більшої незалежності від президента. Так, президент може скликати та проводити лише ті засідання уряду, на яких розглядаються питання зовнішньої політики і національної безпеки. Постанови уряду підписує прем'єр-міністр, а президент може лише призупинити їх дію. Своєю чергою Народні Збори отримали повноваження у сфері громадських свобод, призначенні генерального прокурора та керівників низки комітетів.

Разом з тим дискусійним нововведенням можна вважати новий пункт Конституції про гарантування пожиттєвої недоторканності для президента республіки та депутатів Національних Зборів [13].

Крім того, в одноосібному підпорядкуванні президента залишилися структури оборони та безпеки. Головними структурами безпекового сектору Вірменії є Служба національної безпеки (СНБ) (до грудня 2002 р. – Міністерство національної безпеки) та Міністерство внутрішніх справ, що у 2002 р. було перетворене на поліцію при уряді країни. Вірменія мала досвід об'єднання Міністерства національної безпеки з Міністерством внутрішніх справ в одне відомство, яке функціонувало у 1996–1998 рр. Сьогодні СНБ зберігає практично незмінну структуру колишнього Комітету державної безпеки: до її складу входять розвідка, контррозвідка, прикордонні війська, особиста охорона президента. На тлі

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

багаторічного протистояння із сусідами – Азербайджаном і Туреччиною – Вірменія підтримує тісні зв'язки з російськими спецслужбами. На її території діють російські радіолокаційні спецслужби, з 1999 р. почалося спільне бойове чергування сил ППО та авіації Росії та Вірменії, що здійснюється в рамках радіолокаційної розвідки з вірменської території [12].

Таким чином, надії, покладені на конституційну реформу 2005 року, не виправдалися, адже покращення балансу між гілками влади не відбулося, новий проект Конституції все одно залишає за президентом контроль над парламентом та урядом країни.

Вірменська політична еліта формується з досить вузького кола осіб, які прийшли до влади ще у 1988–1990 рр. Вищі та середні управлінські прошарки об'єднані у своєрідну політичну касту. Майже усі вірменські партії є авторитарними і протягом довгих років представлені одними й тими самими лідерами – без ротаций та вливання нових сил. Така закритість політичних організацій може призвести до їх поступового виродження.

Відсутність у Вірменії демократичних традицій, надзвичайно низький рівень життя, неефективність економічних реформ призводять до радикалізації настроїв населення. Із закінченням карабаської війни припинилася консолідація суспільства навколо влади. У результаті спостерігається катастрофічне відчуження влади від народу, особливо від інтелігенції.

У пострадянських суспільствах і на Заході по-різному розуміють демократію. Для західної людини демократія означає передусім участь громадян у прийнятті рішень на різних рівнях управління державою. Для громадян колишніх радянських республік, у тому числі Вірменії, як свідчать соціологічні дослідження, демократія – це забезпечення різних свобод (слова, совісті, пересування тощо). Участь вірмен у політичних процесах зводиться переважно до голосування на виборах. У період між виборами вплив громадськості на політичне життя мінімальний. У Вірменії дуже слабо розвинені або взагалі відсутні нетрадиційні форми активності громадян. Декларуючи ліберально-демократичні реформи, влада не дуже зацікавлена в залученні населення до реального управління соціальним і політичним життям країни [1, с. 52].

Отже, у сучасних політичних реаліях Вірменії спостерігається суперечність між існуванням реально діючих демократичних інститутів (багатопартійність, свобода слова тощо) та становленням олігархічної системи

політичної влади. Суспільне напруження разом із децентралізованістю політичних еліт країни призводить до слабкої внутрішньої легітимності кожного уряду. Разом з тим це не заважає партії влади маніпулювати громадською думкою в міру необхідності, наприклад, під час виборів. У будь-якому разі перманентна нестабільність політичного поля – це значною мірою результат не лише відсутності відповідних демократичних традицій, а й недостатнього зворотного зв'язку «держава – суспільство».

Таким чином, аналіз сучасних політико-правових систем країн Південного Кавказу та суспільних трансформацій субрегіону дає підстави дійти таких висновків.

Два десятиліття, які минули з часу розпаду Радянського Союзу, продемонстрували, що жодній з пострадянських держав (крім країн Балтії) не вдалося повторити досвід більшості постсоціалістичних країн Центральної Європи у досить швидкому та ефективному переході до принципів ліберальної демократії та ринкової економіки. У кожній із південнокавказьких республік сформувалася власна унікальна модель політико-правового устрою, з притаманним їй ступенем демократичного розвитку.

Грузія завдяки акціям протесту, поваленню влади і зміні державного правління («революція троянд», що вплинула на якість політико-правової моделі) пройшла транзит від авторитарної системи державної організації до елементів плюралістичної демократії. У нових політичних реаліях сформувалася форма правління, яка передбачає не лише посилення ролі президента, а й збереження за парламентом широких повноважень, що забезпечують існування конкурентного середовища для політичних еліт. Головну роль у гальмуванні процесів демократичного транзиту в Грузії зіграла наявність загрози територіальної цілісності держави.

Якщо говорити про Вірменію та Азербайджан, можна припустити, що кожна з цих республік має більше шансів просунутися у напрямі демократизації, ніж авторитаризму чи охлократії. Разом з тим ці держави обрали обмеження демократичних свобод для досягнення політичної стабільності, національної безпеки та економічної модернізації. Для Вірменії та Азербайджану характерні такі риси, як домінування президента і виконавчої влади у розподілі владних повноважень; «ручне» управління економічними процесами, концентрація в руках керівництва країни основних фінансових потоків та схем розподілу власності; обмеження діяльності опозиції.

Однак імовірно, що рух цих кавказьких республік до демократизації суспільно-політичного життя не припиниться, хоча і буде різношвидкісним та супроводжуватиметься певними специфічними ознаками.

Україна, як і решта пострадянських республік, перебуває на етапі трансформації своєї суспільно-політичної системи. Йдеться про перехід від авторитарно-тоталітарного суспільно-політичного устрою з планово-розподільчою економікою до демократичної, правової держави з вільною ринковою економікою, а в майбутньому – до високорозвиненого громадянського суспільства. Розглядаючи досвід країн Південного Кавказу у розбудові державно-політичного устрою, варто відзначити, що в них водночас із тяжінням до авторитарних методів керівництва прослідковуються тенденції до зміцнення демократичних основ державотворення.

Керуючись стратегічною метою України – набуття повноправного членства в Європейському Союзі, вітчизняному політичному істеблїшменту варто перейти від кількісних перетворень реалізації євроінтеграційної

стратегії до якісних змін суспільного та економічного характеру. До сьогодні в нашій державі не зроблено суттєвих кроків на шляху ствердження верховенства права, зміцнення стабільних темпів економічного зростання, подолання корумпованості, тїнізації економіки. Без успішного здійснення політичних реформ, нарощування економічного потенціалу та підвищення життєвого рівня населення неможливими стають інтеграція України до європейських структур і регіональне самоствердження у Чорноморсько-Каспійському регіоні.

Таким чином, вважаємо за доцільне виділити основні напрями реформування політичної системи України:

- вдосконалення та підвищення ефективності владних структур і поглиблення демократичних основ управління;
- подальший розвиток інститутів правової держави та громадянського суспільства;
- здійснення демократичних перетворень у рамках рекомендацій авторитетних міжнародних структур – Венеціанської комісії, Ради Європи тощо.

Список використаних джерел

1. *Искандарян, А.* Государственное строительство и поиск политической идентичности в новых странах Закавказья / Александр Искандарян // Центральная Азия и Кавказ. – 2000. – № 8. – С. 43–56.
2. *Birch, J.* The Georgian. South Ossetian territorial and boundary dispute [Text] / J. Birch // Transcaucasian boundaries ; ed. J. F. R. Wright et al. – London : UCL press, 1996. – P. 151–189.
3. *Русецкий, А.* От этноцентризма к общенациональной идее / Александр Русецкий. – Тбилиси : Мирный Кавказ, 2000. – 40 с.
4. *Кіндратець, О. М.* Політичні детермінанти сталого розвитку : монографія / О. М. Кіндратець. – Запоріжжя : ЗДІА, 2007. – 256 с.
5. *Гогорян, А.* Становление НПО Абхазии : достижения, проблемы, перспективы / Анаит Гогорян, Асида Адлейба [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.southcaucasus.com/index.php?page=current&id=581>
6. *Непростая* эволюция грузинской демократии [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.inosmi.ru/world/20080827/243598.html>
7. *Южный* Кавказ : тенденции и проблемы развития (1992–2008 годы) [Текст] / отв. ред. и рук. авт. кол. В. А. Гусейнов. – М. : Красная звезда, 2008. – 392 с.
8. *Бюро* полицейских услуг [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kommersant.ru/doc.aspx?DocsID=1341796>
9. *Турлайс, Д.* Цивільний демократичний контроль над збройними силами / Дайніс Турлайс // Реформування сектору безпеки України : матеріали міжнар. конф. (Київ, 27-28 травня 2004 р.). – К. : НІПМБ, DCAF. – С. 318.
10. *Політична* система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : навч. посіб. / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К. : Либідь, 2008. – 440 с.
11. *Спецслужбы* Азербайджана [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.agentura.ru/dossier/azer/>
12. *Спецслужбы* Армении [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.agentura.ru/dossier/armenia/>
13. *Конституционная* реформа в Армении : за и против [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.novopol.ru/-konstitutsionnaya-reforma-v-armenii-za-i-protiv-text4429.html>
14. *Зазнаев, О. И.* Дефекты форм правления стран СНГ / О. И. Зазнаев [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sacpp.org/news/5/126/news?REID=d9305f06e4f6d58f7f840bb8261f9c2f>

ПОЛІТИЧНІ КОНФІГУРАЦІЇ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ ПІСЛЯ ВИБОРІВ ОСЕНІ 2010 РОКУ

Лендъел Мирослава Олександрівна,
кандидат історичних наук, доцент

Проаналізовано склад місцевих представницьких органів влади у Польщі, Чехії та Словаччині, який сформувався за результатами виборів, що відбулися восени 2010 року. На основі релевантних теорій та систематизації даних попередніх виборчих кампаній визначено спільні характеристики структури місцевих органів влади у регіоні Центральної Європи та чинники, що її зумовлюють.

Ключові слова: місцеві органи влади, вибори, Центральна Європа, Республіка Польща, Чеська Республіка, Словацька Республіка.

Політичні процеси, які відбуваються на місцевому рівні – рівні територіальних громад, що мають формалізовану структуру самоврядування – суттєво відрізняються від тенденцій розвитку, притаманних загальнонаціональним політичним системам. На цьому припущенні, яке має численні емпіричні підтвердження, розвивається окремий напрям у політології – локальні політичні студії, в рамках яких досліджується специфіка електоральних процесів у муніципалітетах, зокрема й порівняно з подібними феноменами на центральному та регіональному рівнях. Особливий науковий інтерес викликають подібні дослідження в постсоціалістичних країнах, де на політичне життя впливає незавершеність процесів соціально-політичних трансформацій, структурна неусталеність локальних систем володарювання, які своєю чергою впливають на процес оформлення нових режимів у загальнонаціональному масштабі.

В Україні зміни, що відбулися у Центральній Європі, стали об'єктом достатньої кількості досліджень учених-суспільствознавців. Утім, місцеві політичні інститути та процеси потрапили у фокус уваги лише Г. Зеленько [3–7], колективу авторів на чолі з Д. Ковриженком [2], А. Некряч [10], Т. Слободян [11], О. Стойко [12], деяких інших авторів. Зокрема Р. Балабан визначив специфіку взаємодії партій та самоврядування, а також довів, що специфіка локальних виборів у цьому регіоні полягає в їх відстороненні від партійних орієнтирів, оскільки виборці оцінюють кандидатів за шкалою «свій-чужий», надаючи

пріоритет господарникам [1]. Однак ці розвідки стосувалися або виключно інституційних аспектів проведення місцевих виборів та функціонування політичних сил у регіоні, або окремої країни, тому не створювали підстав для порівняльного аналізу.

Зважаючи на актуальність проблеми, **метою цієї статті** є порівняння складу місцевих представницьких органів влади у регіоні Центральної Європи за ознакою політичної приналежності, зокрема поділу на висуванців партій та незалежних політиків. Дослідження здійснено на основі аналізу результатів виборів органів місцевого самоврядування восени 2010 року у Республіці Польща (далі – РП), Чеській Республіці (далі – ЧР), Словацькій Республіці (далі – СР), що дає підстави для синхронного порівняння досвіду зазначених країн.

Відповідно до **теоретичних напрацювань місцевої політики** можна визначити як таку, процеси якої відбуваються на малому просторі. Фактично це є відносини між акторами, які можуть бути водночас сусідами за місцем проживання; через це взаємодія між ними є не абстракцією, як на вищих територіальних рівнях, а стосунками між членами соціальних мереж. На противагу політичним процесам загальнонаціонального виміру, де участь громадян є обмеженою, зокрема через недостатність інформації, на місцевому рівні жителі легше отримують дані про «порядок денний», отже, мають можливість залучатися до прийняття рішень [14, р. 25–28].

Місцеві політичні еліти порівняно з національними мають кілька особливостей,

зумовленими їх ареалізацією в межах певного муніципалітету: через обмежений простір ці прошарки є небагаточисельними; персональний склад еліти та приватні відносини в її середовищі мають великий вплив на політичний процес; незважаючи на внутрішню конкуренцію, це співтовариство є достатньо згуртованим щодо зовнішніх акторів. Для цієї соціальної групи чинником влади є «місцеве знання», під чим розуміємо обізнаність з ресурсами та проблемами громади, локальне походження [9, с. 126; 20, р. 209; 21, р. 51]. Зауважимо, що у випадку малих територіальних спільнот (до 5000 осіб) прийнято говорити здебільшого не про елітний прошарок, а про місцевих лідерів.

Деякі центральноєвропейські автори називають локальні осередки партій лише «яскравим тлом» для реального політичного процесу в малих громадах, де політикою займається обмежена кількість активістів, серед яких існують родинні чи товариські стосунки. Водночас можна дійти висновку, що партії на локальному рівні мають багато конкурентів щодо впливу на політичний процес, зокрема: мережі, побудовані на приватних зв'язках, які створюють неформальну інституційну основу спільнот; громадяни, які використовують форми прямої демократії для впливу на владу; соціально-політичні рухи, інші форми самоорганізації; групи інтересів [28].

Рівень ідеологізації політичного процесу у громадах Центральної Європи є низьким, що підтверджується високим показником міжпартійної мобільності місцевих політиків. Політичні конфлікти, що виникають у громадах, зокрема у середовищі представницького органу влади, пояснюються передусім особистими стосунками. Меседжі виборчих кампаній більшості локальних лідерів спрямовані на пошук компромісу у середовищі різних груп, тим більше, що політика у малих громадах заснована на соціальних мережах і використовує «ефект сусідства» [22, р. 152]. Таким чином, на основі аналізу емпіричних даних і досліджень інших фахівців можна дійти висновку, що в місцевих громадах постсоціалістичних країн, зокрема ЧР та СР, сформувалася так звана «неполітична політика».

У середніх та великих містах схожість місцевого політичного процесу та загальнонаціональних політичних тенденцій значно більша, зокрема через присутність і активну діяльність парламентських партій, структурну подібність місцевих партійних систем до вищих за ієрархією, поширеність пропорційної системи проведення виборів.

Є підстави стверджувати, що участь у комуніальній політиці великих міст є стартовим майданчиком для залучення місцевих еліт до загальнонаціональної політики, зокрема через посередництво партійних організацій. Тому тут, на відміну від малих громад, незалежні кандидати відіграють у виборчому процесі маргінальну роль, хоча існують і певні винятки з цього правила [8, с. 207].

Значення партійної політики є більш вагомим у системах місцевого самоврядування, заснованих на колективному керівництві (модель «слабкого мера», який обирається представницьким органом), ніж у системах, де громадяни напряду обирають мера. Найкраще це припущення підтверджують дані з РП, де у 2002 році було запроваджено безпосередні вибори мерів, і ця інституційна зміна привела до зростання частки незалежних керівників міст. Також зауважимо, що у громадах, де депутати обираються на мажоритарній основі, кількість членів партій серед представників представницьких органів є значно меншою, аніж у муніципалітетах, де зберігається пропорційна система [23, р. 20–22, 28].

Правова основа проведення виборів у країнах Центральної Європи була сформована на початковому етапі постсоціалістичних перетворень і, за винятком Польщі, залишилася без змін досі.

Так, у **Республіці Польща** закон про вибори рад гмін був прийнятий в пакеті з іншими нормативними актами, які визначали засади функціонування місцевого самоврядування, 8 березня 1990 року [29]. У законі була врахована ідея формування місцевих представницьких органів за різними принципами, відповідно до розміру муніципалітетів. У гмінах з кількістю населення до 40000 осіб була запроваджена мажоритарна система відносної більшості, тому електоральна конкуренція розгорталася між персоніфікованими кандидатами, які змагалися в одномандатних округах. Для громад з більшою кількістю населення передбачалася пропорційна система формування локальних представницьких органів.

Детальна технологія організації, проведення та підбиття підсумків виборів органів самоврядування всіх рівнів була визначена у 1998 році – у контексті формування нового адміністративно-територіального устрою країни. Мажоритарна система відносної більшості зберігалася у гмінах, де кількість населення не перевищувала 20000 осіб, і застосовувалася у формі голосування у багатомандатному окрузі за кандидатів, включених до відкритих списків. У громадах з населен-

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

ням понад 20000 осіб був запроваджений принцип пропорційного представництва з преференційним голосуванням у багатомандатних виборчих округах. Виборець може проголосувати на підтримку одного кандидата з одного списку, і цей голос водночас вважається голосом на підтримку всього списку. Діє також виборчий бар'єр у 5 % голосів, для розподілу мандатів між суб'єктами висування списків використовується метод дільників д'Ондта, а між кандидатами – преференційний принцип [30]. Електоральними суб'єктами є виборчі комітети, які можуть формуватися політичними партіями та їх коаліціями, асоціаціями чи іншими громадськими організаціям, виборцями. У комітеті повинно бути щонайменше 5 осіб, і він має право формування лише одного виборчого списку; водночас кандидат має право балотуватися до органів влади лише за одним списком.

У **Чеській Республіці** нормативна основа проведення локальних виборів була в цілому визначена у 1990 році, наступні версії базового закону уточнювали лише технічні питання, не змінюючи електоральну систему [32]. Місцеві вибори відбуваються за пропорційним принципом в одному або в кількох багатомандатних виборчих округах. Кількість округів залежить від кількості виборців у муніципалітеті, зокрема законодавство передбачає можливість поділу територіальних громад на кілька виборчих округів, у кожному з яких обирається пропорційна частка місцевих депутатів.

У Чехії на локальному рівні застосовується принцип преференційного голосування: кожен виборець може підтримати стільки індивідуальних кандидатів, скільки має бути обрано місцевих депутатів. Крім того, виборець має право проголосувати за весь список того чи іншого суб'єкта виборчого процесу. Індивідуально обрані кандидати мають пріоритет при формуванні складу муніципально-го представництва [34].

Суб'єктами виборчого процесу під час місцевих виборів мають право бути політичні партії, їх коаліції, рухи, незалежні кандидати та різні варіанти їх об'єднань – узагальнені юридичним терміном «виборчий суб'єкт». Незалежні кандидати та їх об'єднання повинні заручитися підтримкою виборців, зокрема зібрати підписи під відповідною петицією, що є своєрідним «тестом» для потенційних претендентів щодо володіння політичним і соціальним капіталом. Відсоток необхідних підписів визначається загальною кількістю виборців у громаді. Упродовж 1990–2000-х років ця норма законодавства

змінилася: збільшилася кількість підписів, потрібних для «незалежних». Це сприяло парламентським політичним силам.

Для структуризації політичного спектра у громадах для партій і політичних блоків встановлено виборчий поріг 5 %. Якщо поріг пододало не більше двох учасників, Чеське статистичне управління має право знижувати цей бар'єр, поки кількість суб'єктів, які подолали його, буде більшою ніж два. Для розподілу мандатів між партіями і блоками використовується метод д'Ондта. Мандати надаються кандидатам у порядку їх розташування у списку, ті, за кого проголосувало не менше 10 % виборців, отримують мандати незалежно від місця у списку [2, с. 75].

У **Словацькій Республіці**, подібно до сусідньої Чехії, базовий закон про вибори органів самоврядування муніципалітетів був прийнятий у 1990 році, тобто у «чехословацький» період демократичних перетворень [33]. Для виборів складу представницького органу у муніципалітетах усіх розмірів використовується мажоритарна система відносної більшості у багатомандатних округах (максимум 12 мандатів на один округ); як виняток у малих сільських муніципалітетах може бути утворений один виборчий округ, що є незвичним явищем для країн ЦЄ. Таким чином, у Словаччині при подібному до Чехії малому розмірі громад були запроваджені протилежні засади формування представницьких органів.

Малий розмір більшості словацьких муніципалітетів зумовив схвалення у 2002 році змін до базового закону щодо зменшення кількості депутатів. Кількість голосів виборців збігається з кількістю мандатів, що розподіляються в окрузі. Оскільки виборча система є мажоритарною, то громадяни можуть голосувати за кандидатів з різних списків, подібно до сусідніх Чехії та Польщі, що визначає загальну філософію локальних виборів як обрання «кращих особистостей» жителями, які їх особисто знають [2, с. 53].

Претендувати на посади місцевих радників можуть представники політичних партій, а також незалежні кандидати, які мають зібрати необхідну кількість (залежить від чисельності жителів) підписів під петицією до виборчої комісії [33].

Результати місцевих виборів у 2000-х роках у країнах Центральної Європи демонстрували тенденцію до збільшення частки незалежних політиків у складі місцевих представницьких органів влади.

Наприклад, у **Польщі** у 2002 році непартійні політики отримали 68,5 % мандатів, як

і чотири роки тому, а у 2006 році – 71,9 %. Лише кілька партій отримали сумарне загальнонаціональне представництво у місцевих радах більше 3 %: Польська селянська партія (ПСП) – 9,7 %, «Право і справедливість» (ПіС) – 7,7 %, Громадянська платформа (ГП) – 4,5 %, коаліція Союзу демократичної лівіці (СДЛ) – Соціал-демократичної партії Польщі – Союзу праці – 3,4 %, «Самооборона РП» – 2,17 %.

Під час локальних виборів польські партії можуть формувати коаліції з іншими силами, і практика демонструє поширення двох варіантів дій місцевих осередків: 1) самостійний добір союзників, програмові засади яких суттєво не відрізняються від власних; 2) наслідування зразків створення національних коаліцій. У багатьох випадках застосування першого підходу має наслідком формування коаліцій, складених із сил, які є в опозиції на національному рівні. Досвід виборів 2000-х років також свідчить про те, що представники правих партій – Виборчої Акції «Солідарність», ПіС, «Ліги польських родин» – здебільшого висувались як представники незалежних виборчих комітетів громадян, що мало, гіпотетично, збільшити їх електоральні шанси. Заслугує на увагу висновок, зроблений на основі емпіричного аналізу результатів виборів 2006 року у шести польських повітах, що основними акторами місцевої політики стали «непартійні виборчі списки», які, за припущенням А. Дудінської, формувалися за принципом інкубентства і приваблювали виборців орієнтацією на вирішення щоденних проблем [15, р. 105]. Це продемонструвало, що, на відміну від рівня воєводств і повітів, партії не здобули вирішальної ролі у польській місцевій політиці, хіба що за винятком великих міст.

Аналізуючи місцевий електоральний процес у **Чеській Республіці** на початку 2000-х років, доцільно використовувати тезу про формування локальних партійних систем, беручи до уваги, що муніципалітети радикально відрізняються між собою за результатами виборів (місцевих та парламентських) і критерієм електоральної пропозиції для громадян. Зокрема локальні електоральні варіації зумовлені балотуванням на комунальних виборах незалежних кандидатів і «непарламентських суб'єктів» (цей термін є зручним для характеристики політичних структур, які на момент проведення виборів не мають представництва у національному законодавчому органі) [27, р. 109-110]. Зауважимо, що витоки «непарламентського» характеру політичного процесу у місцевих громадах потрібно шукати

у феномені соціальних мереж, які сформувалися у період соціалізму у малих спільнотах, а також у проникненні на локальний рівень цінностей «неполітичної політики», сформульованої В. Гавелом ще наприкінці 1970-х років, а, точніше, в її органічності для муніципалітетів країни.

Під час місцевих виборів 2006 року незалежні кандидати закріпили свій статус як найвпливовішого актора політики у більшості чеських муніципалітетів – вони отримали 60,1 % мандатів у загальнонаціональному масштабі, більше ніж під час попередніх кампаній (1998 р. – 55,4 %, 2002 р. – 54,9 %). Парламентські партії, між якими у постсоціалістичний період розгорталася основна конкуренція – Громадянська демократична партія (ГДП) і Чеська соціал-демократична партія (ЧСДП) – вибороли відповідно 11,2 % і 6,9 % місць у місцевих представницьких органах.

У **Словацькій Республіці** вплив партій на локальну політику є найсильнішим серед усіх інших країн, що входять до Вишеградської групи. Це пояснюється суттєвою ідеологізацією політичного процесу в цій країні на початку 1990-х років, коли суспільство розділилося на прибічників Християнсько-демократичного руху (ХДР), Руху за демократичну Словаччину (РЗДС), очолюваного харизматичним прихильником «словацького шляху трансформації» В. Мечіаром, Партії демократичної лівіці (ПДЛ), Угорської громадянської партії (УГП) та Партії угорської коаліції (ПУК). На відміну від Польщі та Чехії, у Словаччині парламентські партії розбудували свої структури аж до рівня сіл, прагнули просувати на посади місцевих радників та мерів своїх членів, які підпорядковувались центральному керівництву.

Наприклад, у 2002 році переможцями місцевих виборів у загальнословацькому вимірі виявилися РЗДС і ХДР – відповідно 16,6 % і 13,52 % мандатів, незалежні політики посіли лише третю позицію – 13,46 %. Пристойні результати продемонстрували коаліція ПУК та УГП – 9,5 %, ПДЛ – 7,5 %, Словацький християнський і демократичний союз (СХДС) – 5,0 % [26]. У 2006 році під час проведення муніципальних виборів найбільший електоральний урожай зібрала новостворена партія «СМЕР – Соціальна демократія» – 19,0 %, закріпивши у такий спосіб успіх, здобутий на загальнонаціональному рівні. Незалежні політики покращили результати попередніх виборів, досягнувши показника 17,1 %. Традиційно високе місце посів ХДР – 12,2 %, хоча, як і РЗДС, він погіршив свої попередні показники. РЗДС у коаліції з Народною

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

Таблиця 1

**Результати виборів до Сейму (жовтень 2007 р.)
та місцевих органів влади РП (листопад 2010 р.)**

Партія	Вибори до Сейму РП		Вибори до місцевих органів влади	
	% голосів виборців	Кількість мандатів	% голосів виборців	Частка мандатів у загальнонаціональному масштабі
ГП	41,51	209	27,60	7,4
ПіС	32,11	166	18,53	7,31
СДЛ	13,15	53	11,59	3,1
ПСП	8,91	31	2,47	11,1
Незалежні кандидати (кандидати від комітетів виборців)	–	–	39,81	71,1

партією (НП) виборів 11,7 % мандатів, майже на 5 % менше ніж у 2002 році. Такий спад популярності пояснюється переорієнтацією частини прихильників цієї політичної сили у бік «СМЕР – Соціальної демократії» та загальним занепадом РЗДС. Втратила позиції, хоча і не так вражаюче, як ХДР і РЗДС, ПУК – 9,2 % [24]. Водночас незалежні політики у 2006 році вибороли 30,8 % посад мерів, покращивши всі попередні результати.

Для оцінки політичної конфігурації локальних органів влади необхідно проаналізувати **склад національних парламентів**, обраних у рамках того самого електорального циклу, з метою визначити спільні та відмінні структурні одиниці у складі представницьких органів різного рівня.

У **Польщі** останні позачергові вибори до обох палат парламенту – Сейму та Сенату – відбулися у жовтні 2007 року, після саморозпуску нижньої палати. Вони відзначалися високим, як для Польщі, рівнем явки виборців – 53,8 %, найкращий показник після 1989 року. Місця у Сеймі були поділені між ГП, ПіС, СДЛ, ПСП [18], що унаочнює таблиця 1. У результаті виборів та постелекторальних переговорів ГП і ПСП сформували правлячу коаліцію, прем'єр-міністром став лідер ГП Д. Туск.

У **Чехії** обрання нижньої палати парламенту – Палати Представників – відбулося у травні 2010 року, тобто за півроку до формування органів місцевого самоврядування, після тривалої урядової та парламентської кризи. Вибори відбулися за явки 62,6 % виборців.

Таблиця 2

**Результати виборів до Палати Представників (травень 2010 р.)
та місцевих органів влади ЧР (жовтень 2010 р.)**

Партія	Вибори до Палати Представників		Вибори до місцевих органів влади	
	% голосів виборців	Кількість мандатів	% голосів виборців	Частка мандатів у загальнонаціональному масштабі
ЧСДП	22,08	56	19,68	7,37
ГДП	20,22	53	18,78	8,22
«ТОР 09»	16,70	41	9,46	2,43
КПЧМ	11,27	26	9,56	5,13
«Громадські справи»	10,88	24	2,93	0,49
Християнсько-демократичний союз – Чеська народна партія	–	–	5,47	6,01
Партія «Мери і незалежні»	–	–	0,72	2,00
Незалежні кандидати	–	–	13,61	60,19

Як демонструють дані таблиці 2, найкращих результатів досягли політичні сили, що були успішними впродовж усієї постсоціалістичної історії – ЧСДП, ГДП, Комуністична партія Чехії і Моравії (КПЧМ), а також нові політичні суб'єкти – «ТОР 09» та «Громадські справи» [16]. Правлячу коаліцію сформували ГДП, «ТОР 09» та «Громадські справи», прем'єр-міністром був призначений висуванець громадянських демократів П. Нечас.

У **Словаччині** вибори однопалатного парламенту – Національної Ради – були проведені у визначені законодавством строки, а саме у червні 2010 року (явка виборців склала 58,83 %), так само, як і місцеві вибори, що відбулися у листопаді. Незважаючи на відносну перемогу правлячої партії «СМЕР – соціальна демократія», склад майбутньої коаліції та уряду визначився завдяки сумарному парламентському представництву, отриманому іншими політичними силами, в тому числі й новими (партією «Свобода і солідарність», угорською силою «Міст – *hid*») [17] (табл. 3). Парламентську більшість сформували СДХС– Демократична партія (ДП), ХДР, «Свобода і солідарність», «Міст – *hid*», а прем'єр-міністром стала представниця СДХС – ДП І. Радічова.

На **вибори місцевих представницьких органів**, що відбулися у **Польщі** 21 листопада 2010 року, на відміну від Чехії і Словаччини, мала вплив не стільки диспозиція політичних сил, що склалася після парламентських виборів 2007 року, як перемога на позачергових президентських виборах, що відбулися

20 червня – 4 липня 2010 року, висуванця ГП Б. Коморовського і, взагалі, політичний дискурс, що сформувався у країні після трагічної загибелі президента Л. Качинського.

Рівень електоральної участі у громадах, де проживає менше 20000 осіб, був суттєво вищим, ніж в інших муніципалітетах – 52,23 % виборців проти 46,61 % (загальна тенденція для місцевих виборів у країнах Європи), а в середньому склав 47,32 %. Цей показник дещо вищий за активність поляків на попередніх місцевих виборах, що можна пояснити багатьма чинниками, зокрема об'єктивною політизацією польського суспільства у контексті позачергових президентських виборів, а також зростанням довіри громадян до місцевої влади як такої, що взмозі вирішити їхні повсякденні проблеми.

У загальнопольському вимірі найкращі результати під час виборів місцевих представницьких органів виборола правляча на національному рівні ГП – 27,60 %, її основний конкурент – ПіС – здобула 18,53 %, СДЛ – 11,59 %, ПСП – 2,47 % [13] (див. табл. 1).

Серед польських гмін переважають такі, де проживає менше 20000 осіб і діє мажоритарна система. Це пояснює, чому найбільше мандатів серед партій у національному масштабі виборола орієнтована на проблеми сільських територій ПСП (4373 мандатів) – «молодший» партнер ГП по парламентській коаліції. ГП отримала 2906 місць у муніципальних радах. ПіС здобула 2885 мандатів, погіршивши свої результати 2006 року, так само, як і СДЛ (1227 мандатів).

Таблиця 3

**Результати виборів до Національної Ради (червень 2010 р.)
та місцевих органів влади СР (листопад 2010 р.)**

Партія	Вибори до Національної Ради		Вибори до місцевих органів влади
	% голосів виборців	Кількість мандатів	Частка мандатів у загальнонаціональному масштабі
СМЕР – соціальна-демократія	34,79	62	21,76
СДХС–ДП	15,42	28	8,43
«Свобода і солідарність»	12,14	22	1,00
ХДР	8,52	15	12,32
«Міст – <i>hid</i> »	8,12	14	4,31
Словацька національна партія (СНП)	5,07	9	4,46
РЗДС–НП		–	5,92
ПУК		–	5,68
Незалежні кандидати		–	22,66

За висуванців «непартійних» комітетів виборців проголосували 39,8 % виборців, що означає 71,1 % усіх посад у радах гмін, отже, підтверджує тенденції, сформовані упродовж попередніх електоральних циклів. Основним політичним актором у більшості гмін Польщі, окрім середніх та великих міст, стали незалежні від партійних впливів політики, орієнтовані на вирішення комунальних проблем, а не на дискусії, що розгорталися у Варшаві. Зазвичай до комітетів, що номінували цих кандидатів, входили неурядові організації та громадські ініціативи, які діяли у певній територіальній спільноті, тому політики володіли локальним політичним капіталом та організаційною підтримкою. Велика частка мандатів, отриманих ПСП, незважаючи на низький відсоток голосів, здобутих у національному масштабі, пояснюється впливом цієї партії у сільських громадах, де проживає незначна кількість громадян. У містах, зокрема повітових і воєводських центрах, найбільше мандатів отримала ГП, однак на Сході – електоральній базі ПіС – успіх мали висуванці саме цієї партії.

У виборах представництв муніципалітетів у **Чеській Республіці**, які відбулися 15-16 жовтня 2010 року, взяли участь 48,5 % громадян, що є найкращим показником, починаючи з 1998 року.

Як демонструють дані таблиці 2, найбільше голосів виборців завоювали парламентські «важковаговики» ЧСДП і ГДП – 19,68 % і 18,78 % відповідно. Однак, зважаючи, що для адміністративно-територіального устрою Чехії характерно переважання малих муніципалітетів (до 3000 жителів), де партії не користуються надмірною популярністю і які складають сумарну більшість місць у місцевих представницьких органах, відсоток мандатів, отриманих ЧСДП і ГДП, був набагато нижчим – 7,37 % і 8,22 %. Найбільше мандатів отримали незалежні висуванці (60,19 %), незважаючи на те, що у національному масштабі за них проголосували всього 13,61 % чехів. Така ситуація пояснюється тим, що більшість населення ЧР проживає у містах, де кількість депутатських місць є незначною порівняно з кількістю мандатів, які «розігруються» у малих громадах. Окрім того, новостворені політичні об'єкти – «ТОР 09» і «Громадські справи, які несподівано увійшли до Палати Представників у травні 2010 року, здобувши відповідно 16,70 % і 10,88 % голосів виборців, отримали набагато нижчі результати – 9,46 % і 2,93 % електоральних симпатій, 2,43 % і 0,49 % депутатських мандатів. Цей феномен пояснюється, з одного

боку, нестачею у цих політичних сил локальних лідерів, які б могли привабити громадян здатністю вирішувати місцеві проблеми, а з іншого – урбаністичним нахилом зазначених партій, який не сприяв популярності у сільських громадах. Водночас понад 6 % місць у місцевих представницьких органах виборола коаліція ХДС – Чеська народна партія (ЧНП), яка не мала парламентського представництва, однак традиційно користувалася підтримкою у малих містах [31].

На місцевих виборах у **Словацькій Республіці**, які відбулися 27 листопада 2010 року, рівень явки громадян склав 49,7 %, що є сталим показником, починаючи з 2002 року, на відміну від парламентських виборів, де під час кожного електорального циклу фіксувалася різна електоральна активність. Однак кардинальні зміни відбулися у виборчих симпатіях словаків: вперше за постсоціалістичну історію найбільше мандатів вибороли незалежні кандидати – 22,66 %, випередивши «СМЕР – Соціальну демократію» (21,76 %), ХДР (12,32 %), СДХС – ДП (8,43 %), РЗДС – НП (5,92 %), ПУК (5,68 %), СНП (4,46 %), «Міст – *hid*» (4,31 %) [25] (див. табл. 3). Цей успіх неафілійованих із жодною політичною силою кандидатів пояснюється падінням популярності РЗДС – НП та етнічної ПУК, нівелюванням місцевого впливу ПДЛ, а також загальною деідеологізацією локальної політики. У Словаччині, подібно до Польщі та Чехії, громадяни надавали перевагу авторитетним особистостям, яким в умовах децентралізації ресурсів не потрібно заручатися підтримкою «політичних машин». Тим більше, що у сільських громадах, які складають абсолютну більшість у країні, такі кандидати є насамперед висуванцями соціальних мереж. У містах, подібно до Польщі та Чехії, електоральні симпатії розділилися між парламентськими партіями, однак за чіткою територіальною ареалізацією. Окрім того, на відміну від Чехії, яка є етнічно гомогенною, у громадах Словаччини, де переважає угорське населення, органи місцевого самоврядування сформували представники їх політичних партій.

Узагальнюючи наведене вище, можна дійти висновку щодо наявності **багатьох спільних характеристик** у політичному складі місцевого самоврядування, які були сформовані у РП, ЧР, СР після виборів осені 2010 року.

1. Серед членів місцевих представницьких органів збільшився відсоток незалежних політиків, які не були афілійовані з жодною політичною силою, у тому числі з парламентськими партіями. У Польщі та Чехії кількість незалежних серед локальних

представників склала абсолютну більшість, у Словаччині – відносно.

2. Незалежні політики домінували в органах самоврядування малих громад, здебільшого сільських, де або політичні партії не мають своїх осередків, або громадяни не вважають, що «велика політика» має бути ретрансльована на локальний рівень.

3. Успіх незалежних політиків під час виборів залежав від рівня соціального капіталу, яким вони володіли (особистий авторитет, приналежність до соціальних мереж), та використання організаційних структур (неурядові організації, громадські ініціативи), що функціонували у громадах.

4. Парламентські партії отримали найбільше представництво у середніх та великих містах, зокрема адміністративних центрах районів (повітів) та регіонів. Конкретний переможець виборів залежав від географічного розташування муніципалітетів, оскільки політичні симпатії поляків, чехів та словаків значно відрізняються залежно від регіону.

5. У громадах, де проживали переважно представники етнічних меншин (муніципалітети півдня Словаччини, де домінують угорці, частина гмін на заході Польщі, де компактно проживають німці), місцеві представництва були сформовані з висуванців етнічних партій (Словаччина) чи комітетів (Польща).

На наш погляд, Україна є референтною країною для перевірки висновків, зроблених на основі центральноєвропейського досвіду. Зокрема відзначимо, що в ній упродовж двох постсоціалістичних десятиліть поступово підвищувалася роль організованих політичних сил у локальному політичному житті, особливо у містах, про що свідчить зростання

кількості партійних осередків і насамперед частки партійців у складі представницьких органів. Цьому сприяли інституційні фактори, зокрема запровадження у 2006 році на рівні міст пропорційної системи обрання представницьких органів. Останні нововведення у виборчу систему, а саме заміна пропорційного принципу у міських громадах змішаним підходом, сприяли підвищенню електоральних шансів домінуючих у регіонах політичних сил, які підтримали висування у мажоритарних округах авторитетних лідерів, залучивши їх до числа своїх симпатиків, або, навпаки, запропонували як кандидатів по одномандатних округах представників, що володіли ресурсною базою для приваблення виборців. Водночас для України, подібно до решти країн регіону, було притаманним формування у місцевих радах коаліцій, склад яких відрізнявся від взірців загальнонаціонального і навіть регіонального рівнів.

Окрім того, місцеві вибори, що відбулися у жовтні 2010 року, засвідчили підвищення успіху дрібних партійних проектів, які мали електоральну базу, обмежену територією регіону чи декількох крупних муніципалітетів. Під час останніх перегонів набула поширення тенденція голосування «проти всіх», що означало невдоволення електоральним меню, розчаруванням у партійній політиці, яка не відображає інтереси спільнот. Подібно до тенденцій в усьому регіоні, політичні партії належать до інститутів, які користуються найменшою довірою серед громадян, зокрема щодо їх потенційної ролі у вирішенні місцевих справ. Партії здебільшого розглядаються як такі, що функціонують заради задоволення інтересів їхніх лідерів.

Список використаних джерел

1. Балабан, Р. Політичні партії та місцеве самоврядування / Ростислав Балабан // Людина і політика. – 2003. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lp-ua.info/316>
2. *Вибори в Європейському Союзі* / ред. Д. С. Ковриженка ; Лабораторія законодавчих ініціатив. – К. : ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.
3. Зеленько, Г. Взаємозалежність фаз демократизації і становлення громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах / Галина Зеленько // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2007. – Вип. 10. – С. 86–100.
4. Зеленько, Г. І. Політико-правові механізми інституціоналізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах (на прикладі країн Вишеградської групи) / Галина Іванівна Зеленько // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Курасівські читання. – К., 2006. – Вип. 30, кн. 2. – С. 92–105.
5. Зеленько, Г. Політична «матриця» громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України) / Галина Зеленько. – К. : Знання України, 2007. – 336 с.
6. Зеленько, Г. «Польський сценарій» для України крізь призму функціонування органів місцевого самоврядування / Галина Зеленько // Наукові записки : збірник. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2001. – Вип. 16. – С. 130–140. – (Сер. «Політологія і етнологія»).
7. Зеленько, Г. І. Проблема інституціоналізації громадянського суспільства у постсоціалістичних країнах / Галина Іванівна Зеленько // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2003. – С. 285–290.

8. *Лендъел, М. О.* Вплив партій на політичні пріоритети постсоціалістичних місцевих еліт Центрально-Східної Європи : теоретичні аспекти та методологія дослідження / Мирослава Олександрівна Лендъел // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. пр. [гол. ред. В. М. Вашкевич]. – К., 2008. – Вип. 16. – С. 204–212.
9. *Лендъел, М. О.* Теоретико-методологічні аспекти дослідження місцевих політичних еліт країн Центральної та Східної Європи / Мирослава Олександрівна Лендъел // Грани : Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2008. – № 4 (60). – С. 124–128.
10. *Некряч, А. І.* Органи місцевого управління в постсоціалістичних країнах Європи : політологічний зріз : навч. посіб. / Анастасія Іванівна Некряч. – Херсон : МУБіП, 2002. – 109 с.
11. *Слободян, Т.* Виборча активність у місцевих виборах Польщі 1990–1996 років / Тетяна Слободян // Наук. вісн. Ужгор. ун-ту. Серія : Політологія, соціологія, філософія. – Вип. 12. – Ужгород : Вид-во УЖНУ «Говерла», 2009. – С. 117–120.
12. *Стойко, О. М.* Децентралізація в країнах Східної Європи / Олена Михайлівна Стойко // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні та політичні науки. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 755–760.
13. *Announcement of the National Electoral Commission after the Press Conference held on 22 November 2010 at 12.00 a.m. cet at the NEC'S Headquarters* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://wybory2010.pkw.gov.pl/templates/kbw/.../Komunikat_g.1200_2211en.pdf
14. *Assche, Van D.* The Decentralization of City Government and the Restoration of Political Trust / D. Van Assche, G. Dierickx // Local Government Studies. – 2007. – Vol. 33, № 1. – P. 25–47.
15. *Dudzinska, A.* Non-party Lists in Local Elections in Poland / Agnieszka Dudzinska // Farewell to the Party Model ? Independent Local Lists in East and West European Countries / ed. M. Reiser, E. Holtmann. – VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. – P. 105–126.
16. *Election to the Chamber of Deputies of the Parliament of the Czech Republic held on 28-29 May 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volby.cz/pls/ps2010/ps?xjazyk=EN>
17. *The Elections to the Parliament of the Slovak Republic 2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.volbysr.sk/nrsr2010/menu/indexV_en.html
18. *Elections to the Sejm The Republic of Poland* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wybory2007.pkw.gov.pl/index_EN.html
19. *Głosowanie ponowne w dn. 26.11.2006 i 10.12.2006 na wójtów, burmistrzów i prezydentów miast* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://wybory2006.pkw.gov.pl/kbw/wynikiWbp2Tura.html>
20. *Gorcea, A.* Approaches to Local Representation in Poland, Estonia, and Bulgaria / A. Gorcea, C. Nicolescu // Faces of Local Democracy : Comparative Papers from Central and Eastern Europe / [ed. G. Soos, V. Zentaj]. – Budapest : OSI-LGPSRI, 2005. – P. 209–241.
21. *Hunter, A.* Local Knowledge and Local Power : Notes on Ethnography of Local Community Elites / Albert Hunter // Journal of Contemporary Ethnography. – 1993. – Vol. 22, № 1 – P. 36–58.
22. *Júptner, P.* Komunální koalice a politické modely / Petr Júptner // Politologická revue. – 2001. – Vol. 7 (2). – P. 147–158.
23. *Mielczarek, A.* Parties and Political Culture in Central and Eastern European Local Governments / A. Mielczarek, P. Swianiewicz // Faces of Local Democracy Comparative Papers from Central and Eastern Europe / [ed. G. Soos, V. Zentaj]. – Local Government and Public Service Reform Initiative, 2005. – P. 13–77.
24. *Počet a podiel poslancov zvolených do obecných, mestských, miestnych zastupiteľstiev podľa jednotlivých politických strán, koalícií politických strán a nezávislých kandidátov* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.statistics.sk/showdoc.do?docid=70>
25. *Počet a podiel poslancov zvolených do obecných, mestských, miestnych zastupiteľstiev podľa jednotlivých politických strán, koalícií politických strán a nezávislých kandidátov za SR* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://app.statistics.sk/kv2010/sr/tab5.jsp?lang=sk>
26. *Podiel poslancov zvolených do obecných, mestských, miestnych zastupiteľstiev za najúspešnejšie politické strany, koalície politických strán a nezávislých kandidátov v SR* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://portal.statistics.sk/vs2002/sk/graf/graf2.html>
27. *Šaradin, P.* Neparlamentní subjekty ve volbách do obecních zastupitelstev / Pavel Šaradin // Politologický časopis. – 2004. – № 1. – P. 109–120.
28. *Soós, G.* Local Party Institutionalization in Hungary / Gábor Soós [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.ceu.hu/polsci/dissertations/soos.pdf>
29. *Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. Ordynacja wyborcza do rad gmin* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lex.pl/serwis/du/1996/0387.htm>
30. *Ustawa z dnia 16 lipca 1998 r. Ordynacja Wyborcza Do Rad Gmin, Rad Powiatów I Seimików Województw* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/ordgmin/kon8.htm>
31. *Volby do zastupitelstev obcí 15.10. – 16.10.2010* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.volby.cz/pls/kv2010/kv1211?xjazyk=CZ&xid=1&xv=1&xdz=7&xnumnuts=0&xstat=1&xvyber=1>
32. *Zákon České národní rady č. 368/1990 Sb rady ze dne 5. září 1990 o volbách do zastupitelstev v obcích* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://aplikace.mvcr.cz/sbirka-zakonu/SearchResult.aspx?q=1990&typeLaw=zakon&what=Rok&stranka=5>
33. *Zákon č. 346/1990 Zb. o volbách do orgánov samosprávy obcí*, [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bratislava.sk/vismo/dokumenty2.asp?id_org=700000&id=878&p1=51337
34. *Zákon č. 491/2001 Sb. ze dne 6. prosince 2001 o volbách do zastupitelstev obcí a o změně některých zákonů.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.mestokladno.cz/vismo/dokumenty2.asp?id_org=6506&id=1214182&p1=2100003051

ТЕЗИ ДО СОЦІОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ УКРАЇНСЬКИХ КОРИСТУВАЧІВ ІНТЕРНЕТУ

Бойко Наталія Леонідівна,
кандидат соціологічних наук

Інтернет сьогодні є простором, у якому активно спілкуються та отримують інформацію, продають і купують, рекламують товари й послуги та оплачують за них, користуються можливостями банків, голосують, відпочивають, розважаються тощо. Аудиторія мережі неухильно зростає, доступ до Інтернету стає насущною потребою сучасного життя, і світ уже просто не мислить себе поза ним.

Результати моніторингового дослідження з питань розвитку інформатизаційних процесів в Україні, що проводяться Інститутом соціології НАН України з 2002 року (вибірка складає 1200 осіб і репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними ознаками – вік, стать, освіта, тип поселення), фіксують впевнене зростання кількості українських користувачів Інтернету (рис. 1).

У 2010 році користувачами Інтернету визнали себе понад 30 % українських респондентів. Наше попереднє дослідження засвідчило, що навіть в умовах кризи (нагадаємо, що основною її ознакою було реальне зменшення прибутків населення, скорочення витрат на

продукти харчування та інші товари народного вжитку, зниження споживчого попиту на товари та послуги), коли спостерігалось загальне скорочення абонентів мобільного зв'язку та кабельного телебачення, було зафіксовано зростання кількості абонентів Інтернет-провайдерів в Україні та збільшення попиту на Інтернет-послуги. Понад те, дослідження засвідчило, що в умовах кризи користувачі стали значно активніше використовувати Інтернет для реалізації своїх планів та інтересів [1].

Сьогодні Інтернет стає повсякденною практикою соціального буття пересічного українця, і темпи долучення до мережі збільшуються з кожним роком. Результати нашого дослідження засвідчують, що, якщо раніше користування Інтернетом вважалося переважним пріоритетом виключно молоді, то сьогодні ситуація суттєво змінюється. Інтернет активно освоюють представники різних вікових груп українців. Сьогодні вже недоречною стає думка про те, що Інтернет – це парафія виключно молодих, і вивчення Інтернету – це вивчення суто молодіжної аудиторії.

Звичайно й сьогодні вікова група до 25 років лідирує серед українських користувачів, але й українці інших вікових груп активно засвоюють Інтернет-технології, демонструючи значну динаміку зростання протягом часу нашого дослідження (рис. 2).

Сьогодні значне збільшення Інтернет-активності спостерігається і серед тридцятирічних, і серед сорокарічних українців. Впевнено засвоюють мережу люди у віці понад 45 років. Причому слід зауважити, що в усіх вікових групах, крім людей старших 55 років, протягом досліджуваного часу значно скоротилася кількість респондентів, які

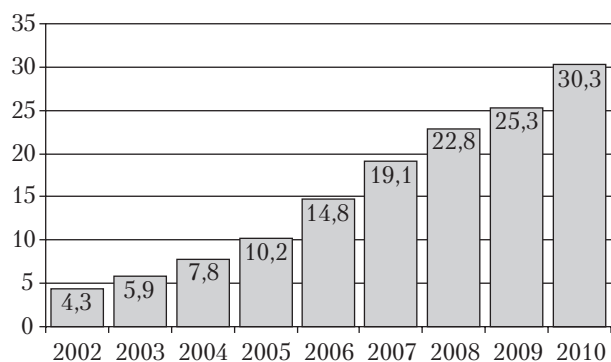

Рис. 1. Користувачі Інтернету в Україні, %

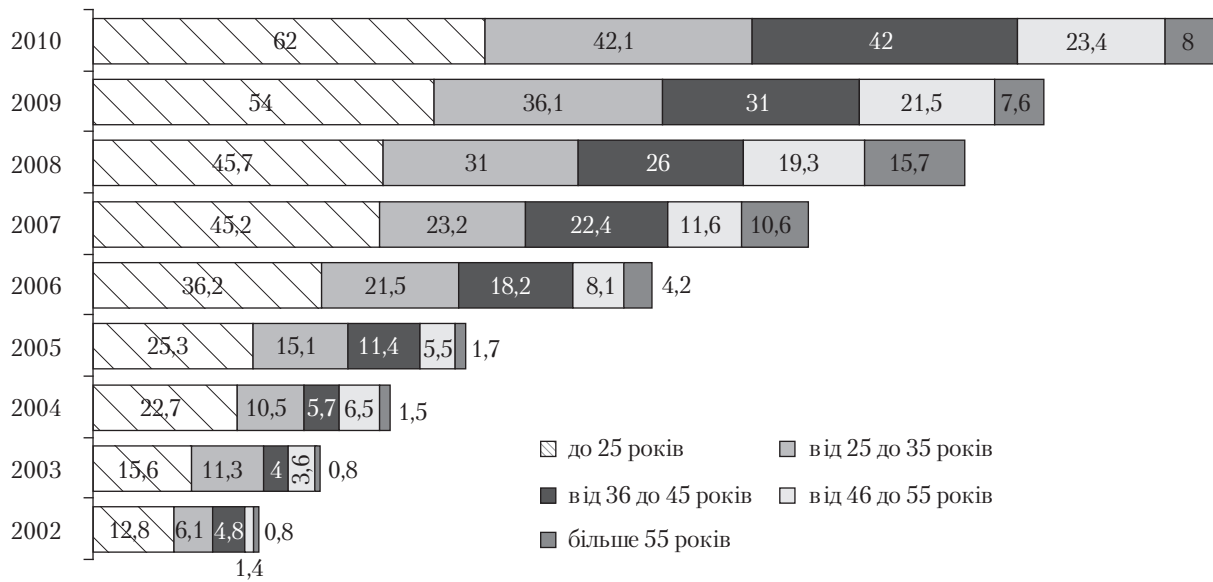

Рис. 2. Користувачі Інтернету в різних вікових групах, %

зазначають, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом», а також тих, хто «має потребу, але не має можливостей користуватися Інтернетом». Так, якщо у 2002 році зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом» 62 % респондентів до 25 років і 75,3 % від 35 до 45 років, то у 2010 році ці цифри склали 22,8 % та 45,7 % відповідно.

Слід також зазначити, що сьогодні динамічно змінюються не тільки вікові характеристики української Інтернет-аудиторії, а й її територіальні характеристики. Інтернет-

простір активно освоюється не лише мешканцями столиці, а й мешканцями інших типів поселень. Проживання у великому місті сьогодні перестає бути визначальною умовою долучення до мережі (рис. 3).

Такі тенденції дозволяють говорити про поступове зникнення проблем інформаційно-комунікаційної ізоляції периферійних територій країни.

Змінюються й пріоритетні місця використання Інтернету. Так, ще п'ять-десять років тому основним місцем користування Інтернетом було робоче місце або Інтернет-клуб.

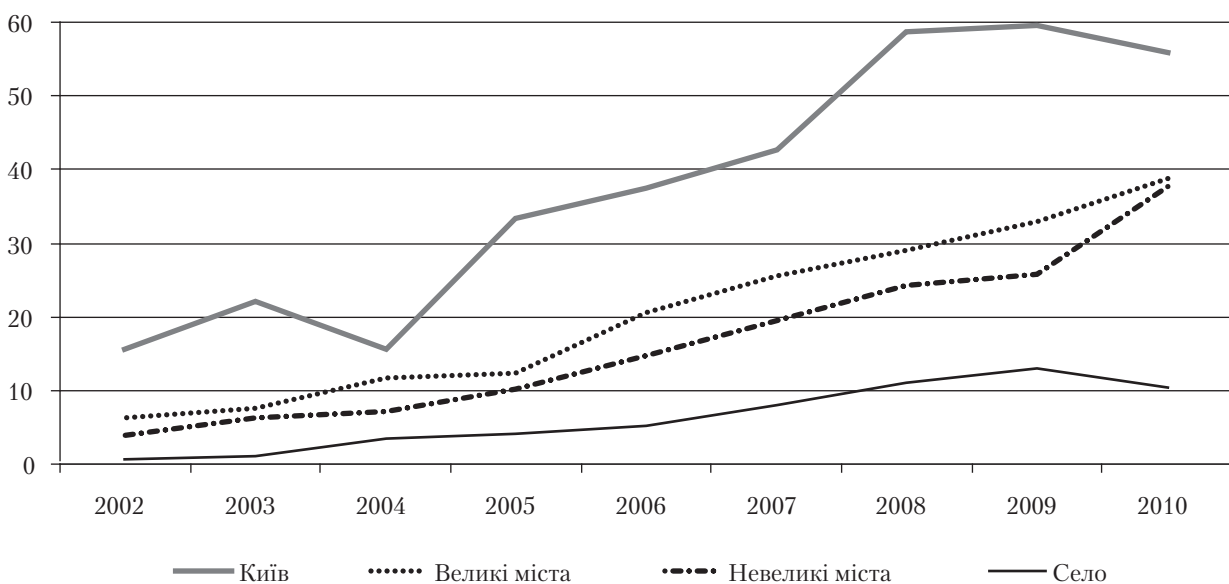

Рис. 3. Користувачі Інтернету в різних типах поселень, %

Таблиця 1

Місця користування Інтернетом, %

Варіанти	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Користуюся вдома	24,1	22,9	31,9	34,1	46,8	51,2	57,2	63,7	70,8
Користуюся на роботі	59,5	47,6	41,1	39,0	36,0	39,8	45,7	30,2	30,7
Користуюсь в Інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	32,9	41,0	35,5	35,7	25,8	22,8	12,0	21,6	15,1

Дослідження ж останніх тенденцій засвідчує, що сьогодні українці найчастіше користуються Інтернетом удома (табл. 1).

Так, за результатами нашого дослідження, у 2010 році понад 70 % українських користувачів зазначили, що користуються Інтернетом вдома. Крім того, сьогодні більше двох третин українських користувачів зазначають, що користуються послугами Інтернету регулярно. Так, у 2010 році 67,3 % опитаних користувачів зазначили, що користувалися Інтернетом упродовж останніх 30 днів, а 42,5 % – що регулярно використовують електронну пошту. Ці тенденції можна вважати вирішальними для переходу на якісно новий щабель освоєння Інтернет-мережі. Адже «домашнє користування» має значно ширші можливості та дозволяє користувачеві реалізовувати будь-які власні, приватні інтереси, перебуваючи в мережі без обмежень і застережень, які можуть виникнути при користуванні Інтернетом на робочому місці або в Інтернет-кафе (заборони керівництва, обмеження доступу до певних ресурсів, обмеження часу користування тощо).

Усі наведені вище тенденції простежуються вже протягом не одного року, що дозволяє вийти на якісно новий щабель дослідження Інтернету й дає можливість аналізу на загальноукраїнському рівні вже не тільки кількісних, але і якісних характеристик перебування українців у мережі.

Дослідження цілей використання Інтернету, яке проводиться вже більше шести років, у тому числі на дорослій загальноукраїнській вибірці, починаючи з 2006 року (див. попередні роботи автора [2–5]), дозволить проаналізувати: 1) які цілі переслідують українці, звертаючись до Інтернету; 2) чи відбуваються якісь якісні зміни в цільовій активності українців при використанні мережі у міру розвитку Інтернету в Україні, і якщо так, то які саме.

Аналіз результатів нашого дослідження засвідчує, що з кожним роком користувачі все частіше використовують Інтернет для реалізації своїх планів та інтересів. Відбуваються значні якісні зміни в його використанні. Підвищується загальна активність перебування в мережі, урізноманітнюються інтереси

користувачів, а також форми та цілі використання Інтернету: ознайомлення з останніми новинами та поточною інформацією; пошук інформації для навчання або підвищення кваліфікації та інформації за інтересами; користування електронною поштою; спілкування в мережі; пошук інформації про товари і послуги та покупки он-лайн; відвідування сайтів державних і громадських структур тощо (табл. 2).

На основі аналізу результатів нашого дослідження було виділено певні типи цільового використання мережі як узагальнення представлених цілей використання Інтернету. Тобто було сформовано види цільової активності, що віддзеркалюють змістовну спрямованість пріоритетів інтересів користувачів Інтернету. Складність і багатовекторність змісту функціонування середовища Інтернету не дозволяє говорити про лінійність розподілу цілей використання мережі, але групування цільового використання певним чином віддзеркалює види традиційної активності. Ми виділили наступні групи видів активності в Інтернеті: пізнавально-професійна (освітньо/ділова); пізнавально-рекреаційна; розважально-ігрова; соціально-громадянська; споживча; лінійно-комунікаційна.

Порівняння результатів, отриманих у різні роки дослідження, дозволяє виявити цільову динаміку в активності користувачів.

Аналіз засвідчує певне зниження, або, краще сказати, стабілізацію рівня пізнавально-професійної активності українських користувачів (пошук інформації для роботи, навчання, підвищення кваліфікації тощо). Можна говорити також і про стабілізацію традиційних форм використання мережі – традиційної комунікаційної активності (користування електронною поштою), пізнавально-рекреаційної активності (пошук інформації по темах, що цікавлять, тощо). Таким чином, спостерігається стабілізація визначеності в основних цільових пріоритетах користувачів мережі: користувач засвоїв і визначився зі своїми пріоритетними інтересами (спілкування в соціальних мережах, користування електронною поштою, пошук

Стратегічні пріоритети, №3 (20), 2011 р.

**Динаміка розподілу відповідей на запитання:
«З якою метою Ви використовуєте Інтернет?» серед користувачів Інтернет-мережі
та види цільової активності, %**

Мета використання Інтернету	2006	2007	2009	2010	Вид цільової активності в мережі
Знайомлюся з останніми новинами, поточною інформацією	38,8	39,4	47,8	49,1	Пізнавально-професійна активність (освітньо/ділова)
Шукаю інформацію для навчання/підвищення кваліфікації	36,5	38,5	42,7	39,3	
Шукаю інформацію, потрібну для виконання професійних обов'язків	35,6	40,0	40,0	35,1	
Шукаю інформацію про вакансії, можливості працевлаштування	*	*	18,8	25,0	
Підробляю (створюю сайти на замовлення, поширюю рекламу тощо)	2,3	1,5	1,5	3,3	
Відвідаю сайти державних, громадських структур тощо	*	*	10,6	12,7	
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять (кулінарія, автомобілі, садівництво, спорт, живопис тощо)	33,8	30,9	48,7	43,6	Пізнавально-рекреаційна активність
Знаходжу й читаю/перепишую у свою електронну бібліотеку художні книги	6,4	7,4	9,1	11,4	
Знаходжу й слухаю/перепишую музику, фільми	22,4	24,7	33,4	39,5	
Спілкуюсь у чатах, ICQ, соціальних мережах («Однокласники», «В контакті» тощо)	16,4	17,9	36,7	37,1	
Просто блукаю по мережі	20,5	15,3	21,2	28,3	Розважально-ігрова активність
Граю в комп'ютерні ігри он-лайн	*	*	14,4	20,4	
Беру участь у форумах, конференціях	7,8	4,4	6,2	8,3	Соціально-громадянська активність
Шукаю однодумців, партнерів для реалізації нових ідей, проектів, ініціатив	*	*	5,1	6,8	
Шукаю інформацію про товари/послуги	14,2	14,7	19,9	28,5	Споживча активність
Здійснюю покупки он-лайн	2,7	2,6	5,1	7,0	
Користуюся електронною поштою	28,3	35,6	47,8	48,2	Лінійно-комунікаційна активність
Спілкуюся за допомогою спеціальних програм (Скайп, Сіпнет тощо)	*	*	11,5	17,3	

* Цей варіант відповіді в запитанні того року не надавався

інформації за інтересами, для навчання, роботи тощо). Разом з тим можна помітити активне засвоєння користувачами нових форм і можливостей Інтернету для реалізації різноманітних та різнопланових функціональних і якісних аспектів життєдіяльності, особистісної самореалізації, пізнання, співробітництва тощо. Так, українці продовжують нарощувати споживчу активність в Інтернеті, засвоюють нові форми спілкування та пізнавально-ігрової рекреації, розширюють

форми реалізації своїх інтересів, пошуку партнерів, однодумців тощо.

Отримані результати свідчать про полівекторність цільового використання Інтернету українцями, динамічність та різноплановість його розвитку. Це, безсумнівно, підтверджує правомірність того, що мережу слід розглядати як нову сферу соціального буття, яка постійно розвивається. Сьогодні, враховуючи розвиток Інтернету, динаміку зростання кількості користувачів та цільового

використання, вже можна говорити про появу нового типу соціального середовища та формування нової соціальної спільноти – користувачів Інтернету, які реалізують свої економічні, політичні, соціальні, особистісні інтереси та потреби в глобальній мережі.

Результати дослідження фіксують тенденції розширення використання українцями сучасних інформаційно-комунікаційних техно-

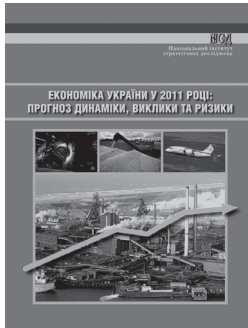
логій. Поза сумнівом, входження Інтернету в пересічне життя українців впливає і на видові зміни, і на якість їх соціальної діяльності. Використання Інтернету певним чином обумовлює структурні та функціональні зміни, що торкаються і пізнавальної, і комунікативної, і особистісної сфер буття, трансформують механізми та інструментарій реалізації діяльності сучасної людини.

Список використаних джерел

1. *Бойко, Н.* Долучення до Інтернет-мережі як фактор розширення індивідуальних можливостей адаптації в умовах кризи / Наталія Бойко // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : ІС НАНУ, 2009. – С. 276–283.
2. *Бойко, Н.* Новітні інформаційні технології та сучасний стиль життя / Наталія Бойко // Стиль життя : панорама змін. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2008. – С. 157–220.
3. *Бойко, Н.* Цифрові технології в житті мешканців невеликого міста / Наталія Бойко // Соціальні виміри суспільства. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2009. – Вип. 1(12). – С. 417–431.
4. *Бойко, Н.* Молодь у світі сучасних комп'ютерних та Інтернет-технологій / Наталія Бойко // Соціальні виміри суспільства : зб. наук. пр. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – Вип. 8. – С. 244–258.
5. *Бойко, Н.* Громадянські і соціокультурні орієнтації молодих користувачів Інтернету / Н. Бойко, Л. Скокова // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2005. – С. 394–416.

Нові видання НІСД

Економіка України у 2011 році : прогноз динаміки, виклики та ризики : аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 88 с.

Відновлення економіки України у 2011 р. відбувається в умовах збільшення обсягів світової торгівлі та зростання інвестиційної активності у реальному секторі. Макроекономічне середовище характеризується зростанням цін на світових товарних ринках, зокрема на нафту, метали та продовольство, активізацією фінансових ринків та продовженням депресії на ринках нерухомості.

Згортання інвестиційної активності під час кризи, спричинене політичною нестабільністю, невизначеністю ринкового середовища, незадовільним фінансовим станом суб'єктів господарювання та нестачею фінансових ресурсів, стримувало модернізацію технологічного укладу економіки України та освоєння нових видів продукції. Як наслідок, сприятливі умови на зовнішніх товарних ринках у поточному році можуть бути реалізовані українськими експортерами не повною мірою. Експортери зможуть відновити присутність у своїх традиційних ринкових нішах, які вони займали у докризові часи, проте освоєння нових ніш буде недостатньо інтенсивним. Потенціал нарощування обсягів виробництва інвестиційної продукції для внутрішнього ринку при зростанні інвестиційної активності вітчизняних суб'єктів господарювання також може залишитися нереалізованим. Попит на інвестиційну продукцію задовольнятиметься головним чином за рахунок імпорту, масштабних процесів імпортозаміщення у короткостроковій перспективі не відбуватиметься.

Основним ризиком розвитку реального сектору економіки та ситуації на споживчому ринку у 2011 р. є продовження зростання цін на нафту. Зростання цін на метали має як позитивні, так і негативні макроекономічні ефекти. Поряд зі стимулюючим ефектом для розвитку металургійної галузі, зростання цін на метали через міжгалузеві зв'язки стримуватиме розвиток видів діяльності зі значною питомою вагою продукції металургії у структурі витрат, зокрема машинобудування та будівництва, а також інвестиційну активність підприємств через зростання індексів цін інвестицій в основний капітал.

Економіка України у 2011 р. розвивається в умовах стрімкого зростання цін на товарних ринках, зокрема на нафту, обсяг якої складає майже 7 % від обсягів імпорту товарів в Україну, а також на традиційні товари українського експорту, зокрема чорні метали, продовольство та добрива, питома вага яких становить 36 %, 18 % та 2 % відповідно. Втрати економіки України від зростання цін на нафту, яке за оцінками експертів у 2011 р. може сягнути 35 % (порівняно з попереднім роком), а саме негативний внесок цього чинника у ВВП, оцінюються на рівні 1,4 %. Макроекономічний ефект від зростання цін на сталь полягає у збільшенні доданої вартості у металургійному виробництві та водночас у гальмуванні розвитку машинобудування та будівництва через збільшення їх собівартості.

Зростання промисловості у 2011 р. зумовлене відновленням інвестиційної активності підприємств та, як наслідок, попиту на

інвестиційну продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках. В умовах сприятливої кон'юнктури на зовнішніх товарних ринках, враховуючи глибину докризового падіння українського експорту та його повільне відновлення у минулому році, у 2011 р. український експорт має потенціал швидшого зростання порівняно із загальносвітовими тенденціями.

Позитивні очікування суб'єктів господарювання, зміцнення власної фінансової бази та покращення доступу до запозичення коштів сприятимуть розгортанню інвестиційної активності реального сектору. Разом з тим повільне відновлення ринку нерухомості негативно впливатиме на інвестування житлового будівництва. Зростання світових цін на метали спричинюватиме зростання індексу цін інвестицій в основний капітал.

У середньостроковій перспективі за інтегральним критерієм соціально-економічний розвиток України продовжував знижуватися у 2010 р., стабілізується у 2011-2012 рр. та почне зростати у 2013–2015 рр. Досягнення інтегрального рівня соціально-економічного розвитку 2008 р., за визначеним сценарієм, можливе лише у 2015 р. На тлі стабілізації та подальшого зростання економічної складової інтегрального критерію соціальна складова знижуватиметься до 2012 р., після чого стабілізується до 2015 р. Незважаючи на реальне зростання заробітної плати і попиту на працю, від'ємна динаміка соціальної складової інтегрального критерію обумовлена зниженням частки оплати праці у випуску продукції та зростанням тіньової економіки.

Забезпечення фінансової стабільності в Україні в умовах посткризової економіки : аналіт. доп. / Я. В. Белінська, Д. С. Покришка, О. О. Молдован [та ін.]. – К. : НІСД, 2011. – 88 с.

Автори аналітичної доповіді детально проаналізували засади забезпечення фінансової стабільності, її основні загрози і ризики, оцінили ймовірність як настання «другої хвилі» кризи, так і переходу економіки України до фази зростання. Наголошено, що реалізація державної політики стійкого збалансованого економічного зростання можлива за активного використання фінансової системи як засобу розвитку економіки країни. Показано, що лише за умови стабілізації основних параметрів фінансової системи стає можливим перехід до реалізації стратегічних цілей розвитку як окремих суб'єктів економічної діяльності, так і країни в цілому.

Побудова стійкої фінансової системи, як показано в доповіді, дає шанс не лише мінімізувати негативний вплив світової посткризової рецесії, а й забезпечити сприйнятливість української економіки до нових можливостей динамічного розвитку.

Наголошено, що забезпечення стабільності у період посткризового відновлення потребує принципово нового підходу до управління фінансовою системою з метою підтримання її збалансованості (збільшення спроможності до акумуляції й ефективного розміщення ресурсів) та підвищення стійкості (зменшення залежності від зовнішніх впливів). Водночас підкреслено, що забезпечення фінансової стабільності в цей період розвитку вимагає передусім структурної модернізації економічної та фінансової систем на основі вирішення традиційної для України суперечності між завданнями макроекономічної стабілізації та стимулюванням зростання, зокрема між необхідністю стабілізації фінансової системи у період переходу до розширеного фінансування процесів економічного зростання.

При цьому автори звертають увагу на труднощі забезпечення фінансової стабільності у посткризовий період, зумовлені супереч-

ливості наслідків антикризових і модернізаційних заходів через особливості перебігу економічних і фінансових процесів в Україні. В цьому контексті значна увага присвячена проблемам і суперечностям фінансової системи України, які накопичувалися протягом останніх років та посилилися в умовах фінансово-економічної кризи. Ідентифіковано ключові загрози фінансовій стабільності в умовах посткризового відновлення економіки, запропоновано комплекс заходів щодо їх мінімізації. На підґрунті виявлених вад і суперечностей сучасного економічного розвитку України запропоновано стратегічні пріоритети та першочергові кроки модернізації фінансової та економічної систем.

У доповіді зазначено, що побудова адекватної потребам економіки стійкої фінансової системи, орієнтованої на акумулювання та використання внутрішніх ресурсів відповідно до пріоритетів національних інтересів, має відбуватися на основі синхронного розвитку всіх її секторів – банківського, страхового, фондового, інвестиційного – з одночасним поглибленням фінансового ринку та вдосконаленням його інфраструктури. Це забезпечить можливість досягнення синергетичного ефекту через відновлення цілісності фінансової системи.

При цьому автори наголошують, що невпинний динамічний розвиток фінансової системи означає неможливість зафіксувати раз і назавжди стан її стабільності і потребує механізмів самокоригування, спроможних виявляти ризики, обмежувати й усувати диспропорції перш ніж вони призведуть до розбалансування фінансової системи. Відтак відсутність цілеспрямованої проактивної державної політики забезпечення фінансової стабільності може законсервувати на тривалий час стан хиткої рівноваги фінансової сфери, який сформувався протягом 2010 р.

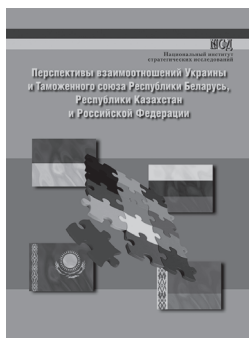
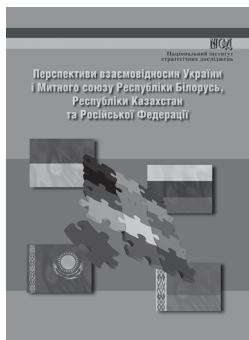
Перспективи взаємовідносин України і Митного союзу Республіки Білорусь, Республіки Казахстан та Російської Федерації / А. В. Єрмолаєв, І. В. Клименко, Я. А. Жалило, Н. Є. Пелагеша [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жалило. – К. : НІСД, 2011. – 72 с.

Перспективы взаимоотношений Украины и Таможенного союза Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации / А. В. Ермолаев, И. В. Клименко, Я. А. Жалило, Н. Е. Пелагеша [и др.] ; под общ. ред. Я. А. Жалило. – К. : НИСИ, 2011. – 80 с.

Створення Митного союзу (МС) Білорусі, Казахстану та Росії є одним із найамбіциозніших регіональних інтеграційних проєктів на пострадянському просторі з моменту розпаду СРСР. Його безпосереднє сусідство з територією України і потенційно великий вплив на її внутрішнє та зовнішнє становище зумовили необхідність всебічного аналізу сучасного стану та геополітичного позиціонування МС. Результати даного дослідження привели до низки важливих висновків.

МС є не тільки наслідком інтеграційних спроб на просторі СНД, а й логічним продовженням глобальних тенденцій та якісних зсувів у світовій політиці та економіці, які стали очевидними останніми десятиліттями. Тому створення Митного союзу доцільно розглядати в контексті таких геополітичних і гео економічних тенденцій:

- становлення на території Євразії нового геополітичного порядку, в якому основними гравцями будуть ЄС, Китай і Росія;
- структурна перебудова світового господарства, пов'язана зі зміною балансу між економічними центрами;
- посилення ролі Азійського регіону у світі;
- зростаючий світовий нафтогазовий дефіцит.

Метою створення МС можна назвати прискорення інтеграційних процесів у рамках Євразійського економічного співтовариства з перспективою формування потужного регіонального блоку на зразок Європейського Союзу, здатного стати одним із центрів впливу в новій глобальній архітектурі. Митний союз із перспективою його перетворення в Євразійський економічний союз є одним з етапів реалізації трансконтинентальної стратегії Росії та спробою вплинути на формування майбутньої геополітичної та гео економічної архітектури Євразії.

Країни-члени МС виконали масштабну роботу зі створення договірно-правової бази. Загалом для запуску Митного союзу було підписано та прийнято більше 120 міжнародних договорів та нормативно-правових актів. Правову базу МС складають Митний кодекс, міжнародні угоди з питань, не врегульованих Митним кодексом, рішення Комісії Митного союзу.

Діяльність МС забезпечується рядом інститутів, юридична природа та функції яких кардинально відрізняються від тих, що існували в інтеграційних об'єднаннях на пострадянському просторі до створення МС.

Прискорений темп формування МС створив певні правові проблеми та колізії у процесі формування його договірно-правової бази. Тенденції розвитку нормативно-правової бази та інституційної структури МС свідчать про посилення наднаціональної компоненти в об'єднанні, що обмежуватиме політичний та економічний суверенітет країн-членів. Перехід від митного до економічного союзу, про що зазначено в цілях об'єднання, потребуватиме формування наднаціональних органів регулювання з колом повноважень, що постійно розширюватимуться, та подальшу політизацію об'єднання. Така система є недієздатною без постійного руху вгору по сходах інтеграції. Не виключена її негнучкість і низька адаптивність в умовах глобалізації, що пов'язано з різноспрямованістю інтересів країн-учасниць.

Автори розглянули різні моделі співпраці України з країнами Митного союзу. Визначено місце МС у світовому поділі праці. Наголошено, що створення Митного союзу змінює зовнішньоекономічний статус його країн-засновниць відносно решти країн СНД та вимагає перегляду раніше підписаних торговельних угод між ними. Проаналізовано можливі варіанти політики України щодо Митного союзу. Оцінено ризики торгівлі у розрізі ключових товарних груп зовнішньоторговельного обороту України та найбільшої країни МС – Російської Федерації. Зазначено, що через вищі імпорتنі тарифи у Митному союзі, а також конкуренцію ринків за багатьма товарними позиціями Україна в разі приєднання до МС зіткнеться з вищою вартістю імпорту з третіх країн, зростанням інфляції та змінами у регіональних торговельних потоках на користь Росії, Білорусі та Казахстану.

Важливим аспектом, що впливає на стосунки з Митним союзом, є членство України в СОТ. В аналітичній доповіді наголошено, що приєднання України до МС за нинішніх умов можливе лише у разі встановлення Росією, Білоруссю та Казахстаном тарифних обмежень щодо третіх країн на рівні, не вищому, ніж чинні зобов'язання України у рамках СОТ. Підвищення рівнів тарифного захисту за низкою товарних груп у разі приєднання України до Митного союзу призведе до порушення взятих при приєднанні до СОТ зобов'язань щодо зв'язування рівнів тарифного захисту. Це може призвести до звернення країн, імпорт яких зазнав втрат, до Органу з урегулювання суперечок, який після проходження відповідних процедур може накласти санкції на Україну.

Разом з тим неприєднання до Митного союзу поставить перед Україною завдання вибудовування нового формату торговельних

відносин із цим суб'єктом пострадянського економічного простору. Автори вказують на певний ризик застосування Росією обмежувальних заходів щодо України у разі неприєднання до МС. Водночас зазначено, що ризик застосування торговельних санкцій є відносно невисоким, оскільки за певними категоріями товарів Україна є найбільшим зовнішнім постачальником продукції на російський ринок, і ефект обмежувальних заходів матиме негативний вплив на покупців цієї продукції в країнах МС.

В останньому підрозділі наголошено на необхідності ініціативи щодо формування нової моделі стосунків України з Митним союзом, яка передбачатиме «особливі відносини» у сферах взаємного інтересу, та подано відповідні пропозиції.

Зі здійсненого в доповіді аналізу випливає, що потенційні ризики від вступу України в Митний союз переважають потенційні вигоди регіональної інтеграції з цим об'єднанням. Україна зацікавлена в поглибленій економічній співпраці з Росією та Митним союзом, але одночасно прагне скористатися перевагами членства у СОТ, інтеграції з ЄС та участі в інших двосторонніх та багатосторонніх торговельних союзах.

Реструктуризація промисловості України у процесі посткризового відновлення : аналіт. доп. / О. В. Собкевич, А. І. Сухоруков, В. Г. Савенко, С. Л. Воробйов, Є. В. Белашов, Т. П. Крупельницька, А. В. Шевченко ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 112 с.

В аналітичній доповіді здійснено діагностику розвитку промисловості України в цілому та її провідних галузей, визначено основні ризики посткризового відновлення і пріоритети реструктуризації промисловості, обґрунтовано механізми, організаційно-економічні та нормативно-правові умови реструктуризації промисловості у процесі посткризового відновлення.

Аналіз засвідчив, що промислове виробництво у посткризовому періоді характеризується позитивною динамікою. Випереджаючі темпи промислового виробництва у галузевому розрізі переробної промисловості зафіксовано у машинобудуванні, хімії та нафтохімії, металургії. В аналітичній доповіді констатується, що обмеженість джерел економічного зростання орієнтованими на експорт сировинними виробництвами не забезпечує передумов довгострокового економічного зростання. Промислове виробництво в Україні характеризується використанням застарілих технологій та обладнання, а також високим рівнем енергоємності.

У доповіді відзначено суттєве збільшення імпорту металургійної продукції поряд зі скороченням її внутрішнього споживання. Водночас у 2010 р. відбулося відновлення позитивної динаміки присутності вітчизняної продукції металургії на світових ринках. Визначено, що нарощуванню обсягів реалізації металургійної продукції на зовнішньому і внутрішньому ринках перешкоджають технологічна відсталість більшості підприємств галузі, сировинна орієнтація експорту, скорочення інвестування та висока енергоємність виробництва.

У 2010 р. відбулося певне відновлення господарської діяльності у машинобудівній промисловості, але поки що не досягнуто передкризового рівня галузі через залежність підприємств і споживачів їхньої продукції від доступу до кредитних ресурсів, повільне введення нових основних засобів, низький рівень інвестиційної та інноваційної активності. Значна залежність України від імпорту продукції машинобудування загострює ризики нарощування негативного сальдо зовнішньої

торгівлі товарами, витіснення вітчизняних машинобудівників із внутрішнього ринку та поглиблення науково-технологічного відставання виробництва від світових лідерів.

Аналіз стану хімічної та нафтохімічної промисловості засвідчив певні позитивні результати її роботи у 2010 р. Проте їх закріпленню перешкоджало зростання цін виробників, переважання у структурі реалізації та експорту низькотехнологічної продукції, домінування у структурі імпорту наукоємної продукції фармацевтичної промисловості, зростання зношеності основних засобів (ОЗ).

У харчовій промисловості відбувалося повільне посткризове відновлення, зумовлене зростанням індексу споживчих цін на харчові продукти та безалкогольні напої, яке негативно вплинуло на купівельну спроможність населення, високим ступенем зношеності ОЗ, недостатнім фінансуванням інвестиційно-інноваційного розвитку та низькою інноваційною активністю підприємств.

Світова фінансово-економічна криза спричинила різке падіння обсягів виробництва та зростання від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі у легкій промисловості. Розвитку цієї галузі перешкоджають залежність виробництва від імпортової сировини, неспроможність вітчизняних виробників конкурувати з іноземними, застаріле обладнання, нерозвинута система оптової та роздрібно-дистрибуції товарів та низька платоспроможність споживчого попиту на внутрішньому ринку.

Неефективними залишаються структура організаційно-правових форм господарської діяльності у промисловості та механізми фінансування промислового виробництва, що спричинено обмеженістю основних джерел фінансування.

В аналітичній доповіді визначено такі **основні вади промислового сектору України:**

- відсутність пріоритетів промислової політики, недостатність важливих для відновлення економіки проектів розвитку промисловості і механізмів їх реалізації;
- закріплення залежності економіки України від зовнішньої кон'юнктури одночасно з низькою здатністю промислових підприємств оперативної реакції на потреби ринку;
- невідповідність промислового виробництва потребам внутрішнього ринку, низька конкурентоспроможність значної кількості товарів українського виробництва;
- висока енергоємність промисловості, нераціональне енергоспоживання під час виробничих процесів;
- відсутність диверсифікованих організаційних форм виробництва у промисловості;
- нерозвиненість науково-технологічного потенціалу промислового сектору;
- зниження інноваційної активності промислових підприємств;
- нерозвиненість фінансових механізмів забезпечення промислового розвитку.

В аналітичній доповіді вказано такі **основні стратегічні пріоритети реструктуризації промислового сектору України:**

- розвиток високотехнологічних виробництв промислового комплексу, насамперед машинобудування та хімічної промисловості;
- реформування металургії як стратегічно важливої експортоорієнтованої галузі;
- реалізація потенціалу галузей, орієнтованих на внутрішній ринок, передусім легкої та харчової промисловості;
- раціоналізація організаційно-правових форм господарювання;
- вдосконалення фінансових механізмів структурних змін у промисловості.

Малиновська, О. А. Трудова міграція : соціальні наслідки та шляхи реагування / О. А. Малиновська. – К. : НІСД, 2011. – 40 с.

Демократизація суспільного життя після здобуття Україною незалежності відкрила для громадян, раніше утримуваних режимом у межах державних кордонів, зовнішній світ. Однак набуття права на вільне пересування співпало у часі з глибокими структурними трансформаціями економіки, що супроводжувалися падінням рівня життя населення, зростанням безробіття та неповної зайнятості. Це стимулювало трудову міграцію за кордон, яка перетворилася не лише на найчисленніший, а й на найбільш значущий для суспільства міграційний потік, що позначається на демографічній ситуації, ринку праці, розвитку економіки та соціальної сфери, добробуті громадян, рівнях бідності та соціального розшарування, сімейних відносинах і вихованні дітей, має численні психологічні, світоглядні, культурні, політичні та інші наслідки.

Трудова міграція негативно позначається на демографічному розвитку як внаслідок скорочення народжуваності в результаті відсутності одного з подружжя, так і перетворення значного сегмента тимчасової трудової міграції на переселенську, тобто остаточну втрату Україною частини населення.

Вплив трудової міграції на ринок праці неоднозначний. За розрахунками фахівців, за відсутності трудових міграцій рівень безробіття в Україні був би у 1,6 разу вищим за фактичний. Разом з тим у регіонах масового відпливу мігрантів спостерігається нестача медичних і педагогічних працівників, будівельників, зварювальників, водіїв, фахівців нафтовидобування.

Економічний вплив міграції передусім асоціюється із заробітками мігрантів за кордоном. За даними Національного банку, Україна отримує понад 5 млрд дол. США приватних переказів щорічно, що складає близько 4-5 % її ВВП. Ці фінансові ресурси мають велике значення для добробуту домогосподарств, проте інвестиційне їх використання незначне. Перекази сприяють розвитку національної економіки через збільшення платоспроможного попиту. Водночас є докази впливу приватних трансфертів на зростання цін та імпорту. Так, саме перекази з-за кордону значною мірою сприяли економічно невиправданому зростанню цін на нерухомість.

Покращення умов життя, підвищення рівня освіти та охорони здоров'я членів сімей мігрантів свідчать, що заробітки за кордоном перетворюються на вагомий внесок у розвиток людського капіталу. Зокрема отримання дітьми мігрантів кращої освіти є, безумовно, позитивним результатом роботи їхніх батьків за кордоном. В Україні структура підготовки фахівців, а подекуди і якість навчання, не відповідають потребам ринку праці. Неможливість знайти роботу за фахом змушує молодих людей працевлаштовуватися у сферах, де набуті ними знання непотрібні, або виїжджати в інші регіони України чи за кордон, де більшість мігрантів виконують роботу, що не потребує високої кваліфікації.

Вплив відсутності одного або й обох із подружжя на сімейні відносини та виховання дітей незаперечно є негативним. Нерідко міграція призводить до руйнування сімей. На серйозну проблему перетворилося становище дітей мігрантів, залишених в Україні. За оцінками колишнього Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, в країні нараховується до 200 тис. неповнолітніх, у яких один або й обоє батьків виїхали на роботу за кордон.

Гостро стоїть проблема соціального захисту працівників-мігрантів. Головна причина соціальної незахищеності громадян України за кордоном – нелегальне працевлаштування. Втім, інколи позбавлені

можливості скористатися своїми виплатами в соціальні фонди країн перебування й мігранти, які працюють цілком легально. На перешкоді – відсутність міждержавних угод про соціальне страхування.

Внаслідок цього основний тягар соціального забезпечення трудових мігрантів та членів їхніх сімей несе Україна. Це, по-перше, збільшує навантаження на соціальні фонди, до яких під час роботи за кордоном мігранти не роблять жодних внесків, по-друге, спричиняє втрату соціальних внесків, які мігранти сплачують у країнах працевлаштування, проте скористатися з них у більшості випадків не можуть, по-третє, обмежує соціальний захист мігрантів через врахування їхнього страхового стажу лише в Україні. Останнє може спричинити бідність їхніх родин, а отже необхідність виплати адресної соціальної допомоги.

Таким чином, із трудовою міграцією пов'язані численні виклики та проблеми, які вимагають від держави адекватних відповідей засобами міграційної, соціально-економічної, зовнішньої політики, захисту прав людини.

Завдяки низці важливих рішень, прийнятих в Україні останніми місяцями, зокрема затвердженню Президентом України Концепції державної міграційної політики та створенню Державної міграційної служби, у сфері регулювання міграційних процесів спостерігається очевидний прогрес.

Разом з тим практичних заходів щодо трудової міграції громадян за кордон все ще бракує. Попри масовість і суспільні наслідки увага влади до неї залишається незначною.

У зв'язку з цим видається доцільним при розробці плану реалізації Концепції державної міграційної політики України приділити першочергову увагу сфері трудової міграції. При цьому слід урахувати думки експертів-науковців та громадських організацій мігрантів, зокрема активізувати роботу Ради з питань трудової міграції при Кабінеті Міністрів України, використати рекомендації, що містяться в ухвалі П'ятого всесвітнього форуму українців.

Александров, О. С. Україна – НАТО : нові умови та реалії співробітництва : аналіт. доп. / О. С. Александров ; упорядн. В. М. Бегма, Н. Г. Діденко, О. О. Резнікова ; за заг. ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2011. – 56 с.

Останнім часом чимало розмов точиться навколо зміни формату відносин Україна – НАТО. Причиною цього стали певні зміни, які відбулися як у зовнішній політиці України, так і в засадах діяльності Північноатлантичного альянсу.

Враховуючи значний інтерес до цієї проблематики, 9 червня 2011 р. Національний інститут стратегічних досліджень спільно з Європейським центром досліджень проблем безпеки ім. Дж. Маршалла за підтримки Офісу зв'язку НАТО в Україні провів «круглий стіл» «Україна – НАТО: нові умови та реалії співробітництва». У заході взяли участь співробітники органів державної влади України, представники дипломатичного корпусу країн НАТО та Російської Федерації, експерти неурядових організацій.

Матеріали «круглого столу» стали основою відповідного видання НІСД, у якому розглянуто такі основні питання:

1) основні причини та зміст зміни характеру відносин України і НАТО;

2) головні напрями військового співробітництва України і НАТО в умовах зміни зовнішньополітичних пріоритетів України;

3) потенціал військово-технічного співробітництва України і НАТО.

4) поглиблення співробітництва з країнами НАТО в оборонній сфері як чинник якісних змін у Збройних силах України та розвитку оборонної промисловості держави.

У виданні наголошується, що протягом останнього року відбулися кардинальні зміни підходів до розвитку відносин України з НАТО. Причинами цього стало, з одного боку, ухвалення нової редакції Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», яким було проголошено позаблоковий статус держави, а з іншого – затвердження нової Стратегічної концепції Альянсу, яка визначила шлях його розвитку на найближчі 10 років, у тому числі й формат співробітництва з державами-партнерами.

Розвиток подій останніх місяців підтвердив правильність позаблокового вибору України на сучасному етапі. З одного боку, це рішення стало фактором внутрішньополітичної стабілізації та позбавило політичні сили можливості спекуляцій на цій темі. З іншого – продемонструвало прагнення України вирішувати проблеми власної безпеки з урахуванням інтересів усіх міжнародних партнерів (як країн-членів НАТО, так і Росії).

Розглядаючи сучасні тенденції, що визначають співробітництво між НАТО та Україною, зроблено висновок, що Північноатлантичний альянс на найвищому політичному рівні визнав політику позаблокового статусу України. Київ же, відмовившись від прагнення до членства в Альянсі, водночас задекларував зацікавленість у практичній конструктивній співпраці з НАТО. Таким чином, обидві сторони сьогодні виявляють готовність і бажання розвивати взаємовигідні відносини та розширювати двостороннє співробітництво.

На думку багатьох експертів, проголошення позаблокового статусу не тільки не зменшило рівень співробітництва України з НАТО, а й сприяло його інтенсифікації.

У брошурі висвітлено основні напрями співробітництва України з НАТО. Основну увагу у цьому контексті приділено таким сферам співпраці:

- участь України в місіях НАТО;
- співробітництво в реформуванні сектору безпеки і оборони;
- співробітництво у військовій та військово-технічній сферах;
- співробітництво в подоланні загроз невоєнного характеру;
- співробітництво у сферах науки та захисту довкілля.

Найперспективнішим і найвагомішим напрямом співпраці визначено участь України у реалізації європейської системи протиракетної оборони за тристоронньою схемою (США – НАТО – Росія) за рахунок використання у проекті українських РЛС виявлення балістичних ракет.

Головними проблемами розвитку співробітництва України з НАТО автори вважають:

- проведення в Україні адміністративної реформи;
- низьку ефективність координації діяльності українських міністерств щодо співробітництва з НАТО;
- розбудову Україною співробітництва з альтернативними військово-політичними союзами за рахунок розвитку стосунків із НАТО.

При виробленні підходів до розвитку відносин із НАТО українським фахівцям пропонується враховувати перелік загроз і викликів, визначених новою Стратегічною концепцією Альянсу, задля оптимізації процесу узгодження напрямків двосторонньої співпраці. У цьому контексті звертається увага на те, що задекларовані в документі можливі дії НАТО щодо захисту енергетичної інфраструктури безпосередньо зачіпають інтереси України, яка є основною державою-транзитером у схемах постачання енергоносіїв для низки країн-членів Альянсу.

Військово-технічне співробітництво в умовах глобалізації : український вимір: зб. мат-лів «круглого столу» / В. М. Бегма ; за заг. ред. О. В. Литвиненка. – К. : НІСД, 2011. – 80 с.

Збірник складається з аналітичної доповіді та матеріалів «круглого столу». В аналітичній доповіді оцінено поточний стан системи військово-технічного співробітництва (ВТС) України з іноземними країнами, проаналізовано головні проблеми, визначено головні цілі на найближчу перспективу та шляхи й напрями їх досягнення. У додатку подано матеріали засідання «круглого столу», що відбувся 18 травня 2011 р. у Національному інституті стратегічних досліджень.

В аналітичній доповіді серед проблем ВТС України з іноземними державами акцентовано увагу на головних.

Невизначеність оборонної політики держави. Зокрема, це відсутність затверджених концептуальних засад розвитку Збройних сил (ЗС) України, озброєння та військової техніки (ОВТ), оборонно-промислового комплексу (ОПК).

Недосконале державне управління. Головними недоліками державного управління є низька якість і неузгодженість між собою державних програм, недостатні обсяги та недосконалі цільова спрямованість державного оборонного замовлення, низький рівень виконавчої дисципліни, відсутність ефективної координації та механізмів участі державних органів в управлінні підприємствами, недостатнє врахування ринкових механізмів, кон'юнктури ринків і реальних можливостей із забезпечення конкурентоспроможності оборонних підприємств.

Зменшення ємності світового ринку озброєнь через наслідки світової фінансово-економічної кризи та поява нових потужних конкурентів. Набуває масштабності військово-промислова глобалізація. Переваги технологічного перевороту монополізуються невеликим числом авангардних країн, що привласнюють ліву частку «технологічної ренти». Технологічний розрив між країнами збільшується через закріплення науково-технічних переваг лідерів над конкурентами.

Недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази. В Україні відсутня необхідна законодавча база у сфері ВТС, використання механізмів лізингу, офсету, ліцензійного або спільного в кооперації з іноземними країнами виробництва ОВТ.

Обмежений оборонний бюджет і критичний стан оборонно-промислового комплексу. Відсутність достатнього фінансування заходів із переозброєння ЗС залишається актуальним питанням. Продовжується практика планування витрат на оборонну галузь зі спеціального фонду Державного бюджету України (кошти, передбачені Законом України «Про державний бюджет» за спеціальним фондом промисловості, практично не виділяються).

Відсутність ефективного інформаційно-аналітичного забезпечення. Однією з проблем є недостатня маркетингова та тендерна діяльність (навіть публікації щодо можливостей українського ОПК у популярних виданнях на кшталт *Jane's Defense* та *Military Technology* належать іноземним державам і тому подаються у вигідному для них світлі).

Кадровий дефіцит. Існує дефіцит якісних управлінських, наукових, інженерних і технічних кадрів, «кадровий голод» на підприємствах.

Інерційність державної системи експортного контролю. Дуже повільний перехід від «заперечувальної» системи експортного контролю до «повідомляючої».

Неефективна виставкова діяльність. Україна не проводить міжнародних виставок ОВТ на високотехнологічному рівні, що значно стримує зростання її експортного потенціалу у відповідній сфері.

В аналітичній доповіді сформульовано напрями вирішення головних проблем ВТС України:

- 1) прискорення реформ національного ОПК;
- 2) удосконалення законодавчого та нормативно-правового забезпечення ВТС. Це забезпечення має бути органічною та невід'ємною складовою військово-технічної політики (ВТП) держави, яка має формуватися на підставі Стратегії національної безпеки, Воєнної доктрини та чинників, що впливають на її зміст і особливості реалізації ВТП;
- 3) створення надвідомчого органу виконавчої влади, що відповідав би за формування та реалізацію ВТП і забезпечував посилення координації роботи та взаємодії відповідних міністерств, відомств і підприємств України з проблем ВТП та ОПК;
- 4) адаптація до умов сучасного ринку озброєнь, що пов'язані передусім із використанням «агресивної» маркетингової стратегії основними експортерами ОВТ. Потрібне оперативне реагування на зміни та заходи, що реалізуються конкурентами на ринку ОВТ, максимально повне врахування обставин (політичних, кланових, економічних, соціальних тощо) при опрацюванні перспектив організації ВТС із конкретними країнами, забезпечення виходу на кола, що користуються впливом на прийняття рішень у сфері ВТС, своєчасне виявлення та оцінка можливих ризиків під час виконання контрактів;
- 5) удосконалення системи експортного контролю. Україна має продовжувати відстоювати та розвивати позиції на світовому ринку ОВТ, суворо дотримуючись відповідних зобов'язань, пов'язаних із членством в ООН, ОБСЄ та міжнародних режимах експортного контролю;
- 6) удосконалення системи підготовки кадрів для ВТС.

В аналітичній доповіді окремо приділено увагу розвитку ВТС із Російською Федерацією та країнами Європейського Союзу.

У матеріалах засідання «круглого столу» викладено виступи його учасників з таких питань:

- головні напрями стратегії ВТС з іноземними державами на найближчу перспективу;
- пріоритети переозброєння ЗС України;
- дипломатичне забезпечення державної підтримки розвитку взаємовигідного співробітництва у військово-технічній сфері;
- шляхи подальшого удосконалення функціонування державної системи експортного контролю;
- проблеми розвитку та державного управління ОПК України;
- ВТС як головний канал надходження сучасних технологій та озброєнь;
- оцінка перспектив українсько-російського співробітництва та кооперації з компаніями країн ЄС;
- сумісність напрямів побудови громадянського суспільства та вдосконалення ВТС.

Також у збірнику викладено пропозиції учасників «круглого столу» щодо заходів, спрямованих на вирішення проблем ВТС України з іноземними державами.

Хроніка діяльності Національного інституту стратегічних досліджень, липень-вересень 2011 р.

21 липня Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м. Ужгороді спільно із Закарпатською обласною державною адміністрацією в рамках заходів, присвячених відзначенню 20-річчя незалежності України, провели **презентацію Послання Президента України до Верховної Ради України «Модернізація України – наш стратегічний вибір»**.

Цьогорічне Послання Президента присвячене основним завданням і принципам стратегії модернізації України, визначених Програмою економічних реформ «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава». Нова модернізаційна стратегія визначає низку базових пріоритетів. Передусім – творення сучасної, конкурентоспроможної держави, гуманізація її розвитку, запровадження прогресивної моделі розвитку та ствердження національних інтересів України у глобалізованому світі.

Послання Президента підготовлене авторським колективом під керівництвом директора Національного інституту стратегічних досліджень Андрія Єрмолаєва та під загальним керівництвом глави Адміністрації Президента України, доктора економічних наук Сергія Львовичкіна. До розробки були залучені як фахівці НІСД, так і провідні науковці Національної академії наук України, зокрема Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. Кураса, Інституту демографії та соціальних досліджень, Інституту економіки та прогнозування, Інституту політичного аналізу і міжнародних досліджень, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Міністерства юстиції України, Міністерства закордонних справ України, Апарату Ради національної безпеки і оборони України, Національного банку України, аналітичного Центру «Бюро економічних та соціальних технологій», загалом понад 160 експертів, у тому числі й представники Закарпаття.

Презентували Послання Президента України директор Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у м. Ужгороді С. І. Мітряєва, голова Закарпатської обласної державної адміністрації О. О. Ледада, вчений секретар НІСД С. О. Янішевський.

У заході взяли участь перший заступник голови Закарпатської обласної ради В. П. Закурений, міський голова Ужгорода В. В. Погорелов, представники дипломатичних місій, акредитованих у Закарпатській області, державних та місцевих органів влади, керівники правоохоронних структур, ректори вузів, представники бізнесу, громадських організацій та ЗМІ.

3 серпня у Національному інституті стратегічних досліджень відбулося чергове (третє) **засідання Міжвідомчої експертної робочої групи (МЕРГ) з питань протидії загрозам розповсюдження зброї та матеріалів масового ураження, а також пов'язаних з ними терористичних загроз і захисту критично важливої для забезпечення життєдіяльності держави інфраструктури**. У засіданні взяли участь 20 представників міністерств, відомств і наукових установ.

У вступному слові **керівник МЕРГ, заступник директора НІСД О. В. Литвиненко** підкреслив важливість міжвідомчих контактів, які сприяють обміну інформацією та координації дій усіх причетних до протидії тероризму, зробивши наголос на актуальності (особливо з точки зору нещодавніх терактів у Норвегії) основних питань порядку денного засідання.

Учасники засідання обговорили проблеми забезпечення ефективного реагування на терористичні загрози шляхом удосконалення механізмів і процедур координації дій та обміну інформацією (доповідачі – **завідувач відділу стратегій реформування сектору безпеки НІСД О. Д. Маркєєва** і **головний консультант того ж відділу М. Г. Гуцало**), а також нормативно-правового регулювання радіаційного захисту членів груп первинного реагування на загрози техногенного та терористичного характеру (доповідач – **старший консультант відділу екологічної та техногенної безпеки НІСД Д. С. Бірюков**).

Складним питанням міжнародного співробітництва у сфері протидії незаконному транскордонному переміщенню ядерних та інших радіоактивних матеріалів присвятив повідомлення перший заступник голови **Державної екологічної інспекції України В. В. Лазарев**. Він

торкнувся деяких технічних та організаційних проблем, розв'язання яких, на його думку, необхідне для забезпечення безпеки під час проведення Євро-2012.

Завідувач відділу Інституту ядерних досліджень НАНУ В. В. Тришин поінформував про успішне проведення в Україні представницького міжнародного заходу – щорічної робочої наради Міжнародної робочої технічної групи з ядерної криміналістики, яку віднесено до числа пріоритетних напрямів у зусиллях світової спільноти, спрямованих на протидію ядерному тероризму та ядерному розповсюдженню.

Перешкодам виконанню Національного плану з реалізації Робочого плану Вашингтонського саміту з ядерної безпеки на 2010–2012 роки присвятив виступ **заступник голови Державного агентства України з управління зоною відчуження М. І. Проскура**. Він привернув увагу до втрат Україною інвестицій, які спричиняють вузьковідомчі підходи до міжнародної технічної допомоги, що надається у рамках Глобального партнерства проти розповсюдження зброї та матеріалів масового ураження.

Члени МЕРГ підтримали висловлену під час засідання пропозицію щодо активнішого використання її можливостей для інформування вищого політичного керівництва держави про актуальні проблеми у сфері компетенції групи.

Серед учасників засідання було розповсюджено підготовлений у відділі екологічної та техногенної безпеки НІСД огляд останніх подій і фактів у сфері протидії тероризму та розповсюдженню зброї масового ураження.

19 серпня Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м. Одесі провів «круглий стіл» **«Двадцять років незалежності України: здобутки, втрати і перспективи»**. Основна мета заходу – визначити здобутки, проаналізувати причини втрат і нереалізованих можливостей у різних сферах життєдіяльності українського суспільства за роки незалежності, подати пропозиції та рекомендації, спрямовані на пошуки оптимальних шляхів виведення України на шлях сучасного цивілізаційного розвитку.

До участі у «круглому столі» були запрошені науковці, зокрема політологи й економісти, представники громадських організацій, місцевих органів державної влади, політичних партій. Перебіг роботи «круглого столу» висвітлювався в одеських ЗМІ. Оскільки учасники заходу належали до різних політичних течій, оргкомітет спрямував дискусію на обговорення шляхів розвитку українського суспільства і держави, зводячи до мінімуму обговорення діяльності окремих персоналій, партій і рухів. У центрі уваги була ідея загальнонаціонального діалогу, яка передбачає спрямування зусиль різних політичних сил і всього народу на формування єдиної політичної нації, розбудову суверенної, сильної і заможної України – батьківщини всіх її громадян, незалежно від етнічного походження чи політичних уподобань.

Під час роботи «круглого столу» було розглянуто два блоки питань: суспільно-політичні трансформації та соціально-економічні перетворення за роки незалежності України.

22 серпня у Національному інституті стратегічних досліджень відбулася міжнародна наукова конференція **«Незалежність України у глобалізованому світі: вектори ХХІ століття»**, присвячена 20-річчю незалежності України. Метою конференції було обговорення основних викликів, що постають перед Україною в другому десятилітті ХХІ століття, впливу ключових тенденцій світового розвитку. У заході взяли участь представники вітчизняних і зарубіжних наукових установ та експертних центрів, органів державної влади України, засобів масової інформації. Виступаючи зі вступним словом, **голова Верховної Ради України В. М. Литвин** зазначив, що Україна як держава відбулася, але протягом наступних 20 років необхідно отримати відповідь на запитання: якою буде Україна. З огляду на процеси, що відбуваються в глобалізованому світі, потрібно чітко визначити, який зміст вкладається в терміни «суверенітет» і «незалежність держави» з позицій ХХІ століття.

На думку В. Литвина, важливим є людський вимір розвитку: до влади повинні прийти люди, які робитимуть ставку на випереджальний розвиток країни, а поки що в Україні домінує тенденція до наздоганяльного розвитку.

В. Литвин запропонував заснувати постійно діючий політичний клуб для проведення дискусій щодо проблем і засад розвитку України, оскільки поки що такого діалогу та формування узагальненого бачення не відбувається.

Радник Президента України – керівник Головного управління конституційно-правової модернізації Адміністрації Президента України М. І. Ставнійчук у вступному слові зауважила, що ідея незалежності стала об'єднавчою для всього українського суспільства, основними цінностями якого стали свобода, гуманізм, демократія, толерантність, справедливість і соціальна

гідність. На її думку, головним здобутком українського суспільства є чітке розуміння мети розвитку – європейська інтеграція України. Угода про Асоціацію і угода про утворення всеосяжної зони вільної торгівлі – це те, що сьогодні конче потрібне для розвитку України і є важливим фактором розвитку Європейського Союзу. При цьому Україна потребує не лише економічної та політичної співпраці, а й кардинального розширення людських контактів з ЄС. Основою зовнішньої політики України має стати національний прагматизм, що ґрунтується на інтересах громадянина.

М. Ставнійчук зазначила, що після десятиліть порожніх балачок і спроб уникнення відповідальності Україна вже другий рік іде шляхом рішучих змін. Зокрема конституційний процес має стати матрицею модернізації країни. Актуальними для України є також питання створення громадянського суспільства, зміцнення місцевого самоврядування, відповідної реформи адміністративно-територіального устрою. М. Ставнійчук висловила переконання, що глибока модернізація – безальтернативний шлях для України.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень А. В. Єрмолаєв у вступному слові зазначив, що перше і головне, про що варто говорити, аналізуючи 20 років незалежності України, – це фактичне завершення постсоціалістичної трансформації. Нині Україна має усталені інститути демократичного суспільства з ринковою економікою, яке консенсусно визначилося стосовно подальшого розвитку у напрямі утвердження європейської культури, європейського формату політичних та економічних відносин.

Разом з тим дуже багато тенденцій свідчать про неврівноваженість розвитку, що супроводжується економічними, політичними, гуманітарними кризами. А найважливішою є криза довіри, криза людяності. Українське суспільство сьогодні надмірно технократичне і надто жорстоке до людей. Змінити такий стан речей – це місія інтелігенції, яка має можливість своєю думкою, своєю поведінкою, своїми вчинками формувати нові нормативи в умовах кризи. Це – той шлях, який дозволить повернутися до розмов про щастя і майбутнє, а не лише про ВВП і черговий судовий процес. Якщо люди в Україні будуть щасливими, опікуватися не лише виживанням, а й майбутнім, знову навчатися мріяти, ми можемо говорити про досягнення нашої мети та певну перспективу.

Перше засідання було присвячене обговоренню політичних і гуманітарних орієнтирів розвитку України в глобалізованому світі. Дискусія відбувалася довкола проблем політичної та гуманітарної самоідентифікації України в добу глобалізації, модернізації політичної системи України та формування української політичної нації, гуманітарних чинників національного поступу та консолідації українського суспільства.

Заступник директора НІСД В. М. Яблонський у доповіді «**Демократичний розвиток як чинник зміцнення незалежності України**» зазначив, що, створивши на формальному рівні необхідні суспільні й державні інститути, Україна недостатньо просунулася в реальному демократичному розвитку. Демократична риторика стала обов'язковим елементом публічної діяльності, проте самі ідеї демократії були значною мірою дискредитовані. Наведення управлінського порядку та боротьба з корупцією, розпочаті новим керівництвом держави, практично усунули із суспільно-політичного дискурсу проблеми розвитку демократії. Існує стереотип, що наведення ладу в державі демократичними методами або неможливе, або малоефективне. Між тим, нехтування проблемами демократичного розвитку постійно продукуватиме протистояння по лініях «влада – опозиція» та «влада – суспільство».

Однією з основних проблем здійснення суспільних реформ є, на думку В. Яблонського, низький рівень участі громадян у процесах їх розроблення, реалізації та коригування. Відповідно, розширення соціальної бази реформ, перетворення громадськості на дієвого суб'єкта суспільних перетворень є першочерговим завданням. Концептуальною основою наступних етапів має стати республіканізм з його кредо «країна як спільна справа». Успішне функціонування такої моделі передбачає набуття громадянами нових якостей патріотичного налаштування, політичної та соціальної активності, вимогливості до влади у поєднанні з особистою відповідальністю.

Радник директора НІСД В. Є. Воротін у доповіді «**Модернізація системи державного управління в Україні: досвід і перспективи**» наголосив, що в Україні закінчено перехід від командно-адміністративної до ринкової системи, закладено основні підвалини ринкового господарства, але трансформація економіки триває. Її основою є шлях реформ. Його бачення викладене у Посланні Президента України до Верховної Ради України, яке формує стратегічні підходи для розвитку держави на наступний рік, має стати програмою діяльності виконавчої влади, зокрема реформування державного управління та державної служби. Національним інститутом стратегічних досліджень разом із владними структурами напрацьовано алгоритм дій уряду, окреслено шлях модернізації державних структур, підготовлено пропозиції змін до законів, що потребують удосконалення.

Завідувач сектору громадянського суспільства відділу політичних стратегій НІСД О. А. Корнієвський у доповіді «Мережева громадська самоорганізація та її вплив на формування політики національної держави за доби глобалізації» відзначив, що система управління в державі має діяти не лише через бюрократичні канали, а й через суспільні механізми. В Україні, Росії та Білорусі формування громадянського суспільства відбувається «згори» у зв'язку зі слабкістю та розпорошеністю його інституцій. Не ставлячи під сумнів потужний вплив міжнародних мережевих структур на становлення в Україні громадянського суспільства, О. А. Корнієвський наголосив, що його перспективи залежатимуть насамперед від внутрішніх чинників.

Науковий консультант Національного культурно-мистецького та музейного комплексу «Мистецький Арсенал» Д. О. Горбачов у доповіді «Від Алімпія Печерського до Казимира Малевича, або Як за двадцять років незалежності світ дізнався про тисячолітню мистецьку Україну» обґрунтував повноструктурність і повноцінність українського мистецтва, відзначивши, що брак кваліфікації та освіти перешкоджає довести це офіційним структурам та органам державного управління.

Консультант відділу політичних стратегій НІСД С. С. Нагорний у доповіді «Україна – ХХІ століття: час проведення адміністративно-територіальної реформи» виклав основні засади адміністративно-територіальних реформ у країнах Вишеградської групи. На його думку, цей досвід довів свою ефективність, і в Україні є об'єктивна необхідність його запозичення. Реформа має бути здійснена для побудови ефективнішої моделі територіальної організації, при цьому розробка нового законодавства повинна передувати практичним крокам, а адміністративна реформа – реформі територіального поділу. Україна потребує цілісної концепції трансформації державного управління й адміністративно-територіальної реформи, яка, з одного боку, передбачала б потужні повноваження центральних органів влади, а з іншого – сприяла б демократизації через посилення ролі місцевого самоврядування. Територіальний перерозподіл повинен розглядатися як кінцевий результат упорядкування владних повноважень, використання організаційних, фінансових, кадрових ресурсів з метою оптимізації процесу надання послуг населенню на принципах демократії.

Провідний спеціаліст відділу політичних стратегій НІСД О. О. Даниляк у доповіді «Інституалізація парламентської опозиції: необхідність, можливість, перспективи» відзначив, що розвиток інститутів, які забезпечують стабільний діалог між різними суспільними групами і органами державної влади, є однією зі стратегічних цілей державної політики. Оскільки Верховна Рада – єдиний орган, у якому представлені різні суспільні групи, подальший розвиток парламентаризму є одним із пріоритетів розвитку політичної системи України. Важливу роль у цих процесах має відігравати парламентська опозиція. Між тим, сьогодні українській опозиції більш притаманна критика влади, а не вироблення альтернативних підходів до вирішення суспільних проблем. Зважаючи на важливість інституалізації опозиції для розвитку парламентаризму, доцільне підписання політичної угоди між фракціями у Верховній Раді, а згодом і включення до Регламенту ВР комплексу норм щодо захисту прав опозиції.

Заступник директора НІСД О. В. Литвиненко, виступаючи в обговоренні, наголосив, що українська політична система постала як продукт розвитку політичної системи УРСР. Кардинальних зламів режиму відбувалося достатньо мало. Протягом 1990–1998 рр. сформувався режим електоральної демократії, відбулося чотири зміни правлячих еліт, сформувалась відносно ліберальна буржуазно-капіталістична структура, яка вирішувала покладені на неї завдання. Події 2004 року призвели не до трансформації режиму, а до зміни політичних еліт. Удару цей режим зазнав у 2008 році, під час світової фінансової кризи. Зараз робляться спроби його перереформатування.

Друге засідання було присвячене обговоренню проблем економічного суверенітету і сучасних підвалин національної конкурентоспроможності України. У центрі дискусії було питання трактування національної незалежності та економічного суверенітету у ХХІ столітті, обмеженості суверенітету в умовах глобальної та регіональної інтеграції, досягнення національної конкурентоспроможності як головного підґрунтя державного суверенітету України.

Перший заступник директора НІСД Я. А. Жаліло у доповіді «Економічні засади державного суверенітету України в глобалізованому світі» зазначив, що набуття 20 років тому радянськими республіками статусу незалежних держав стало насамперед результатом об'єктивного процесу розпаду Радянського Союзу. Потреба визначення шляхів практичного втілення наявного потенціалу державного суверенітету України залишається потужним викликом як для політиків-практиків, так і для науковців. Адже у здобутті суверенітету власне відокремлення від впливу інших країн становить лише перший етап. Натомість його головним змістом є набуття права і можливості облаштування суспільства, виходячи з критеріїв оптимальності, стратегічної ефективності, першості національних інтересів.

На думку Я. А. Жаліла, проведені дослідження суті та особливостей сучасної глобалізації дають змогу зробити два фундаментальних висновки, які мають принципове значення для усвідомлення сучасної суті державного суверенітету. По-перше, наростання потужності чинників національного соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку, які знаходяться поза межами держав, розмиває рамки національних суспільних систем, модифікуючи об'єктивні соціально-економічні процеси, що формують механізми їхньої саморегуляції. По-друге, тенденції економічної глобалізації накладають на національну економічну політику низку обмежень, відтак держава вже не є достатньо суверенною у виборі форм і методів реалізації національних інтересів. Тому за сучасних умов збереження національного суверенітету можливе лише при врахуванні під час формування економічної стратегії держави закономірностей розвитку світової економіки, суті та особливостей нинішнього етапу глобалізації, «механіки» зовнішніх впливів на національний економічний комплекс. У забезпеченні практичної реалізації державного суверенітету пріоритетами стають зміцнення національної конкурентоспроможності й забезпечення економічної безпеки в умовах збільшення відкритості національної економіки. Роль держави зосереджується на встановленні оптимальних рамок функціонування самостійних економічних суб'єктів, які сприятимуть зміцненню їхньої конкурентоспроможності та мотивації спрямовувати цей додатковий ресурс на вирішення стратегічних завдань національного соціально-економічного розвитку.

Заступник директора Інституту економіки та прогнозування НАНУ А. А. Гриценко у доповіді «**Економічний суверенітет держави в умовах глобалізації**» звернувся до необхідності послідовного розвитку набутої Україною незалежності. Від заперечення залежності від зовнішніх сил слід перейти до набуття реальної свободи через провадження власної суверенної політики держави. Це передбачає наявність кваліфікованих суб'єктів творення політики, свідомих національних інтересів. За таких умов навіть участь України в інтеграційних процесах (зокрема євроінтеграції) не виглядатиме як поступка незалежності.

Директор Інституту розвитку і самоорганізації ім. С. Кузнеця Д. К. Чистілін у доповіді «**Стратегія довгострокового розвитку України: геополітичні завдання та внутрішні інституційні проблеми**» наголосив, що основне завдання економічної політики – створення умов для довгострокового економічного зростання. Для цього, зокрема, слід мати бачення майбутньої конструкції європейського простору на тривалу перспективу та визначити місце України в ньому. ЄС запропонував оптимальні умови інтеграції, які заслуговують, аби бути поширеними на весь євразійський простір. Оптимізація на цих засадах макроекономічної політики потребує, відзначив Д. Чистілін, оптимізації системи суспільного устрою.

Експерт з питань Євразії компанії STRATFOR Є. Чаусовські (США) у доповіді «**Відносини з Європейським Союзом і Росією: виклики та переваги для економіки України**» розглянув перспективи реалізації національних інтересів на «перехресті» відносин між ЄС та РФ. На його думку, Україна має знайти оптимум у маневруванні стосунками з ЄС та РФ. Взаємозалежність України та Росії формує виклики, які мають бути враховані при визначенні пріоритетів такої політики.

Старший науковий співробітник відділу економічної стратегії НІСД Д. В. Ляпін у доповіді «**Підприємництво як складова національної конкурентоспроможності та чинник державного суверенітету України**» привернув увагу до того, що національна конкурентоспроможність потребує використання міжнародних порівнянь. В Україні створена та розвивається мережа суб'єктів підприємницької діяльності, фізична чисельність яких відповідає світовій практиці. Є перспективи подальшого розвитку національного підприємництва. Однак необхідне також наближення до світових стандартів якісної структури та функцій підприємництва.

Ректор Національної академії управління С. А. Єрохін у доповіді «**Механізми формування інноваційно-інтелектуального потенціалу в Україні**» констатував втрату вітчизняним бізнесом інноваційної потуги та переважання традиційних порівняльних конкурентних переваг у розвитку національної економіки. На його думку, таке становище веде до рецесійної пастки. Для виходу з неї слід застосовувати досвід успішних країн в оволодінні сучасними конкурентними перевагами зі сфери інноваційних технологій.

Директор Регіонального філіалу НІСД у м. Донецьку Ю. В. Макогон у доповіді «**Формування конкурентоспроможності регіонів України на засадах територіального маркетингу**» навів практичний приклад побудови стратегії розвитку Донецької області, яка має на меті оптимальну реалізацію регіонального потенціалу конкурентоспроможності.

Третє засідання було присвячене актуальним проблемам зовнішньої політики та політики безпеки України. Для обговорення було взято такі питання: складний пошук Україною орієнтирів у сучасному світі, проблеми забезпечення національних інтересів в умовах європейського вибору та позаблоковості, еволюція стратегії національної безпеки.

Заступник Міністра закордонних справ України – керівник апарату МЗС П. А. Клімкін у доповіді «**Зовнішньополітичні пріоритети України в контексті національної безпеки**» окреслив сучасні виклики безпеці України – нові і традиційні, запропонувавши підходити до даної проблематики крізь призму ціннісних орієнтирів держави, її поступової інтеграції до глобального простору безпеки.

Заступник директора НІСД О. В. Литвиненко у доповіді «**Національна безпека України: досвід двадцяти років**» на підставі аналізу історії становлення сектору безпеки в незалежній Україні дав характеристику сучасного стану та окреслив перспективи розвитку даної сфери.

Старший науковий співробітник Інституту міжнародних досліджень *Heritage Foundation* (США) А. Коен у доповіді «**Схід і Захід: розвиток українського суверенітету та незалежності в умовах балансу геополітичних векторів**» зазначив, що нинішній етап глобальної економічної рецесії породжує нові виклики безпеці України. Найефективнішим інструментом боротьби з ними, на думку експерта, є просування України шляхом модернізації та створення конкурентоспроможної економіки.

Директор Центру політичних досліджень Інституту економіки Російської академії наук Б. О. Шмельов у доповіді «**Проблеми становлення російсько-українських відносин і європейська безпека**» висунув тезу про те, що подальше тісне співробітництво між Україною і Росією, їх економічна інтеграція не суперечать утвердженню європейських цінностей в обох державах. Окремо науковець зупинився на необхідності відродження слов'янської єдності.

Директор Центру східноєвропейських досліджень (РФ) А. М. Окара у доповіді «**Проблема історичної та геополітичної суб'єктності України у XXI столітті**» запропонував нові, «постмодерністські» підходи до вироблення стратегій безпеки з урахуванням змін у геополітичному дискурсі Росії та України.

Керівник Центру досліджень проблем країн близького зарубіжжя Російського інституту стратегічних досліджень Т. С. Гузенкова у доповіді «**Україна: регіональна відповідь на глобальні виклики**» проаналізувала сучасну зовнішню політику України в контексті регіональних і глобальних змін. На думку дослідниці, основним завданням, яке зараз постало перед Україною, є відхід від політики маневрування між Заходом і Росією та пошук ефективних моделей співробітництва за обома векторами.

Експерт з питань України, Білорусі і Молдови Центру східноєвропейських досліджень (Польща) С. Матушак у доповіді «**Угода про асоціацію між Україною та ЄС – вибір зроблено**» відзначив важливість підписання Угоди про асоціацію України з ЄС, що матиме визначальне значення для подальшого геополітичного позиціонування України в Європі та її відносин із Росією.

На завершення конференції **А. В. Єрмолаєв** висловив сподівання, що кожна з розглянутих тем обговорюватиметься на інших майданчиках, а збірник матеріалів конференції стане предметом фахової дискусії. За словами директора НІСД, інститут прагнучим бути своєрідним колективним «мозковим центром», у якому народжуватимуться різні ідеї, де є можливість не лише висувати ініціативи, а й чути їх критику, а головне – отримувати практичний результат (рекомендації для органів влади та пропозиції для громадськості, як далі облаштовувати країну).

А. В. Єрмолаєв зауважив, що європейський шлях України – це намагання відтворити зразки, стандарти поведінки, якості життя, суспільних відносин, які є взірцем у сучасній цивілізації: правосвідомість, реальний людський повсякденний гуманізм, правила гри між державою та громадянами. У цьому сенсі європейський шлях – це питання власного облаштування. Саме в цьому і полягає головна ідея модернізації України – бути сучасною.

Директор НІСД висловив задоволення тим, що дискусія на конференції відбулася без великих ідеологічних боїв. На його думку, слід рідше використовувати щодо України дієслово «ствердилася» – це вже не питання дискусії. Мова має йти про інше: яким шляхом рухатись далі, які інструменти для цього потрібні.

Робота конференції широко висвітлювалася в засобах масової інформації. За її підсумками буде видано збірник.

31 серпня Національний інститут стратегічних досліджень разом із «Проектом Європейської комісії із запобігання, готовності та реагування на природні та техногенні катастрофи (*PPRD East*)» провів у місті Калуш Івано-Франківської області виїзне засідання «круглого столу» «**Проблеми запобігання трансграничної еколого-техногенної надзвичайної ситуації внаслідок негативних змін екологічного стану Калуської промислово-міської агломерації**». У заході взяли участь заступник директора НІСД О. В. Литвиненко, радник директора А. Б. Качинський, радник директора В. С. Лупацій, завідувач відділу екологічної

та техногенної безпеки Ю. М. Скалецький, головний науковий співробітник Є. О. Яковлев, старший консультант С. П. Іванюта.

Перед засіданням відбулася зустріч учасників «круглого столу» з мером Калуша І. С. Насаликом.

В обговоренні винесених для дискусії питань взяли участь представники органів державної влади, Програми розвитку ООН, Європейської комісії, Фонду глобального навколишнього середовища, Європейського банку реконструкції і розвитку, посольства Республіки Молдова в Україні, громадських об'єднань, провідні науковці, експерти аналітичних установ і представники засобів масової інформації.

Програма заходу передбачала також виїзд учасників на територію небезпечних об'єктів Калуської ПМА, серед яких хвостосховище № 2, Домбровський кар'єр, полігон токсичних відходів (гексахлорбензолу) ТОВ «Оріана-Галев». Результати огляду показали, що на підходах до полігону складування гексахлорбензолу, хвостосховищ, Домбровського кар'єру відсутні будь-які попереджувальні знаки про небезпеку, а технологія вилучення гексахлорбензолу для подальшого вивезення не відповідає сучасним вимогам і становить реальну загрозу для здоров'я людей і навколишнього середовища.

13 вересня Національний інститут стратегічних досліджень спільно з Дослідницьким центром Словацької асоціації зовнішньої політики (Братислава, Пряшів) провів презентаційний «круглий стіл» **«Співробітництво України та Словаччини: роль експертного середовища»**.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень А. В. Єрмолаєв у вступному слові відзначив, що цей ініціативний захід присвячено аналізу співробітництва України та Словацької Республіки, зокрема на експертному рівні. Формат роботи експертного середовища має більше можливостей для незалежного аналізу ситуації, ніж бюрократичні структури та офіційні позиції політиків і дипломатів. Він дає можливість не тільки залучати всіх зацікавлених фахових експертів до обговорення важливих проблем порядку денного співробітництва двох країн, вироблення консолідованої позиції щодо їх вирішення, але й, ураховуючи статус НІСД, у подальшому просувати розгляд і вирішення відповідних питань Президентом України та його командою.

Директор Дослідницького центру Словацької асоціації зовнішньої політики Александр Дулеба зазначив, що у Словаччині ще в кінці 1990-х прийшло усвідомлення, що для неї Україна є реальним стратегічним партнером. За цей час експертна робота ДЦ САЗП набрала системного характеру. Коли в результаті газової кризи початку 2009 року бракувало офіційного діалогу між країнами, що повернуло двосторонні відносини до стану 1999–2000 рр., саме експерти заповнювали цей вакуум, зокрема у березні організували в Братиславі міжнародну конференцію з обговорення газового конфлікту та підготовку відповідних рекомендацій щодо виходу з цієї ситуації. Зараз офіційна політика Словаччини щодо України є абсолютно транспарентною, і в цьому є немала заслуга експертного середовища, в тому числі експертів НІСД, зокрема його регіональної філії в Ужгороді, та незалежних експертів.

Представник Посольства Словацької Республіки в Україні Віктор Петрашовський наголосив, що співробітництво між Словацькою Республікою та Україною динамічно розвивається на всіх рівнях. Про це свідчить динаміка офіційних візитів до України вищих посадових осіб Словаччини, починаючи з Президента Словацької Республіки Івана Гашпаровича. Україна – стратегічний партнер Словацької Республіки, і ця динаміка взаємовідносин на вищому державному рівні зберігатиметься й надалі.

Заступник Голови Представництва Європейського Союзу в Україні Марія Юрікова відзначила, що за 20 років незалежності Україна пройшла важкі структурні зміни і зараз знаходить у пошуку оптимального шляху взаємовідносин з ЄС, для чого потрібно ще чимало зробити, зокрема щодо свободи медіа, боротьби з корупцією, утвердження верховенства права. Наразі Україна та ЄС ведуть непрості переговори щодо Угоди про асоціацію, включаючи зону вільної торгівлі. Україна та ЄС визначилися як із пріоритетами, так і шляхами їх досягнення. Україна може ефективно використати досвід євроінтеграційного просування Словаччини. І в цьому велика роль належить експертному середовищу.

Керівник Управління з питань європейської інтеграції Адміністрації Президента України Євген Перелигін зазначив, що осінь 2011 року – один із визначальних етапів євроінтеграції України. Україна наблизилася до якісно нової парадигми співробітництва з ЄС, політичної асоціації та економічної інтеграції. Тому важливо почути експертну думку, свіжі ідеї, пропозиції, подискутувати з проблемних питань. На жаль, лише обмежене коло експертів володіє реальною інформацією про перспективи, які відкриваються зі вступом України до політичної асоціації, включно із ЗВТ, та про обмеження, які накладаються у зв'язку з цим. Все це може

відіграти важливу роль у переговорному процесі, включаючи і візовий діалог. Тому дуже важлива роль експертного середовища, підкріплена фаховими висновками щодо всіх переваг і ризиків.

Співпрацю українських і словацьких експертів у спільних проектах презентували **директор Регіонального відділення Дослідницького центру САЗП у місті Пряшеві Владімір Бенч**, **директор Регіонального філіалу НІСД у м. Ужгороді Світлана Мітряєва**, **радник директора НІСД Володимир Лупацій**.

В обговоренні презентованих проектів взяли участь директор енергетичних програм центру «НОМОС» **Михайло Гончар**, директор Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії при МЗС України **Григорій Перепелиця**, керівник громадської ініціативи «Європа без бар'єрів» **Ірина Сушко**, директор Інституту європейських досліджень НАН України **Андрій Кудряченко**, радник директора НІСД **Євген Шаров**, завідувач відділу системного аналізу проблем воєнної безпеки Регіонального філіалу НІСД у м. Дніпропетровську **Олексій Іжак**, завідувач сектору грошово-фінансової стратегії відділу економічної стратегії НІСД **Олексій Молдован**, старший науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Ужгороді **Ольга Єгорова**, старший науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Донецьку **Ірина Доля**, а також представники Державної прикордонної служби України (**Юлія Петрова**) та Державної митної служби України (**Андрій Вовкотруб**). Учасники дискусії дали високу оцінку виконаній роботі українських і словацьких інституцій, акцентувавши увагу на ролі експертного середовища в активізації двостороннього політичного діалогу України та Словаччини. Зазначалося, що це є реальний практичний результат, спрямований на пришвидшення європейської інтеграції України. За підсумками обговорення було вироблено рекомендації щодо подальшого розвитку двосторонньої співпраці в умовах модернізаційних процесів в Україні.

Андрій Єрмолаєв та Александр Дулеба підписали Меморандум про наукову співпрацю між двома експертними структурами на період 2011–2026 рр.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень вручив «Орден княгині Ольги II-го ступеня» директору Регіонального філіалу НІСД у м. Ужгороді **Світлані Мітряєвій** за «заслуги у державотворчій, соціально-економічній, науково-технічній, культурно-освітній діяльності, сумлінне та бездоганне служіння українському народові», яким вона нагороджена відповідно до Указу Президента України з нагоди 20-ої річниці Незалежності України.

У роботі заходу взяли участь представники органів державної влади, дипломатичних місій, наукових та експертних установ, громадських організацій і ЗМІ, провідні фахівці з питань європейської інтеграції.

14 вересня у Національному інституті стратегічних досліджень відбувся «круглий стіл» з обговорення проекту **Стратегії державного сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні**, організований НІСД спільно з Головним управлінням з питань конституційно-правової модернізації Адміністрації Президента України.

Участь в обговоренні проекту Стратегії взяли представники Українського незалежного центру політичних досліджень, Фонду «Демократичні ініціативи», ВМГО «Демократичний альянс», Інституту масової інформації, інших інституцій громадянського суспільства, наукових установ та органів місцевого самоврядування.

22 вересня, напередодні саміту «Східного партнерства» у Варшаві, в Національному інституті стратегічних досліджень проведено «круглий стіл» **«Ініціатива ЄС «Східне Партнерство»: перспективи ефективної реалізації та можливості для України»**, під час якого презентовано однойменну аналітичну доповідь, підготовлену експертами НІСД. Участь у дискусії взяли представники органів влади України, провідні науковці, експерти аналітичних і дослідницьких центрів, представники дипломатичних установ, акредитованих в Україні.

Автори аналітичної доповіді ставили за мету визначити цілі Євросоюзу та окремих держав ЄС щодо СхП, розглянути можливі сценарії реалізації та варіанти еволюції даної стратегії ЄС щодо Східної Європи та Південного Кавказу. Окремо розглянуто інтереси та можливості України в контексті СхП. Висновки та рекомендації спрямовані на практичну реалізацію Україною власних національних інтересів щодо «Східного партнерства» в сучасних умовах світової політичної та економічної ситуації та в рамках європейських інтеграційних процесів.

АННОТАЦИИ / SUMMARY

Мовчан Ульяна Игоревна

Премьер-президентские системы в контексте консоциальной демократии

Рассмотрены основные черты полупрезиденциализма и проблемы, которые возникают при утверждении этого режима. Предложено обратиться к консоциальной теории демократии для оптимизации политической системы Украины.

Ключевые слова: полупрезиденциализм, премьер-президентская система, консоциализм, большая коалиция, пропорциональное представительство.

Movchan Uliana

The Premier-presidential Systems in the Context of Consociational Democracy

The main features of the semi-presidentialism and problems that arise with adopting of this regime are considered. The author proposed to use the consociational theory of democracy for the optimization of Ukrainian political system.

Key words: semi-presidentialism, premier-presidential system, grand coalition, proportional representation.

Сорока Светлана Викторовна

Формы взаимодействия правительства и парламента в процессе реализации государственно-управленческих функций

Проанализированы функции государственного управления и их соотношение с функциями отдельных государственных органов – правительства и парламента. Определены основные формы взаимодействия правительства и парламента в процессе реализации ими государственно-управленческих функций.

Ключевые слова: взаимодействие правительства и парламента, функции государственного управления, разделение государственной власти.

Soroka Svitlana

Forms of Co-operation between Government and Parliament during the Implementation of State Administrative Functions

State administrative functions and their parity with the functions of separate state structures – the government and the parliament are analysed. The basic forms of co-operation between the government and the parliament during the realization of state administrative functions are defined.

Key words: co-operation between government and parliament, state administrative functions, separation of powers.

Чунихина Светлана Леонидовна

Особенности группового и межличностного взаимодействия в парламенте (на примере Верховной Рады Украины шестого созыва)

Анализируются актуальные аспекты группового и межличностного взаимодействия депутатов парламента, рассматривается влияние правовых, институциональных, политических факторов на функционирование парламента как группы.

Ключевые слова: групповое и межличностное взаимодействие, лидер, группа.

Chunikhina Svitlana

Peculiarities of Group and Interpersonal Interactions in the Parliament (on the Example of the Verkhovna Rada of Ukraine of the 6th Convocation)

Some aspects of group and interpersonal interaction between parliament members are analyzed, considering the influence of legal, institutional and political factors on the functioning of parliament as a group.

Key words: group and interpersonal interaction, leader, group.

Шарый Вячеслав Иванович

Становление в Украине европейской модели организации самоуправленческих структур: проблемы и перспективы

Исследованы направления формирования европейской модели организации деятельности системы самоуправленческих структур. Предложена авторская методология определения особенностей трансформации существующей бюрократической модели организации самоуправленческой системы Украины в соответствии с принципами, определенными Европейской Хартией местного самоуправления и опытом стран ЕС.

Ключевые слова: местное самоуправление, бюрократическая модель, европейская модель, территориальное сообщество, политика самоуправленческих структур.

Shariy Vyacheslav

The Formation of the European Model of Self-governing Structures' Organization in Ukraine: Problems and Prospects

Trends shaping the European model of the organization of the system of local self-government activities are examined. The author proposed the methodology for determining the characteristics of the transformation of the existing bureaucratic model of local government in Ukraine in accordance with the principles defined by the European Charter of Local Self-Government and experience of the EU countries.

Key words: local government, bureaucratic model, European model, territorial community, policies of local government structures.

Даниляк Александр Александрович, Ус Иван Васильевич, Шутович Виталий Вячеславович
Проблемы законодательного обеспечения деятельности общественных организаций в Украине

Рассмотрены вопросы законодательного урегулирования института общественных организаций в Украине. Определены основные проблемы, препятствующие эффективной деятельности этого института. Предложены альтернативы решения этих проблем.

Ключевые слова: гражданское общество, институт гражданских организаций, европейские стандарты, законодательство Украины.

Daniyalk Oleksandr, Us Ivan, Shutovich Vitaliy

Problems of the Legislative Provision of Public Organizations' Activities in Ukraine

The issues of legal regulation of the institute of public organizations in Ukraine are examined. The main problems that hinder the effectiveness of this institute are determined. Alternative solutions to these problems are proposed.

Key words: civil society, civil organizations, European standards, legislation of Ukraine.

Горелов Денис Николаевич

Влияние организаций украинской диаспоры на развитие гражданского общества в Украине

Проанализирована динамика активности украинской диаспоры относительно внутренних процессов в Украине. Показано, что западная украинская диаспора как часть развитых гражданских обществ стран расселения украинцев накопила значительный опыт построения институтов гражданского общества, использование которого полезно для Украины.

Ключевые слова: диаспора, гражданское общество, организации украинской диаспоры, влияние диаспоры.

Horyelov Denis

The Influence of the Ukrainian Diaspora Organizations on the Development of the Civil Society in Ukraine

The dynamics of the Ukrainian diaspora activity regarding internal processes in Ukraine is analyzed. Indicated that the western Ukrainian diaspora, which is a part of the developed civil societies in the countries of Ukrainians' resettlement, has gained considerable experience in building institutions of civil society, the use of which is useful for Ukraine.

Key words: diaspora, civil society, organizations of the Ukrainian diaspora, diaspora influence.

Бакальчук Владислава Олеговна

Современные тенденции развития правого радикализма в украинском обществе

Рассмотрены особенности распространения и идеологической трансформации современных праворадикальных движений в украинском обществе. Проанализирована тенденция интеграции праворадикальных движений с определёнными молодежными субкультурами.

Ключевые слова: праворадикализм, экстремизм, расизм, субкультура, нетерпимость.

Bakalchuk Vladislava

Modern Trends of the Right Radicalism Evolution in the Ukrainian Society

The peculiarities of the spread and ideological transformation of the modern right-wing movements in Ukrainian society are considered. The tendency of the integration of right-wing movements with certain youth subcultures is analyzed.

Key words: right radicalism, extremism, racism, subculture, intolerance.

Покрышка Дмитрий Степанович, Павлюк Алла Петровна

Воспроизводственная динамика ВВП и устойчивость экономического роста в Украине

Исследована воспроизводственная динамика экономического роста в Украине, определены основные составляющие экономического роста в докризисный период и в условиях развёртывания кризисных тенденций 2008-2009 гг. Определено влияние макроструктурных факторов на пост-кризисное восстановление экономического роста в Украине. Показаны основные противоречия, формирующие препятствия обеспечению стойкости экономического роста в Украине.

Ключевые слова: экономический рост, воспроизводство, валовое накопление, потребительские расходы, инвестиции, экспорт.

Pokryshka Dmytro, Pavliuk Alla

Reproductive Trends of GDP and Economic Growth Stability in Ukraine

Reproductive trends of economic growth in Ukraine and main determinants of the economic growth in the pre-crisis period and in the crisis tendencies conditions of 2008-2009 are studied. The impacts of macrostructural factors on post-crisis recovery of the economic growth in Ukraine are determined. Major contradictions impeding for stability of the economic growth in Ukraine are revealed.

Key words: economic growth, reproduction, gross accumulation, consumers expenditures, investments, export.

Белинская Янина Васильевна, Быховченко Валентина Петровна

Индикаторы финансовой стабильности и инновационный менеджмент финансовой системы

Исследованы подходы к построению системы финансовых индикаторов. Проанализирована структура индикаторов финансовой стойкости, разработанных МВФ и ЕЦБ, и агрегированных индикаторов финансовой стабильности, разработанных для разных финансовых систем. Предложено авторское понимание принципов построения индикаторов финансовой стабильности на математических основах теории информации. Определено место индикаторов финансовой стабильности в инновационном менеджменте финансовой системы.

Ключевые слова: финансовая стабильность, индикаторы финансовой стабильности, инновационный менеджмент, энтропия, негэнтропия, синергетическая теория информации.

Belinska Yanina, Byhovchenko Valentyna

Indicators of Financial Stability and Innovative Management of the Financial System

Approaches to the construction of the system of financial indicators are studied. The structure of financial stability indicators, developed by the IMF and the ECB, and aggregated indicators of financial stability, designed for the different financial systems are analysed. The author's understanding of the principles of financial stability indicators' construction on mathematical bases of information theory is proposed. The place of the financial stability indicators in the innovation management of the financial system is defined.

Key words: financial stability, indicators of financial stability, innovation management, entropy, negentropy, synergetic theory of information.

Федулова Любовь Ивановна, Харченко Галина Анатолиевна

Государственные закупки как средство стимулирования инновационной деятельности

Раскрыта значимость механизмов государственных закупок инновационной продукции в условиях эффективной государственной экономической политики. Исследован опыт стран ЕС, Китая и России в сфере формирования законодательной и методической базы государственных закупок инновационной продукции. Предложены пути и условия реализации государственных закупок как средства стимулирования инновационной деятельности в Украине.

Ключевые слова: государственное регулирование инновационной деятельности, государственные закупки, иннобарометр, сертификация инновационной продукции, государственная контрактная система.

Fedulova Lubov, Kharchenko Galina

Public Procurement as a Means of Stimulating Innovation Activity

The importance of mechanisms for public procurement of innovative products in terms of effective state economic policy is revealed. The experience of EU countries, China and Russia in forming the legislative and methodological basis for public procurement of innovative products is studied. Ways of and conditions for the implementation of public procurement as a means of stimulating innovation activity in Ukraine are proposed.

Key words: state regulation of innovation, public procurement, innobarometr, certification of innovative products, state contract system.

Колесников Дмитрий Валерьевич

Создание вертикально-интегрированных структур в государственном секторе экономики и их роль в обеспечении экономической безопасности Украины

Рассмотрены теоретические основы создания вертикально-интегрированных структур в государственном секторе экономики и их роль в обеспечении экономической безопасности Украины. Предложены возможные пути создания эффективных вертикально-интегрированных структур в промышленном секторе Украины.

Ключевые слова: экономическая безопасность, управление экономикой, интегрированные структуры.

Kolesnikov Dmytro

Creating Vertically Integrated Structures in Public Sector of Economy and their Role in Ensuring Economic Security of Ukraine

The theoretical frameworks of creating vertically-integrated structures in public sector of economy and their role in ensuring the state economic security are examined. Possible ways of creating effective vertically-integrated structures in industrial sector of Ukraine are proposed.

Key words: economic security, economic management, integrated structures.

Воронцов Сергей Борисович, Сменковский Андрей Юрьевич

Анализ эффективности выполнения государственных программ энергосбережения

Определены место и роль энергосбережения в системе энергетической безопасности Украины. Проанализирована эффективность выполнения государственных программ в сфере энергосбережения. Изложены предложения по повышению эффективности мер государственной политики в сфере энергосбережения.

Ключевые слова: энергетическая безопасность, энергосбережение, энергоэффективность.

Vorontsov Sergii, Smenkovskiy Andrii

Analysis of the Efficiency of the Implementation of State Programs in Energy Conservation

The place and role of energy conservation in the energy security system of Ukraine are defined. The efficiency of the implementation of state programs in energy conservation is analyzed. Proposals to improve the efficiency of public policies on energy conservation are offered.

Key words: energy security, energy conservation, energy efficiency.

Ляпин Дмитрий Вадимович

Основные модели развития малого предпринимательства в Украине

Проанализированы стратегии развития малого предпринимательства в Украине. Рассмотрены две принципиально разные модели малого предпринимательства, определены их социально-экономические особенности. Описаны особенности набора инструментов государственной политики развития малого предпринимательства.

Ключевые слова: малое предпринимательство, модели малого бизнеса, стратегия развития, государственная политика содействия развитию малого предпринимательства.

Lyapin Dmytro

Basic Models of Small Business Development in Ukraine

The analysis of the development strategy of small business in Ukraine is presented. Two fundamentally different models of small business are described, their socio-economic characteristics are defined. The peculiarities of the set of tools for public policy of small business development are considered.

Key words: small business, models of small business, development strategy, public policy to promote the development of small business.

Коваль Александр Филиппович

Мотивация участия работодателей и работников в системе негосударственного пенсионного обеспечения

Проанализирована совокупность проблем, связанных с мотивацией участия работодателей и работников в системе негосударственного пенсионного обеспечения, и предложены концептуальные подходы к их решению.

Ключевые слова: негосударственное пенсионное обеспечение, пенсионные взносы, мотивация.

Koval Oleksandr

Motivation of Participation of Employers and Employees in the System of Non-state Pension Insurance

The set of problems connected with the motivation of employers and employees to participate in the system of non-state pension insurance is analyzed, and conceptual approaches to their solution are offered.

Key words: non-state pension insurance, pension contributions, motivation.

Боднарчук Роман Васильевич

Приоритеты инвестиционно-инновационной политики в оборонно-промышленном комплексе Украины

Рассмотрены проблемные вопросы формирования и реализации инвестиционно-инновационной политики в оборонно-промышленном комплексе (ОПК) Украины. Определены факторы, негативно влияющие на инвестиционно-инновационные процессы в ОПК. Проанализированы источники финансирования разработки и производства вооружения и военной техники (ВВТ), механизмы государственного регулирования инвестиционно-инновационной политики, приоритетные направления использования государственного и частно-государственного капитала в структурной перестройке ОПК, производстве и модернизации ВВТ. Разработаны предложения по повышению эффективности формирования и реализации инвестиционно-инновационной политики в сфере разработки, производства и модернизации ВВТ.

Ключевые слова: оборонно-промышленный комплекс, инвестиционный климат, амортизационная политика, инфраструктурное обеспечение, государственный оборонный заказ, инвестиционный ресурс.

Bodnarchuk Roman

Priorities of Investment and Innovation Policy in the Defense-Industrial Complex of Ukraine

The problematic issues of formation and implementation of investment and innovation policy in the defense-industrial complex (DIC) of Ukraine are considered. The factors that negatively affect investment and innovation processes in the defense industry are defined. The sources of financing the development and production of armaments and military equipment (AME), the mechanisms of state regulation of investment and innovation policy, priorities for the use of public and private-public capital in restructuring defense industry, production and modernization of the AME are analyzed. Proposals to improve the efficiency of formation and implementation of investment and innovation policy in the sphere of the development, production and modernization of the AME are developed.

Key words: defense-industrial complex, investment climate, depreciation policy, infrastructure provision, state defense order, investment share.

Бараш Юрий Наумович

Перспектива оснащения Вооружённых сил Украины беспилотными авиационными комплексами

Рассмотрена перспектива оснащения Вооружённых сил Украины беспилотными авиационными комплексами. Оценены основные факторы, мешающие её реализации. Проанализировано текущее состояние проблемы и основных её аспектов. Поданы выводы и рекомендации по решению проблемы в целом.

Ключевые слова: Вооружённые силы Украины, беспилотные авиационные комплексы, беспилотные летательные аппараты, оборонный бюджет.

Barash Yurii

The Perspective of Equipping the Armed Forces of Ukraine with Unmanned Aircraft Complexes

The perspective of equipping the Armed Forces of Ukraine with unmanned aircraft complexes is examined. The main factors hindering its implementation are evaluated. The current state of this problem and its main aspects are analyzed. The conclusions and recommendations to solve the problem in general are presented.

Key words: Armed Forces of Ukraine, unmanned aircraft complexes, unmanned aerial vehicles, defense budget.

Ожеван Николай Андреевич

Основные направления внешних информационно-манипулятивных влияний на общественные трансформации в Украине: средства противодействия

На основе сравнительного анализа охарактеризованы модели конструктивных и деструктивных внешних информационных воздействий на общественные трансформации в современной Украине. Подвергнуты критике необоснованные конспирологические версии «подрывной активности тайных западных центров», активно распространяемые в русскоязычном сегменте Интернета в отношении распада СССР и общественных трансформаций, происходящих на постсоветском политическом пространстве. Проанализированы методы противодействия внешним деструктивно-подрывным информационным акциям.

Ключевые слова: внешние информационные воздействия, информационная война, государственно-политическая консолидация, государственно-политическая деконсолидация.

Ozhevan Mykola

The Main Directions of the External Information-Manipulative Influences on Social Transformation in Ukraine: the Means of Counteraction

Based on the comparative analysis models of constructive and destructive external informational impacts on social transformations in modern Ukraine are characterized. The unsubstantiated conspiracy versions of «subversive activity of the covert western centers» actively distributed in the Russian-speaking segment of Internet in regard to the collapse of the USSR and social transformations in the post-Soviet political space are criticized. The methods of countering external destructive and subversive informational influences are analyzed.

Key words: external information influences, information war, state political consolidation.

Западынчук Александр Петрович

Информационно-коммуникационные технологии как инструмент проведения административной реформы

Исследуются теоретико-методологические аспекты анализа информационно-коммуникативных технологий. Раскрывается применение ИКТ при проведении административной реформы, коммуникации власти и граждан.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, административная реформа, публичная администрация, органы исполнительной власти.

Zapadynchuk Oleksandr

Information and Communication Technologies as a Tool for Administrative Reform Implementation

The theoretical and methodological aspects of the analysis of information and communication technologies are studied. The ICT use in administrative reform implementation and communication between authorities and citizens is disclosed.

Key words: information and communication technologies, administrative reform, public administration, bodies of executive power.

Резникова Ольга Александровна

Последствия глобального развития для Украины: выбор стратегических приоритетов в контексте модернизации

Проанализированы актуальные глобальные проблемы, представляющие угрозы для национальной безопасности Украины, и предложены пути их преодоления. Определены новые возможности, открывающиеся перед Украиной в современных условиях глобального развития.

Ключевые слова: глобальное развитие, глобальные проблемы, национальная безопасность, межгосударственные отношения, мировое сообщество, мировые рынки.

Reznikova Olga

The Effects of Global Development for Ukraine: the Choice of Strategic Priorities in the Context of Modernization

The actual global problems, posing a threat to national security of Ukraine, are analyzed, and the ways to overcome them are proposed. The new opportunities, facing the country under the present conditions of global development, are identified.

Key words: global development, global problems, national security, intergovernmental relations, global community, global markets.

Мерников Геннадий Иванович

Модернизация Украины и опыт Китая

Рассмотрены проблемные вопросы модернизации Украины в контексте сотрудничества с Китаем. Проанализирован китайский опыт «догоняющей модернизации». Исследованы роль и место оборонно-промышленного комплекса в процессе модернизации Украины. Определены возможные направления украинско-китайского сотрудничества как внешнеэкономической составляющей модернизации.

Ключевые слова: модернизация, сотрудничество, Китай, конкурентоспособность, оборонно-промышленный комплекс.

Mernikov Gennadiy

The Modernization of Ukraine and the Chinese Experience

Problematic aspects of Ukraine's modernization are considered in the context of cooperation with China. The Chinese experience of the «catch-up modernization» is analyzed. The role and place of defense-industrial complex in Ukraine's modernization are studied. Possible directions of Ukrainian-Chinese cooperation as an external economic component of modernization are defined.

Key words: modernization, cooperation, China, competitiveness, defense-industrial complex.

Брежнева Татьяна Викторовна

Глобальное партнерство: НАТО и контактные страны

Рассмотрены отношения НАТО с контактными странами в рамках политики глобального партнёрства. Проанализированы основные направления сотрудничества НАТО с контактными странами, степень их участия в операциях и миссиях НАТО, возможности углубления текущего партнёрства. Сделаны выводы относительно значения и эффективности участия этих стран в обеспечении мира и стабильности, а также НАТО как организации, предоставляющей им такую возможность.

Ключевые слова: НАТО, глобальные угрозы безопасности, международное сотрудничество, глобальное партнерство, контактные страны, операции и миссии под эгидой НАТО, контрибьюторы безопасности.

Brezhnyeva Tetyana

The Global Partnership: NATO and Contact Countries

Relations between NATO and contact countries in the framework of global partnership are examined. The basic ways of the NATO cooperation with contact countries, the degree of their involvement in the NATO operations and missions, opportunities to deepen the current partnership are identified and analyzed. The conclusions about the effectiveness of these countries' participation in enhancing security and extending stability, and NATO as organization that gives them this opportunity has been made.

Key words: NATO, global security threats, international cooperation, global partnership, contact countries, NATO-led operations and missions, security contributors.

Телеховский Юрий Георгиевич

Реформирование специальных служб Румынии: опыт для Украины

Проанализирован процесс реформирования сектора безопасности Румынии, в частности ее специальных служб, после вступления в Североатлантический альянс. Рассмотрены причины этих трансформаций и их направления на фоне демократических преобразований в государстве. Сделаны выводы относительно этих преобразований и предложены рекомендации относительно учета румынского опыта в практике реформирования сектора безопасности Украины.

Ключевые слова: спецслужбы Румынии, трансформационные процессы, евроатлантические процессы, Североатлантический альянс.

Telekhovskiy Yuri

Reform of Special Services in Romania: Experience for Ukraine

The reforming of Romanian security sector, particularly its special services, after joining the NATO is analyzed. The reasons and directions of these reforms on the background of democratic transformations in the country are examined. Conclusions regarding these transformations are drawn, and recommendations for taking into account the Romanian experience in the practice of Ukrainian security sector reforming are proposed.

Key words: special services of Romania, transformation processes, Euro-Atlantic processes, the North Atlantic Treaty Organization.

Захарченко Алла Николаевна

Проблемы мирного урегулирования на Ближнем Востоке в контексте американо-российских отношений

Проанализированы ключевые тенденции в политике США и России в отношении конфликта между Израилем и арабскими государствами. Определены общие позиции и противоречия в подходах этих мировых акторов к мирному урегулированию. С учётом выявленных тенденций поданы рекомендации относительно политики Украины на Ближнем Востоке.

Ключевые слова: США, Россия, политика, Ближний Восток, арабо-израильский конфликт, мирное урегулирование.

Zakharchenko Alla

Problems of Peace Settlement in the Middle East in the Context of US-Russian Relations

The key trends in U. S. and Russia's policies to the conflict between Israel and Arab states are analyzed. Common positions and contradictions in the approaches of these global actors to the peace settlement are defined. Recommendations for Ukraine's policy in the Middle East are based on identified trends.

Key words: USA, Russia, policy, Middle East, Arab-Israeli conflict, peace settlement.

Игошина Жанна Борисовна

Траектория демократического транзита арабских государств в контексте «арабских революций» 2011 года

Исследуются демократические преобразования в арабских государствах под влиянием глобализации. Освещены основные факторы, препятствующие демократическому транзиту арабских авторитарных режимов. Особое внимание уделено анализу демократических реформ на примере пяти арабских государств – Египта, Алжира, Мавритании, Бахрейна и Марокко.

Ключевые слова: глобализация, демократический транзит, арабские государства, политическая легитимность, индекс арабской демократии.

Igoshyna Zhanna

The Trajectory of the Arab States' Democratic Transition in the Context of the «Arab Revolts» 2011

The democratic transformations in the Arab states under the influence of globalization are studied. The main factors, which hamper the democratic transition of the Arab authoritarian regimes, are highlighted. Special attention is paid to the analysis of the democratic reforms in five Arab states – Egypt, Algeria, Mauritania, Bahrain and Morocco.

Key words: globalization, democratic transition, Arab states, political legitimacy, Arab democracy index.

Котелянец Елена Олеговна

Демократические процессы в странах Южного Кавказа: политико-правовые аспекты

Проанализировано становление и современное состояние политико-правовых моделей государств Южного Кавказа. Основное внимание уделено специфике государственного устройства Азербайджана, Армении и Грузии, а также национальным особенностям развития кавказских республик. На основе проведенного исследования сделаны выводы относительно особенностей демократических преобразований и успешности политических реформ в странах субрегиона.

Ключевые слова: Азербайджан, Армения, Грузия, государственное устройство, демократические преобразования, политическая элита, реформы.

Kotelianets Olena

Democratic Processes in the Countries of the South Caucasus: Political and Legal Aspects

The formation and current conditions of political and legal models of the South Caucasian states are analyzed. Key point of the research is focused on the specifics of the state systems of Azerbaijan, Armenia and Georgia. Attention is also paid to the national peculiarities of the Caucasian republics' development. On the base of conducted research conclusions about the features of democratic transformations and success of political reforms in the countries of the subregion are made.

Key words: Azerbaijan, Armenia, Georgia, state system, democratic transformation, political elite, reforms.

Лендьел Мирослава Александровна

Политические конфигурации местных органов власти в странах Центральной Европы после выборов осени 2010 года

Проанализирован состав местных представительных органов в Польше, Чехии и Словакии, который сформировался по результатам выборов, состоявшихся осенью 2010 года. На основании релевантных теорий и систематизации данных предыдущих избирательных кампаний определены общие характеристики структуры местных органов власти в регионе Центральной Европы и факторы, которые ее определяют.

Ключевые слова: местные органы власти, выборы, Центральная Европа, Республика Польша, Чешская Республика, Словацкая Республика.

Lendel Myroslava

The Political Configurations of the Local Governments in the Countries of Central Europe after the 2010 Autumn Elections

The structure of the local representative government bodies in Poland, Czech and Slovakia, formed after the 2010 autumn elections, is analyzed. On the base of the relevant theories and the systematization of the previous election campaigns data the common characteristics of the local governments' composition in the countries of Central Europe are defined, as well as the factors that determined it.

Key words: local governments, elections, Central Europe, the Republic of Poland, the Czech Republic, the Slovak Republic.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бакальчук Владислава Олегівна	кандидат філософських наук, старший науковий співробітник сектору етнополітики відділу політичних стратегій НІСД
Бараш Юрій Наумович	науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Дніпропетровську
Белінська Яніна Василівна	доктор економічних наук, старший науковий співробітник, доцент, провідний науковий співробітник відділу економічної стратегії НІСД
Боднарчук Роман Васильович	кандидат технічних наук, завідувач відділу стратегії розвитку оборонно-промислової бази Регіонального філіалу НІСД у м. Дніпропетровську
Бойко Наталія Леонідівна	кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник Інституту соціології НАНУ
Брежнева Тетяна Вікторівна	кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Дніпропетровську
Воронцов Сергій Борисович	кандидат економічних наук, заступник завідувача відділу енергетичної та ядерної безпеки НІСД
Горєлов Денис Миколайович	старший консультант відділу політичних стратегій НІСД
Даниляк Олександр Олександрович	кандидат наук з державного управління, провідний спеціаліст відділу політичних стратегій НІСД
Западинчук Олександр Петрович	завідувач сектору адміністративно-господарського відділу НІСД
Захарченко Алла Миколаївна	кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Одесі
Ігошина Жанна Борисівна	старший науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Одесі
Коваль Олександр Пилипович	кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної політики НІСД
Колесніков Дмитро Валерійович	голова Державного агентства з управління державними корпоративними правами та майном, аспірант НІСД
Котелянець Олена Олегівна	кандидат політичних наук, старший консультант відділу стратегій реформування сектору безпеки НІСД
Лендєл Мирослава Олександрівна	кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Ужгороді
Ляпін Дмитро Вадимович	кандидат технічних наук, заслужений економіст України, старший науковий співробітник відділу економічної стратегії НІСД
Мерніков Геннадій Іванович	кандидат історичних наук, вчений секретар Регіонального філіалу НІСД у м. Дніпропетровську
Мовчан Уляна Ігорівна	аспірант відділу політичних стратегій НІСД
Ожеван Микола Андрійович	доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник відділу досліджень інформаційного суспільства та інформаційних стратегій НІСД
Павлюк Алла Петрівна	завідувач сектору стратегії структурних перетворень відділу економічної стратегії НІСД

Покришка Дмитро Степанович	завідувач відділу економічної стратегії НІСД
Резнікова Ольга Олександрівна	кандидат економічних наук, заступник завідувача відділу глобалістики та безпекових стратегій НІСД
Сменковський Андрій Юрійович	заслужений економіст України, завідувач відділу енергетичної та ядерної безпеки НІСД
Сорока Світлана Вікторівна	кандидат політичних наук, доцент кафедри державного управління і політичної аналітики Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили
Телеховський Юрій Георгійович	кандидат юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, старший науковий співробітник відділу стратегії реформування сектору безпеки НІСД
Ус Іван Васильович	старший консультант відділу зовнішньоекономічної політики НІСД
Федулова Любов Іванівна	доктор економічних наук, професор, завідувач відділу технологічного прогнозування та інноваційної політики Інституту економіки та прогнозування НАНУ
Харченко Галина Анатоліївна	начальник Другого відділу досліджень та розслідувань Київського міського територіального відділення Антимонопольного комітету України, аспірантка НІСД
Чуніхіна Світлана Леонідівна	науковий співробітник Регіонального філіалу НІСД у м. Харкові
Шарий В'ячеслав Іванович	кандидат наук з державного управління, докторант НАДУ при Президентові України
Шутович Віталій Вячеславович	аспірант кафедри філософії та методології державного управління НАДУ при Президентові України

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

При підготовці матеріалів для публікації у щоквартальному науково-аналітичному збірнику НІСД «Стратегічні пріоритети» редакційна колегія збірника та видавці просять дотримуватися таких вимог:

- стаття має бути присвячена стратегічним орієнтирам розвитку України, пріоритетам державної політики України у тій чи іншій сфері, ключовим тенденціям світового розвитку;
- стаття має бути написана українською мовою й оформлена відповідним чином:
 - індекс УДК (на початку ліворуч);
 - дані про автора (на початку праворуч від тексту): прізвище, ім'я та по батькові (у називному відмінку); науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи (без скорочень); контактний телефон (разом із кодом міста); e-mail; іноземні автори вказують також назву країни;
 - назва статті (по центру);
 - анотація українською мовою (рекомендовано від трьох до п'яти рядків);
 - ключові слова (від трьох до п'яти);
 - анотації російською та англійською мовами у такому порядку і вигляді: прізвище, ініціали автора (виділити жирним курсивом); назва статті (виділити жирним прямим); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) ключові слова;

– текст статті;

– список використаних джерел, оформлений відповідно до чинних стандартів: ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; ДСТУ ГОСТ 7.80:2007 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Заголовок. Загальні вимоги та правила складання»; ДСТУ 3582–97 «Інформація та документація. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила»; ГОСТ 7.12–93 «Система стандартів по информации, библиотечному и издательскому делу. Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и правила»; ISO 4:1997 «Information and documentation. Rules for the abbreviation of title words and titles of publications».

Зразки бібліографічних описів містяться у «Переліках та формах документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників», затверджених Наказом ВАК України від 29.05.07 № 342, – форма 23: «Приклади оформлення бібліографічного опису у списку джерел, який наводять у дисертації, і списку опублікованих робіт, який наводять в авторефераті»;

- у структурі статті повинні бути відображені обов'язкові елементи згідно з вимогами ВАК України до наукових статей (Постанова Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7–05/1), а саме:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

- виділення не вирішених раніше аспектів загальної проблеми, яким присвячується стаття;
- формулювання мети або цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження;
- перспективи подальших розвідок у даному напрямі;

• обсяг статті, у тому числі зі списком використаних джерел, таблицями, схемами, анотаціями тощо, не повинен перевищувати 15 сторінок (А4) – 0,5 др. арк. (20 тис. знаків та пробілів); сторінки мають бути пронумеровані (зверху, по центру, без номера на першій сторінці);

• текст має бути набраний шрифтом Times New Roman, 13 кеглем через 2 інтервали; верхнє, нижнє і ліве поле – 2 см, праве – 1,5 см;

• зноски і примітки мають відповідати таким вимогам: зноски на джерела оформлюються за правилами бібліографічного опису літератури (у квадратних дужках номер джерела з посиланням на сторінку, наприклад, [7, с. 11]; примітки робляться посторінково, автоматично;

• ілюстративний матеріал має відповідати таким вимогам: графіки та діаграми мають бути зроблені у Microsoft Graph або Microsoft Excel; написи та підписи подано українською мовою; формули мають бути належним чином оформлені та зроблені у Microsoft Equation 3.0 і наступних версіях; якщо ілюстрації скановано, то вони мають бути записані у форматі .tiff з роздільною здатністю 300 dpi або у форматах .jpg, .eps; написи на ілюстраціях та підписи до них мають бути подані українською мовою. Малюнки з інтернету до друку не приймаються; схеми, зроблені у псевдографіці, мають бути згруповані; усі скановані малюнки мають бути у моделі Grayscale;

• стаття (ім'я файлу включає прізвище автора англійською) має бути набрана на комп'ютері (редактор MS Word 2003/2007 for MS Windows 2000/XP) і записана на електронному носіїві;

• стаття має бути прорецензована і рекомендована до друку та подаватися з рецензією фахівця з проблеми, що досліджується; рецензією наукового керівника, наукового консультанта (для аспірантів та докторантів), а також з рекомендацією відділу (кафедри), оформленою як витяг з протоколу засідання відділу (кафедри);

• текст статті, завізований автором власноручним підписом, подається у двох примірниках разом з електронним носієм, рецензіями та рекомендацією відділу (кафедри), файл статті також може бути надісланий електронною поштою;

- редакційна колегія залишає за собою право редагувати та скорочувати тексти;
- відповідальність за зміст несе автор;
- після опрацювання матеріали автору не повертаються.